

NURƏDDİN KAZIMOV

Seçilmiş əsərləri
XVI cild

TƏTBİQİ PEDAQOGİKA
(VƏ YA İBTİDAİ TƏHSİL PEDAQOGİKASI)

ÇAŞIOĞLU
2011

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 18 sentyabr 2009 - cu il tarixli, 1071 N-li əmri ilə dərslük qırifi verilmişdir.

Bu dərslük pedaqoji təmayüllü tədris müəssisələrinin və fakültələrin müəllimləri, tələbələri və magistrantları, habelə ümum-təhsil məktəblərinin sinif müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur

Elmi redaktor,

Fərahim Balakişi oğlu Sadıqov,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Sərdar Musa oğlu Quliyev,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Vidadi Cəmil oğlu Xəlilov,
pedaqoji elmlər doktoru, professor
Mircəfər Mirməsi oğlu Həsənov,
professor

Məsləhətçi:

Süleymanova Afət Yaqub qızı

K $\frac{4303000000 - 600}{082 - 11}$

CİLDLƏRİN TƏRTİBÇİSİNDƏN

Bu yaxınlarda həmkarlarından biri yarı zarafat, yarı ciddi müəllifə dedi :

-Nurəddin müəllim, Milli pedaqogikanın əsas yaradıcısı kimi sizə aid çap olunmuş biblioqrafik məlumatda yazılır ki, əsərlərinizin sayı 450-ni keçib, amma M.F.Axundov adına mərkəzi kitabxanada sizin qeydə alınmış əsərlərinizin sayı heç 10-u keçmir. Bəs əsərinizi küll şəklində nə vaxt nəzərdən keçirmək olar ?

Həmkarının iradı atamı xeyli düşündürdü. Nəhayət, qərara gəldi ki, mən əsərləri toplayım, qruplaşdırım, sistemə salım və çapına nail olum. Bu vəzifə məndən əlavə vaxt, enerji və vəsait tələb etsə də geri çəkilmədim. Bir də ona görə ki, əvvəla, Nurəddin müəllimin əsərləri bir çox nəşriyyatlarda, qəzet və jurnallarda, habelə başqa ölkələrdə çap olunmuşdur. Onları əldə etmək ciddi çətinliklər yaradırdı; ikincisi, milli hisslərdən uzaq olan, «Milli» sözünə ağız büzən, elmi yaradıcılığa deyil, başqalarının fikirlərini özünüküləşdirməyə meylli olan bəziləri bir daha yəqin etsinlər ki, Azərbaycan xalqının övladları da kifayət qədər yeni pedaqoji ideyalar formalaşıdır və xalqımızın istifadəsinə verə bilir.

Bu işdə bizi ruhlandıran həm də o oldu ki, Milli pedaqogika ruhunda yazılmış «Məktəb pedaqogikası» və «Ali məktəb pedaqogikası» respublikamızda təhsil nazirinin əmri ilə ilk dəfə dərsliklər kimi çap olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Milli pedaqogika ideyaları əsasında ərsəyə gəlmiş «Məktəb pedaqogikası»nın müddəaları təhsil nazirinin xüsusi əmri ilə Bakı şəhərindəki 9№-li məktəbdə sınaqdan keçirilmiş və nəticəsi təhsil nazirliyində ətraflı müzakirə olunmuşdur. O da təsadüfi deyil ki, həmin müzakirənin yekunu olaraq təhsil naziri 2007- ci il avqustun 30-da 995№-li əmr vermişdir. Əmr belə adlanır: «N.Kazımovun «Məktəb pedaqogikası» dərsliyi müddəalarının pedaqoji prosesdə tətbiqi üzrə işlərin təşkili barədə». Bu əmrə əsasən dərsliyin müddəaları həm bütün

təkmilləşmə və yenidən hazırlanma institutlarında, həm də Sumqayıt və Bakı şəhərlərinin bəzi məktəblərində tətbiq edilmişdir.

Toplanmış materiallar pedaqoji elmin və pedaqoji prosesin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etdiyindən, o nları nisbi mənada qruplaşdırmağa və sistemə salmağa çalışdıq. Nəticədə məlum oldu ki, bəzi yazılar indiki dövr üçün aktuallığını itirmişdir; xaricdə çap olunmuş yazıların bir neçəsini əldə etmək mümkün olmamışdır; bundan əlavə, çap olunmuş əsərlərdən bəziləri kitabxanaya verilməmişdir; bəzi başabəla oxucuların kitabxanada saxlanan jurnallardan materialı cırıb götürdükləri hallarla da rastlaşdıq. Yaxud, xüsusən 1990-cı ilin fevral, mart, aprel və may aylarında məlum hadisələrlə əlaqədar «Millət», «Müxalifət», «Vətən», «Kommunist», «Bilik», «Azərbaycan müəllimi», «Xalq qəzeti» kimi mətbu orqanlarında çap olunmuş «Kömək?», «Nəyin naminə?», «Nəyi və necə tənzimləməli?», «Nə üçün susuruq?», «Razılaşmaq olmaz. Nə üçün?», «Qadağalar davam edir və yaxud xalqımızın səsi respublikadan kənarda niyə eşidilmir?», «Milli birlik yolunda maneələri kimlər yaradır?», «Bu da təxribatdır», «Siyasi şüur tələbələrə nə üçün lazımdır?», «Soy adımız və Milli mənsubiyyətimiz», «Azərbaycan diplomatiyası necədir, necə görmək istərdim», «Открытое письмо послу Российской Федерации в Азербайджане господину В.Шонии» kimi bir çox siyasi məzmunlu atamın yazılarını kitabxanalarda tapmaq mümkün olmadı. Bunlardan əlavə, III siniflər üçün eksperimental «Ana dili» dərslisi (Bakı, Azərbaycan Qi-yabi Pedaqoji İnstitutunun nəşriyyatı, 1959), 1963-cü ildən 1971-ci ilədək Y.Şirvanla, 1988-ci ilədək müstəqil çap olunan «Ana dili» dərslisi, «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən 1978-ci ildə çap olunmuş «Ulyanovlar ailəsində tərbiyə məsələləri» və 1996-cı ildə nəşr edilmiş «Pedaqogika» dərslisi, 2001-ci ildə «Ağrıdağ» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Milli Pedaqogika yollarında» adlı monoqrafiya hazırkı «Əsərlər»ə daxil edilməmişdir. Bunlardan əlavə, Nurəddin müəllimin bilavasitə

rəhbərliyi, redaktəsi və iştirakı ilə ərsəyə gələrək işıq üzü görmüş bir sıra əsərlər, o cümlədən «Azərbaycan Milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət» (Bakı, Oka Ofset nəşriyyatı, 2005), «Pedaqogika kafedrası üzrə təhsil proqramı» (Kurrikulum) (ADU nəşriyyatı, Bakı 2007) bu «Əsərlər»dən kənarda qalmışdır. «Çaşıoğlu» nəşriyyatı tərəfindən 2005-ci ildə albom formasında çap olunmuş «Məktəb pedaqogikası sxemlərdə» adlı maraqlı əsəri də cildlərə daxil etmək mümkün olmamışdır.

Deyilənlər nəzərə alındığından, toplanmış materialları cildlər halında «Seçilmiş əsərlər» adlandırmalı olduq.

Ayrı-ayrı toplularda çap olunan bütün əsərlərin bu və ya digər dərəcədə Milli pedaqogika ideyaları ilə əlaqədar olduğunu nəzərə almağı oxuculardan xahiş etməyi özümüzə borc bildik.

Bununla yanaşı, toplularda cəmləşən materiallar məzmunca bəzi cəhətlərinə görə fərqləndiyindən, həmin fərqi cildlərin adlarında nəzərə almağa çalışmışıq.

Oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün həm cildlər arasında, həm də hər cildin tərkibindəki əsərlər arasında tarix və mövzu baxımından ardıcılığa əməl etməyə səy göstərmişik.

Hesab edirik ki, cildlərin burada adlandırılması onların hərəsində cəmləşmiş əsərlərin başlıca cəhətlərinə dair maraqlananlarda ilkin təəssüratların yaranmasına yardımçı ola bilər.

I cild:

Müqayisə nəzəriyyəsinin formalaşması.

II cild:

Pedaqoji prosesdə müqayisədən istifadənin zəruriliyi.

III cild:

3-cü siniflərdə «Ana dili» dərslisinin məzmunu və tədrisinə dair (Şəkilsiz çap edilir).

IV cild:

4-cü siniflər üçün «Oxu» dərsliklərinin məzmunu (Şəkilsiz çap edilir).

V cild:

Milli pedaqogikanın həyatdan şüurlara, oradan auditoriyalara və məktəblərə süzülməsi.

VI cild:

İctimai-siyasi problemlərə pedaqoji müdaxilə.

VII cild:

Milli pedaqogikada tərbiyə məsələləri.

VIII cild:

Psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi.

IX cild:

Pedaqoji fikir tarixindən səhifələr.

X cild:

Elmi-pedaqoji məsələlər Milli pedaqogika işığında.

XI cild:

Pedaqoji prosesin bəzi ümumi məsələləri .

XII cild:

Milli pedaqogikadan qidalanan orta təhsil pedaqogikasının məzmunu.

XIII cild:

Milli pedaqogikadan qidalanan ali təhsil pedaqogikasının məzmunu.

XIV cild:

Nurəddin Kazımov haqqında bibliografik məlumat.

Haqqında sözü gedən XIV cildlərin daha kamil çıxmasında öz köməkliyini əsirgəməyən «Pedaqogika» kafedrasının əməkdaşlarına, xüsusən Məhbubə Ələkbərovaya, Vidadi Bəşirova, Oktay Abbasova; komputerdə cildi yığan əməkdaşlara Səidə Qəmbərovaya, Fatimə Mancanovaya və texniki redaktor Sədaqət Yusifovaya müəllif öz minnətdarlığını bildirir.

Sonda onu da nəzərə almağı faydalı hesab edirik ki, «Seçilmiş əsərlər»in XIV cildi çapdan çıxandan sonra Nurəddin müəllimin 2010-cu ildə iki dərsliyi və bir neçə digər materialları da işıq üzü görmüşdür. Onlardan birini («Pedaqoji ustalığın problemləri»ni) XV cildə, digərini isə Tətbiqi pedaqogikanı (ibtidai təhsil pedaqogikasını) XVI cildə nəşr etdirmək qərarına gəldik.

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 18 sentyabr 2009 - cu il tarixli, 1071 N-li əmri ilə tətbiqi pedoqogikaya dərslik qrafı verilmişdir.

Elmi redaktor, Fərahim Balakışi oğlu Sadıqov,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: Sərdar Musa oğlu Quliyev, pedaqoji
elmlər doktoru, professor
Vidadi Cəmil oğlu Xəlilov, pedaqoji elmlər
doktoru, professor
Mircəfər Mirməsi oğlu Həsənov, professor

Məsləhətçi: Süleymanova Afət Yaqub qızı

MÜƏLLİFDƏN

Tətbiqi pedaqogika və ya ibtidai təhsil pedaqogikası fənni üzrə bu dərslik bir neçə dövlət sənədləri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Bunların arasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını, Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin konsepsiyası (kurrikulumu), ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurrikulumlarını, ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə təhsil proqramını (kurrikulumunu) xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan indiki tələbələr bu cür dövlət əhəmiyyətli sənədlərin nəinki adlarını, onların məzmununu dərinləndirən öyrənməlidir. Çünki onların gələcək fəaliyyətləri də həmin sənədlər əsasında qurulacaqdır. Tətbiqi pedaqogika fənnini öyrənən tələbə öz tələbəlik fəaliyyətində yaxın edəcək ki, onun təhsiləmə fəaliyyəti müəlliməyönlü deyil, tələbəyönlüdür.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinə uyğun islahatın həyata keçirilməsini təmin edəcək tələbənin (gələcək sinif müəlliminin) də fəaliyyəti şagirdyönlü olacaqdır.

Tələbənin bilməli olduğu və dərslikdə nəzərə alınan pedaqoji prosesə bu cür müasir yanaşmalar təhsil islahatına aid yuxarıda qeyd etdiyimiz dövlət sənədlərində kifayət qədərdir.

Tətbiqi pedaqogikanın formalaşdırılmasında həm xarici ölkələrin müəllimlərindən, həm də Azərbaycan müəllimlərinin nümunəvi iş üsullarından və formalarından aşağıdakılar istifadə olunmuşdur: pedaqoji texnologiyalar, pedaqoji innovasiyalar, interaktiv üsullar, o cümlədən əqli hücum, şəxslənmə, kübləşdirmə, proqnozlaşdırma, beşlik və s. üsul və formalar.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində formalaşan Milli pedaqogikanın bəzi nailiyyətləri dərsliyə gətirilmişdir: təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdətdə həyata keçirilməsinin faydalılığı (kurrikulumlarda deyildiyi kimi, integrasiya edilməsi) təlimdə müəllim və şagird vəzifələrinə yeni baxış; şagirdə öyrənən, müəllimə isə ənənəvi mənada öyrədən

kimi deyil, öyrənməni şagirdlərə öyrədən kimi baxılması; cəmiyyətə müəllim fəaliyyətinin yeni mövqedən qiymətləndirilməsi; pedaqoji prosesin üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlarının təlim-tərbiyə zamanı nəzərə alınması; diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür, iradə, motiv kimi psixoloji qüvvələrin təlimdə uğurun həm zəruri şərti, həm də nəticəsi kimi dəyərləndirilməsi və s. və i.ə.

Hazırlanmış bu kitab indiyədək həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarlarda pedaqoji elm üzrə yazılmış dərsliklərdən yalnız adına görə yox, məzmununa görə də fərqlənir. Burada bütün nəzəri məsələlər başlıca olaraq praktik təcrübə zəminində təqdim edilir.

Təbiiq pedaqogika (ibtidai təhsil pedaqogikası) fənninin əhatə etdiyi köklü məsələlər varislik prinsipi əsasında (**fənni tədris edən müəllim — tələbə — sinif müəllimi — şagird**) şərh olunur.

Hazırkı dərsliyə daxil edilmiş materialların üslubu tələbələrə — gələcək sinif müəllimlərində təfəkkürün, xüsusən yaradıcı, tənqidi təfəkkürün inkişafına münasib şərait yaradır. Yaradıcı, tənqidi təfəkkürü inkişaf etmiş müəllimin şagirdlərində də həmin keyfiyyətli təfəkkürün inkişaf edəcəyi təbiidir. Bununla yanaşı, hər mövzunun sonunda verilmiş yönəldici və düşündürücü çalışmalar da bu məqsədə xidmət edir. Bu çalışmalar əsasən hafizənin, yaddaşın qüvvəsinin deyil, müstəqil düşünmək, müstəqil mühakimə yürütmək, müzakirə olunan problemə yaradıcı yanaşmaq, tənqidi fikir söyləmək bacarıqlarının formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

İbtidai məktəbdə sinif müəllimliyinə hazırlaşan ali məktəb tələbəsi dövlət səviyyəsində razılaşdırılmış iki əlavə sənəd üzrə də təhsil almalı olur. Bunlardan biri yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kurikulumlarla, digəri isə Boloniya sistemi və kredit sistemi ilə əlaqədar olan sənədlərdir. Ali məktəb tələbələrinin, o cümlədən də sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbələrin təhsilə fəaliyyətləri, əsasən, Boloniya sistemi üzrə həyata keçirilir; bu zaman ali təhsillə əlaqədar olan bir sıra pedaqoji və metodik addımların planlaşdırılmasında kurikulumlar da nəzərə alınır. Ümumtəhsil məktəblərində, o cümlədən I-IV siniflərdə təhsil başdan-başa kurikulumlar əsasında təşkil edilir və həyata

keçirilir. Bu, o deməkdir ki, sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə həm ali məktəbdə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilməlidir, həm də özünü kurikulumlar üzərində işləyən sinif müəllimliyinə hazırlamalıdır.

Kurrikulumu şagirdin də, müəllimin də, məktəb rəhbərinin də, digər maraqlı şəxslərin də fəaliyyətinə, yoluna işıq saçan mayaka bənzətmək olar. Hər hansı usta və ya aşbaz görə-cəyi işin əvvəlindən sonunadək bütün cəhətlərini təfərrüatınadək ölçüb-biçirsə, sonra fəaliyyətə başlayırsa, nəticədə alınan məhsul keyfiyyətli olur. Bu cür həyat faktlarında kurikulum sözü işlədilməsə də, onu kurikulum kimi başa düşmək olar (işin texnologiyası.)

Təhsildə də belədir. Təlim prosesi ilə bağlı bütün cəhətlərin əvvəldən axıradək diqqətlə planlaşdırılması, təhsil alanların və təhsiləlməni təşkil edənlərin atacaqları tədris və idrak addımları ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi və bundan sonra fəaliyyətə başlanması kurikulumuna bir nümunədir.

Onu da nəzərə alaq ki, təhsil haqqında qanunda kurikulum **tədris proqramı** yox, təhsil proqramı kimi də adlandırılır.

Bunlarla yanaşı, oxucu ona da diqqət yetirməlidir ki, Milli pedaqogikada formalaşmış yuxarıda sadaladığımız ideyalar təhsil sahəsində dövlət siyasətinin tələbləri ilə və Avropa təhsil ideyaları ilə üst-üstə düşür. Odur ki, təhsildə Avropa dəyərlərindən imtina etmək mümkün deyil. Nə üçün? Səbəbi budur ki, Azərbaycan Respublikası, haqlı olaraq, dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələri ilə, xüsusən, Avropa ölkələri ilə dövlət səviyyəsində, o cümlədən təhsil sahəsində qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Milli pedaqogikanın yeniliklərindən də əl çəkmək qeyri-mümkündür. Niyə? Çünki, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində əldə olunmuş mütərəqqi milli pedaqoji ideyalardan uzaqlaşmaq, milli simasızlıq demək olardı. Bu o deməkdir ki, tətbiqi pedaqogika fənnini öyrənən tələbə həm təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsipləri ilə, həm Milli pedaqogikanın ortaya qoymuş olduğu yeni ideyalarla, həm də Avropadan inteqrasiya olunan yeni faydalı pedaqoji ideyalarla ya-

xından tanış olur. Belə olduqda müəllim tətbiqi pedaqogika fəninin əsasında duran ideyaları yüksək səviyyədə tədris edə bilər. Nəticədə sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərən zaman şagirdlərinin təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji inkişaf səviyyəsini uğurla yüksəldər.

O da nəzərə alınmalıdır ki, Tətbiqi pedaqogika və ya ibtidai təhsilin pedaqogikası adlı bu dərslik xeyli müddət bundan əvvəl bir qrup müəlliflər tərəfindən yazılan və müəmmalı məna daşıyan **“Təhsilin əsasları”** adlı dərsliyə alternativ olaraq yazılmışdır.

Dərslik haqqında öz arzu və istəklərini bildirən şəxslərə bəri başdan minnətdarlığımı bildirirəm.

TƏTBİQİ PEDAQOGİKA

(VƏ YA İBTİDAİ TƏHSİL PEDAQOGİKASI)

BİRİNCİ BÖLMƏ

Tətbiqi pedaqogika və ya ibtidai təhsilin pedaqogikası, pedaqoji proses və cəmiyyət

FƏSİL 1

Tətbiqi pedaqogika fənni haqqında ümumi məlumat

1. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin başlıca vəzifələri və strateji məqsədi; bunu bilməyin mənası.

Bu fənnin tədrisində başlıca vəzifələr Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinif şagirdlərində təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji inkişaf səviyyəsini maksimum dərəcəyə çatdırmaqdan ibarətdir. Gözlənilən belə bir nəticəyə nail olmaq üçün tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi sayəsində müstəqil düşünmək, müstəqil mühakimə yürütmək, iradəli, diqqətli olmaq, daim biliyə can atmaq, öyrənməyin sirlərinə bələd olmaq kimi keyfiyyətlərin əvvəlcə tələbələrə, sonra onların vasitəsi ilə şagirdlərdə formalaşmasına münasib pedaqoji-psixoloji mühit yaranmalıdır.

Azərbaycan xalqının və dövlətinin şagirdlərimizdə görmək istədiyi həmin keyfiyyətlərin formalaşması xüsusi hazırlığa malik olan qabiliyyətli müəllimlərdən də asılıdır. Tətbiqi pedaqogika fənni məhz bu cür səriştəli müəllimlərin hazırlanmasına yönəlmişdir.

Unutmayaq ki, atalar demiş: halva-halva deməklə ağız şirirləşmir. Özündə olmayan keyfiyyətləri müəllim şagirdlərinə aşılamaqda aciz olur. Görək sinif müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə gələcəkdə şagirdlərə aşılacağı yuxarıda göstərilən keyfiyyətləri özündə formalaşdırsın, həmin müəllim bu cəhətdən şagirdlərinə əyani nümunə olsun.

Deməli, gələcəyin sinif müəllimi olacaq indiki tələbələrə ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığına, bu tələbələrin gələcəkdə tərbiyə edəcəkləri şagirdlərdə uğurlu ibtidai təhsil almalarına yardımçı olmaq, habelə keyfiyyətli təhsil almağın vacib şərtlərindən olan diqqətliliyi, iradəliliyi, müstəqilliyi,

təşəbbüskarlığı, öyrənməyə daim can atmağı və digər keyfiyyətləri formalaşdırmaq tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin vəzifələrinə aiddir.

Tətbiqi pedaqogika fənninin strateji məqsədinin olduğunu da indiki tələbələrımız bilməlidir. Bilməlidir ki, orta ümumi təhsilin də, ixtisas-peşə təhsilinin də bünövrəsi ibtidai məktəblərimizdə qoyulur. Uşaqlarımız I-IV siniflərdə müəllimlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil rəhbərliyi altında nə qədər uğurla tərbiyə olunarsa, diqqətləri, hafizələri, iradələri, təxəyyülləri, təffəkləri, qabiliyyətləri və digər psixoloji qüvvələri nə qədər uğurla inkişaf edərsə yuxarı siniflərdə və ali məktəblərdə bir o qədər uğurla təhsil alarlar. Bu o deməkdir ki, həmin şəxslər həyatda da, istehsalatda da məhsuldar fəaliyyət göstərirlər.

Göstərilənlərə daha diqqətlə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi əsasında formalaşan tələbəyə-gələcək müəllimə adi müəllim kimi baxılmamalıdır. Belə müəllim ölçülüb-biçilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri gənc nəslə məqsədyönlü aşılamaq yolu ilə cəmiyyətimizin sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssis kimi dəyərləndirilməlidir. Bu müəllimin təlim və tərbiyəsində formalaşan şagirdlər isə sistemləşdirilmiş bilikləri, bacarıq və vərdisləri onun məqsədyönlü rəhbərliyi altında mənimsəmək yolu ilə müstəqil fəaliyyətə hazırlanan şəxslər kimi qiymətləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllim aydın şəkildə dərk etməli olur ki, onun fəaliyyəti Azərbaycan xalqının gələcəyi ilə bağlıdır; o, xalqın ümidi olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə əməli şəkildə məşğul olacaq yeni müəllimlər ordusunun formalaşdırılması ilə məşğul olur. Odur ki, ümumi orta təhsilin aşağı pilləsindəki şagirdlərdə xalqın görmək istədiyi bacarıq və qabiliyyətlər əvvəlcə həmin pillədə işləyəcək tələbələrdə-gələcək müəllimlərdə formalaşmalıdır. Bu müəllimlər öz şagirdləri üçün hər cəhətdən, o cümlədən yaradıcılıq, işgüzarlıq, qayğıkeşlik, diqqətlik, iradəlilik, ünsiyyət saxlamaq, ehtiyacı olanlara yardım etmək və s. cəhətlərdən nümunə olmağı bacarmalıdır.

Başqa sözlə desək, gündəlik təlim-tərbiyə işi zamanı şagirdlərdə formalaşdırılan **müstəqil düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, təşəb-**

büskar olmaq, həyatda fəal mövqe tutmaq, daim öyrənməyə can atmaq yolu ilə xalqımıza, müstəqil respublikamıza onların yararlı vətəndaşlar kimi böyümələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə yardımçı olmaq tətbiqi pedaqogikanın strateji məqsədidir.

2.Tətbiqi pedaqogikanın nəzəri pedaqogikadan fərqi; fərqi bilməyin əhəmiyyəti.

Fərqin mahiyyətini açmazdan əvvəl müəllim tələbələrə belə bir sualla müraciət edir:

— Kim deyər: tətbiqi pedaqogika nədir? Nəzəri pedaqogika nədir?

Tələbələrin bəziləri etiraf edir ki, həmin məfhumları birinci dərəcədir eşidir.

Bir neçə tələbə suala cavab verməyə çalışsa da konkret fikir söyləməkdə çətinlik çəkir.

Tələbələrin çətinlik çəkdiyini görən müəllim onları düşünməyə təhrik edən yönəldici suallara əl atır,

Deyin görək, tətbiqi, yəni əməli iş deyəndə gözünüz önündə nələr canlanır, nəzəri iş, yəni fikrən görülmə iş deyəndə nələr,

Bu dəfə tələbələr həm birinci növ işlərə, həm də ikinci növ işlərə aid misallar gətirirlər.

Tələbələrin gətirdiyi misallara istinad edən müəllim onlara müraciət etdi,

Gəlin, əvvəl qoyduğumuz suala qayıdaq, görək, tətbiqi pedaqogika nədir və nəzəri pedaqogika nədir,

Bir-birinin fikrini tamamlayan tələbələr belə ümumi nəticəyə gələ bilirlər ki, tətbiqi pedaqogikada təlim və tərbiyə məsələlərinin əksəriyyəti konkret faktlar, hadisələr formasında oxuculara təqdim olunur; nəzəri pedaqogikada isə o cür məsələlərin çoxu məfhumlar, anlayışlar formasında şərh olunur !

Bu ümumi fikri bir qədər də konkretləşdirmək istəyən müəllim tələbələrin fəal iştirakı ilə tətbiqi pedaqogika ilə nəzəri pedaqogika arasındakı fərqi araşdırmağa başlayır,

Tətbiqi pedaqogikada üstünlük pedaqoji elmin praktik məsələlərinə, nəzəri pedaqogikada isə üstünlük pedaqoji elmin ümumi nəzəri məsələlərinə verilir.

Tətbiqi pedaqogikada təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf məsələləri hər dəfə konkret praktik faktlar əsasında öyrənilir; nəzəri pedaqogikada isə təlim-tərbiyənin bütün məsələləri ümumiləşmələr və anlayışlar səviyyəsində müzakirə edilir; zərurət yarananda, ümumi nəzəri fikrin başa düşülməsini asanlaşdırmaq xatirinə təlim-tərbiyə təcrübəsindən misal gətirməyə ehtiyac yaranır. Üçüncüsü, tətbiqi pedaqogikadan mühazirə və seminar məşğələləri aparən müəllim qarşısındakı tələbələrin diqqətini **iki-qat təcrübəyə** yönəltməli olur. Müəllimin təklifi və istiqamətinə uyğun olaraq tələbə gələcək müəllim kimi həm öz praktik fəaliyyətini, həm də dərs deyəcəyi şagirdlərin praktik fəaliyyətini tənzimləmək üzərində düşünməli, işləməli olur; nəzəri pedaqogikada isə bu cəhətdən vəziyyət bir qədər fərqlidir; nəzəri pedaqogika məşğələlərində iştirak edən tələbənin başlıca qayğısı nəzəri biliklərin mahiyyətini dərk etməyə və yadda saxlamağa yönəlir. O, daim xatırlamalı olur ki, nəzəriyyə elmi cəhətdən ətraflı ümumiləşdirilmiş praktikadır. Dördüncüsü, tətbiqi pedaqogika və nəzəri pedaqogika arasındakı fərq onların əhatə dairəsi ilə də əlaqədardır. Tətbiqi pedaqogikanın əhatə dairəsi ibtidai məktəbdir, I-IV siniflərdə aparılan təlim-tərbiyə işidir. Nəzəri pedaqogikanın əhatə dairəsi xeyli genişdir; buraya nəinki ibtidai siniflərdə, nəinki orta ümumi və tam orta siniflərdə, hətta ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində aparılan təlim-tərbiyə işləri daxil edilə bilər.

Bu fərqdə digər spesifik cəhət də vardır. Tətbiqi pedaqogika üzrə məşğələ aparən müəllim yadda saxlamalı olur ki, onun tələbələri gələcəkdə I-IV siniflərdə dərs deyəcək sinif müəllimləridir. Gələcəyin sinif müəllimləri olacaq bugünkü tələbələr I-IV siniflərin tədris planı ilə yaxından tanış olmalı və özünü orada nəzərdə tutulan bütün fənlərin tədrisinə hazır olmalıdırlar. Çünki sinif müəllimləri şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə I sinifdən məşğul olur və onları, IV sinif də daxil olmaqla, V sinfə qədər aparır; hətta məktəbdə musiqi, rəsm və s. fənlər üzrə müəyyən ixtisasçı müəllim olmadıqda sinif müəllimi həmin fənləri də özü tədris edir. Bu cür spesifik məsələlərin tələbələrə çatdırılması da tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllimin öhdəsinə düşür.

Nəzəri pedaqogikada vəziyyət bu cəhətdən bir qədər fərqlidir. Həmin fəndən məşğələ aparan müəllimin qarşısında hər dəfə bir fənn (fizika, riyaziyyat, tarix və s.) üzrə müəllimliyə hazırlaşan tələbələr ayləşirlər. Onlar gələcəkdə daha çox sinif müəllimləri ilə deyil, sinif rəhbərləri ilə işləməli olurlar. Beşincisi, nəzəri pedaqogika fənninin tədrisində müəllim daha fəal olur, məsələni şərh edir, təhlil aparır, ümumiləşdirir. Bu zaman tələbələr əsasən dinləməli, müəllimin fikirlərini eşitməli və yadda saxlamaqlı olurlar. Tətbiqi pedaqogika fənnini tədris edən müəllim isə hər dəfə mövzu ətrafında tələbələri düşündürməli, işlətməli, onların öyrənmə fəaliyyətini təşkil etməli, onlara istiqamət verməli, idarə etməli olur; Həm də düşünür ki, tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi zamanı qazandıqları iş tərzlərini tələbələr gələcəkdə sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərəndə tətbiq etsin.

Tətbiqi pedaqogikanın nəzəri pedaqogikadan fərqlini bilmək gələcək baxımından həm bu fənni tədris edən müəllim üçün, həm də onun tələbələri üçün əhəmiyyətliyədir. Fərqdən ətraflı agah olan müəllim tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisinə daha ciddi hazırlaşmalı və sinif müəlliminin fəaliyyətinin incəliklərini öz tələbələrinə aşılmalı olur. Fərqi başa düşən tələbələr isə yəqin edirlər ki, I-IV siniflərdə dərş demək, sinif müəllimi olmaq nə qədər çətindirsə, bir o qədər də şərəfli işdir. Çünki, sinif müəllimi Azərbaycan Respublikası üçün əsil, fəal vətəndaş yetişdirməyin möhkəm bünövrəsini qoyur.

3. Tətbiqi pedaqogika fənninin strukturunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Tətbiqi pedaqogika fənninin hazırkı strukturunun xüsusiyyətlərini başa düşmək iki cəhətdən tələbələr üçün faydalıdır: həm tələbə kimi, həm də gələcək sinif müəllimi kimi. Fənnin struktur xüsusiyyətlərini, onun məntiqini, daxili əlaqələrini əvvəlcədən aydın təsəvvür edən tələbənin gözü açılır, öyrənilən hər yeni mövzunun əvvəlki mövzu ilə bəğlılığına diqqət yetirməli olur. Nəticədə fənn haqqında, onun əhəmiyyətinə dair tələbədə aydın anlayış formalaşır; fənnin ayrı-ayrı müddəaları və tələblərini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mənimsəyən tələbədə məntiqi təfəkk

kür, diqqət, iradə kimi vacib psixoloji qüvvələrin intensiv inkişafı üçün münasib şərait yaranmış olur. Tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi təcrübəsindən qazandığı təəssüratı yadda saxlayan tələbə sinif müəllimi kimi işləyən zaman öz ali məktəb təəssüratını xatırlayır və yeni şəraitdə onu işə salır.

Etiraf edilməlidir ki, tətbiqi pedaqogika fənninin strukturu barədə faydalı anlayış tələbədə öz-özünə, mexaniki şəkildə formalaşmır. Bu işdə həmin fənni tədris edən müəllimin məqsədyönlü fəaliyyətinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Məsələ burasındadır ki, fənnin strukturuna müəllimin toxunmadığı hallarda tələbənin məlumatı sistemli deyil, pərakəndə olur.

Fənnin öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl tələbə müəllimin rəhbərliyi ilə tətbiqi pedaqogika fənninin bölmələrinin adlarını nəzərdən keçirir. Yəqin edir ki, “Tətbiqi pedaqogika, pedaqoji proses və cəmiyyət” adlanan birinci bölmədəki ümumi praktik məsələlər sonrakı bölmələrdə getdikcə konkretləşdirilir və “Pedaqoji prosesə xidmət təcrübəsi” adlanan IX bölmədə yekunlaşdırılır. Tələbə II, III, IV, V, VI, VII və VIII bölmələrin başlıqlarına diqqət yetirir, əvvəlcə I bölmə ilə sonuncu bölmə arasındakı əlaqəyə baxır, sonra ortadakı bölmələrin bir-birini tamamladığını yəqin edir. Müəllimin növbəti şərhindən tələbələrə aydın olur ki, real təcrübədə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf bir-birini tamamlasa da, vahid pedaqoji prosesi əmələ gətirsə də, onlar nisbi mənada müstəqilliyini itirmir. Bu səbəbdən də fənnin birinci bölməsində təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf təcrübəsinin ümumi cəhətləri, ondan sonra gələn bölmələrin hərəsində həmin tərkib hissələrin hər birinin təcrübəsi əks olunur. Təlimə, tərbiyəyə, təhsil və psixoloji inkişafa, bütövlükdə pedaqoji prosesə xidmət göstərən müəllimlərin təkmilləşdirilməsi, ixtisaslarının artırılması, müəllimin elmi axtarışları və məktəbə rəhbərlik təcrübəsi sonuncu bölmənin məzmununu təşkil edir.

Tələbə diqqətini ümumi şəkildə olsa da ayrı-ayrı bölmələrdəki fəsillər arasında əlaqələrə yönəldir. Məsələn, ilk bölmə üzrə yerləşdirilmiş fəsillər arasındakı daxili əlaqədən sonra aydın olur ki, “Pedaqoji proses və cəmiyyət” adlı ikinci fəsil “Tətbiqi peda-

qogika fənni haqqında” adlanan birinci fəsilin başlıca praktik cəhətlərini də əhatə edir: təlim, tərbiyə və təhsil məsələlərinin cəmiyyətlə, sosial-iqtisadi həyatla qarşılıqlı əlaqəsi tələbələr qarşısında açılır.

Digər bölmələrdəki fəsillər arasında daxili əlaqələrin mövcudluğu da beləcə aydınlaşır.

Fənnin strukturuna dair tələbələrdə ümumi təsəvvür yaranandan sonra fəsillər ardıcıl olaraq öyrənilir.

Yönləldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Tətbiqi pedaqogika fənninin başlıca vəzifələri və strateji məqsədi nədən ibarətdir,
2. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin başlıca vəzifələri ilə yanaşı uzaq məqsədinin də olduğunu bilmək nə üçün zəruridir?
3. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin məqsədini bilmək tələbəyə nə verir?
4. Tətbiqi pedaqogika fənni hansı cəhətlərinə görə nəzəri pedaqogikadan fərqlənir? Sizcə, bu fərqi bilən tələbə ilə bilməyən tələbənin hazırlıq səviyyəsində fərq nədən ibarət ola bilər?
5. Tətbiqi pedaqogika fənninin strukturunu əvvəlcədən bilməyin vacibliyini əsaslandırın.

FƏSİL 2

Pedaqoji proses və cəmiyyət

1. Pedaqoji proses təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin integrasiyası (vəhdəti) kimi.

Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə öyrənir ki, onun ali məktəbdə aldığı təlim də, tərbiyə və təhsil də, I-IV siniflərdə verəcəyi təlim də, tərbiyə və təhsil də bu və ya digər dərəcədə vəhdət təşkil edir. Onların vəhdətdə olması nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, əvvəla, təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarından hər birinin əlamətləri müəyyən dərəcədə digərində iştirak edir. İkincisi, adları çəkilən kateqoriyalar, real həyatda, az da olsa, bir-birini tamamlayır.

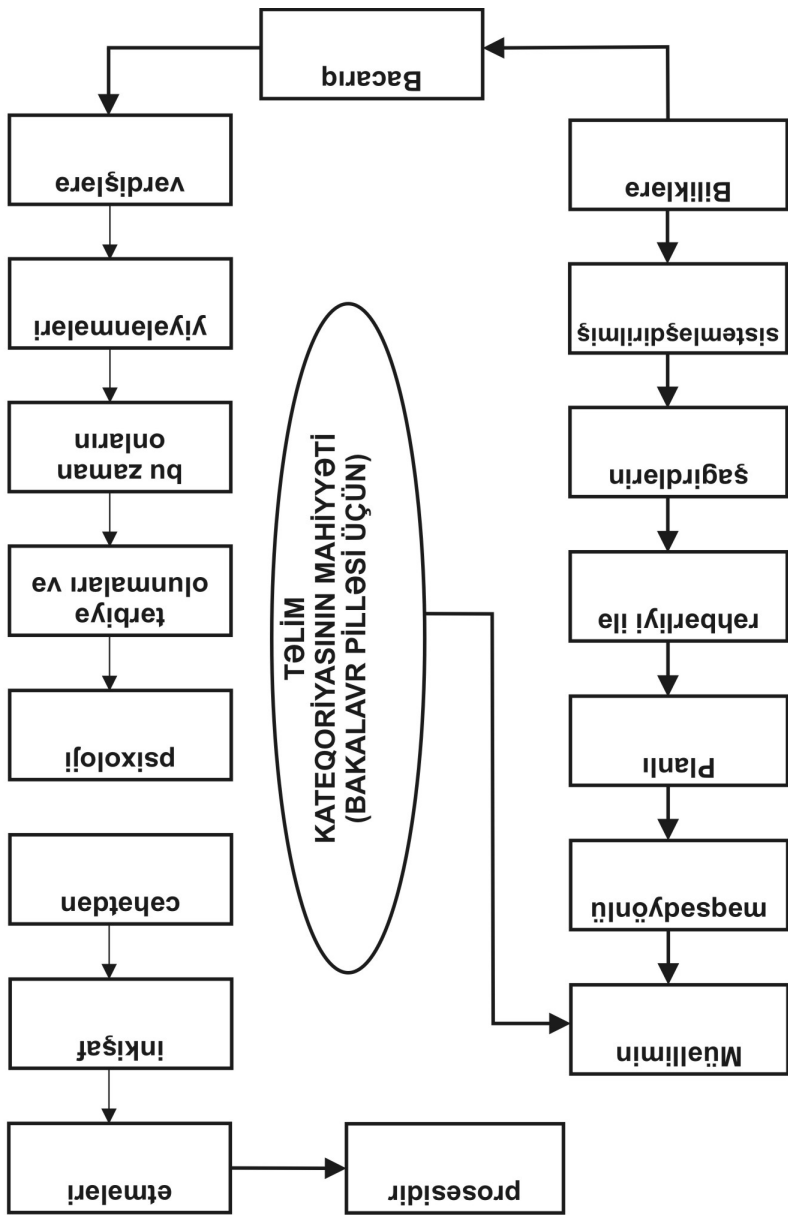
Unutmayaq ki, təlimin bəzi əlamətləri təhsildə, təhsilin bəzi əlamətləri də təlim prosesində iştirak edir. Təlim kateqoriyasına nəzər salaq. Həmişə aydındır ki, tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında hər hansı fənn üzrə müəyyən bilikləri, bacarıq və vərdişləri mənimsəyirlər; lakin özləri hiss etmədən onlar müəyyən dərəcədə həm tərbiyə olunurlar, həm də psixoloji cəhətdən inkişaf edirlər. Deməli, belə başa düşülən təlim hadisəsində təhsil əlamətləri də, tərbiyə əlamətləri də, psixoloji inkişaf əlamətləri də olur.

Təhsil kateqoriyası üçün aparıcı əlamət fənn üzrə müvafiq biliklər, bacarıq və vərdişlərdir; tərbiyə kateqoriyası üçün başlıca göstərici mənəvi keyfiyyətlərdir; psixoloji inkişaf üçün — diqqət, iradə, təfəkkür, hafizə kimi psixoloji qüvvələrdir. Bunların hamısını təhsil hadisəsində sezmək olur.

Təlim kateqoriyasının mahiyyətini sinif müəllimi olacaq tələbəyə xatırladaq: ümumən **təlim deyəndə müəllimin rəhbərliyi altında hər hansı fənn üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və bu zaman onların tərbiyə olunmaları, habelə psixoloji cəhətdən inkişaf etmələri başa düşülür.**

Göründüyü kimi, təlim hadisəsində təhsil əlamətləri (bilik və bacarıqlar) də, tərbiyə əlamətləri (mənəvi keyfiyyətlər) də, psixoloji inkişaf əlamətləri (diqqət, iradə, hafizə, təfəkkür və s.) də müəyyən dərəcədə müşahidə olunur.

TƏLİM KATEQORİYASININ MAHİYYƏTİ (BAKALAVR PİLLƏSİ ÜÇÜN)

Burada tərbiyə istisnalıq təşkil etmir. Bir qədər diqqətli olan tələbə yəqin edir ki, **tərbiyə davranışla əlaqədar olan mə-nəvi keyfiyyətlərin müəyyən mühitdə adamlara tərbiyəçi tər-rəfindən məqsədyönlü və planlı surətdə aşılması prosesidir.** Aydındır ki, hər hansı mənəvi keyfiyyət üzrə (məsələn, əməksevərlik üzrə) aparılan tərbiyəvi tədbirlər sözlə də müşayiət olunur; hələ bu, azdır. Həyata keçirilən tərbiyəvi tədbirdə uşaqların iradə, diqqət, təxəyyül, təfəkkür, hafizə və s. kimi psixoloji qüvvələri də bu və ya digər səviyyədə iştirak edir. Deməli, tərbiyə zamanı tərbiyə olunanlar nəinki müəyyən mənəvi keyfiyyətləri mənimsəyirlər, bununla yanaşı, həm müəyyən bilik və bacarıqlara sahib olurlar, həm də psixoloji cəhətdən inkişaf imkanı əldə edirlər.

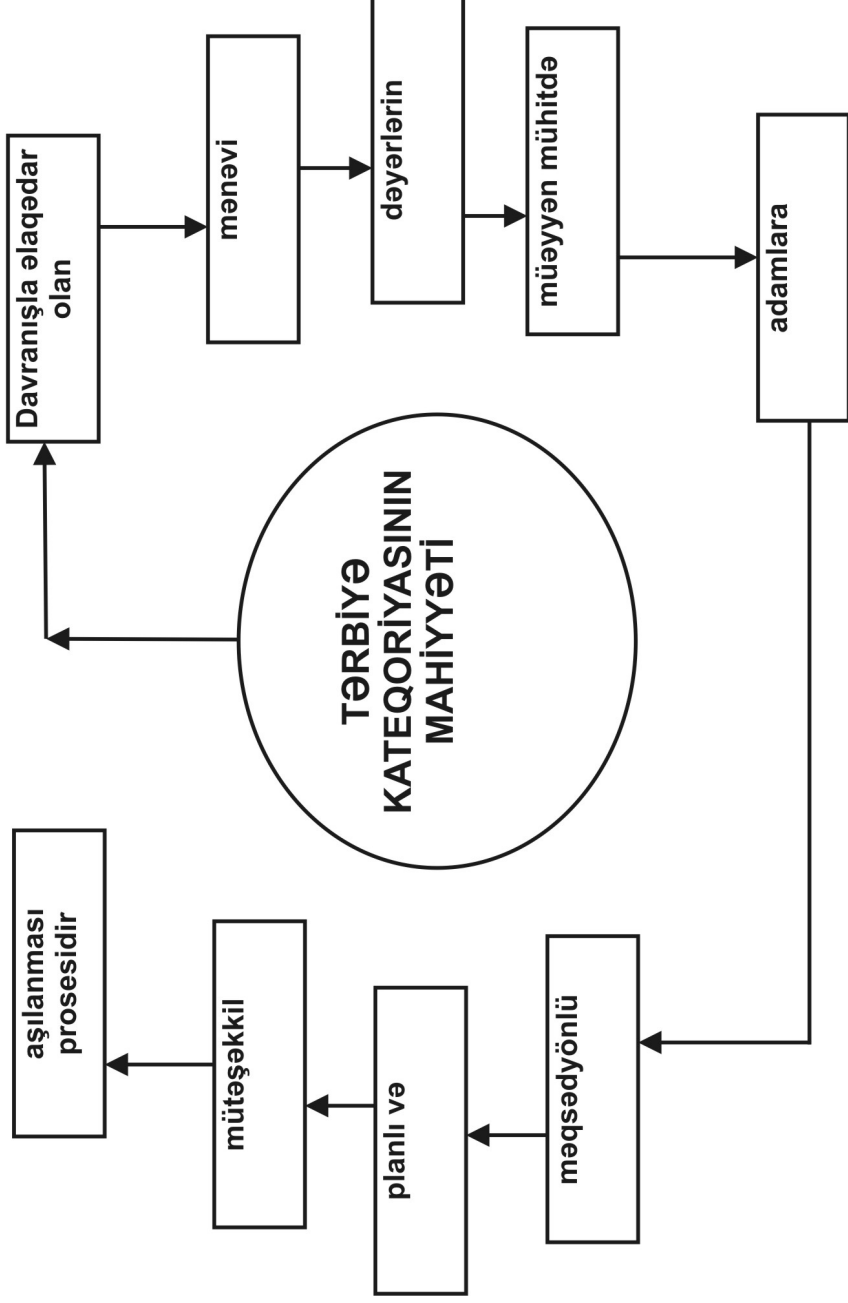
Təlim, tərbiyə və təhsil hadisələrinin vəhdətdə olmasında psixoloji inkişafın müstəsna rolu ayrıca qeyd edilməlidir. Təkcə ona görə yox ki, psixoloji qüvvələr təlim və tərbiyə hadisələrinin hamısında iştirak edir; ən vacibi həm də odur ki, təlim-tərbiyə işində şagirdlərin uğuru xeyli dərəcədə öz psixoloji qüvvələrinin (diqqətin, iradənin, təfəkkürün, hafizənin və s.) inkişaf səviyyəsindən asılı olur.

Göründüyü kimi, təhsilin mahiyyətində təlim, tərbiyə və psixoloji inkişaf cəhətləri bir-biri ilə üzvi şəkildə çulğalaşır.

Gətirdiyimiz anamlardan məlum olur ki, adlarını çəkdiyimiz dörd kateqoriyadan hər biri digərində özünü göstərir. Bundan əlavə, real pedaqoji təcrübədə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf bir-birinə dayaq olur, biri digərini tamamlayır, biri digərinin təsir gücünü artırır.

Beləliklə, burada gətirilən anlayışlardan irəli gələn nəticə belədir: təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf hadisələrindən hər biri digərində iştirak etdiyindən və bir-birini tamamladığından vəhdətdə olur və vahid pedaqoji proses yaradır. Lakin, burada bir vacib sirr var. Müəllim də, tələbə də bilməlidir ki, vahid olan pedaqoji prosesdə tərbiyəlilik, təhsillilik və psixoloji qüvvələrin iştirak səviyyələri ayrı-ayrı adamlarda müxtəlif olur. Müxtəliflik isə daha çox müəllimlərin hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. SIRR məhz burasındadır.

TƏBİYYƏ KATEQORİYASININ MAHİYYƏTİ

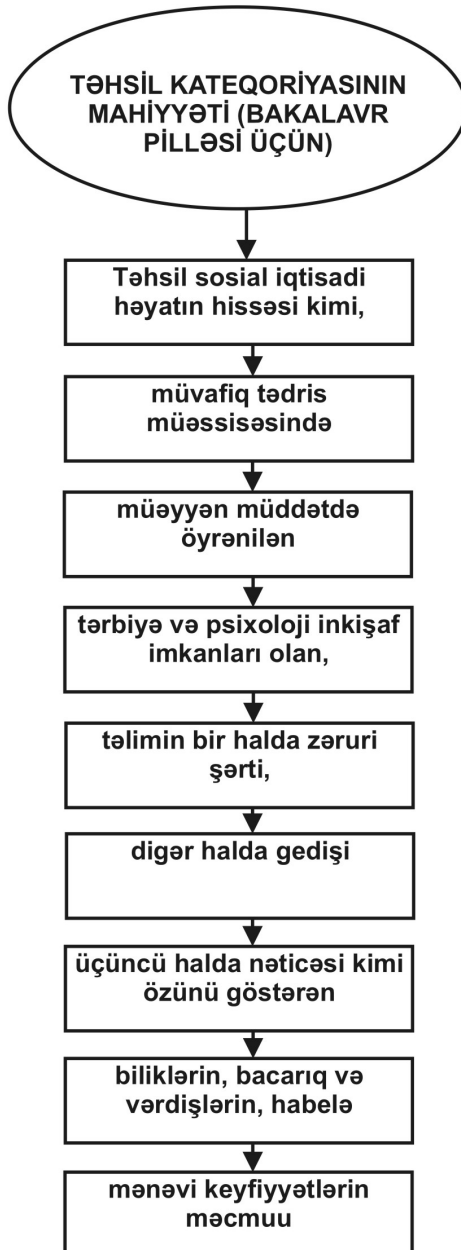
Bu problemdən xəbəri olmayan müəllimlərimizin təcrübəsində, adətən, təhsillilik diqqət mərkəzində saxlanılır, tərbiyə və psixoloji qüvvələrin hərəkətə gətirilməsi isə bilməməkdən kölgədə qalır. Belə müəllimlərin şagirdlərində, bir qayda olaraq, yaxşı halda təfəkkürə, iradəyə, diqqətə deyil, hafizəyə üstünlük verilir. Müəllimlərimiz unudur ki, diqqəti, iradəsi, təfəkkürü, təxəyyülü, təşəbbüskarlığı, işgüzarlığı zəif olan şagird təhsildə uğur qazana bilmir, daim acizlik göstərir. Bu həyat həqiqətini müəllimlərimiz daim yadda saxlamalı, öz şagirdlərinə və tələbələrinə başa salmalıdır. Tətbiqi pedaqogika fənninin tədrisi tələbələrdə nəinki təhsillilik səviyyəsini, həm də tərbiyəlilik və psixoloji inkişaf səviyyəsini yüksəltməlidir.

2. Təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin inteqrasiya olduğunu bilməyin və təcrübədə nəzərə almağın gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.

Fənni öyrənərkən belə bir sual ortaya çıxa bilər: təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdətdə olduğunu, onların bir-birinə dayaq olduğunu bilmək tələbəyə nə verir? Bu biliyin tələbə üçün iki cəhətdən faydası vardır. Həmin bilikdən həm tələbəlik fəaliyyətində, həm də gələcək müəllimlik fəaliyyətində faydalanmaq mümkün olur.

Təlimin təşkili formaları, hər bir dərslər, hər bir məşğələ geniş tərbiyəvi imkanlara malikdir. Dərslərdə öyrədilən mövzunun məzmunu, onun öyrənilmə üsulları, müəllimin nitqi, irəli sürdüyü fikrin sübut tərzii, müəllimin necə geyindiği, dərslərdə özünü necə apardığı, şagirdlərə, tələbələrə münasibətinin xarakteri və s. kimi dərslərin say-sız-hesabsız cəhətləri onların nəinki bilik səviyyəsinə, nəinki onların tərbiyəlilik səviyyəsinə, hətta psixoloji qüvvələrinin inkişaf səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Bütün bu rəngarəng təsirlər hansı hallarda öyrənənlərin təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji inkişaf səviyyələrinin artmasına, hansı hallarda isə — eyni səviyyədə qalmasına səbəb olur? Bunların hamısı müəllimin rəhbərliyi altında, şagirdlərin və tələbələrin bilavasitə iştirakı ilə onların gözü qarşısında cərəyan edir. Təlim zamanı tələbələrə göstərilən pedaqoji və psixoloji təsirlərin düzgün, faydalı məcraya yö

**TƏHSİL KATEQORİYASININ MAHİYYƏTİ
(BAKALAVR PİLLƏSİ ÜÇÜN)**

nəldilməsi isə müəllimin pedaqoji səriştəliliyindən çox asılı olur.

Fikrimizi təcrübədən alınmış bir neçə faktda konkretləşdirək.

Müəllim tələbələrdən xahiş edir ki, məşğələ zamanı danışan yoldaşa diqqətlə qulaq assınlar; deyilmiş fikirlərə münasibətlərini bildirsinslər, unudulan məsələlər olarsa əlavə etsinlər, qeyri dəqiqlik olarsa düzəlişlər versinlər. Məşğələnin gedişində müəllim arxada əyləşən iki tələbənin bir-biri ilə söhbət etdiyini görür.

O, tələbənin çıxışını saxlayır, diqqətləri yayınmış tələbələrdən birinə, sonra digərinə müraciətlə yoldaşının fikrini təkrarlamayı xahiş edir. Həmin tələbələrdən heç biri cavab verə bilmir. Müəllim üzünü auditoriyaya tutub soruşur:

— Kim son danışan yoldaşınızın fikrini təkrar edər?

Tələbələrin böyük əksəriyyəti əllərini qaldırır. Müəllim bu tələbələrə öz minnətdarlığını bildirir və üzünü bayaqdan ayaq üstə dayanan iki tələbəyə çevirərək onlardan soruşur:

— Yoldaşınızın fikrini təkrar edə bilmədiyinizin səbəbi nə idi?

— Diqqətsizlik! Başımız qarışmışdı. Üzr istəyirik.

Müəllim:

— Əyləşin və unutmayın ki, əvvəla, ümumiyyətlə həyatda diqqətli olmaq, xüsusən təhsildə, elm öyrənməkdə diqqətli olmaq vacib şərtidir. Axı, diqqət biliyin qapısıdır. Bu qapı bağlanarsa bilik haradan beynimizə daxil olar?! İkincisi, diqqətin zəifliyi iradə zəifliyi ilə də bağlı ola bilər. İradəsi zəif olan adam özünü ələ almaqda, özünü idarə etməkdə çətinlik çəkir. Deməli, diqqəti inkişaf etdirməklə yanaşı, iradəni də möhkəmləndirməyə ehtiyac var!

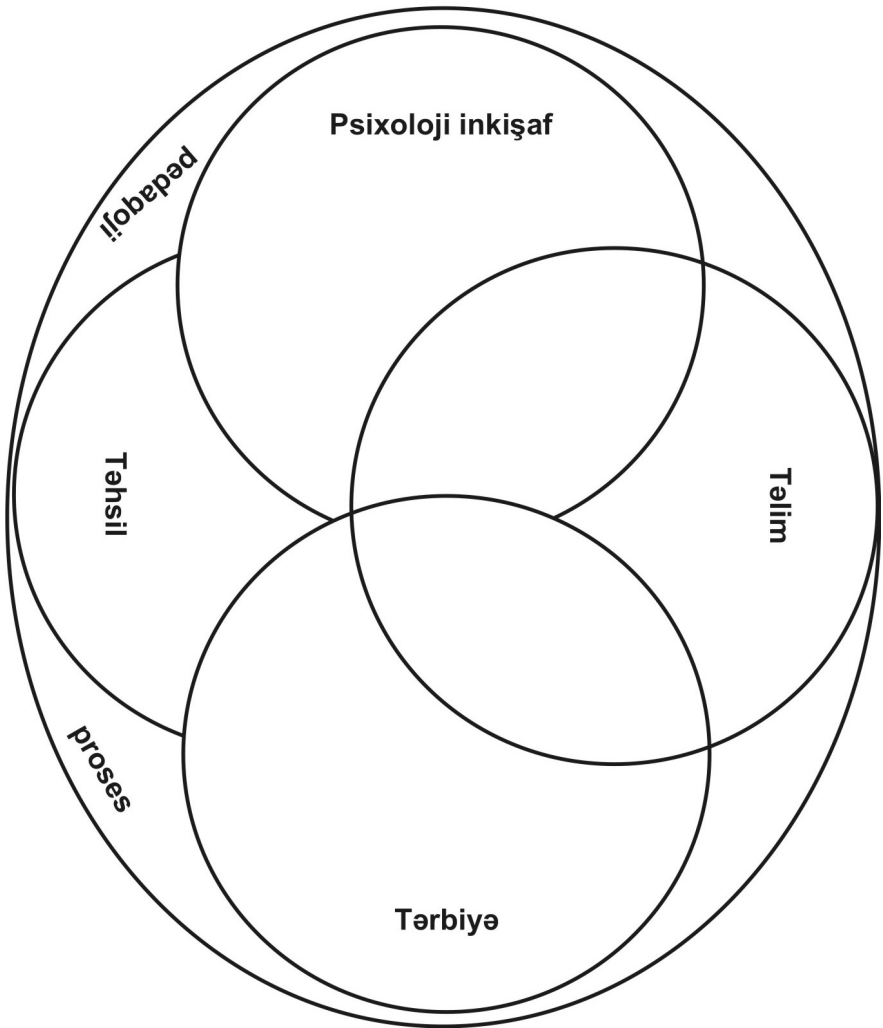
Göründüyü kimi, məşğələ zamanı tələbələrdə diqqət və iradə kimi psixoloji qüvvələri inkişaf etdirmək imkanları var. Bu cür imkanların olduğunu bilmək və onları işə salmaq, tələbələri bu işə cəlb etmək müəllimin vəzifə borcudur.

Hafizə ilə əlaqədar misal gətirək. Müəllim növbəti məşğələdə mövzunu konkret tələbədən soruşacağını ona bildirir. Məşğələnin vaxtı çatır. Müəllim sözünə əməl edir. Həmin şagirdə deyir:

— Buyur, mövzunu danış!

Tələbə ayağa qalxır. Bir qədər danışır, səsinin tonu aşağı düşür, yazıq-yazıq müəllimin üzünə baxıb and-aman edir:

Pedaqoji proses

— Müəllim, vallah mövzunu bir neçə dəfə oxumuşam, amma yadımda qalmır; sizə baxanda her şeyi unuduram.

Bu faktla əlaqədar müəllim tələbələr qarşısında problem qoyur və onları problemin həllinə cəlb edir. Bu məqsədlə deyir,

— Gəlin, mövzunu yoldaşınızın danışa bilmədiyinin səbəbini araşdıraq, görək, səbəb kimdədir, məndədir, yoxsa yoldaşınızda,

Tələbələrdən biri:

— Günah sizdə deyil, yoldaşımızdadır.

Müəllim:

— Axı, yoldaşınız dedi ki, mənə baxanda çaşır, danışa bilmir.

Başqa tələbə:

— Məncə, əsas səbəb odur ki, həmin mövzunu biz öyrənəndə o dərstdə yox idi.

Müəllim:

— Yoldaşınız dedi ki, mövzunu bir neçə dəfə oxuyub,

Digər tələbə,

— Biz inanırıq ki, oxuyub.

Müəllim:

— Bəs, bir neçə dəfə mətni oxuyubsa, nə üçün danışa bilmədi,

Tələbənin özü:

— Mətnə xeyli başa düşmədiyim terminlər var !

Müəllim:

— Axı, həmin terminlərin hamısını məşğələdə izah etmişik!

Tələbələrdən biri:

— Təəssüf ki, yoldaşımız məhz həmin məşğələdə olmamışdı.

Müəllim:

— Bu acınacaqlı vəziyyətdən hansı nəticələr çıxardardınız,

Danışmayan tələbələrdən biri:

— Çalışmaq lazımdır ki, bütün məşğələlərdə iştirak edək.

Bu şərtlərdən biri də oxunan mətnlərdə işlədilən sözlərin (məfhumların) hər birinin ifadə etdiyi mənanı dərk etmək, başa düşməkdir. Bundan ötrü məşğələlərin hamısında iştirak et-

mək zəruridir, məşğələlərdə ara –sıra olmaq böyük nöqsandır. Nəzərə alınmalıdır ki, hər sonrakı mövzu özündən əvvəl gələn mövzular əsasında öyrənilir, hər hansı mövzunu qavramaq, başa düşmək və mənimsəmək üçün ondan əvvəlki mövzuları dərindən öyrənmək tələb olunur.

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdətini, bunların bir — birini tamamladığını bilmək, nəzərə almaq yalnız tələbəlik fəaliyyəti üçün faydalı deyil. Bu, tələbəyə gələcək müəllimlik fəaliyyətində daha çox gərəkli olacaq. O, pedaqoji prosesin təməlinə dair ali məktəbdə qazandığı bilik və bacarıqdan sinif müəllimi kimi istifadə edəcəkdir, çalışacaqdır ki, ibtidai təhsili həyata keçirərkən onun tərbiyəvi və psixoloji inkişaf imkanlarını araşdırsın və bu imkanları reallaşdırsın, təşkil edəcəyi sırf tərbiyəvi tədbirlərdə təhsilləndirici və inkişafetdirici məqamları unutmasın, biliklərin və mənəvi keyfiyyətlərin şagirdlərdə uğurla formalaşmasına yardımçı olan diqqət, iradə, təxəyyül, təfəkkür, hafizə kimi psixoloji qüvvələri hərəkətə gətirsin.

3. Pedaqoji proses və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqə.

Real həyatda pedaqoji proses dövlətdən, dövlət isə pedaqoji prosesdən asılıdır. Asılılıq qarşılıqlıdır.

Pedaqoji prosesin, deməli, təlimin, tərbiyə və təhsilin, habelə psixoloji inkişafın dövlətdən asılılığı bir sıra cəhətdən aydınlaşdırılır. Əvvəla, respublikamızda uşaq bağçasından tutmuş universitetlərə, təhsil verən akademiyalaradək bütün tədris müəssisələri ya dövlət tərəfindən açılır, yaxud açılmasına dövlət icazə verir. Azərbaycan Respublikasında dövlətin razılığı olmadan heç kəs, heç bir təşkilat tədris müəssisəsi açə və ya istifadəyə verə bilməz.

İkincisi, dövlət tədris müəssisələrini müvafiq bina ilə, avadanlıqlarla, tədris-texniki vasitələrlə, dərslik və dərs vəsaitləri ilə, torpaq sahəsi ilə təmin edir.

Üçüncüsü, tədris müəssisələrinin kadr təminatı ilə müvafiq dövlət orqanları məşğul olur; aşağıdan yuxarıyadək kadrların elmi və pedaqoji səviyyələrini artırmaq üçün zəruri şərait yaradılır.

Dördüncüsü, dövlət tədris müəssisələri, əsasən, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir.

Beşincisi, tədris müəssisələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarəti də dövlət orqanları həyata keçirir.

Altıncısı, zərurət yarandıqda bu və ya digər tədris müəssisəsinin fəaliyyətinə xitam vermək, yaxud onun fəaliyyətinə başqa istiqamət vermək hüququ dövlətə məxsusdur.

Nəhayət, tədris müəssisələrinə qəbul planının müəyyənləşdirilməsi, ixtisaslar üzrə kadr hazırlığının tənzimlənməsi də dövlətin səlahiyyətindədir.

Sadalanan faktlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə və təhsil, habelə onlardan ayrılmaz olan psixoloji inkişaf məsələləri dövlətdən asılıdır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, mövcudluğu dövlətdən asılı olan pedaqoji proses də, öz növbəsində, dövlətə, cəmiyyətə təsir göstərir.

Əvvəla, tədris müəssisələrində xalqın, cəmiyyətin, dövlətin gələciyi formalaşdırılır. Ölkəmizin bütün sahələrində, həm sosial-iqtisadi və həm də mədəni-siyasi sahələrində indi fəaliyyət göstərən və gələcəkdə də fəaliyyət göstərəcək mütəxəssislər orta ümumtəhsil məktəblərindən, ali və orta ixtisas-peşə təhsili məktəblərindən keçib gedirlər.

İkincisi, tədris müəssisələrində gənc nəslin aldığı təlim, tərbiyə və təhsilin necəliyi onun əməyinin məhsuldarlıq səviyyəsində özünü göstərir.

Üçüncüsü, tədris müəssisələrində həyata keçirilən təlim, tərbiyə və təhsilin səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatda uğurlarımız da bir o qədər artır; təhsildə qüsurlar olduqda isə cəmiyyət əziyyət çəkir, dövlət narahatlıq keçirir, yeni-yeni problemlər yaranır.

Sual olunur: Pedaqoji proses və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu indiki tələbənin — gələcək sinif müəlliminin bilməsi ona nə verir?

Əvvəla, bu məsələnin tələbəyə də, gələcəkdə sinif müəllimi olacaq şəxsə də, şagirdə də bilavasitə daxil vardır.

İkincisi, sözü gedən qarşılıqlı asılılıqdan xəbərdar olan tələbə, əvvəla, cəmiyyətdə öz yerini və rolunu çətinlik çəkmədən, asanlıqla müəyyənləşdirəcək. Bir tələbə kimi, o, daha yaxşı oxumalı olacaq.

Üçüncüsü, xalqımıza, dövlətimizə ləyaqətlə xidmət etmək məqsədi ilə özünü nümunəvi müəllim kimi hazırlamağa çalışacaq.

Dördüncüsü, özündə formalaşdırdığı həmin keyfiyyətləri sabah şagirdlərinə də aşılamağa səy göstərəcək. Sınıf müəllimi kimi fəaliyyətdə olarkən gənc nəslin təhsilinə dövlət qayğısından söz açacaq, yeri gələndə şagirdlərindən soruşacaq:

— Uşaqlar, gəlin belə bir sual ətrafında düşünək və fikirlərimizi bildirək: Sizin- uşaqların təhsilinə göstərilən dövlət qayğısına siz necə cavab verə bilərsiniz?

Uşaqların söylədikləri fikirlər müxtəlif olsa da, mahiyyəti belə oldu, dövlətin qayğısına yaxşı oxumağımızla, nümunəvi davranışımızla cavab verərik; dövlətimiz üçün ləyaqətli vətəndaş olmağa çalışmaqla cavab verərik.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Pedaqoji prosesin tamlığını, yəni təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdətdə olduğunu bilən və öz fəaliyyətində bunu nəzərə alan ali məktəb müəllimlərinin işində səmərəlilik necə olar?
2. Pedaqoji prosesin tamlığını bilməyən və bu səbəbdən də nəzərə almayan ali məktəb müəlliminin işində səmərəlilik necə olar,
3. Pedaqoji prosesin tamlığını, yəni təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin vəhdətdə olduğunu bilib öz fəaliyyətində nəzərə alan sinif müəlliminin işində səmərəlilik necə olar?
4. Bunu bilmədiyindən nəzərə almayan sinif müəlliminin işində səmərəlilik necə olar?
5. Pedaqoji proseslə dövlət arasında qarşılıqlı asılılığın olduğunu bilən müəllimin, tələbənin və şagirdin fəaliyyəti ilə bu asılılığın olduğunu bilməyən müəllimin, tələbənin və şagirdin fəaliyyəti arasında nə kimi fərq ola bilər?

İKİNCİ BÖLMƏ

Çərçivə kurikulumu haqqında

FƏSİL 3

Bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi və onun hazırlığına verilən ümumi tələblər.

1. Çərçivə kurikulumuna dair

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatı çoxşaxəli, çoxistiqamətlidir. Bu istiqamətlərdən biri ibtidai təhsillə əlaqədardır. İbtidai təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatın əsasında duran sənədlər çoxdur. Gələcəyin müəllimi olan tələbələr üçün bilavasitə istifadəsi zərurətə çevrilmiş sənədlərdən burada yalnız ikisinə diqqəti cəlb etmək vacibdir. Biri ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə çərçivə kurikulumu; digəri isə I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları adlanır. İkisi də 2007-ci ildə təsdiqlənmişdir. İkisi də tətbiq edilməyə başlanmışdır. İkisinin də məzmununu tələbələrin bilməsi son dərəcə zəruridir.

Çərçivə kurikulumunun əhatə etdiyi başlıca məsələlər hansılardır, Əvvəla, həmin sənəddə bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəlliminə və onun hazırlığına verilən ümumi tələblər aydınlaşdırılır.

İkincisi, bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığının məzmun standartları müəyyənləşdirilir.

Üçüncüsü, həmin sənəddə tədris olunan fənlərin zəruriliyi əsaslandırılır.

Dördüncüsü, təlim nəticələri və fənlərin məzmununa verilən minimum tələblər qeyd edilir.

Beşincisi, fənlər burada üç əsas qrupa bölünür və belə adlanır, Ümumi fənlər, ümumpeşə hazırlığı fənnləri və ixtisas fənləri.

Altıncısı, tələbələrin pedaqoji təcrübəsi ilə əlaqədar olan məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Çərçivə kurikulumunda zəruri hesab edilən yeddinci məsələ bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri və təlim strategiyaları ilə əlaqədardır.

Səkkizinci, bakalavr pilləsində tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilir.

Doqquzuncu, sənəddə fənn kurikulumlarının strukturu açılır.

Onuncu, fənni tədris edən müəllimin işini yüngülləşdirmək üçün ümumi təlim nəticələrinin fənlər üzrə təlim nəticələri ilə təmin olunma dərəcəsi konkretləşdirilir.

2. İbtidai sinif müəllimi və onun hazırlığına verilən ümumi tələblər.

İbtidai sinif müəllimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 9 yanvar tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası” ixtisasına müvafiq hazırlanır.

Orada deyilir ki, ibtidai sinif müəllimi hazırlığı hər bir şəxsin, cəmiyyətin, dövlətin tələbatını, milli və ümumbəşəri dəyərləri, nəzəri və praktik fəaliyyət vasitəsi ilə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını, magistratura və doktoranturada təhsilini davam etdirməyi, qloballaşan dünyada gedən prosesləri, yaranan problemləri başa düşüb həll etmək bacarığını, cəmiyyətin aparıcı üzvünə çevrilməyi, azad inkişafını və s. cəhətləri təmin edir.

Gələcəkdə sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərəcək tələbə yadda saxlamalıdır ki, ibtidai sinif müəllimi — ana dilini dərinləndən bilən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, daxili və xarici siyasəti, Vətənin tarixi və coğrafiyası, inkişaf yolu, zənginləşən mədəniyyəti, incəsənəti, elmi haqqında ətraflı məlumata, uşaqların hüquq və azadlıqlarını dəyərləndirmək bacarığına malik olan, demokratik prinsiplərə hörmətlə yanaşan, insanlara, təbiətə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə həssas və ədalətli münasibət bəsləyən, şagirdlərin təlim-tərbiyəsini həyata keçirməyi, Dövlət Təhsil standartlarına müvafiq olaraq onların hazırlıq səviyyəsini təmin etməyi, ümumi mədəniyyətini formalaşdırmağı, uşaq hüquq və azadlıqları barədə müddəalara riayət etməyi, ixtisas dərəcəsini sistemli şəkildə artırmağı, əməyini elmi əsaslarla təhlil etməyi və əldə etdiyi nəticələri qiymətləndirməyi, kollektivdə işləməyi, valideynlərlə əlaqə saxlamağı, şagirdlərin həyat və sağlamlığını qorumağı bacaran, — ixtisas üzrə tədris planında göstərilən bü-

tün fənləri və onların hər birinin tədrisi metodikasını tam mənimsəyən, müasir təlim yanaşmalarını, innovasiyaları, yeni pedaqoji texnologiyaları tətbiq edə bilən, ibtidai siniflərdə xarici dillərdən azı birindən dərs deməyi bacaran şəxsdir.

3. Müəllimin peşə funksiyaları.

Xatırlatdığımız sənəd tələbələrin nəzərinə çatdırır ki, sinif müəllimi öz fəaliyyəti zamanı aşağıdakı peşə funksiyalarını həyata keçirir, konstruktiv funksiya, mobilləşdirici funksiya, təşkilatçılıq funksiyası, kommunikativ funksiya, məlumatlılıq funksiyası.

Konstruktiv funksiya— Bu funksiyaaya aid aşağıdakı misallar təklif olunur, fərdi plan, qrafiklər tərtib etmək, tədris materialını, təlimin üsul və vasitələrini seçmək, tədris materialının mənimsənilməsindəki çətinlikləri proqnozlaşdırmaq, dərsin növü və strukturunu müəyyən etmək, tematik plan tərtib etmək, tərbiyə işinin məqsəd və məzmununu, üsul və formalarını planlaşdırmaq və s.

Mobilləşdirici funksiyanın icrasına aşağıdakılar aid edilir, şagirdlərdə idrak maraqlarının inkişafı üçün onların sinfin tərtibatına, növbətçiliyin təşkilinə, şagirdlərin bir—birinə köməklik göstərməsinə həvəsləndirmək, sinfin, məktəbin həyatında, ətraf mühitin abadlaşdırılmasında şagirdlərin iştirakını həvəsləndirmək, onlarda potensial imkanların üzə çıxarılması, tanınmış insanların həyat və fəaliyyətlərindən nümunələr gətirmək və s.

Təşkilatçılıq funksiyasına aşağıdakılar məsləhət görülür, liderlərə, fəal uşaqlara arxalanaraq hər hansı tədbiri həyata keçirmək üçün sinifdə həmrəylik yarada bilmək, planlaşdırılmış işi yerinə yetirmək üçün vəzifələri bölmək, vəzifələrin icra vəziyyətinə müntəzəm nəzarət etmək, lazım gələrsə planda düzəlişlər etmək, tədbiri yüksək səviyyədə həyata keçirməyə çalışarkən, ehtiyac olarsa, inandırıcı söhbət, məzəmmət, həvəsləndirmə, nümunə və s. kimi tərbiyə üsullarından istifadə etmək, dərsləri və digər tədbirləri təhlil edərək nəticələr çıxarıb daha da yaxşılaşdırmaq.

Kommunikativ funksiyanın əhatə etdiyi məsələlər: şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq və tərəfdaşlıq etmək, şagirdlərin şəxsi fikrə, mülahizəyə malik olmaq hüququna hörmət et-

mək, hər şagirdin müsbət keyfiyyətlərini dəstəkləmək, şagirdlərin dostu və məsləhətçisi olmaq, valideynlərlə, məktəb kollektivi ilə pedaqoji münasibətlər yaratmaq, digərləri ilə münasibətdə işgüzar tonu və pedaqoji taktı gözləmək və s.

Məlumatlılıq funksiyasına aiddir, oxuduğu və eşitdiyi məlumatları ardıcıl, məntiqli şərh etmək, yeni tədris mövzusunun əvvəlki mövzu ilə əlaqəli şəkildə təqdim etmək, ədəbi dilin norma və tələblərinə əməl etmək, fikri aydın və dəqiq ifadə etmək, ictimai, siyasi və mədəni hadisələrlə maraqlanmaq, şagirdləri elmi biliklərlə, elmi dünyagörüşü ilə silahlandırmaq, elektron vasitə ilə verilən məlumatın həm faydalı, həm də zərərli cəhətlərini şagirdlərə başa salmaq, şagirdlərlə və valideynlərlə ictimai, siyasi, mədəni, pedaqoji mövzularda söhbətlər aparmaq.

4. İbtidai sinif müəlliminin kompetensiyaları.

İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə kurikulumda (tədris proqramında) sinif müəlliminin kompetensiyaları da şərh edilmişdir. Sinif müəlliminin kompetensiyaları dedikdə onun ixtiyarında, sərəncamında olan, aşılaya biləcəyi biliklər, bacarıq və vərdislər, habelə mənəvi keyfiyyətlər nəzərdə tutulur.

Sənəddə həmin kompetensiyalar beş qrupda cəmləşdirilmişdir, I. Fənnin mövzuları ilə əlaqəli kompetensiyalar; II. Uşaqlar və onların öyrədilməsi ilə əlaqədar kompetensiyalar; III. Təlim-tədris prosesi ilə əlaqəli kompetensiyalar, IV. Peşə hazırlığı ilə əlaqəli kompetensiyalar, V. Ümumi mədəni səviyyənin inkişafı ilə əlaqəli kompetensiyalar.

Birinci qrup kompetensiyalara aiddir, fənnin məzmunu üzrə dərin bilik və bacarıqlara malik olmaq, fənnin tədrisi metodikası üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmək,

İkinci qrup kompetensiyalara aiddir, uşaqların düşüncə tərzlərinə dair biliklər, onların öyrənmə prosesinə təsir edən amillərə dair biliklər, şagirdlərin sosial mənsələrinin, xüsusilə etnik, dini, cinsi mənsubiyyətinin, yoxsulluq dərəcəsinin öyrənmə prosesinə təsir xüsusiyyətlərinə dair biliklər.

Üçüncü qrup kompetensiyalara aiddir: təlim-tədris prosesini planlaşdırmağa dair bilik və bacarıqları, təlim-tədris prosesini səmərəli təşkil etməyə dair bilik və bacarıqları; sinfi idarə etməyə dair bilik və bacarıqları, sinifdə müəllim-şagird və şagird-şagird arasında ünsiyyət yaratmağa dair bilik və bacarıqları, hər bir dərsin məqsədini aydın ifadə etməyə dair bilik və bacarıqları; şagirdləri düşünməyə təhrik edən suallar qoymaq bacarığı, şagirdlərin mənimləmə səviyyəsinin monitorinqini keçirməyə, qeydə almağa və qiymətləndirməyə dair bilik və bacarıqları;

Dördüncü qrup kompetensiyalara aiddir, öz həmkarları ilə, valideynlər və ictimai təşkilatlarla əməkdaşlıq sahəsində bilik və bacarıqları, öz peşə hazırlığını fasiləsiz olaraq inkişaf etdirməyə dair bilik və bacarıqlar; məktəbin idarə olunması və təkmilləndirilməsində, tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində iştirak etmək əzmində olması.

Beşinci qrup kompetensiyalara aiddir, öz vətəni haqqında dərin məlumata malik olmağın zəruriliyini dərk etmək və ölkə həyatında baş verən yeniliklərlə müntəzəm tanış olmaq, ümumi mədəni və pedaqoji səviyyəni daim yüksəltməyə çalışmaq, vətənin görkəmli elm, mədəniyyət, ictimai xadimlərini tanımaq, uşaq ədəbiyyatı haqqında zəruri biliklərə malik olmaq, Azərbaycan dilini mükəmməl bilmək və onun qrammatik qaydalarından düzgün istifadə etmək.

5. İbtidai sinif müəllimi hazırlığının məzmun standartları.

a) İbtidai sinif müəllimi hazırlığının məqsədi

1. İbtidai sinif müəllimi hazırlığının məqsədi beş bənddə ifadə olunmuşdur,
2. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına nail olmaqla vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi,
3. Praktiki bacarıqlara malik olan səriştəli ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması,
4. İbtidai məktəbdə müəllim çatışmazlığı probleminin həlli yolları,
5. İbtidai təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi,
6. Müəllim hazırlığı və ibtidai təhsil sahəsində Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiya.

b) Ümumi təlim nəticələrinin ibtidai sinif müəllimləri üçün müəyyən edilmiş kompetensiyalarla əlaqəsi.

İbtidai sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbənin, yuxarıda deyildiyi kimi, əvvəlcə nələri bilməli olduğu məsələlər (kompetensiyalar) şərh olunur, sonra, yəni təhsil müddətinin sonunda nələri bildiyi sadalanır, başqa sözlə, ümumi təlim nəticələri məzmun standartları kimi nəzərdə tutulur.

Bu fikri kompetensiya qruplarının hər birinə aid bəzi məzmun standartlarında konkretləşdirək, Məsələn, 1 — ci qrup kompetensiyalardan birində göstərilmişdir ki, tələbə fənnin məzmunu üzrə dərin biliyə malik olmalıdır, bu kompetensiya ilə əlaqədar ümumi təlim nəticələrində göstərilir, tələbə tədris edilən fənlərin məzmununu dərinləndirir.

2-ci qrupa aid olan kompetensiyalardan bir misal gətirək. Məsələn, buradakı kompetensiyalardan biri belədir, uşaqların düşüncə tərzini, hansı hissləri keçirdiyini başa düşmək, onlarla ünsiyyət yaratmaq haqqında məlumata malik olmaq, təhsil müddətinin sonuna aid işə yazılır, uşaqların düşüncə tərzini bilir, onların hansı hisslər keçirdiyini öyrənir...

3-cü qrup kompetensiyalarda da eyni şərh üslubu gözlənilir, əvvəlcə kompetensiyalar, sonra onlara uyğun ümumi təlim nəticələri açıqlanır. Məsələn, orada kompetensiyalardan biri belə ifadə olunur, ən məqsədəuyğun təlim üsulları, materialları və resursları seçmək və hazırlamaq, təhsil müddətinin sonu ilə əlaqədar işə yazılır, ən məqsədəuyğun təlim üsulları, materialları və resursları seçə bilər...

4-cü və 5-ci qrup kompetensiyalarda da eyni məntiq nəzərə alınmışdır, Hər ikisinin də əvvəlcə kompetensiyaları, sonra ümumi təlim nəticələri açıqlanır.

Son iki qrupun hərəsindən bir nümunə gətirək, 4 - cü qrupda kompetensiyalardan biri belədir, öz işində və şəxsi həyatında insani keyfiyyətləri ilə başqaları üçün nümunə olmaq, ümumi təlim nəticələrində (standartda) işə yazılır, öz işində və şəxsi həyatında insani keyfiyyətləri ilə başqaları üçün nümunə olmağa çalışır, şagirdlərdən gözlədiyi dəyərləri, davranışı ilk növbədə özünü nümayiş etdirir.

5-ci qrupda da eyni şərh üslubu gözlənilmişdir, əvvəlcə tələbənin öyrənməli olduğu dəyər, sonra isə öyrənmiş olduğu dəyər onun nəzərinə çatdırılır. Məsələn, təhsilin başlanğıcında kompetensiyanın biri belə ifadə olunur, Vətənin görkəmli elm, dövlət və ictimai xadimlərini tanımaq, ümumi təlim nəticələrində (standartda) isə oxuyuruq, ölkəmizin görkəmli elm, dövlət və ictimai xadimlərini tanıyır və təlim - tərbiyə zamanı bundan səmərəli istifadə edir.

6. İbtidai sinif müəllimi hazırlığında tədris edilən fənlər,

Sinif müəllimi olmaq arzusuna düşən tələbə əvvəlcədən bilməlidir ki, onun hazırlığını hansı fənlər təmin edir. Bu fənlər “ İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası “ ixtisası üzrə ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı ali baza təhsil proqramına uyğun həyata keçirilir. Ali baza təhsil proqramına əsasən öyrənilən fənlər dörd qrupda cəmləşdirilmişdir, Ümumi fənlər, ümumpeşə hazırlığı fənləri, ixtisas fənləri və praktik tədris təcrübəsi (pedaqoji təcrübə).

Ümumi fənlərə aiddir, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası, həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, Tibbi biliklərin əsasları, Azərbaycan dili (təlimi rus dilində olanlar üçün), Bədən tərbiyəsi, seçmə fənlər.

Ümumpeşə hazırlığı fənləri: Təhsilin əsasları, Pedaqogika, Psixologiya, Təlim nəticələrini qiymətləndirməyin forma və vasitələri, Təlim prosesində informasiya—telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə, seçmə fənlər.

İxtisas fənləri, Ana dili, ana dilinin tədrisi metodikası, Uşaq ədəbiyyatı, Riyaziyyat, Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası,

İnformatika və onun tədrisi metodikası, Həyat bilgisi və onun tədrisi metodikası, Uşaq anatomiyası, fiziologiyası və gigiyenası, Xarici dil və onun tədrisi metodikası, Musiqi və onun tədrisi metodikası, Təsviri sənət və onun tədrisi metodikası, Fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikası, Texnologiya və onun tədrisi metodikası, seçmə fənlər.

Praktik tədris təcrübəsi (pedaqoji təcrübə) müddətində tələbələrdə fənlər üzrə qazanılan nəzəri bilikləri tətbiq etmək bacarı-

rığı və müəllimə xas olan keyfiyyətlər formalaşır. Bu prosesdə tələbələr gələcək peşə fəaliyyətləri üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlər əldə edirlər.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Çərçivə kurikulumuna daxil olan məsələləri tələbə nə üçün əvvəlcədən bilməlidir,
2. Hansı bilik və bacarıqlara sahib olan şəxsə sinif müəllimi deyilir,
3. Sinif müəllimi hansı funksiyalara malikdir,
4. Sinif müəlliminin kompetensiyalarını tələbə nə üçün bilməlidir,
5. Ümumi təlim nəticələrinin ibtidai sinif müəllimləri üçün müəyyən edilmiş kompetensiyalarla əlaqəsini tələbə nə üçün bilməlidir,

FƏSİL 4

İbtidai sinif müəllimi hazırlığının istiqamətləri, pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri, təlim strategiyaları və qiymətləndirmə haqqında.

1. Tələbəlik fəaliyyətinin istiqamətləri.

İbtidai sinif müəllimliyində hazırlaşan tələbənin öyrənməli olduğu məsələlər sırasına öz fəaliyyətinin hansı istiqamətlərdə aparılacağını və habelə pedaqoji prosesin hansı prinsiplərə uyğun təşkil ediləcəyi də daxildir.

Tələbənin başlıca fəaliyyət istiqamətləri bu ardıcılıqda qeyd edilir, problemin həlli; mühakimə yürütmə və əsaslandırma; ünsiyyət; tədqiqetmə, tətbiqetmə.

Problemin həlli. Tələbə tədris planına uyğun olaraq I kursdan sonuncu kurs da daxil olmaqla bütün fənlər üzrə məzmun vahidlərinin öyrənilməsini problem formasında ifadə etməyə və onun həllinə nail olmağa çalışır.

Mühakimə yürütmə və əsaslandırma. Tələbə yəqin edir ki, fənlər üzrə məzmun vahidlərinin mahiyyətini dərk etmək üçün problem qoymaq, onu aydın ifadə etməyi bacarmalıdır. O, həm də mühakimə yürütməyə, problemin vacibliyini aydınlaşdırmağa, digərlərini inandırmağa, əsaslandırmağa çalışmalıdır.

Ünsiyyət. Tələbə öz fəaliyyəti ərzində əmin olur ki, fənn müəllimləri ilə təhsilin bərabər hüquqlu subyekt kimi fəal ünsiyyət qura bilməsə problemlərin öhdəsindən uğurla gəlməkdə çətinliklərlə qarşılaşar, tələbə yoldaşları ilə olduğu kimi, müəllimləri ilə də səmimi pedaqoji ünsiyyət qurmağa səy göstərməlidir.

Tədqiqetmə. Tələbənin fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi, tədqiqetmə onun sırf elmi fəaliyyətini, həm də təhsilalma fəaliyyətini əhatə edir. Ayrı - ayrı fənlərin tədrisi zamanı tələbələrə tədqiqat xarakterli tapşırıqlar verilir. Tədrisən onlarda tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşır. Tədqiqat işinə alışıan tələbə sinif müəllimliyində zamanı ortaya çıxacaq problemlərə elmi cəhətdən yanaşmalı olur.

Tətbiqetmə. Tələbə bilir ki, təhsil aldığı dövrdə apardığı tədqiqat işi tədqiqat xatirinə olmayıb. Apardığı elmi araşdırma-

lardan aldığı nəticənin, gəldiyi qənaətin nə dərəcədə real, düzgün olduğuna inam yaradılmalıdır. Bundan ötrü tədqiqatdan alınan nəticə təlim - tərbiyə işində tətbiq edilməli, təcrübədə sınaqdan keçirilməlidir.

2. Pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri

Tələbə bilməlidir ki, onun ibtidai sinif müəllimi kimi hazırlanması aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir, pedaqoji prosesin tamlığı, təlimdə bərabər imkanların yaradılması, tələbəyə yönümlülük, inkişaf yönümlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması, tələbələrin təlim fəaliyyəti ilə elmi axtarışlarının qarşılıqlı əlaqələndirilməsi.

Pedaqoji prosesin tamlığı prinsipi. Bu prinsipə görə, tələbələrin təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafı kompleks şəkildə həyata keçirilir. Bütün fənlərin tədrisində pedaqoji prosesin göstərilən cəhətləri nəzərə alınır və həyata keçirilir.

Təlimdə bərabər imkanların yaradılması prinsipi. Bu prinsipə əsasən bütün tələbələrə eyni şərait yaradılır, pedaqoji prosesdə bütün tələbələrin potensial imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə edilir, bütün tələbələr qarşısında eyni tələblər qoyulur, mütəxəssislərin peşəkar hazırlanmasında güzəştlərə yol verilmir.

Yaradıcılıq prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, pedaqoji proses tələbədə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməsin, tələbə mənimsədiyi yeni məlumatı yaradıcılığa səmərəli tətbiq edə bilsin, bu zaman tələbənin ehtiyac və tələbatları nəzərə alınsın, pedaqoji prosesin tələbəyə yönümlülüüyü istiqamətində qurulması ona öyrənməyi öyrətmək bacarığı aşılasın.

Inkişaf yönümlülük prinsipi. Bu prinsipə görə, pedaqoji proses tələbənin daim tədqiqatçı, yaradıcı, axtarışda olan mütəxəssis kimi hazırlanmasına yönəlməlidir, tələbə özünü-təhsili fasiləsiz olaraq davam etdirməyin zəruriliyini və əhəmiyyətini başa düşsün, müəllim müasir təhsil konsepsiyalarıyla tələbələri tanış etmək vasitəsi ilə onları yeni ideyalar axtarışına sövq edir.

Fəaliyyətin stimullaşdırılması prinsipi. Bu prinsipə görə, tələbə yadda saxlamalıdır ki, pedaqoji prosesdə müəllim və tələ-

bə arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın stimullaşdırılması müəllimin də, tələbənin də uğurlarını artırır, tələbədə daim yeni bilik və bacarıqlarını artırmağa maraq oyadır.

Dəstəkləyici mühitin yaradılması prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, pedaqoji proses müasir maddi — texniki baza ilə təchiz edilməlidir, pedaqoji proses demokratik və humanitar ideyalar əsasında sağlam mənəvi — psixoloji mühitdə təşkil edilir, həm müəllimlərin, həm də tələbələrin maraqlarının təmin olunması təlimin səmərəliliyini artırmağa zəmin yaradır.

Tələbələrin təlim fəaliyyəti ilə elmi axtarırlarının qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi, Bu prinsipə görə, tələbələr təlimin ilk məhələlərindən müəllimlərin rəhbərliyi ilə elmi axtarırlara cəlb edilir, onlar müxtəlif səviyyəli məqalələrlə çıxış edirlər, onlar kurs və buraxılış işləri yazıb müdafiə edirlər.

Pedaqoji prosesi tələbələrin gələcək peşəsi ilə əlaqələndirmək prinsipi. Bu prinsipə görə, pedaqoji prosesdə təlimin elmi işlə əlaqələndirilməsi, tədris olunan bütün fənlərin peşə istiqamətində qurulması müəllimin praktik istiqamətdə hazırlanmasını təmin edir, tələbələr təlimin ilk mərhələsindən fasiləsiz olaraq məktəblə əlaqə saxlayır, xüsusi pedaqoji təcrübə keçirlər.

3. Təlim strategiyaları (təşkilin forma və üsulları), hələ integrasiya məsələləri.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu” nda və “İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası” ixtisası üzrə çərçivə kurikulumunda haqlı olaraq göstərilir ki, tələbələrin təşəbbüskarlığı və yaradıcılığını məhdudlaşdıran ənənəvi təlim formalarından tədricən imtina etmək vaxtı çatmışdır.

Sənədlərdə təkidlə məsləhət görülür ki, tələbələrin yaradıcı fəaliyyətinə imkan verən, tədqiqatçılıq bacarıqlarını stimullaşdıran təlim formaları və üsullarına geniş yer verilsin, yeni pedaqoji texnologiyaları və müasir təlim yanaşmalarını əks etdirən dərslər — ekskursiya, dərslər — yarış, dərslər — müzakirə, dərslər — disput kimi qeyri — standart dərslərdən istifadəyə üstünlük verilməsi məsləhət görülür.

Adını çəkdiyimiz sənədlərdə pedaqoji proses zamanı daha geniş istifadə olunmalı üsullar da yaddan çıxmamışdır. Ən fəal,

interaktiv üsullar, tələbələrə müstəqil düşünməyə, yaradıcı fikir söyləməyə, araşdırmalar aparmağa, nəticələr çıxarmağa istiqamətlənən üsullar ön plana çəkilir.

Pedaqoji prosesdə mənimsənilən bilik və bacarıqlar arasında integrasiyaya imkan verən fəndaxili və fənlərarası əlaqə məsələsi ayrıca qeyd edilir.

Fəndaxili əlaqə. Əlaqənin bu növü imkan yaradır ki, eyni fənn daxilində məzmun vahidlərinin mənimsənilməsində ortaq cəhətlər (oxşar əlamətlər) və fərqli cəhətlər tələbələr tərəfindən üzə çıxarılsın, bilik və bacarıqlarda ardıcılıq, sistem olduğu başa düşülsün, bu əsasda ümumiləşmələr aparmaq mümkün olsun.

Fənlərarası əlaqə. Tələbənin şüurunda integrasiyanın bu növünün fəndaxili integrasiya ilə qovşağını yarada bilməsini ali məktəb müəlliminin ən böyük pedaqoji nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirmək olardı.

4. İbtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi.

Ali təhsil sistemində, o cümlədən ibtidai sinif müəllimi hazırlığında tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ardıcıl və sistemli həyata keçirilən prosesdir, pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir, pedaqoji təhsilin dəyərləndirilməsinə yönəlidir. Qiymətləndirmənin əsas məqsədi pedaqoji təhsilin səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Pedaqoji təhsili qiymətləndirmək üçün əvvəlcə müxtəlif üsullarla materiallar toplanır. Bu üsullara aiddir, məşğələlərdə frontal sorğuların aparılması, test tapşırıqlarının keçirilməsi, auditoriyalarda müşahidələrin aparılması, fənn kurikulumlarının icra vəziyyəti, tələbə və müəllim fəaliyyətlərinin müşahidə edilməsi, qrup jurnalları, imtahan cədvəlləri və digər təhsil sənədlərinin təhlili və s.

Toplanmış məlumatlar tələbələrin pedaqoji prosesə münasibətlərini və nailiyyətlərini, professor—müəllim heyətinin hazırlıq səviyyəsini, kurikulumların məqsədmüvafiqliyini və s. məsələləri əhatə edir.

Məlumatların toplanması, təhlili və qiymətləndirilməsi pedaqoji təhsil sahəsində dövlət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsində əsas mənbə ola bilər.

Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üç səviyyədə aparılır, müəssisə daxilində, respublika səviyyəsində və beynəlxalq səviyyədə.

Müəssisədaxili qiymətləndirmə, üç istiqamətdə aparılır, tələbələrin inkişafının qiymətləndirilməsi, kurikulum üzrə qiymətləndirmə və təhsil pillələri (bakalavr və magistratura) üzrə yekun qiymətləndirmə.

Tələbələrin inkişafının qiymətləndirilməsi, təhsil müəssisəsi səviyyəsində professor — müəllim heyəti və müəssisə rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu mərhələdə tələbələrin nailiyyətləri 3 formada, 1. Diaqnostik, 2. Formativ (davamlı), 3. Summativ (yekun) formalarında yazılır və şifahi qiymətləndirilir.

Kurikulum üzrə qiymətləndirmə, tələbələrin təlim nəticələrinin müvafiq məzmun standartlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə aparılır.

Təhsil pillələri üzrə yekun qiymətləndirmə, mərkəzləşmiş qaydada aparılan dövlət imtahanları, buraxılış işinin və ya dissertasiyanın müdafiəsi formasında həyata keçirilir və müvafiq təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatır.

Milli qiymətləndirmə, vaxtaşırı pedaqoji təhsil prosesinin təşkili, planlaşdırılması, ümumtəhsil məktəbləri və cəmiyyətin sifarişlərinə, tələblərinə uyğunluğu və aparıldığı şərait toplanmış materiallar vasitəsilə kurikulumların keyfiyyətini ali təhsil sistemində baş verən dəyişiklikləri dəyərləndirmək məqsədilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə, 4-5 ildən bir seçmə yolu ilə aparılır. Məqsəd pedaqoji təhsilin vəziyyəti barədə təsəvvür əldə etmək, problemləri üzə çıxarmaq və onların həlli yollarını müəyyənləşdirmək, gələcək inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq və mövcud vəziyyəti digər ölkələrlə müqayisə etməkdən ibarətdir. Bu məqsəd üçün ölkəni pedaqoji ixtisaslar üzrə təmsil edən tələbələrin təlim göstəriciləri öyrənilir və gənc müəllimlərin fəaliyyətinin monitorinqi keçirilir.

5. I-IV siniflər üzrə kurikulumların strukturları haqqında.

İbtidai məktəbin I—IV sinifləri üçün kurikulumlarda həm tələbələrin təhsiləmə fəaliyyətinin, həm də sinif müəllimlərinin təlim fəaliyyətini yüngülləşdirməyə imkan verən digər məqamlar da var. Onların biri də fənn kurikulumlarının strukturu ilə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, müstəsnasız olaraq bütün fənlər üzrə kurikulumların strukturları təqribən eynidir, belə, məzmun standartları, məzmun xətləri, fəaliyyət xətləri, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya, fənnin məzmunu, fəal dərslərin mərhələləri, qiymətləndirmə.

Bu, o deməkdir ki, bir fənnin (məs. riyaziyyatın I sinifdə) kurikulumu üzrə öz fəaliyyətini tənzimləyən müəllim təqribən eyni ardıcılıqda nəinki sonrakı siniflərdə həmin fənnin, hətta digər fənlərə aid kurikulumlar üzrə öz fəaliyyətini tənzimləyən zaman həmin ardıcılığı gözləmək imkanı qazanır. Belə bir imkanın olduğunu bilən və ondan istifadə edən müəllimin iş əmsalı xeyli artır. Bu həqiqətin olduğunu bilmək sinif müəllimi üçün xüsusilə vacibdir. Çünki o, bir fənn üzrə deyil, hər gün bir sıra fənlər üzrə öz pedaqoji fəaliyyətini tənzimləməli olur. Bu gözəl fürsəti bilmək və gələcəkdə, sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərkən nəzərə almaq tələbə üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Tələbə öz fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini nə üçün dərindən bilməlidir,
2. Pedaqoji prosesin təşkili prinsiplərini bilmək sinif müəlliminə hansı üstünlüklər vəd edər,
3. Tələbələrin təlim fəaliyyəti ilə elmi axtarışlarının qarşılıqlı əlaqəsinin əhəmiyyətini nədə görürsünüz,
4. Təlimin daha hansı formada təşkilini arzu edərdiniz,
5. Tələbə nailiyyətinin qiymətləndirilməsində sizi razı salan və narazı salan cəhətlər barədə nə deyə bilərsiniz,
6. I- IV siniflər üzrə kurikulumlarda pedaqoji prosesin nəzərdə tutulmuş ardıcılığını tələbə nə üçün bilməlidir?

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

İbtidai təhsilin əməli məsələləri

FƏSİL 5

İbtidai təhsilin ümumi xüsusiyyətləri, məqsəd və vəzifələrdə yaxınlıq və bunları bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

1. İbtidai təhsilin əsas istiqamətləri və bunları bilməyin tələbə üçün praktik əhəmiyyəti.

Özünü gələcək sinif müəllimliyinə hazırlayan tələbə dərslər dəyəcəyi I-IV siniflərdə həyata keçirilən ibtidai təhsilin mahiyyətindən məlumatlı olmalıdır. Bilməlidir ki, həmin siniflərdə təhsilin məzmunu dövlət sənədi olan tədris planı ilə müəyyənləşdirilir. Tədris planında sadalan fənlər və nəzərdə tutulan iş formalarının mahiyyəti altı cəhətdən səciyyələndirilir: təhsilin ümumiliyi, təhsilin vahidliyi, təhsilin əmək istiqamətli olması, təhsilin məzmununda politexnik əlamətlərin olması, təhsilin milli dəyərlərdən qidalanması, təhsildə fərdi qabiliyyətlərin nəzərə alınması.

İbtidai təhsilin ümumiliyi. Azərbaycan Respublikasında ibtidai təhsil də, əsas təhsil (natamam orta təhsil) də, IX- XI sinifləri əhatə edən təhsil də ümumidir. Tələbə bilməlidir ki, **ölkəmizdə milliyyətdən, dilindən, mənşəyindən, sosial vəziyyətdən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq bütün məktəbyaşlı oğlan və qızları əhatə edən təhsil ümumi təhsil adlanır.** Bu o deməkdir ki, öyrənilən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, həblə davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin hamısı həmin uşaqların malına çevrilir. Ümumi təhsil imkan verir ki, uşaqların hamısı gələcək peşəsindən asılı olmayaraq normal inkişaf etsin, cəmiyyətdə bərabər mövqə tuta bilsin, bir sahədən digər sahəyə sərbəst keçə bilsin.

İbtidai təhsilin vahidliyi. Gələcəkdə I-IV siniflərdə fəaliyyət göstərəcək indiki tələbə unutmamalıdır ki, ibtidai təhsilin vahidliyi onun ümumiliyindən ayrılmazdır. Təhsilin vahidliyi o de-

məkdir ki, **milliyətindən, dilindən, dinindən, mənşəyindən, sosial vəziyyətindən, yaşadığı kənddən, qəsəbədən, şəhərdən asılı olmayaraq ölkədə məktəbyaşlı oğlan və qızların hamısına insan fəaliyyətinin bütün sahələri üçün zəruri sayılan eyni biliklər, bacarıq və vərdislər, habelə mənəvi keyfiyyətlər aşılanır.**

İbtidai təhsilin əmək istiqamətli olması. Aşağı siniflərdə təhsilin əmək istiqamətli olması iki cəhətdən təmin edilir: İlkin əmək vərdislərinin aşılması və əmək tərbiyəsi yolu ilə. I-IV sinif şagirdləri müxtəlif materiallar üzərində ilkin müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyələnirlər.

İlkin əmək hazırlığı ilə yanaşı, I-IV sinif şagirdlərində həm əmək adamlarına hörmət, həm də insan əməyinə hörmət hissi formalaşdırılır. Şagirdlər xalqımızın görkəmli əmək adamlarının fəaliyyətlərini öyrənirlər.

İbtidai təhsilin məzmununda politexnik əlamətlərin olması. İbtidai sinif şagirdləri sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrində aparılan quruculuq işləri ilə tanış olur, orada istifadə olunan çeşidli maşınların, qurğuların adlarını öyrənir, imkan düşdükcə onların işini müşahidə edirlər; fiziki, kimyəvi, bioloji qanunların kənd təsərrüfatında, inşaatda tətbiqinə dair ilkin məlumatlar əldə edirlər. Müxtəlif fəaliyyət sahəsində işlədilən ölçmə, nişanlama, hesablama, qrafika və s. üzrə məlumatları da deyilənlərə əlavə etmək lazımdır.

İbtidai təhsilin milli dəyərlərdən qidalanması. Unutmaq olmaz ki, milli mənlilik şüurumuzun möhkəm bünövrəsi məhz ibtidai siniflərdə qoyulur. Burada Azərbaycan dilinin, tarixinin, musiqisinin, təsviri və tətbiqi incəsənətinin, ədəbiyyatının, elminin, şifahi xalq yaradıcılığının, adət və ənənələrinin öyrənilməsinə üstünlük verilir; ümumbəşəri dəyərlər, digər xalqların mədəniyyəti milli incilərimiz zəminində daha şüurlu mənimsənilir.

İbtidai təhsildə fərdi qabiliyyətlərin nəzərə alınması, I-IV siniflərə aid olan tədris planı şagirdlərə imkan verir ki, onlar öz qabiliyyətlərini istədikləri sahədə: dildə, riyaziyyatda, musiqidə, təsviri incəsənətdə, tətbiqi incəsənətdə, idmanda, ədəbi yaradıcılıqda, texniki yaradıcılıqda, və s. və i.a. sahələrdə inkişaf et-

dirsinlər. Bundan əlavə, aşağı sinif şagirdləri üçün dərsdankənar müxtəlif fəaliyyət formaları da təşkil edilir. Sinif müəllimi şagirdlərin meyl və maraqlarını nəzərə alaraq onların dərsdankənar fəaliyyətlərinə istiqamət verə bilər.

İbtidai təhsil fiziki və ya əqli cəhətdən qüsurlu uşaqları da əhatə edir.

Göründüyü kimi, sinif müəllimi olacaq indiki tələbə bilməlidir ki, ölkəmizdə məktəbyaşlı uşaqlara ümumi, vahid, əmək istiqamətli, politexnik səciyyəli, milli dəyərlərdən qidalanan və fərdi qabiliyyətlərin inkişafına imkan verən ibtidai təhsili həyata keçirməyə hazırlaşır.

İbtidai təhsilin nədən ibarət olduğunu, onun başlıca xüsusiyyətlərini əvvəlcədən öyrənən tələbədə məsuliyyət xeyli artır, ölkəmizin, xalqımızın gələcəyi üçün ibtidai təhsilin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydın dərk edir və daha böyük əzmlə özünü hazırlayır. Sual olunur: İbtidai təhsil hansı məqsədə xidmət etməlidir?

2. Tətbiqi pedaqogika fənninin və ibtidai təhsilin məqsədlərində yaxınlıq və fərq; bunu bilməyin əhəmiyyəti.

İlk baxışda bu iki təhsil sahələrində yaxınlıq sezilmir; biri ali məktəb fənnini, digəri ibtidai məktəbin I-IV siniflərini əhatə edir; biri tələbəni, digəri I-IV siniflərin şagirdlərini nəzərdə tutur. Lakin onları doğmalaşdıran bir və cib əmil də var: bu gün ali məktəbdə pedaqoji təhsil alan tələbə sabahın sinif müəllimidir. Bu, o deməkdir ki, öz ali pedaqoji təhsilinin məqsədi barədə aydın təsəvvürü olan tələbə dərs deyəcəyi şagirdlərin aldığı təhsilin məqsədini də aydın təsəvvür etməlidir.

Tələbə öyrənibdir ki, təhsilin hazırda həyata keçirilməkdə olan əsas məqsədi “Təhsil haqqında qanun” un 4-cü maddəsində üç bənddə ifadə edilmişdir.

Onun birinci bəndi belədir: “Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının Milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək” (“Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, Bakı, 2009, səh.11)

Maddənin bu bəndində və digər iki bəndində söylənən fikirlər hazırda gündəlik tətbiq olunan vacib, ümdə məqsədlərdir. Fikrimizcə, həmin maddənin bəndlərində haqlı olaraq səslənən fikirləri, habelə konstitusiyanın preambulasında irəli sürülən aşağıdakı müddəaları ümumiləşdirərək uzaq məqsədi də belə ifadə etmək mümkündür. Preambuladakı müddəalar isə belədir: “Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla, vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir”.

Təhsilin ümumiləşmiş şəkildə yığcam ifadə olunan uzaq məqsədinin mahiyyəti belə açılır: **Milli və ümumbəşəri dəyərlərin mənimsənilməsi yolu ilə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirmək təhsilin uzaq məqsədidir.**

Bu anlamda üç suala üç cavab üzvi şəkildə birləşmişdir:

Birinci sual: Təhsildə gözlənilən son məhsul nədən ibarətdir?

Cavab: Fəal Azərbaycan vətəndaşları yetişdirməkdən ibarətdir !

İkinci sual: Fəal Azərbaycan vətəndaşları hansı keyfiyyətlərə malikdir?

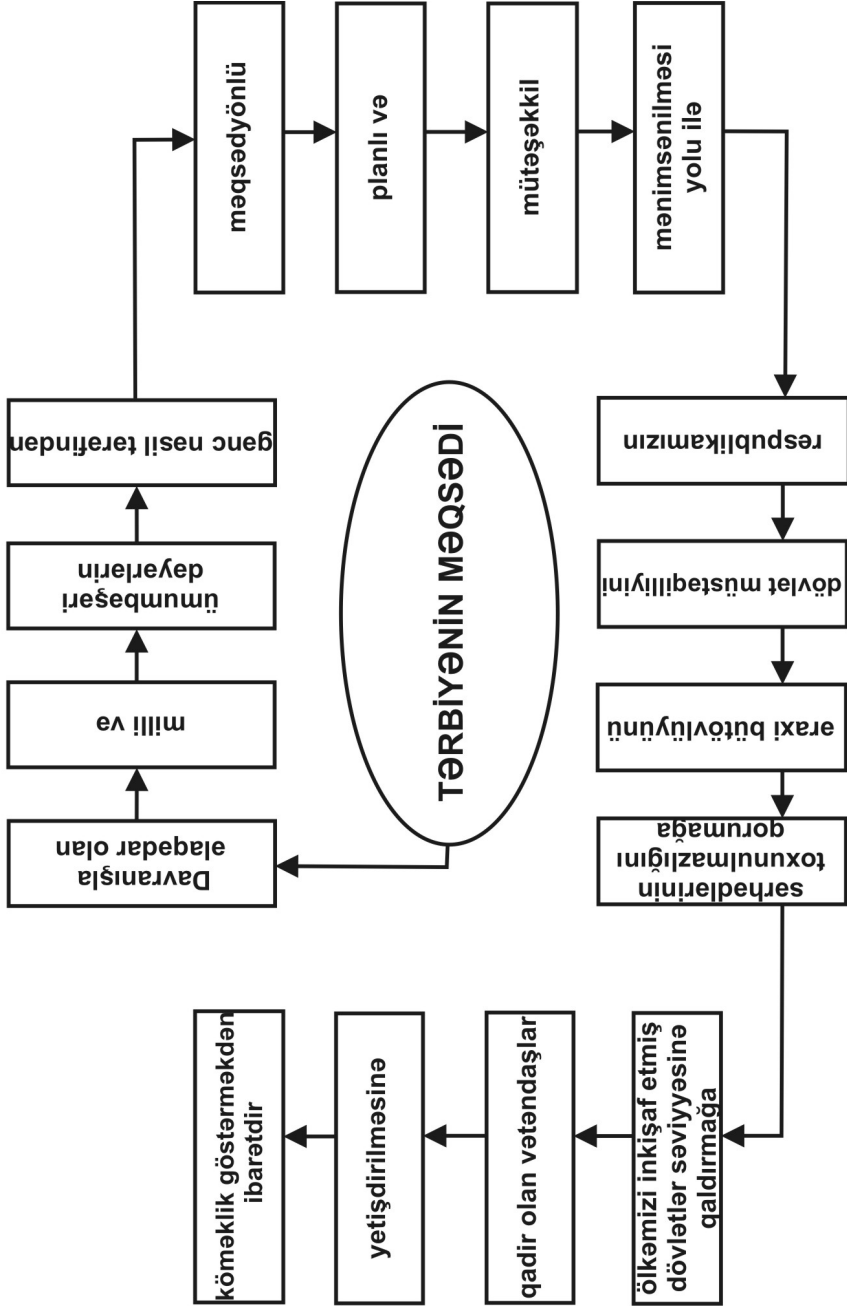
Cavab: Dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərin toxunulmazlığını qorumaq, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olmaq keyfiyyətlərinə malikdir !

Üçüncü sual: Bu keyfiyyətlər necə formalaşdırılır,

Cavab: Milli və ümumbəşəri dəyərlərin, yəni təhsil islahatlarının əsaslarını təşkil edən Milli kurikulumlara uyğun, habelə kredit və Boloniya sistemlərinə uyğun təşkil edilən pedaqoji proses vasitəsi ilə formalaşdırılır!

I-IV siniflərdə təlim-tərbiyə işlərinə başlamalı olan tələbə kurikulumun ibtidai təhsil qarşısında qoymuş olduğu aşağıdakı məqsədi əsas götürür, uşaqlarda oxu, yazı və hesablama vərdisləri yaratmaq və möhkəmləndirmək; uşaqlara insan, cəmiyyət, tə

TƏRBİYƏNİN MƏQSƏDİ

biət və onlar arasında qanunauyğunluqlar haqqında ilkin həyati biliklərin verilməsini təmin etmək; uşaqlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq, istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını və inkişafını təmin etmək; uşaqlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət və özünəxidmət bacarıqları aşılamaq.

Tələbə isə çəşmır, bu vəzifələrə təhsilin həm yaxın məqsədin, həm də uzaq məqsədin həyata keçirilməsində mərhələ kimi baxır; bu baxış, yəni təhsilin mərhələləri arasında olduğu kimi, təhsilin məqsədləri arasında da varisliyin olduğunu anlamaq gələcək müəllimi daha şövqlə işləməyə sövq edir.

Əslində təhsil islahatının həyata keçirilməsində əsas prinsiplərdən biri olan integrasiya təhsilin ayrı-ayrı mərhələləri qarşısında qoyulmuş məqsədlər arasındakı əlaqələrdə daha qabarıq nəzərə çarpır.

Təhsilin uzaq məqsədi yolunda atılmalı addımların ilkin rüşeymlərini I-IV siniflərdə aparılan bəzi tədbirlərdə görmək olur: Şəhidlər məzarını şagirdlərin ziyarət etməsi; ordu gününün qeyd edilməsində şagirdlərin fəal iştirakı; Milli qəhrəmanlarla şagirdlərin görüşləri; Ümummilli lider Heydər Əliyev nümunəsi ilə şagirdlərin tanışlığı; təlimdə şagirdin maksimum fəallıq göstərməsi və s. və i.ə. kimi tədbirlər buna misal ola bilər.

Öz fəaliyyətinin məqsədini, onun ölkəmiz üçün, xalqımız və dövlətimiz üçün siyasi və ideoloji əhəmiyyətini dərk edən, bu məqsədi həyata keçirməyin pedaqoji yollarını aydın təsəvvür edən sinif müəlliminin uğur qazanacağına şübhə yeri qalmır.

3. İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti.

Təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olması üç cəhətdən açılır: biri digərində iştirak edir, bir-birinə dayaq olur və ayrılıqda həyata keçirilmə prosesində reallaşır.

Birinci cəhətə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, təhsilin məhiyyətində tərbiyə imkanları var. Bu cəhətdən tələbə **ibtidai təhsil almasını xatırlamalı olur; ibtidai təhsil-sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi olub, ibtidai məktəbdə dörd il ərzində öy-**

rənیلən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanları olan, təlimin bir halda zəruri şərti, digər halda gedişi, üçüncü halda nəticəsi kimi özünü göstərən biliklərin, bacarıq və vərdislərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur.

Bu anlamdan məlum olur ki, ibtidai təhsilin məzmununa təsadüfi biliklər daxil edilmir; onlar götür-qoy edilir, məhz strateji məqsədə xidmət edən milli və ümumbəşəri dəyərlər seçilir, tərbiyə imkanları olan biliklər, bacarıq və vərdislər dərsləklərə daxil edilir. Bu bilik və bacarıqlar şagirdlərdə istənilən keyfiyyətləri mexaniki şəkildə formalaşdırmır. Burada müəllimin əvəzedilməz rolu meydana çıxır. Məhz müəllim kurikulumda nəzərdə tutulmuş məzmun standartlarında və dərslərin gedişində olan tərbiyə imkanlarını tədrisin gedişində reallaşdırır.

Məsələn, aşağı sinif dərsləklərindən birinə “Zəhmət, Ağıl, Bəxt” adlı nağıl daxil edilmişdir. Nağılın məzmununda şagirdlərə ağıl və əməklə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin aşılması nəzərdə tutulur. Həmin nağıl əsasında yaradılacaq tərbiyəliliyin səviyyəsi isə müəllimin səriştəlilik səviyyəsindən asılı olur.

İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olmasının ikinci cəhəti onların işdə bir-birinə dayaq olmasıdır. Sinif müəllimi bilməlidir ki, onun dərslərin zamanı şagirdlərə aşılacağı mənəvi dəyərlər və dərslərdən təşkil etdiyi müxtəlif forma və məzmunlu tədbirlərdə formalaşdırıldığı mənəvi keyfiyyətlər başqa-başqa məqsədlərə deyil, eyni məqsədə xidmət edir, biri digərinə dayaq olur, biri digərini tamamlayır. Məsələn, IV sinfin dərsləliyində “Oğullar” adlı şeir parçası vardır. Şeir peşələrə həsr edilmişdir. Şeir dərslərdə müəllimin rəhbərliyi ilə təhlil edilir, ayrı-ayrı sözlər və ifadələrin mahiyyəti açılır. Növbəti dərslərdə şeir səhnələşdirilir; peşələrə dair atanın və altı oğlun fikirlərini əzbərləmək yeddi şagirdə tapşırılır. Sonda şagirdlər nəticə çıxarırlar ki, peşənin pisi yoxdur; bütün peşələr cəmiyyət üçün faydalıdır.

İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olduğunu sübut edən üçüncü cəhət dərslərin imkanları ilə əlaqədardır. I-IV siniflərdə təşkil edilən dərslərin təhlili göstərir ki, onların olduqca geniş tərbiyəvi imkanları vardır. Məsələn, şagirdlərin dərslərdə davamiyyətində, dərslərdə

də müəllimin sualına şagirdlərin cavabında, danışan şagirdə digərlərinin münasibətində, müəllimin şərhini şagirdlərin dinləmək dərcəsində, ev tapşırıqlarının icra vəziyyətində, şagirdlərin dərs zamanı oturuş tərzlərində, onların gigiyena qaydalarına əməl etmək vəziyyətində və s. cəhətlərdə nümunəvi hallara da, nöqsanlı hallara da rast gəlirik. Bu cür hallarda tərbiyəvi imkanların olduğunu bilən və onlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edən müəllimlərlə yanaşı, həmin imkanlardan xəbərsiz olan və ya xəbəri olub ona mənə verməyən müəllimlərimiz də var. Birinci qrup müəllimlərin şagirdlərində həm təhsillilik səviyyəsi, həm də tərbiyəlilik səviyyəsi, ikinci qrup müəllimlərin şagirdlərindəki təhsillilik və tərbiyəlilik səviyyəsindən üstün olur. Odur ki, sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə hər bir dərsin geniş tərbiyəvi imkanlarının nədən ibarət olduğunu bilməli və öz gələcək fəaliyyəti zamanı həmin imkanların reallığa çevrilməsinə çalışmalı olur. Yadda saxlamalıdır ki, dərsin tərbiyəvi imkanlarının olduğunu bilib nəzərə alan müəllimlərin şagirdlərində təhsillilik və tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlsə, həmin imkanlardan istifadə etməyən müəllimlərin şagirdlərində təhsillilik və tərbiyəlilik səviyyəsi o qədər də artmır.

4. İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün gərəкли olması.

İbtidai məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, üç amilə görə təhsil təlimdən ayrılmazdır. Təhsilin mahiyyətinə dair yuxarıda göstərdiyimiz anlamdan göründüyü kimi, birinci göstərici təhsilin məzmununun təlim üçün ilkin zəruri şərt olmasıdır. Bu şərtin nədən ibarət olduğunu tələbə bilməlidir.

Bilməlidir ki, məsələn, ali məktəbdə və ya ibtidai məktəbdə təlim işinə başlamaq üçün ilkin zəruri şərt müvafiq tədris planının, tədris planı əsasında tədris proqramlarının və tədris proqramlarına uyğun dərsliklərin tərtib olunmasıdır. Təhsilin məzmununu təşkil edən həmin dövlət sənədləri, yəni tədris planı, tədris proqramları və dərsliklər hazırlandıqdan sonra təlim işinə başlamaq mümkün olur. Başqa sözlə, təhsilin məzmunu təlimin təşkili üçün vacib şərtidir.

İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olduğunun ikinci göstəricisi təhsilin hərəkətə gəlməsidir. Ali məktəbdə müəllim hazırlığı

üçün və ya ibtidai məktəbdə təhsil üçün tərtib edilmiş tədris planları, tədris proqramları və dərsliklər həyata keçirildikdə, yəni hərəkətə gətirildikdə təlim başlayır. Başqa sözlə deyilsə, təhsil təlim vasitəsi ilə həyata keçirilir; yəni təlimə təhsilin həyata keçirilməsi prosesi kimi də baxmaq olur.

Təhsilin təlimdən ayrılmazlığını sübut edən üçüncü göstərici təlimin sonu ilə bağlıdır. Tələbə bilməlidir ki, dörd il ərzində bakalavr pilləsi üzrə müəllimlik ixtisasına dair müxtəlif fənlərdən təlim keçən şəxs ali pedaqoji təhsilli mütəxəssis olur; yaxud, ibtidai məktəbin tədris planı üzrə bütün fənlərdən təlimi başa vuran şəxs ibtidai təhsilli şəxs hesab edilir.

Göründüyü kimi, təhsil bütün hallarda bir-birini əvəz edən, bir-birini davam etdirən üç mərhələdən ibarət olur: ilk mərhələdə təlimin zəruri şərti olan təhsilin məzmunu hazırlanır; ikinci mərhələdə təhsilin məzmunu təlim formasında reallaşır və, nəhayət, təlim vasitəsi ilə həyata keçirilən təhsil, gətirdiyimiz misallardan birində tələbələrin, digərində isə şagirdlərin malına çevrilir.

Təhsilin təlimdən ayrılmaz olduğunu bilməyin tələbə üçün iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır. O, həm aldığı ali pedaqoji təhsilin inkişaf dinamikasını dərinədən başa düşmək imkanını qazanır; həm də öz gələcək pedaqoji fəaliyyətində ibtidai təhsilin hərəkət dinamikasına aldığı ali təhsil baxımından yanaşa bilir.

5. İbtidai təhsilin psixoloji qüvvələrdən ayrılmaz olması və bunu anlamağın tələbə üçün əhəmiyyəti.

Təhsil psixoloji qüvvələrdən də ayrılmazdır. Psixoloji qüvvələrdən kənarda, onlarsız təhsil həyata keçirmək mümkün deyil. Psixoloji qüvvələr deyəndə bir qədər əvvəl qeyd edildiyi kimi, duyğular, qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, iradə, həfizə, maraq, motiv və s. nəzərdə tutulur. Adları burada çəkilən və çəkilməyən psixoloji qüvvələr insan fəaliyyətində, xüsusən onun təhsil sahəsindəki fəaliyyətində o qədər də duyulmayan, həqiqətdə isə çox böyük əhəmiyyətə malik olan qüvvələrdir. Uşaq öyrənməli olduğu hadisəni **görmək**, onun haqqında **eşitmək**, **oxumaq**, nələrinsə rənginə **diqqət yetirmək**, nələrinsə **yadda saxlamaq**, nələr haqqındasa **düşünmək**, **fikir söyləmək**, **nələrinsə xatırla-**

maq, yada salmaq, haqqında eşitdiyi və ya oxuduğu, lakin həyatda görmədiyi **hadisəni xəyalında canlandırmaq**, nəyisə **yaratmağa çalışmaq** və s. arzusunda olur.

Bunların hamısı psixoloji qüvvələrdir və nəinki bütövlükdə insan həyatından, o cümlədən təlim fəaliyyətindən ayrılması mümkün olmayan əlamətlərdir. Lakin psixoloji qüvvələrin səviyyələri ayrı-ayrı uşaqlarda eyni olmur. Diqqətin, iradənin, hafizənin və s. psixoloji qüvvələrin səviyyəsi bəzi şagirdlərdə qənaətbəxş, bəzilərinə isə kəsirli olur. Təlim-tərbiyə işində birincilərin uğur qazanmaq imkanları ikincilərə nisbətən geniş olur. Müşahidələr göstərir ki, təlim-tərbiyə işində geri qalan, çətinlik çəkən şagirdlər arasında, hətta tələbələr arasında, adətən, psixoloji qüvvələri zəif inkişaf edənlərdir. Bunun səbəblərindən birisi ailə tərbiyəsində, uşaq baxçasında və aşağı siniflərdə uşaqlarda diqqət, iradə, hafizə, təfəkkür, nitq kimi psixoloji qüvvələrin inkişafına bir çox valideynlərimizin və müəllimlərimizin laqeydliyi.

Buradan bele bir nəticə çıxartmaq düzgün olmaz ki, guya uşaqların psixoloji qüvvələrində müşahidə edilən nöqsanları aradan qaldırmaq olmaz. Olar! Bir şərtlə olar ki, sinif müəllimi kimi fəaliyyətə hazırlanan tələbə təlim-tərbiyə işində psixoloji qüvvələrin müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu anlasın, tələbəlik fəaliyyətində öz psixoloji qüvvələrini inkişaf etdirdirsin və gələcək sinif müəllimi kimi işləyərkən şagirdlərində də diqqətli olmaq, iradəli olmaq, başladığı işi sona çatdırmaq, sözünü müstəqil söyləməyə çalışmaq, yaradıcılığa, təşəbbüskarlığa can atmaq kimi keyfiyyətləri formalaşıdırın.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. İbtidai təhsilin əsas istiqamətlərini bilmək tələbəyə-gələcək sinif müəlliminə nə verir?
2. İbtidai təhsilin uzaq (strateji) məqsədini nə üçün tələbə də, sinif müəllimi də bilməlidir?
3. İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olduğunu bilən və öz işində nəzərə alan müəllimlə, bu ayrılmazlıqdan xə-

bərisiz olduğuna görə onu öz işində nəzərə almayan müəllimin fəaliyyətində nə kimi fərq ortaya çıxı bilər.

4. İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olduğunu bilmək sinif müəlliminə hansı yenilik ab-havası gətirər?
5. İbtidai təhsilin psixoloji qüvvələrdən ayrılmaz olduğunu bilən və öz işində bunu nəzərə alan müəllimin şagirdlərində və bu ayrılmazlığı bilmədiyindən onu nəzərə almayan müəllimin şagirdlərində təhsilin və psixoloji inkişafı səviyyəsi necə olar?

FƏSİL 6

Təhsilin əsas pillələri, formaları və məzmunu; bunları bilməyin praktik əhəmiyyəti.

1. Təhsilin əsas pillələri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin beş pilləsi və səviyyəsi var:

1. Məktəbəqədər təhsil.
2. Ümumi təhsil.
3. İlk peşə — ixtisas təhsili.
4. Orta ixtisas təhsili.
5. Ali təhsil.

Ümumi təhsil də, öz növbəsində, üç pillədən və üç səviyyədən ibarətdir, ümumi ibtidai təhsil, ümumi orta təhsil və tam ümumi orta təhsil.

Ali təhsil də üçpilləli və üçsəviyyəlidir, bakalavriat, magistratura və doktorantura.

Təhsilin pillələri və səviyyələri ilə yanaşı, əlavə təhsil formaları da fəaliyyətdədir, ixtisasartırma, kadrların yenidən hazırlanması, kadrların təkmilləşdirilməsi, stajkeçmə, təkrar ali və orta ixtisas təhsili, dərəcələrin yüksəldilməsi, yaşlıların təhsili.

Təhsilin formaları bunlardır, formal təhsil, qeyri formal təhsil və informal təhsil.

Soruşmaq yerinə düşərdi: təhsilin pillələrinə və istiqamətlərinə, habelə formalarına aid bu yığcam məlumatın tələbə üçün əhəmiyyəti varmı? Varsa nədən ibarətdir? Belə hesab edilir ki, tələbə üçün iki cəhətdən bu məlumat əhəmiyyətlidir. Bir tərəfdən tələbə aldığı pedaqoji təhsilin təhsil sistemində yerini özü üçün müəyyənləşdirir, digər tərəfdən o, təhsilin tamam başqa pilləsində — I-IV siniflərdə öz gücünü sınamalı olur və bütün təhsil pillələrinin möhkəm təməlinin qoyulmasında öz şəxsi əməyinin rolu olduğunu da başa düşür.

2. Təhsilalmanın formaları və bunu bilməyin praktik faydası.

Azərbaycan Respublikasında təhsilə alma altı formada həyata keçirilir: əyani təhsil, qiyabi təhsil, sərbəst (eksternat) təhsili, distant (məsafədən) təhsil və evdə təhsil.

İmkanı olan uşaqlar, yeniyetmə və gənclər gündüz əyani formada təhsil alır. İşləyən şəxslərin bir qismi isə qiyabi təhsilə cəlb olunur.

Eksternat formasında təhsil almaq istəyən şəxslər yaşadıkları bölgədə eksternat təhsil vermək hüququ olan tədris müəssisəsinin rəhbərinə ərizə ilə müraciət edirlər, orada qeydə alınır. Eksternat müvafiq tədris proqramları, dərs vəsaitləri əldə edir və müstəqil hazırlaşır. O, müəyyənləşdirilmiş vaxtlarda təhkim olunduğu tədris müəssisəsində gedib imtahan verir.

Adından göründüyü kimi, məsafədən təhsil almaq istəyən şəxs müvafiq tədris müəssisəsində qeydə alındıqdan sonra telefonla, məktubla, internet vasitəsi ilə əlaqə saxlayır, təhsillə bağlı ortaya çıxan problemləri həll edə bilir.

Bu və ya digər xəstəlik üzündən məktəbə gedə bilməyən və yataqda qalmağa məcbur olan oğlan və qızlarımız dövlət tərəfindən unudulmur. Dövlət bu cür uşaqların qayğısına qalır, onların da təhsil almaları üçün şərait yaradır. Bu məqsədlə “Evdə məktəb” fəaliyyət göstərir. Məktəbin müəllimləri dərs cədvəli üzrə ünvanlara gedir, ev şəraitində şagirdlərə dərs keçirlər.

Təhsil sahəsində qanuna görə təhsilə alma formaları ilə yanaşı, təhsilin aşağıdakı formaları da vardır, formal təhsil (dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatan təhsil), qeyri formal təhsil (müxtəlif kurslarda və s. yerlərdə əldə edilən və dövlət sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan təhsil forması), informal təhsil (özünütəhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmənin forması)

Azərbaycanda təhsilin formalarına dair biliklərin də tələbələrə bilavasitə dəxli var. Əvvəla, belə məlumatdan tələbə qürur hissi keçirməyə bilməz ki, onun yaşadığı ölkədə bütün oğlan və qızların təhsil alması üçün hər cür imkan yaradılmışdır. İkincisi, sabah sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərəkən ölkəmizdə müstəsnasız olaraq uşaqların hamısının təhsil almasına şərait yaradıldığı barədə həm şagirdlər arasında, həm də valideynlər arasında

söhbətlər apara bilər. Söhbətləri dinləyən valideynlər özləri üçün müvafiq nəticələr çıxarır; onlar respublikamızda təhsilin insan-pərvər səciyyəyə daşdığını yəqin edirlər; öz övladlarının hansı təhsil formasını seçəcəyi barədə düşünürlər və s.

3. İbtidai təhsilin məzmunu və bunu bilməyin tələbə üçün zəruriliyi.

Təbiiqi pedaqogika fənninin tədrisindən tələblərə məlum olur ki, bütün növ təhsilin, o cümlədən ümumi təhsilin məzmunu əsas üç dövlət sənədində əks olunur. Bu sənədlərin birincisi tədris planı adlanır İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə tədris planı nümunəsində onun nə demək olduğunu öyrənək. (Bax: səh.66).

Həmin tədris planı tələbələrə birlikdə nəzərdən keçirilir. Məlum olur ki, onun üstündəki imza da, möhür də Təhsil nazirliyinə məxsusdur, Buna əsaslanaraq deyilir ki, tədris planı dövlət sənədidir.

Müəllimlə tələbələr tədris planının solundakı sözləri nəzərdən keçirirlər, Azərbaycan dili, riyaziyyat, xarici dil, həyat bilgisi, musiqi və nəğmə, təsviri incəsənət, fiziki tərbiyə, əmək hazırlığı və s.

Müəllim həmin adların nə demək olduğunu tələbələrdən soruşur. Məlum olur ki, həmin sözlər I-IV siniflərdə öyrənilməsi nəzərdə tutulan fənlərin adlarıdır.

Müəllim tələbələrin diqqətini tədris planının sağında qrafadakı rəqəmlərə yönəldir, aydınlaşdırılır ki, qrafaların yuxarısında siniflər, qrafadakı rəqəmlər isə fənlərə verilmiş həftəlik saatların miqdarını göstərir. Məsələn, I sinifdə həftədə Azərbaycan dilinə 9 saat, yaxud riyaziyyata 4 saat verilir, hansı siniflərdə (illərdə) hansı fənlərin öyrənildiyi də (ardıcılığı) həmin sənəddə əks olunur.

Ali məktəblərin tədris planları bir qədər mürəkkəb olsa da həmin göstəricilər orada da qeyd olunur. Tədris planının nə demək olduğu barədə müəllim auditoriyaya müraciət edir:

— Kim tədris planını səciyyələndirən əlamətləri sadalayar, Tələbələrdən biri:

—Tədris planı dövlət sənədidir, öyrəniləcək fənlərin adları tədris planında göstərilir, hər fənnə verilən saatlar da orada qeyd edilir, fənlərin illər üzrə tədrisi ardıcılığını o sənəddə görmək olur.

Müəllim:

İndi görək, hansınız sadaladığınız əlamətləri ümumiləşdirərək belə bir suala cavab verə bilər, tədris planı nə deməkdir,

Üç tələbə bir—birini dəqiqləşdirərək fikri, nəhayət, belə ifadə edirlər:

Bu və ya digər tədris müəssisəsində öyrənilməli fənlərin adlarını, hər fənnə ayrılan həftəlik saatların miqdarını, həblə siniflər üzrə fənlərin tədrisi ardıcılığını göstərən dövlət sənədinə tədris planı deyilir.

Onu da yadda saxlamaq faydalıdır ki, hər hansı tədris müəssisəsinin çoxşaxəli təlim-tərbiyə işlərinin mərkəzində tədris planı durur. Bu sənəd məktəbdə bir nömrəli dövlət sənədi hesab edilir.

Tələbənin bilməli olduğu məsələlərdən biri də tədris planında nəzərdə tutulmuş ayrı—ayrı fənlərin məzmunu ilə əlaqədardır. Ölkəmizdə aparılan geniş miqyaslı təhsil islahatına qədər hər fənnin məzmunu tədris proqramı adlanan sənəddə əks olunurdu, o da dövlət sənədi adlanırdı, çünki onu da Təhsil nazirliyi təsdiq edirdi. İslahat I siniflərdən başlandığından və sonrakı siniflərdə davam etdiyindən, həmin siniflərdə fənlərin məzmunu tədris proqramı formasında deyil, fənn kurikulumu, o cümlədən məzmun vahidləri, məzmun standartları formasında əks olunur.

Təlim zamanı istifadə olunan üçüncü sənəd fənn üzrə tərtib və təsdiq edilmiş dərslikdir.

Dərsliyin xüsusiyyətlərini tələbələrin gözü qarşısında canlandırmaq məqsədi ilə hər hansı fənn üzrə, məsələn, riyaziyyat fənni üzrə dərslik təhlil edilir.

Hər bir dərsliyin, o cümlədən ibtidai siniflər üçün yazılmış riyaziyyat dərsliyinin xüsusiyyətlərindən biri onun fənn kurikulumuna uyğun tərtib edilməsidir.

Dərsliyin digər xüsusiyyəti yadda saxlanmalı fikirlərin fərqli hərfələrlə çapıdır.

Üçüncü xüsusiyyəti. Fənn kurikulumundakı məzmun vəhidləri dərslərdə izah edilir.

Dördüncü xüsusiyyəti. Çətin başa düşülən məsələlər, adətən, dərslərdə müvafiq şəkillərlə müşayiət edilir.

Beşinci xüsusiyyəti. Hər mövzunun sonunda, adətən, müxtəlif növ tədqiqatlar, sual və ya tapşırıqlar verilir.

Dərslərin ümumi xüsusiyyətləri konkret bir dərslə nümunəsində açılır.

Sadəcə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müəllim tələbələrə birlikdə dərslərin məzmununun mahiyyətini sözdə ifadə etməyə çalışırlar, ümumiləşmiş fikir belə yekunlaşır. **Məzmun vahidlərini və ya ayrı-ayrı mövzuların məzmununu şərh edən, zəruri fikirləri fərqli şifrlərlə verən, mövzuların sonuna oxucunu düşündürməyə və işləməyə yönəldən tədqiqatlar daxil edilən kitabə dərslə deyilir**

4. İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dövlət standartı haqqında.

Müəllim məsələnin öyrənilməsini standart sözünün mənasını tələbələrə necə başa düşdükələrini müəyyənləşdirməkdən başlayır. Məlum olur ki, tələbələrə anlayış qənaətbəxş deyil. Odu ki, müəllim həmin sözün mənasını tələbələrə başa salmağa çalışır:

— Standart ingilis sözündəndir; mənası nümunə, model, qəlif deməkdir. Hər hansı əşyanı, məhsulu istehsal etmək, düzəltmək üçün əvvəlcədən həmin əşyanın, məhsulun keyfiyyət göstəriciləri müəyyən edilir; verilən tələblər, qoyulan normalar dəqiqləşdirilir. Bu cür keyfiyyət göstəricilərini, normaları əks etdirən sənədə standart deyilir.

Təhsil sahəsində də müvafiq dövlət standartları müəyyənləşdirilib tətbiq edilir. Şagirdlərin və tələbələrə təhsili üzrə də dövlət standartları müəyyənləşdirilmişdir. Təhsilin hər hansı sahəsinin dövlət standartına həmin sahə üzrə kadr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələbləri kimi baxılır. Misal olaraq ali təhsilli sinif müəllimi hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinə

standartına nəzər salaq. Bu sənəd Azərbaycanda 2006-cı ildə hazırlanmışdır. Həmin sənəddə əvvəlcə **ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisasının ümumi xarakteristikası** verilir. Sonra həmin ixtisas üzrə bakalavr pilləsini başa vurmuş **məzunun hazırlıq və bilik səviyyəsinə qoyulan tələblər** sadalanır. Daha sonra sənəddə ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə bakalavr hazırlığını təmin edən **ali baza təhsil proqramı** aşağıdakı cədvəl formasında verilir.

İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə bakalavr hazırlığını təmin edən ali baza təhsil proqramı.

1. İndeks	2. Fənn bölümünün və fənlərin adı	3. Auditoriya saatlarının miqdarı
		3105
HF-B00	Humanitar fənlər	405
HF-B01	Azərbaycan tarixi	90
HF-B02	Xarici dil	150
HF-B03	Azərbaycan dili* (təlimi rus dilində olanlar üçün)	75
HF-B04	Seçmə fənlər**	90
HF-B00	İxtisasın ümumpeşə hazırlığı fənləri	1965
İÜHF-B01	Azərbaycan dili(Təlimi rus dilində olanlar üçün Rus dili)	270
İÜHF-B02	Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları	270
İÜHF-B03	İnformatika	60
İÜHF-B04	Psixologiya	105
İÜHF-B05	Uşaq ədəbiyyatı	120
İÜHF-B06	Həyat bilgisi və onun tədrisi metodikası	150
İÜHF-B07	Uşaq anatomiyası, fiziologiyası və gigiyenası	90
İÜHF-B08	Azərbaycan coğrafiyası	45

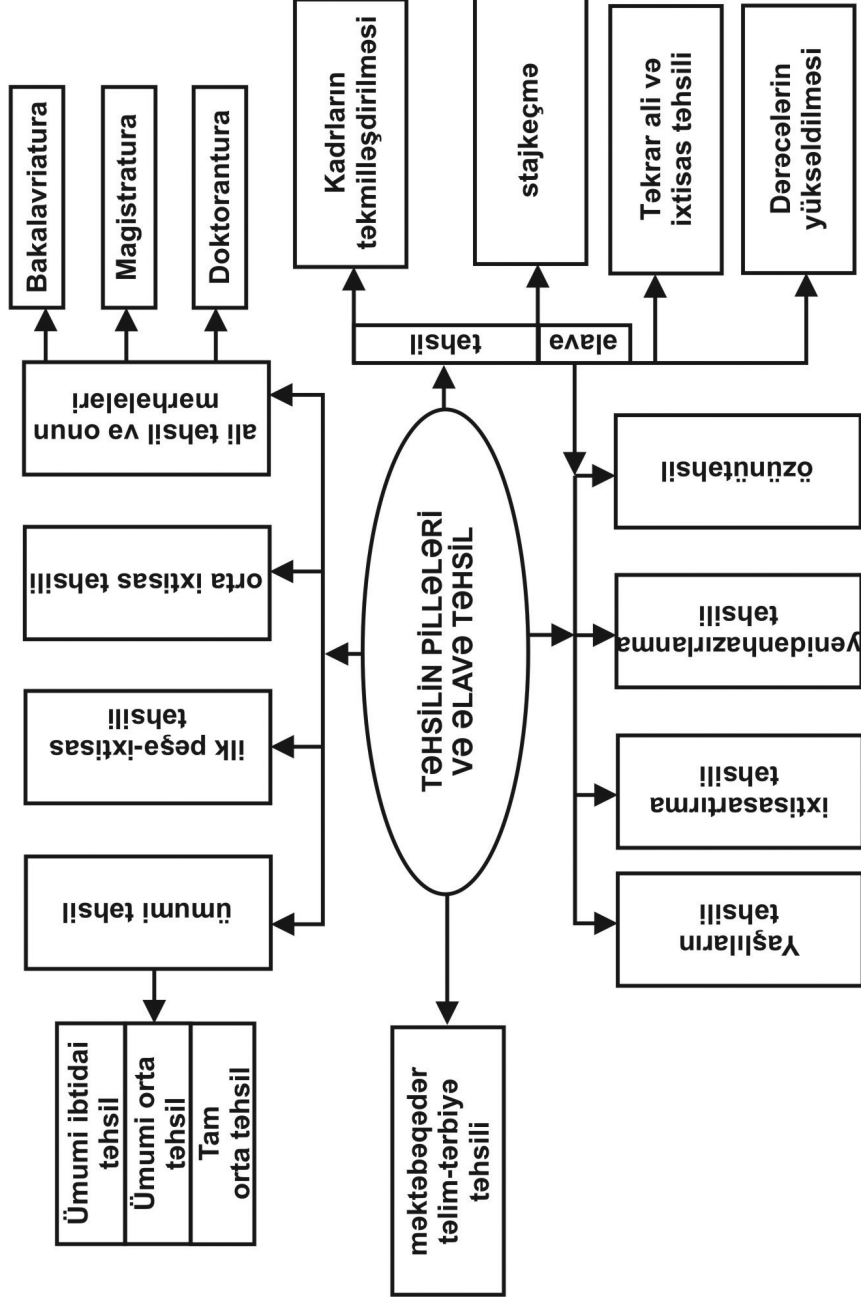
İÜHF-B09	Musiqi və onun tədrisi metodikası	135
İÜHF-B010	Pedaqogika	90
İÜHF-B011	Nitq mədəniyyətinin əsasları	60
İÜHF-B012	Əmək təlimi və onun tədrisi metodikası	75
İÜHF-B013	Loqopediya	45
İÜHF-B014	Fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikası	60
İÜHF-B015	Təsviri incəsənət və onun tədrisi metodikası	90
İÜHF-B016	Seçmə fənlər	300
İF-B00	İxtisas fənləri	420
İF-B01	Ana dilinin tədrisi metodikası	120
İF-B02	Riyaziyyatın tədrisi metodikası	120
İF-B03	İbtidai təhsilin pedaqogikası	90
İF-B04	Seçmə fənlər	90
XF-B00	Xüsusi fənlər bölümü	315
XF-B01	Bədən tərbiyəsi	120
XF-B02	Mülki müdafiə	45
XF-B03	Tibbi biliklərin əsasları*	150

Bunun arxasınca, ali baza təhsili proqramı əsasında həmin ixtisas üzrə tədris müəssisəsinin ali təhsil proqramını tərtib etməyin normaları qeyd edilir. Nəhayət, sənədin növbəti hissəsində, ibtidai təhsil pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə ali baza təhsil proqramına daxil edilmiş fənlərin birer-birər qısa məzmunu açılır.

Bu cür dövlət standartları bütün ixtisaslar üzrə hazırlanmışdır. Hətta ümumtəhsil məktəbləri, ayrı-ayrı fənlər və siniflər üzrə, şagirdlərin hazırlığı üzrə də dövlət standartları var.

Hər ixtisas hazırlığına, o cümlədən də ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası hazırlığına qoyulan minimum dövlət tələblərini tələbələrimizin bilməsi iki cəhətdən zəruridir. Bir tərəfdən tələbə öyrənir ki, dövlət hansı minimum keyfiyyətlə

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN PİLLƏLƏRİ VƏ ƏLAVƏ TƏHSİL

rə malik olmağı ondan tələb edir. İkinci tərəfdən, ibtidai sinif şagirdlərində dövlət hansı keyfiyyətləri görmək istəyir. Bu keyfiyyətləri əvvəlcədən ətraflı öyrənən indiki tələbə- gələcəyin sinif müəllimi həm özünü təkmilləşdirməyə, həm də şagirdlərdə həmin keyfiyyətləri ağılla formalaşdırmağa çalışacaq.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təhsilin pillələri barədə məlumatlı olmaq tələbəyə nə verir?
2. Azərbaycanda təhsilin formalarından və təhsilalma formalarından xəbəri olmağın tələbələr üçün əhəmiyyətini sübut edin!
3. İbtidai təhsilin məzmununun nədən ibarət olduğunu tələbələr nə üçün bilməlidir?
4. İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dövlət standartlarını tələbənin bilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

FƏSİL 7

Təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin əsas prinsipləri.

1. Təhsildə fasiləsizlik və humanistlik prinsipləri.

Təhsilin fasiləsizliyi üç istiqamətdə həyata keçirilir. Birinci istiqamət; təhsil pillələri bir - birini davam etdirir, qırılmaz tellərlə bir - biri ilə bağlı olur, daimi xarakter daşıyır; insan nə qədər sağdır daim təhsillənməyə can atır. Vaxtilə Məhəmməd Peyğəmbər demişdir: “Beşikdən qəbrədək elm öyrənin”

İkinci istiqamət, mövcud təhsil standartları, təhsil (kurikulum) proqramı və tədris planları əsasında imkan yaranır ki, hər bir şəxs tədricən təhsilin bir neçə səviyyəsində bilik və bacarıqlarla silahlansın.

Üçüncü istiqamət, təhsilin ayrı — ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqə insanlara imkan verir ki, bütün həyatı boyu ardıcıl təhsil alsın.

Təhsilin humanistliyi. Azərbaycan təhsilinin humanistliyində aşağıdakı cəhətlərə xüsusilə üstün qiymət verilir: 1.həm milli dəyərlərə, həm də ümumbəşəri dəyərlərə; 2. şəxsiyyətin azad inkişafına; 3.insan hüquqları və azadlıqlarına; 4.sağlamlığın və təhlükəsizliyin təmin olunmasına; 5. ətraf mühitin saflaşdırılmasına; 6. insanlara qayğı və hörmət göstərilməsinə; 7.dinə və dindar adamlara dözümlü münasibət göstərilməsinə və s.

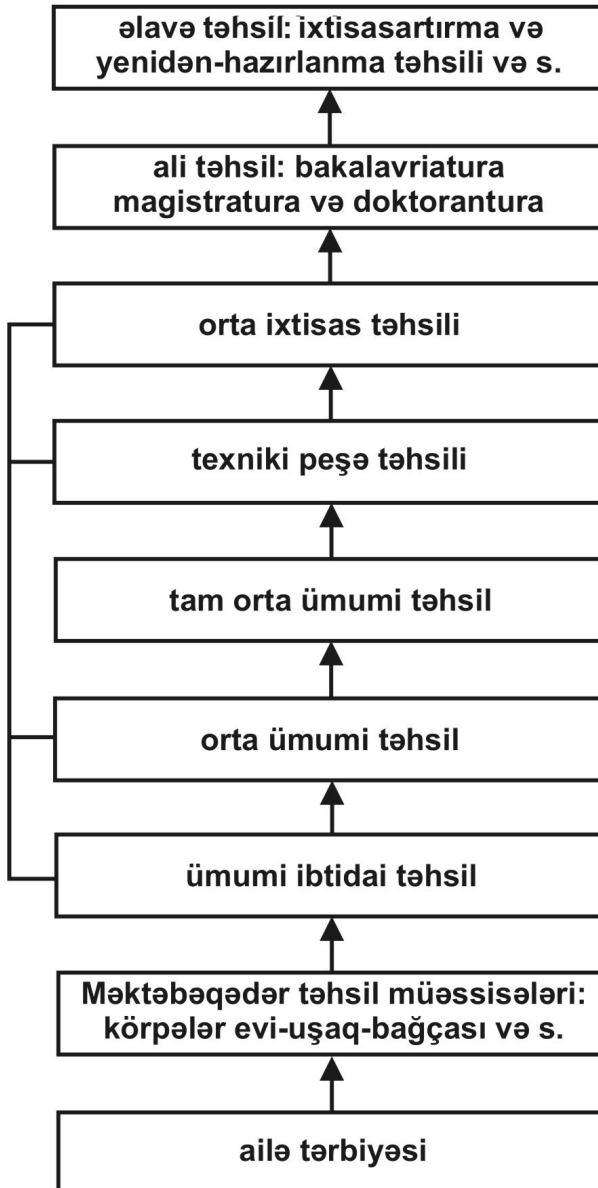
Təhsildə keyfiyyət, səmərəlilik və liberallaşma prinsipləri

2. Təhsildə keyfiyyət prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, Azərbaycanda təhsil aşağıdakı tələblərə cavab versin:

Birinci tələb: təhsil dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş standartlara uyğun olmalıdır.

İkinci tələb: təhsil dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş normalara uyğun həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda təhsil sistemi

Üçüncü tələb: təhsil ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sosial - iqtisadi həyatın ehtiyaclarını ödəməyə istiqamətlənməlidir.

Dördüncü tələb: təhsil şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğun qurulmalıdır.

3. Təhsildə səmərəlilik prinsipi. Bu prinsip bir - biri ilə bağlı olan iki tərəfi əhatə edir: təhsili və elmi. Təhsildə səmərəlilik nəzərdə tutur ki, təhsil daim inkişaf etsin, faydalı olsun və son nəticəyə istiqamətlənsin, müasir üsullarla təşkil olunsun. Həmin tələb eynilə elmə də şamil edilir. Yəni elmdə səmərəlilik tələb edir ki, elmi yaradıcılıq daim inkişaf edən, faydalı olan və son nəticəyə istiqamətlənən müasir üsullarla təşkil olunsun.

4. Təhsildə liberallaşma prinsipi. Bu prinsip də təhsilin iki cəhətini nəzərdə tutur, təhsilin əhatə etdiyi sahələri və həmin sahələrdə göstərilən fəaliyyəti. Başqa sözlə, təhsildə liberallaşmaya görə təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığı daha da genişləndirilməlidir.

5. Təhsildə xalqların, o cümlədən azsaylı xalqların, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi. Təhsil sahəsində dövlətimizin həyata keçirdiyi prinsiplərdən biri də xalqların, kişi və qadınların hüquq bərabərliyidir. Soruşulur: təhsildə xalqların hüquq bərabərliyini dövlətimiz hansı yollarla təmin edir,

Dövlətimiz öz siyasətini xalqların arzu etdikləri dildə təlim keçilməsinə şərait yaradır: həmin xalqların dilində dərslik və dərs vəsaitləri hazırladıb çap etdirir, həmin dildə dərs deyəcək mütəxəssislər hazırlanır, onları müvafiq binalarla, maddi - texniki baza ilə təmin edir.

Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinə dair dövlət siyasəti haqqında tələbələrin məlumatlarını bir qədər də konkretləşdirək.

Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ali məktəblərində təlimi rus dilində olan fakültələr fəaliyyət göstərir. Respublikamızın paytaxtında xüsusi universitet — Bakı Slavyan universiteti var. Yaxud, 1985 —ci ildə Azərbaycanda 4215 ümumtəhsil məktəbində 1 milyon 326 min 233 şagird oxumuşdur. Onlardan təlimi Azərbaycan dilində olan 3559 məktəbdə 938936 şagird,

təlimi rus dilində olan 162 məktəbdə 121207 şagird, qalan məktəblərdə isə digər millətlərdən olan şagirdlər oxumuşdur. Təlimi Azərbaycan və rus dillərində olan 258 məktəbdə 224 min 430 şagird, təlimi Azərbaycan və gürcü dillərində olan 4 məktəbdə 2803 şagird oxumuşdur. Bütün tədris kompleksləri və digər materialları bu məktəblərə həmin dillərdə göndərilir. Təlimi Azərbaycan dilində, yaxud rus dilində olan məktəblərdə müxtəlif millətlərdən uşaqların oxuduğu hallar indi də az deyil.

Təhsil sahəsində xalqların hüquq bərabərliyinə dair dövlət siyasətimizin düzgünlüyünü tələbələrımız gələcəkdə dərs deyəcəkləri şagirdlərə və onların valideynlərinə də çatdırı bilər. Tələbə öyrənir ki, Azərbaycanda yaşayan xalqların nümayəndələrinə istədiyi tədris müəssisəsində təlim-tərbiyə almaları üçün bərabər imkanların yaradılması təhsildə xalqların hüquq bərabərliyidir.

6. Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olması.

Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olması necə başa düşülür?

Təhsilin əvvəlcə dövlət səviyyəli olduğu aydınlaşdırılır. Bu məqsədlə qarşıya bir sıra ardıcıl suallar qoyulur və onlar cavablandırılır,

Ölkəmizdə olan ümumtəhsil məktəbləri kimə məxsusdur?

Ölkəmizdə olan ümumtəhsil məktəbləri dövlətə məxsusdur

Özəl ümumtəhsil məktəblərinin olduğunu bilirsinizmi?

Bəli, bilirik!

Bu məktəblərin xərcini kim ödəyir?

Dövlətə məxsus olan ümumtəhsil məktəblərinin xərcini dövlət ödəyir!

Məktəbi kim idarə edir?

Məktəbi dövlətin təyin etdiyi şəxs — direktor idarə edir !

Tələbələr arasında aparılan sorğudan məlum olur ki, onların bir qismi “Məktəbin idarə olunmasında başqa şəxslər də iştirak edirmi,” sualına belə cavab verir,

Xeyr, iştirak etmir!

Bu cavab qeyri-dəqiq olduğundan onu aydınlaşdırmaq üçün müəllim yönəldici suallara əl atır,

— Deyin görək, məktəbdə direktordan və onun müavindən başqa hansı ictimai təşkilatlar təlim-tərbiyə işlərinə rəhbərlikdə iştirak edir?

Sual ətrafında xeyli tələbə fikir söyləyir.

Tələbələrdən biri məktəbdə pedaqoji şuranın, digəri məktəb valideynlər şurasının, üçüncüsü sinif valideynlər şurasının, başqa birisi məktəbdə fənn komissiyasının adını çəkir.

Müəllim tələbələri daha dərin düşünməyə sövq edir,

Kim deyər:

— Adlarını çəkdiyiniz təşkilatlar necə adlanır,

Tələbələrdən biri:

— Onlara ictimai təşkilatlar deyilir.

Müəllim:

Nə üçün onlar ictimai təşkilatlar adlanır?

Tələbə:

— Çünki o təşkilatlar çəkdikləri zəhmətin müqabilində dövlətdən əmək haqqı almır.

Müəllim: — Bəs, ali məktəblərdə belə təşkilatlar varmı,

Tələbə: — Ali məktəblərdə də bu cür ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Hətta təhsil nazirliyi də bu cəhətdən müstəsnaqlıq təşkil etmir. Nazirliyin nəzdində ictimai əsaslarda işləyən müxtəlif qurumlar, o cümlədən elmi-metodik şuralar vardır. Nazirliklə yanaşı Azərbaycan Respublikası Təhsil Şurası da təsis edilmişdir.

Belə faktlar göstərir ki, Azərbaycanda təhsil həm dövlət, həm də ictimai xarakter daşıyır.

Təhsilimizin dövlət və ictimai səciyyəli olmasını tələbələrimizin bilməsi və təbliğ etməsi yalnız fayda verir.

7. Dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyi.

Təhsildə dünyəvilik məsələsinin öyrənilməsinə sual — cavabla başlamaq olar.

Müəllim:

— Təhsildə dünyəvilik deyəndə nə başa düşürük,

Tələbə:

— Dünyəvilik, yəni təhsil zamanı dünyanı öyrənirik.

Müəllim:

—Dünyanı hansı fənlərin köməyi ilə öyrənirik,

Tələbə:

—Fizika, kimya, biologiya, coğrafiya fənləri ilə.

Müəllim:

—Bəs dil, ədəbiyyat, tarix, riyaziyyat, astronomiya, iqtisadiyyat və sair fənlərin tədrisinin dünyanı öyrənməyə dəxli yoxdur?

Sual ətrafında xeyli tələbə fikir söyləyir. Onların fikirlərində ümumi cəhət belə olur:

Dünyanı dərk etməkdə, başa düşməkdə öyrəndiyimiz fənlərin hamısının rolu var. Onların hərəsi dünyanın bir cəhətini bizə öyrədir. Məsələn, dil fənləri dil hadisələri haqqında, dildə işlənən sözlərin mahiyyəti, mənşəyi, inkişafı, dəyişməsi haqqında biz gənclərə düzgün, real, sübut olunan biliklər öyrədir. Yaxud, tarix fənni cəmiyyətin yaranması və inkişafı, bugünkü səviyyəyə gəlib çatması barədə bizlərə uydurulmuş əhvalatlar deyil, sübut olunmuş, real elmi biliklər aşılayır.

Tələbələrin fikirləri ilə razılaşan müəllim əlavə edir,

Unutmayaq ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət məktəblərində din xüsusi fənn kimi tədris edilmir, burada dini ayinlər icra olunmur. Bundan ötrü ayrıca məktəb, yəni mədrəsə var. Bununla yanaşı, Azərbaycanda vicdan azadlığı mövcuddur, yəni dinə inanmaq və ya dinə inanmamaq hər bir vətəndaşın öz işidir: dinə inandığına, yaxud inanmadığına görə heç kəsə üstünlük verilmir və ya təqib olunmur. Başqa sözlə desək, ölkəmizin dövlət müəssisələrində gənc nəsə yalnız real elmi biliklər, elmi dünyagörüşü aşılanır. Biz yeri gəldikcə İslam dinində və Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarında gənc nəslin təlim — tərbiyəsi üçün faydalı olan fikirlərdən də istifadə edirik.

Beləliklə, təbiət və cəmiyyət hadisələri barədə tədris müəssisələrində öyrədilən isbat olunmuş və istifadəsi həyatda mümkün olan real elmi biliklər, bacarıq və vərdişlər təhsilin dünyəviliyidir.

Müəllim yenidən tələbələrə müraciət edir,

—Söylənən fikirləri beləcə ümumiləşdirməyə alışmaq lazımdır.

8. Təhsil sistemində varislik.

Bu məsələnin aydınlaşdırılmasına da tələbəyənlü təlim tərzi ilə başlamaq mümkündür.

Kim deyər, elan etdiyimiz bu məsələdə neçə pedaqoji məfhum var?

Bu cümlədə üç pedaqoji məfhum var.

Müəllim: — Həmin məfhumlar hansılardır,

Tələbə: — Təhsil, sistem və varislik.

Müəllim: — Cümlənin qoyuluşuna bir qədər də diqqətlə yanaşın, mən demirəm neçə söz var, soruşuram, neçə **pedaqoji məfhum** var.

Tələbələr duruxur, bir — birinə baxır. Nəhayət, onlardan biri dillənir:

— Bu cümlədə iki pedaqoji məfhum var, biri **təhsil sistemi** məfhumudur, digəri isə **təhsil sistemində varislikdir**. Müəllim tələbənin düzgün düşündüyünü “Afərin!” deməklə bildirir və əlavə edir, — İndi gəlin bu məfhumların mahiyyətini araşdıraq. Təhsil sistemi məfhumundan başlayaq.

Kim deyər, təhsil sistemi deyəndə nə başa düşülür,

Tələbələrəndən biri,

— Aşağı siniflərdə, orta siniflərdə və yuxarı siniflərdə verilən təhsil başa düşülür.

Müəllim:

— Ali məktəblərdə həyata keçirilən təhsil necə? Bunları təhsil sisteminə aid etmək olarmı?

Başqa tələbə:

— Əlbəttə, olar ! Orta və ali məktəblərdə verilən təhsillərin hamısı təhsil sisteminə aiddir.

Müəllim:

— Necə düşünürsünüz, “Təhsil sistemi “ ifadəsində “ sistem “ sözünü atmaq olarmı?

Tələbə:

— Olar! Onda bir qədər başqa mənə alınırdı: hansısa bir tədris müəssisəsində verilən təhsil. Sistem sözünün işləndiyi halda isə ölkəmizdəki bütün tədris müəssisələri əhatə olunur.

Müəllim üzünü bütün tələbələrə tutub məntiqli cavab tələb edən belə bir sual qoyur:

—Dediyiniz sözdən belə bir nəticə çıxırmı ki, tədris müəssisələrinin toplusu elə təhsil sistemidir,!

Tələbə:

— Əsla! Sistem mövcud tədris müəssisələri arasında pillələrin, qarşılıqlı əlaqənin, inteqrasiyanın olduğunu nəzərdə tutur. Məsələn, ibtidai təhsil məktəbəqədər təhsil üzərində, orta ümumi təhsil ibtidai təhsil üzərində, tam orta ümumi təhsil ümumi orta təhsil üzərində, ali təhsil tam orta ümumi təhsil üzərində fəaliyyət göstərir.

Müəllim:

—Kim təhsil sistemi haqqında dediklərinizi ümumiləşdirərək həmin məfhumun mahiyyətini yığcam şəkildə ifadə edər,

Tələbələrdən ən fəali:

—Azərbaycanda müxtəlif pillələrdə qarşılıqlı asılılıq şəraitində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələri şəbəkəsi «Təhsil sistemi» adlanır.

Bundan sonra mövzudakı ikinci pedaqoji məfhumun — təhsildə varisliyin araşdırılmasına keçilir. İlkin olaraq tələbələr qarşısında belə bir sual qoyulur:

Ümumiyyətlə, varislik haqqında nə bilərsiniz?

Tələbələrdən biri dillənir:

—Övlad atanın varisi hesab olunur. Ata dünyasını dəyişəndən sonra onun nəyi olubsa övlada qalır.

Başqa tələbə bir qədər fərqli fikir söyləyir:

—Qonşuluqda bir nəfər qohumlarından birini öz varisi kimi rəsmən qeyddən keçirmişdir.

Üçüncü tələbə varisliyə aid tamam başqa səciyyəli fikir söyləyir. O, deyir:

—Fikirdə, fəaliyyətdə də varisliyə aid xeyli hallar olur. Hansısa alimin fikrini və ya sənətkarın ustalığını ürəkdən qəbul edən, onun yolunu davam etdirən şəxsə də varis deyirlər.

Söylənmiş fikirlər hörmətlə dinlənilir. Onları ümumiləşdirmək məqsədi ilə müəllim tələbələrə müraciətlə deyir:

Kim söylənmiş fikirlərə əsasən varisliyin nə demək olduğunu yığcam şəkildə ifadə edə bilər?

— Müxtəlif tələbələr təşəbbüs göstərirlər, onlardan biri fikri düzgün ifadə edir:

— Bir sıra maddi və mənəvi dəyərlərin bir nəsilədən digər nəsle ötürülməsi varislik deməkdir.

— Müəllim ümumiləşdirmə qabiliyyətinə görə tələbəyə minnətdarlığını bildirir və yenə tələbələrə soruşur:

— Sizcə təhsildə varislik necə başa düşülür?

Tələbə:

— Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda təhsil pilləlidir. İbtidai siniflərdə mənimsənilmiş biliklər, bacarıq və vərdislər təkmilləşmiş formada V-XI siniflərdə davam etdirilir, orta təhsilin bir çox anlayışları da təkmilləşdirilərək ali təhsilin bakalavr pilləsində öyrənilir.

Digər tələbə bu fikri bir qədər də inkişaf etdirir:

— Bu səbəbdən də ölkəmizdə təhsil sisteminin bir pilləsindən digər pilləsinə qalxmaq üçün ortada heç bir maneə olmur.

Müəllim məsələnin öyrənilməsini başa çatdırmaq məqsədi ilə tələbələrə müraciət edir:

— Kim təhsildə varisliklə əlaqədar deyilənləri ümumiləşdirər?

Tələbələrə biri əlini qaldırıb deyir,

— Təhsil sisteminin bir pilləsindən digər pilləsinə keçməyə əsas verən məzmun standartlarına, yəni biliklər, bacarıq və vərdislər, habelə mənəvi keyfiyyətlər toplusuna **“Təhsildə varislik”** deyilir. Nəticə olaraq təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl şəkildə növbəti nəsle ötürülməsi təmin edilir.

9. Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanması.

Tələbə soruşa bilər, Milli dəyər nədir, ümumbəşəri dəyər nədir, Odur ki, əvvəlcə sualın birinci hissəsi barədə tələbələrin fikirlərini öyrənmək daha çox maraq doğurur. Araşdırmalardan məlum olur ki, onların böyük əksəriyyəti Azərbaycan xalqının gözəl ənənələrini sadalayır, hətta islam dininə etiqad göstərildiyini dilə gətirir, bunların hamısını milli dəyərlər adlandırır.

Tələbələrin fikirləri auditoriyada ümumən bəyənilsə də, onun kifayət etmədiyi qeyd olunur.

Ardıcıl şəkildə qoyulmuş bir sıra yönəldici sualların köməkliliyi ilə milli dəyərlər məfhumuna aydınlıq gətirməyə təşəbbüs davam etdirilir. Deyilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində yeraltı və yerüstü nə varsa bunların hamısı milli dəyərlərimizdir. Milli dəyərlərimiz iki böyük qrupa ayrılır, maddi dəyərlər və mənəvi dəyərlər. Birincilərə aiddir, tarixən salınmış şəhərlər, tikilən binalar, körpülər, fabriklər və zavodlar, gözəl dağlar, dərələr, ucaldılmış abidələr və s. İkincilərə aiddir, deyilən adət-ənənələrimiz, tariximiz, dilimiz, ədəbiyyatımız, musiqimiz, incəsənətimiz, elmimiz, təhsilimiz, mədəniyyətimiz və s.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin tələblərindən biri budur ki, Azərbaycan məktəbləri üçün təhsilin məzmunu, yəni tədris planları və dərslərlər, habelə dərs vəsaitləri hazırlanan zaman xalqın milli dəyərlərinə, yəni həm maddi dəyərlərə, həm də mənəvi dəyərlərə üstünlük verilsin.

Yuxarıda səsləndirilən prinsipdə milli dəyərlərlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlərin də öyrənilməsi indi zərurətə çevrilmişdir, Ümumbəşəri dəyərlərin nə demək olduğu barədə tələbələrin məlumatlılıq səviyyəsi də öyrənilmişdir.

Tələbələr müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. Həmin fikirlər arasında biri daha düzgün hesab edilir. Bütün ölkələrin xalqları tərəfindən qəbul edilən, istənilən, arzu olunan dəyərlər.

Bu cür başa düşülən ümumbəşəri dəyərlərə misal gətirilir, dövlətlər arasında sülh, əmin-amanlıq, azadlıq, insanpərvərlik, xalqlar arasında dostluq, ehtiyacı olan şəxsə yardım etmək, və ya riyaziyyatda, fizikada, kimyada, biologiyada, tibbdə, texnikada üzə çıxarılan və hamı tərəfindən qəbul edilən qanunauyğunluqlar ümumbəşəri dəyərlərə aid edilir.

Sual olunur, Elə bir milli dəyər mümkündürmü ki, özündə həm də ümumbəşəri dəyər daşımış olsun,

Mümkündür ! Yusif Məmmədliyəvin neft emalı sahəsində kəşflərini, Nizami Gəncəvi poeziyasını, Naxçıvanda Möminə-

xatın məqbərəsini misal gətirmək olar. O, göstərir ki, Yusif Məmmədliyəv və onun elmi yenilikləri Azərbaycana məxsus olsa da dünya həmin yeniliklərdən bəhrələnmişdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycana məxsus olsa da onun əsərləri dünya xalqları tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Möminəxatın məqbərəsi Azərbaycanda inşa olunsa da, qadına dünya miqyasında hörmət və ehtiram nümunəsinə çevrilmişdir.

Dövlətimiz haqlı olaraq gənc nəslin təhsilində milli dəyərlərlə yanaşı geniş mənada başa düşülən ümumbəşəri dəyərlərin öyrənilməsinə də önəm verir.

10. Təhsil sistemində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

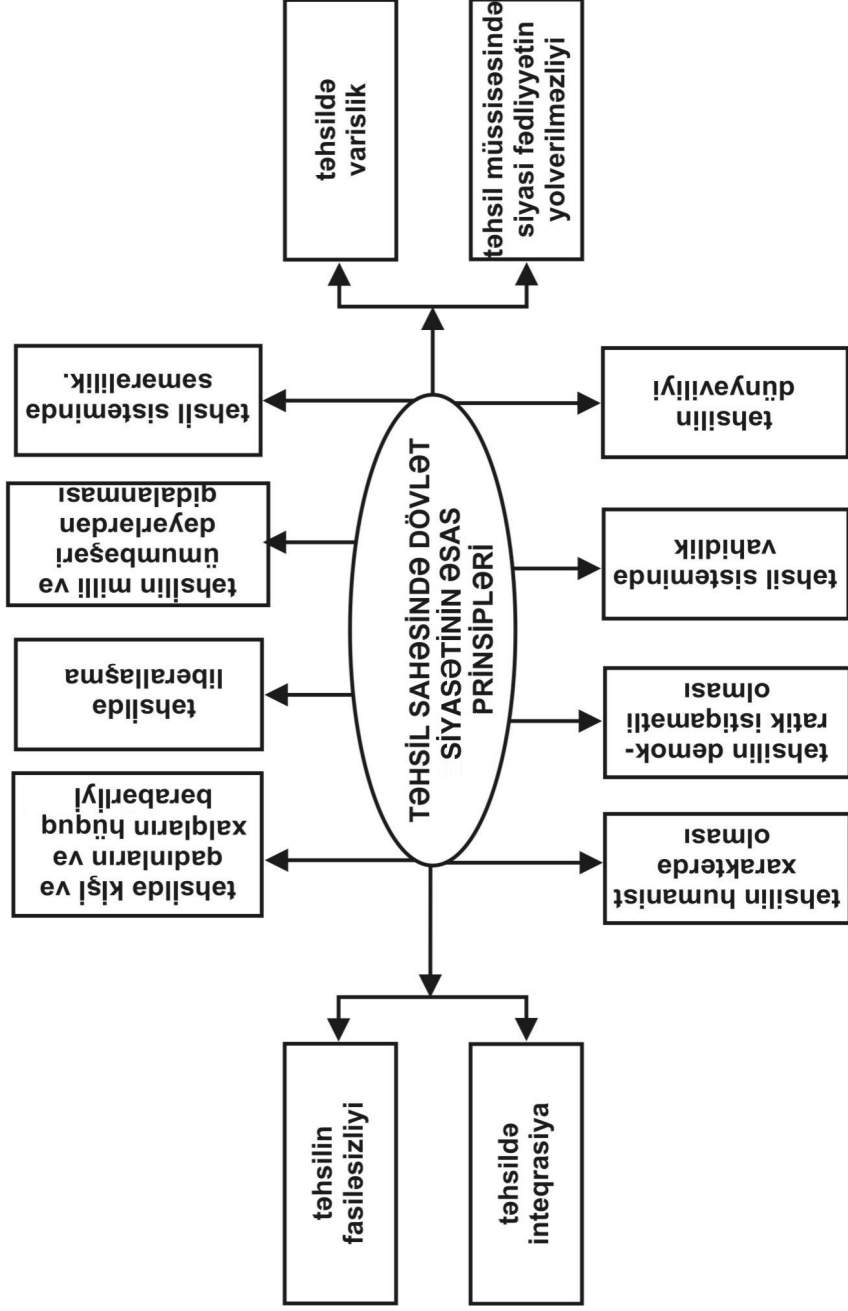
Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını bilmək tələbələr üçün, xüsusən müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələrdən ötrü bir çox cəhətdən vacibdir. Əvvəla, tələbə üçün az maraqlı deyil ki, aldığı təhsilin əsasında duran prinsipləri, ideyaları bilsin. Tələbə sevinməli deyilmi ki, o, təhsildə yürüdülmən müəssərlik siyasəti əsnasında orta təhsilə sahib olub, indi də ali pedaqoji təhsil soracağında parta arxasında oturur!? Bu siyasətin əhəmiyyətini dərinlən başa düşən indi tələbə kimi və gələcəkdə müəllim kimi lazım gələndə başqalarını da məlumatlandırma bilər.

Deyilən bu fikir təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinə, təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olmasına, dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyinə, təhsil sistemində vahidlik və varisliyə, təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanmasına da aiddir.

Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu bilən müəllim şagirdlər arasında azsaylı xalqların uşaqları olduqda onlara xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşmalı olur; müəllim belə şagirdlərin valideynləri ilə daha sıx ünsiyyətə qoşulur, uşaqlarının təlim-tərbiyəsində zəruri pedaqoji köməklik göstərir.

Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olduğunu bilən tələbə tələbəlik dövründə yadda saxlamalı və lazım gələrsə istinad etmə

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

li olduğu konstitutsiya müddəası belədir: “Dövlətin idarə olunmasında Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları vardır”.

Dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyini tələbəlikdə də möhkəm yadda saxlamaq, ona daim əməl etmək son dərəcə vacibdir. Bu məsələ ilə əlaqədar yuxarıda deyilənlərdən əlavə tələbələrə (gələcəkdə müəllimlərə) bəzi konstitutsiya müddəalarını da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Konstitutsiyada birmənalı şəkildə göstərilir ki, “Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır”. Bununla yanaşı, təlim-tərbiyə işində müəllim dindar valideynlərə və onların övladlarına həssaslıqla yanaşmalı olur, onların etiqadına hörmət etməli olur, onların heysiyyətlərinə heç cür toxunmağa imkan vermir.

Təhsil sistemində varislik siyasətinin xalq üçün, dövlət üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dərk edən tələbə daha əzmlə çalışır, sinif müəllimi işləyərkən şagirdləri yuxarı siniflərə, təhsilin növbəti pilləsinə uğurla hazırlayır.

Təhsilimizin əsas iki kanaldan — milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalandığını yəqin edən tələbə həm milli dəyərlərlə, həm də ümumbəşəri dəyərlərlə əvvəlcə özünü, sonra sinif müəllimi işləyərkən şagirdlərini zənginləşdirməyə xüsusi səy göstərməli olacaq.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin digər prinsipləri də var: təhsildə inteqrasiya, təhsildə dini və siyasi fəaliyyətin yol verilməzliyi və s.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Ölkəmizdə təhsilin müyəssərliyini bilmək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbəyə nə verir?
2. Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyini bilən tələbənin və bilməyən tələbənin gələcək fəaliyyəti arasında nə kimi fərq ola bilər?
3. Təhsildə ictimai qurumlar hansı formalarda iştirak edə bilər?
4. Dövlət tədris müəssisəsində təhsilin dünyəviliyi hansı hallarda pozula bilər?

5. Təhsil sistemində vahidlik və varislik prinsipi ölkəmizə nə verir?
6. Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanmasının müasir dövr üçün zəruriliyi nədən ibarətdir?

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

Məktəbdə müəllim fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri.

FƏSİL 8

Təlimə müasir yanaşma müəllimə və şagirdlərə yeni nə verir?

1. Təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrinin vəhdətdə həyata keçirilməsi; bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Təlimə müasir yanaşmanın yeniliyini tələbələrin nəzərinə çatdırmaq üçün onu ənənəvi yanaşma ilə müqayisə etmək zəruridir, Məktəb təcrübəsindən saysız faktlar göstərir ki, ənənəvi yanaşmaya alışmış müəllimlərimiz dərs zamanı, yaxşı halda, fənn üzrə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdiş aşılayır. Lakin təlimi bununla məhdudlaşdırmaq təhsil kateqoriyasının tələblərinə cavab vermir. Nə üçün? Çünki belə halda fənnin tədrisinin tərbiyəvi və inkişafetdirici imkanları müəyyən dərəcə diqqətdən yayınır, kölgədə qalır.

Təlimə müasir yanaşmada iki əsas məqam nəzərə alınır, Bu məqamlardan birində fənnin tədrisi zamanı bir deyil, üç başlıca vəzifə həyata keçirilir: təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələr. Fəndən asılı olmayaraq hər bir mövzunun öyrənilməsində belə müəllim həmin üç əsas vəzifəni diqqətdə saxlamalı və həyata keçirməli olur. Nəticəsi müəllimi də, şagirdi də sevindirir. Çünki şagirdlər belə təlim zamanı fənn üzrə nəinki konkret biliklər, bacarıq və vərdişlər mənimsəyir, həm də həmin biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi zamanı tərbiyə olunur və psixoloji cəhətdən inkişaf edirlər.

Təlimə müasir yanaşan müəllimlərin təcrübəsindən məlum olur ki, tərbiyəlilik səviyyəsi yüksələn, psixoloji qüvvələri inkişaf edən şagirdlər, bir qayda olaraq, bilik və bacarıqlara daha uğurla yiyələnirlər.

Təlimə müasir yanaşmadakı ikinci məqam təlim zamanı müəllimin mövqeyi və şagirdin mövqeyi ilə əlaqədardır. Ənənəvi

anlama əsaslanan təlimdə müəllimin köklü funksiyası mövzu üzrə bilik və bacarıqları şagirdlərə öyrətməkdən, şagirdlərin funksiyası isə müəllimin öyrətmək istədiyi bilik və bacarıqları yadda saxlamaqdan ibarət olur, Müasir yanaşmada isə müəllim mövzu üzrə nəzərdə tutulan bilikləri, bacarıq və vərdisləri bilavasitə öyrətmir, izah etmir; onların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini **təşkil edir**, ona **istiqlamət verir**; çətinlik olan yerdə müəllim kömək edir; başqa sözlə desək, təlim zamanı müəllim, əsasən, öyrənməyi şagirdlərə öyrətməyə çalışır.

Deməli, təlimə ənənəvi yanaşmada dərs zamanı daha çox işləyən, daha çox düşünən, danışan, daha çox fəaliyyət göstərən şagird deyil, müəllim olur. Müasir yanaşmada isə, əksinə, daha çox fəallıq göstərən, düşünən, axtarır tapmalı olan müəllim deyil, şagird olur, Müəllim şagirdlərin bu rəngarəng dərkətmə fəaliyyətlərini təşkil edir, istiqamət verir, yardımçı olur.

Psixoloji cəhətdən də yanaşmalarda ciddi fərqlər mövcuddur. Təlimə ənənəvi yanaşmada şagirdlərin ən çox eşitmə və yadasalma funksiyaları inkişaf edir; Təlimə müasir yanaşmada isə şagirdlərdə ən çox təfəkkür tərzləri, düşünmək, təhlil etmək, variantlar axtarmaq, mənbələri araşdırmaq, mülahizələr, fərziyyələr irəli sürmək, dəlil gətirmək, öz fikrini sübut etməyə çalışmaq, tapşırığı müstəqil həll etməkdən zövq almaq kimi faydalı keyfiyyətlərin formalaşması üçün münasib şərait yaranır.

Təbiiqi pedaqogika fənninin tədrisi gələcəkdə sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbələrə təlimdə müasir yanaşmanın xüsusiyyətlərini aşılmalıdır. Necə? Növbəti fəsillərdə suala cavab verilir.

2. Təlimdə olan tərbiyəvi imkanların üzə çıxarılması.

Təlimə ənənəvi yanaşma təcrübəsində dərslərin tərbiyəvi imkanlarından bəzən istifadə edilmədiyinin və ya zəif istifadə edildiyinin səbəblərindən biri dərslərdə tərbiyəvi imkanların varlığından bir çox müəllimlərimizin xəbərsiz olmasıdır. Təlimə müasir yanaşma tərəfdarlarının təcrübəsi isə sübut edir ki, sinifdən və fəndən asılı olmayaraq hər bir dərslərin kifayət qədər tərbiyəvi imkanları olur; və bu imkanlardan istifadə arzu olunan nəticəni ve-

rir. Deyilənləri nəzərə alaraq dərsin hansı məqamlarında tərbiyəvi imkanların olduğunu açıb tələbələrimizə və müəllimlərimizə göstərməyi faydalı hesab edirik. Dərs zamanı öyrənilən mövzunun məzmunu, əlbəttə, tərbiyəvi təsir cəhətdən aparıcı amil hesab edilir. Bu, dərsin hamı tərəfindən qabarıq şəkildə duyulan cəhətidir. Dərsin aydın sezilməyən, lakin tərbiyə imkanları geniş olan cəhətləri daha çoxdur. Onlardan yalnız dördünə: zənglə əlaqədar, ev tapşırıqları ilə, müəllimin şərhilə və yoldaşın danışığı ilə əlaqədar cəhətlərə qısa nəzər salaq.

Zəngdən-zəngə hər hansı dərsin tükənməz tərbiyəvi imkanlarından bəzilərini burada açaq, Dərsin başlanmasını və qurtarmasını bildirən zəngə şagirdlərin münasibətlərinə müəllimin yanaşma tərzlərində tərbiyəvi imkanlar var. Bu imkanlar nədən ibarətdir? Təcrübə göstərir ki, zəng olan kimi şagirdlərin əksəriyyəti sinfə daxil olur; bununla yanaşı, bir qədər gecikən, müəllimdən sonra sinif otağına gələn, hətta dərsə gəlməyən şagirdlər olur. Sınıf vaxtında gələn, gəlməyən və gecikən şagirdlərə müəllim yanaşmalarında xeyli müxtəliflik müşahidə olunur. Tərbiyəvi təsir imkanları məhz həmin müxtəlifliklərdədir.

Bu cür tərbiyəvi imkanlar dərsin qurtarmasını bildirən zəngə şagirdlərin münasibətinə müəllimin yanaşma tərzlərində də mövcuddur. Zəngin çalınmasını öz qol saatında və ya cib telefonunda şagirdin izləməsi, hətta zəng çalınmamış “zəngin vaxtıdır” replikasını ortaya atmaq, zəng olan kimi çığır-bağır salmaq, müəllimlərdən qabaq sinif otağını tərk etmək halları olur; şagirdlərin əksəriyyəti müəllimin sinif otağından çıxmasını gözləyir və s. Bu cür hallara müəllimin münasibətində, onları müəllimin necə qiymətləndirəcəyində tərbiyəvi təsir imkanları kifayət qədərdir.

Ev tapşırıqlarının icra vəziyyətinə nəzər salaq. Təcrübə göstərir ki, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vəziyyətində müəllim olduqca müxtəlif hallarla qarşılaşır. Şagirdlərin əksəriyyəti tapşırıqları vaxtında keyfiyyətlə icra edir. Hansısa şagird dəftərini itirir; hansısa şagird tapşırığı yerinə yetirmir; tapşırığı yarımçıq icra edən də tapılır; yoldaşının dəftərindən köçürmə halı da olur; tapşırığın başdansovdu, səliqəsiz yerinə yetirildiyi hallarına da

rast gəlirik və s. Həmin hallara müəllimlərin münasibət tərzləri də müxtəlif olur. Ev tapşırıqlarının icra vəziyyətindəki rəngarəngliyə müəllimlərin münasibətində tərbiyəvi təsir imkanları var. Bu imkanlardan istifadə edilməlidir. Necə? Təlimə müasir yanaşma tərzində cavab verilir.

Dərs zamanı müəllimin şərhinə, onun izahatına şagirdlərin qulaq asmaq, dinləmək səviyyəsinə müəllimin münasibətində də tərbiyə imkanları az deyil. Hər hansı məsələyə müəllim aydınlıq gətirərkən şagirdin dinləmək səviyyəsi heç də həmişə ürəkaçan olmur. Diqqətlə qulaq asan şagirdlə yanaşı, diqqətləri tez-tez yayınanlar da olur: bir-biri ilə söhbət etmək, şəkil çəkmək, kitaba baxmaq, gözləri müəllimə zillənsə də fikri başqa yerdə olmaq, soruşanda “eşitmədim” demək və s. hallar da buna misal ola bilər. Belə hallara müəllimin yanaşmaları tərbiyəvi təsir cəhətdən müxtəlif olur. Bu müxtəlifliyin tərbiyəvi mahiyyəti açılmalıdır.

Dərsdə müəllimin təklifi ilə yoldaşın cavabına, lövhədə misalın həllinə, hər hansı şagirdin sinfə və ya müəllimə ünvanladığı suala qalan yoldaşların münasibəti birmənalı olmur. Danışan şagirdə qulaq asanlar, münasibət bildirənlər də, tam laqeyd qalanlar, qulaq asmayanlar da, öz aləminə qapılanlar da olur. Lövhədə şagirdin misal, yaxud müəllimin məsələ həllini və ya cümlə təhlilini diqqətlə izləyənlərlə yanaşı yoldaşının fəaliyyətinə, onun uğuru-na və ya çətinliklərinə tam biganəlik göstərənlər, özləri üçün müvafiq nəticələr çıxarmaqdan uzaq düşənlər də olur. Bu cür hallara müəllimin münasibəti necə olur və necə olmalıdır? Hansı münasibət tərzində şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir və deməli, təsirlilik səviyyəsi də artır? Hansı hallarda isə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsində nəzərə çarpacaq irəliləyiş müşahidə olunmur və deməli, təhsillilik səviyyəsi də yerində sayır?

3. Təlimdəki tərbiyə imkanlarının reallaşdırılması.

Məlumdur ki, təlim zamanı şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsinə güclü təsir göstərən amillər sırasında müəllim şəxsiyyəti və dərslük ön plandadır. Təsadüfi deyil ki, həyat və fəaliyyətlərində uğurlarından danışan görkəmli şəxslər öz yaddaşlarında möhkəm iz qoymuş müəllimlərini, xüsusən sinif müəllimlərini xatırlayır-

lar. Bu, xatirənin görünən tərəfidir. Onun görünməyən tərəfində isə xatirələrdə məskən salmış müəllimin öz şagirdlərinin təhsili ilə yanaşı, tərbiyəli olmalarına, psixoloji cəhətdən yetkin, ağıllı olmalarına çəkdiyi əsl vətəndaşlıq zəhməti durur. Bu, hamıya məlumdur.

Şagirdlərin tərbiyəsində dərsləyin məzmununun rolu da dənılmazdır. Bu da tərbiyənin görünən tərəfidir. Tərbiyədə dərsləyin rolunu işıqlandıran bircə misalla kifayətlənək. 2006-cı ildə “Əlifərül” nəşriyatı tərəfindən IV sinif üçün “Oxu” dərsləyinin üz qabığındakı rəsm əsinə, onun məzmununa diqqət yetirək. Həmin rəsm elə bil I—IV sinif şagirdlərinin öyrəndiklərini əyani olaraq onların özlərinə xatırladır. Öz peşəsinin əsl ustası olan müəllim yalnız bu rəsm üzərində şagirdləri görün nə qədər düşündürə, işlədə bilər:

— Şəklə baxın və aşağıdakı suallara cavab yazın:

1. Rəsmdə Dədə Qorqudla əlaqədar hansı əlamətlər əks olunub?

2. Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlarından kimlərin obrazları şəkildə əks olunub?

3. Şəklə baxanda Azərbaycan xalqının hansı tarixi döyüşləri yadınıza düşür?

4. Şəkildə Azərbaycan şahını tapın və onun şah olduğunu sübut edin.

5. Azərbaycan xalqının hansı tarixi abidəsi şəkildə verilibdir?

6. Qədim dövrlərdə döyüş zamanı hansı silahlardan istifadə olunarmış?

7. Şəklə sağında aşağıda oturan qadın nə barədə düşündür?

8. Dədə Qorqud sazda çalıb nə oxuyur?

9. Şəkildə Azərbaycanın hansı təbii sərvətləri əks olunub?

10. Şəklə ortasındakı kişi və qadın gələcək haqqında nə düşündür?

Şagirdlərin suallarla əlaqədar yazdıqları fikirlər dərslərdən oxu məşğələsində ətraflı müzakirə edilir. Şagirdlər bir-birindən maraqlı fikirlər söyləyirlər. Tapşırığın icrası və geniş müzakirə

rəsi şagirdlərdə müşahidəçilik qabiliyyətinin, diqqətin, hafizənin, müstəqil düşünmək, fikri müstəqil ifadə etmək, keçmişdə olanları xatırlamaq, şəkllə baxaraq insanın nə barədə düşündüyünü açmaq kimi faydalı mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmişdir.

I-IV siniflər üçün yazılmış dərsliklər isə bu cür məzmunlu şəkllər və mətnlərlə zəngindir. Dərsliyin hər bir şəkllində, hər bir mətnində olan tərbiyəvi mənanı açmaq və şagirdlərin malına çevirmək hər bir müəllimin borcudur.

Bu sonuncu da, yuxarıda deyildiyi kimi, təlimin görünməsi çox zaman diqqətdən yayınan cəhətdir. Biz yuxarıda dərsin gedişində saya gəlməyən tərbiyəvi imkanlardan yalnız dördünün üzərində dayandıq. İndi də həmin imkanların açılması təcrübəsinə diqqət yetirək. Bunlardan biri zənglə əlaqədar idi. Sinfə vaxtında daxil olan şagirdə, gecikənlərə və dərsə gəlməyənlərə müəllimlərimizin münasibətləri olduqca müxtəlifdir. Zəng olan kimi sinfə daxil olub şagirdlərin öz yerlərində əyləşmələrinə, ayağa qalxıb müəllimlə salamlaşmalarına müəllimlərimizin əksəriyyəti adi hal kimi baxır. Halbuki, burada olan tərbiyəvi məqamlara müəllim münasibət bildirməli, vaxtında sinfə gəldiklərinə və ayağa qalxıb müəllimi salamladıqlarına görə şagirdləri ruhlandırıcı xoş söz deməsi faydalı hesab edilir.

Dərsə gecikmək və dərsə gəlməmək halları da müəllimin diqqətindən yayınmamalıdır. Bu cür halların səbəbini öyrənmək, səbəblərini aradan qaldırmaq üçün müəllim hökmən müvafiq tədbirlər görməli, gecikməyin və xüsusən dərsə gəlməməyin acı nəticələrini həmin şagirdlərin və valideynlərinin nəzərinə çatdırmalıdır.

Dərsin sonunu bildirən zənglə əlaqədar hallarda da müəllimin tərbiyəvi addımlar atmasına böyük ehtiyac duyulur. Müəllim çalışır ki, şagird cib telefonunu özü ilə məktəbə gətirməsin və ya dərs zamanı telefonu söndürsün; ev tapşırığının nədən ibarət olduğunu hamısını qeyd etsin, sinifdən əvvəlcə özü, sonra şagirdləri çıxsın.

Ev tapşırıqlarının icra vəziyyətində ortaya çıxan faktlara müəllimlərin münasibətlərinə nəzər salaq. Təcrübəli müəllimlər

ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə məsuliyyətlə yanaşan, səliqəli və keyfiyyətlə öhdəsindən gələn şagirdləri nümunə gətirir, onların işlərini nümayiş etdirir. Dəftəri itən şagirdlər məzəmmət edilir; Hər hansı səbəbdən tapşırığa əməl etməyənlər, onu səliqəsiz yerinə yetirənlər yenidən işləməli olurlar. Nəticədə şagirdlər yəqin edirlər ki, ev tapşırıqları vaxtında və keyfiyyətlə icra ediləməlidir.

Müəllim hər hansı məsələyə aydınlıq gətirərkən şagirdlərin dinləmək qabiliyyətlərində üzə çıxan hallara müəllimlərin münasibətində rəngarənglik olur. Şərhə diqqətlə qulaq asan və buna görə də deyilənləri şüurlu başa düşən, soruşanda ətraflı cavab verən şagirdlər təcrübəli müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilir; belə müəllimlər sinifdəki bütün şagirdləri nəzarətdə saxlayır, təktək şagirdlərdə diqqətin azacıq yayınması halını müəyyənləşdirən kimi dərhal tədbir görür, belə şagirdi ayağa qaldırır, ağır söz demədən soruşur:

—De görüm, mən nəyi izah edirdim, nədən danışırıdım?

Bəzən isə müəllim səsinin tonunu qaldırmaqla və ya aşağı salmaqla həmin şagirdə baxır, diqqətinin yayındığını ona hiss etdirir.

Bu cür hallar danışan yoldaşı dinləməyi bacarmaqda da müşahidə olunur. Müəllim bəzən sinif qarşısında hər hansı sual qoyur, hansı şagirddən isə izah etməsini istəyir; eyni zamanda sinifdən xahiş edir ki, diqqətlə qulaq assınlar, yoldaşlarının fikrinə münasibətlərini bildirsinlər. Müzakirə zamanı diqqəti yayınan şagird müəyyənləşir. Müəllim həmin şagirdə müraciət edir:

—Deyə bilərsənmi yoldaşının son fikri nə oldu?

Şagird pis vəziyyətə düşdüyünü, diqqətsizliyə yol verdiyini duyur və sinifdəki ümumi işə qoşulur.

Ustad müəllim dərs zamanı müşahidə etdiyi diqqətin yayınması halını nəzərə alaraq şagirdlərə müraciətlə deyir,

Gəlin, dərstdə diqqətli olan şagirdin və diqqəti bəzən yayınan şagirdin nailiyyətinə nəzər salaq, görək, kim daha çox uğur qazanır, dərstdə daim diqqətli olan, yoxsa diqqəti tez-tez yayınan?

Şagirdlərdən biri:

—Əlbəttə, diqqətli olan şagird daha yaxşı oxuyur.

Müəllim:

—Mən də bu fikirdəyəm. Amma səbəbi nədir, Nə üçün diqqətli olan şagird diqqəti yayınan şagirdə nisbətən daha çox uğur qazanır,

Diqqətliliyi ilə seçilən başqa şagird:

—Çünki daim diqqətli olan şagird daha çox müşahidə aparır, daha çox məlumat eşidir, gördükləri, eşitdikləri və oxuduqları haqqında daha çox düşünür və daha çox fikir söyləyə bilir.

Müəllim:

—Çox gözəl sübutlar gətirdiniz. Buna görə sağ olun. Mən is-tərdim, görüm, diqqətin əhəmiyyətinə aid kim atalar sözü deyərdi,

Başqa şagird:

—Diqqət biliyin qapısıdır.

Diqqət biliklərin, bacarıq və vərdislərin qazanılmasında bö-yük rol oynayan qüdrətli psixoloji qüvvələrdən biridir. Belə psi-xoloji qüvvələrə nəzər salaq.

4. Təlimdə psixoloji inkişaf imkanlarının aşkar edilməsi.

Dərsin nəinki tərbiyəvi iş aparmaq imkanları, həm də şagird-lərin psixoloji qüvvələrini hərəkətə gətirərək səviyyəsini artırmaq, təhsillilik dərəcəsini yüksəltmək vasitəsinə çevirmək imkanı olur.

Təlim zamanı müəllimdən xoş söz eşitmək, valideynləri-ni *sevindirmək*, yoldaşları arasında *sayılıb seçilmək* istəyi ilə nü-munəvi oxumağa və nümunəvi intizama *can atan* şagirdlərimizlə yanaşı, müəllimindən tənəli sözlərə alışan, öz mənliliyini başqa cə-hətlərdə, dəyərliliyi ilə yoldaşlarını güldürməyə və nəticədə müə-liminin əsəbləşməsinə səbəb olan şagirdlərimiz də olur.

Birinci qrup şagirdlərdə diqqət, iradə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, hafizə kimi psixoloji qüvvələr intensiv inkişaf etməyə başlayır; uğurlar gündən- günə artır. Şagirdin özü də sevinc his-si keçirir, müəllim də razı qalır, valideyn də məmnun olur. İkinci qrup şagirdlərdə dərs zamanı diqqətin yayınması, özünü ələ ala, özünü müəllimin tələbinə tabe edə bilməmək, müəllimin təklifi üzrə cavab verməyə hazır olmamaq, hafizəsində ilişib qalan mə-lumatları xatırlamaqda tənbellik etmək, lazım olan zaman təsəv-

vürü işə salmaqda çətinlik çəkmək, görmədiyi hadisələri eşitdiyi və ya oxuduğu əsasında təxəyyülündə canlandırmağa qadir olmaq, ev tapşırıqlarını səbirsizlik üzündən səliqəsiz və ya yarımçıq yerinə yetirmək kimi qüsurlu psixoloji hallar müşahidə olunur.

Müşahidələrdən alınan belə faktlar göstərir ki, sadaladığımız qüsurların başlıca səbəblərindən birini ailə tərbiyəsində və məktəbdə təlimə ənənəvi yanaşmada, psixoloji qüvvələrin təlimdə roluna əhəmiyyət verməməkdə axtarmaq lazımdır.

Validəyn də, müəllim də yaxşı halda şagirddən dərslərdəki materialı söyləməsini, şəri əzbər danışmasını, ev tapşırığının icrasını tələb edir. Bu tələblər təbiidir və təlimlə əlaqədar hər bir şəxs tərəfindən görünməsi mümkün olan tərəfidir. Lakin valideynlərimizin və müəllimlərimizin xeyli hissəsi təlimin digər cəhətini, özü də dərstdə onun gözlə görünməsi bir qədər çətin olan tərəfini-psixoloji qüvvələrin necəliyini mənalandırmır. Halbuki, təlimdə şəxsin, o cümlədən, şagirdin, xüsusən təhsilin ilk pilləsinə qədəm qoymuş aşağı sinif şagirdlərinin təlimdə uğur qazanmasının ən vacib, ən zəruri vasitəsi onun diqqətli, iradəli, hafizəli olması, fikir yürütmək, lazımı məqamlarda təsəvvür etmək, xəyalda canlandırmaq, özünü ələ ala bilmək, səbirli olmaq qabiliyyətidir. Ustad müəllim təcrübədə yəqin edir ki, qeyd olunan psixoloji qüvvə və qabiliyyətlər ana-dangəlmə, irsən nəsil-dən-nəslə keçən əlamətlər deyil; onlar şəxsin həyatında formalaşır. Təlim-tərbiyə bu işdə aparıcı rola malikdir. Sadalanan psixoloji qüvvələrin və qabiliyyətlərin təlimdə rolunu aydın təsəvvür etməyən valideynlərin uşaqlarında və müəllimlərin şagirdlərində həmin qüvvə və qabiliyyətlərin səviyyəsi, adətən, aşağı olur. Əksinə, təlimdə diqqətin, iradənin, hafizənin, təsəvvürün, təxəyyülün, təfəkkürün və s. psixoloji qüvvələrin aparıcı rolunu başa düşən və öz əməli işində nəzərə alan valideynlərin uşaqlarında və müəllimlərin şagirdlərində psixoloji qüvvələrin səviyyəsi yüksəlir; təhsildə müvəffəqiyyətə yol açır. Necə? Təlimə müasir yanaşma tərzində bu suala da cavab verilir.

5. Təlimdə olan psixoloji qüvvələrin inkişaf etdirilməsi.

Nəzərə alınmalıdır ki, diqqəti çəkən psixoloji qüvvələrin hər biri ayrı-ayrı dərslərdə formalaşdırılır. Konkret dərstdə şa-

girdlärin bütün psixoloji qüvväləri: diqqət, iradə, hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür və s. iştirak edir. Adları çəkilən psixoloji qüvvələrin səviyyəsi isə aşağı sinif şagirdlərinin fərdi və yaş xüsusiyyətlərindən aslı olaraq müxtəlif ola bilər.

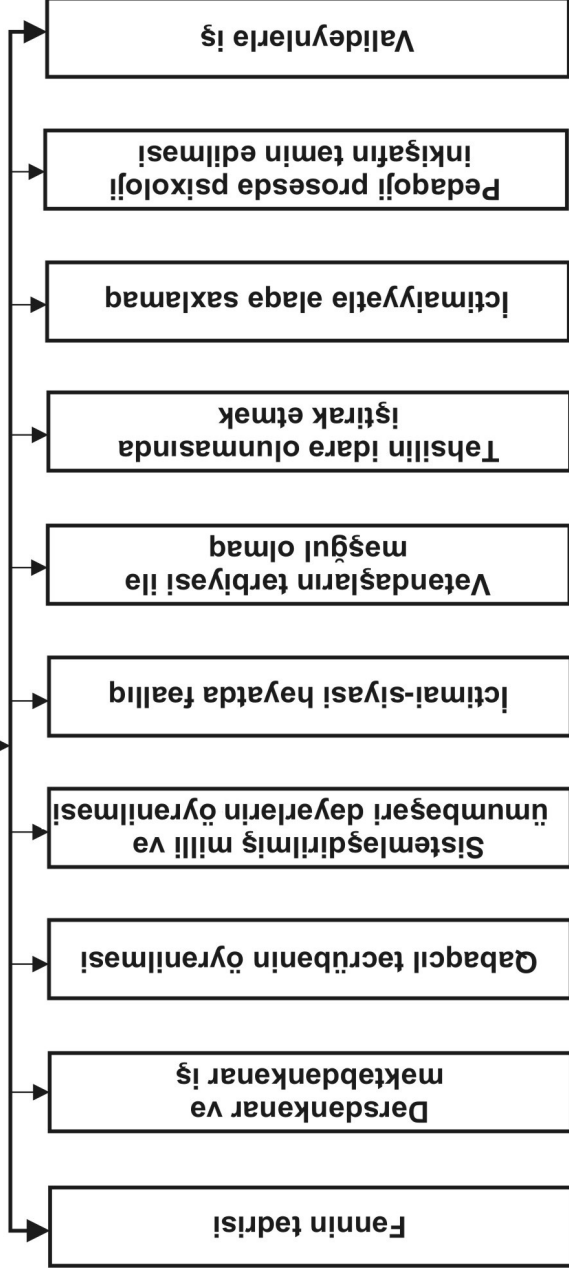
Konkret sinifdən, fəndən, öyrənilən mövzunun imkanından və müəllimin istəyindən asılı olaraq bir dərstdə bütün psixoloji qüvvələrin hamısını da, onlardan hər hansı birini də əvvəlcədən müəyyənləşdirib aktuallaşdırmaq, inkişafına təkan vermək olur.

Psixoloji qüvvələr kompleks şəkildə inkişaf etdirməyə misal olaraq IV sinfə aid “Oxu” dərslisi üzrə misal kimi gətirilən məşğələyə qayıdaq. Həmin məşğələdən göründüyü kimi, tapşırıqdakı on sual üzərində çalışan şagirdlərdə müşahidəçilik, hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq kimi qabiliyyət və bacarıqların inkişafına münasib şərait yaradılmışdır.

Əvvəla, sualların hamısı şagirdlərdən şəkli ümumiyyətlə baxmağı yox, istənilən əlaməti görməyi, digər əlamətlər arasında onu seçib qeyd etməyi tələb edir. (9-cu sual: Şəkildə Azərbaycanın hansı təbii sərvətləri əks olunub? sualı misal ola bilər). Bu qəbildən olan suallar üzərində işləyən şagirdlərdə, hər şeydən əvvəl, müşahidəçilik qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. İkincisi, oradakı sualların bəziləri, məsələn, 8-ci sual (Dədə Qorqud sazda çalıb nə oxuyur?) şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına təkan verir: Uşaqlar müstəqil düşünərək olduqca müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Üçüncüsü, suallardan bəziləri şagirdləri müqayisələr aparmağa, müstəqil mühakimələr yürütməyə təhrik edir. 4-cü sual (Şəkildə Azərbaycan şahını tapın və onun şah olduğunu sübut edin) buna misal ola bilər. Şagirdlər şəkildəki əlində qılınc dayanan şəxsi, öküzü güc gələn pəhləvanı, taxtda oturan insanı və digərlərini nəzərdən keçirəndən, onların kimliyini izah edəndən sonra belə qənaətə gəlirlər ki, oturan şəxs şahdır. Dördüncüsü, şəkillə əlaqədar şagirdlər qarşısında qoyulan sual elə ifadə olunur ki, tarixi hadisələri müasir dövr hadisələri ilə tutuşduraraq cavablandırmaq mümkün olsun. 6-cı sual və ona verilən cavablar buna misal ola bilər. Sual belə idi: Qədim dövrlərdə döyüş zamanı hansı silahlardan istifadə olunarmış? Şəkil əsasında suala diqqət

MÜƏLLİMİN BAŞLICA FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

MÜƏLLİMİN BAŞLICA FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

yetirən şagirdlər avtomat, pistolet, tüfəng, top, raket kimi müasir silahları xatırlasalar da qılınc, qalxan, ox, nizə kimi silahları dilə gətirirlər. Beşincisi, şagirdlərdə diqqətliliyin, iradi keyfiyyətlərin, təxəyyülün, təfəkkürün, nitqin inkişafına təkan verən suallar da vardır. İkinci sual (Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlarından kimlərin obrazları şəkildə əks olunmuşdur?), 3-cü sual (Şəklə baxanda Azərbaycan xalqının hansı tarixi döyüşləri yadınıza düşür?), 7-ci sual (Şəklin sağında aşağıda oturan qadın nə barədə düşündür?) kimi suallar və həmin suallar ətrafında şagirdlərin fikirləri buna misal ola bilər.

Göründüyü kimi, bir şəkil, şer, hekayə ilə əlaqədar bir neçə psixoloji qüvvələrin inkişafına istiqamət vermək olur. Bununla yanaşı, hər hansı şəklin və ya mətnin (şeyrin, hekayənin) mahiyyətini şagirdlərin dərk etməsi üçün diqqətin, iradənin, hafizənin, təxəyyülün, təfəkkürün bilərəkdən işə salınması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bunsuz şəkil haqqında uşaqlarda yalnız ümumi təəssürat yaranır; yuxarıda sadaladığımız psixoloji qüvvələr şəklə baxarkən şüurlu olaraq şagirdlərin fəaliyyətlərinə qoşulduqda iki vacib vəzifə yerinə yetirilir: Bir tərəfdən şagirdlərdə diqqət, iradə, təfəkkür və s. psixoloji qüvvələr inkişaf edir; digər tərəfdən də psixoloji qüvvələri inkişafda olan şagirdlər hadisənin (şəklin, mətnin) mahiyyətini şüurlu surətdə mənimsəmiş olurlar.

Yöndəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrini vəhdətdə həyata keçirəndə və keçirməyəndə nəticə necə olur?
2. Təlimdə tərbiyəvi imkanların üzə çıxarılması nə üçün zəruridir?
3. Təlimdəki tərbiyə imkanlarının reallaşdırılmasının faydası nədədir?
4. Təlimdə psixoloji inkişaf imkanlarını aşkar etmək nə üçün vacibdir?
5. Təlimdə psixoloji qüvvələri inkişaf etdirmək tələbəyə, gələcəkdə sinif müəlliminə və şagirdlərə nə verir

FƏSİL 9

Dərsin tərbiyələndirici imkanlarının reallaşdırılması təcrübəsi

1. Dərs zamanı şagirdlərin nümunəvi davranışlarının və uğurlarının müəllim tərəfindən stimullaşdırılması təcrübəsi.

Yuxarıda dərsin bəzi cəhətlərinin, o cümlədən zənglə əlaqədar, ev tapşırıqları, müəllimin nitqinə münasibətlə bağlı tərbiyə imkanlarının olduğuna və bu imkanlardan istifadənin əhəmiyyətinə toxunmuşuq. Dərsin tərbiyəvi imkanları deyilənlərlə bitmir. Belə imkanlar kifayət qədərdir. Şagirdlərin nümunəvi davranışına və uğurlarına, çətin tərbiyə olunanlara, dərsdə geri qalanlara, xüsusi qabiliyyətli şagirdlərə münasibət və s. məsələlər buna misal ola bilər. Bu cür hallara müəllimlərin münasibətləri, təəssüf ki, birmənalı olur.

Ayrı-ayrı şagirdlərin dərsdə nümunəvi davranışına və uğurlarına müəllimlərimizin münasibətlərinə diqqət yetirək. Müşahidələr göstərir ki, aşağı siniflərdə tədris edilən Azərbaycan dilindən də, riyaziyyatdan da, musiqidən də, təsviri sənətdən də, digər fənlərdən də ayrı-ayrı şagirdlərin uğuru müəllimini də, valideynlərini də sevindirir. Müəllim belə şagirdi yoldaşlarına nümunə gətirir və hərdən deyir:

— Bax, belə oxuyarlar!

Söz yoxdur ki, uğurla oxuyan şagirdin sinifdə nümunə kimi qeyd edilməsi tərbiyə cəhətdən əhəmiyyətlidir; sinifdəki yoldaşları ondan nümunə götürə bilirlər. Lakin, düşünürük ki, uğurla təlim-tərbiyə alan şagirdin nümunəsi bir şərtlə daha güclü tərbiyəvi təsir göstərə bilər: biz uğurlu fəaliyyəti səciyyələndirən əlamətlərin müəllim tərəfindən sinif qarşısında açılmasını nəzərdə tuturuq. Belə olduqda şagirdlər yəqin edirlər ki, yaxşı oxumağın sirri dərsdə son dərəcə diqqətli olmaqdadır, müəllimin şərhinə, yoldaşlarının dediklərinə diqqətlə qulaq asmağı bacarmaqdadır, oxuduğu şeirdə, yaxud hekayədə rast gəldiyi sözlərin mənasını başa düşməyə çalışmaqdadır, evə verilən tapşırıqları vaxtında və səliqəli yerinə yetirməkdədir.

Nümunəvi oxuyan şagirdin fəaliyyətindəki xüsusiyyətlərin yoldaşlarının gözü qarşısında çözlənməsi onları daha çox maraqlandırır və konkret əlamətləri daha tez qavrayırlar.

Başqa səciyyəli nümunəyə müəllim münasibətlərinin də şahidi olmuşuq. Şagirdlərdən biri riyaziyyat sahəsində, digəri səliqəli yazıda, üçüncüsü nəğmədə, daha birisi təsviri sənətdə və s. sahədə fərqlənir. Sual olunur: Nümunənin bu cür təzahür formalarına müəllimlərin münasibəti necədir? Müxtəlif! Müəllimlər var ki, şagirddə təhsilin yalnız bircə cəhətində qabiliyyət nişanəsi gördüyündən, qalan fənlər üzrə isə çətinlik çəkdiyi üçün onu danlayır. Bəla həm də burasındadır ki, belə müəllim şagirdin çətinliklərinin səbəbləri ilə maraqlanmır, ona məsləhət verə, yol göstərə bilmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm təhsildə müvəffəqiyyətin səbəblərini, həm də uğursuzluğun səbəblərini bəzi müəllimlərin açmadığının nədən irəli gəldiyi indi başa düşülür. Başa düşülür ki, vaxtı ilə ali pedaqoji təhsil alarkən təlim zamanı şagirdlərin uğurlu və ya uğursuz fəaliyyət göstərmələrinin psixoloji mexanizmlə, psixoloji qüvvələrlə bağlılığı tələbələrə lazımınca öyrədilməmişdir. Məhz bu cəhətdən də ali təhsilli sinif müəllimi kimi kadrların hazırlanmasında islahat zərurətə çevrilmişdir və hazırda islahat uğurla aparılır.

İbtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə çərçivə kurikulumunda uğurların qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirildiyini tələbə unutmamalıdır.

2. Dərsdə geri qalan şagirdlərə qayğılı münasibət göstərilməsi təcrübəsindən.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlər arasında təlimdə geri qalma halları olur. Təhsil sahəsində geri qalma halları ən ciddi, ən köklü problemlərdən biridir. Nə üçün? Çünki geri qalma halları yalnız belə şagirdlərin özlərinin problemləri deyil, mənəvi cəhətdən sıxıntı çəkmək, yoldaşları arasında pisikmək məsələsi deyil, gələcək aqibət məsələsi deyil, valideyn narahatlığıdır; valideyn öz övladını savadlı, sayılan, seçilən mütəxəssis kimi görmək arzusu ilə yaşayır. Təlimdə geri qalma ümumxalq, ümumdövlət probleminə də çevrilə bilər. Çünki, kəmsavad adam təkcə valideyn üçün yox, cəmiyyət üçün də yükə çevrilir. Nəhayət, təlimdə geri qalma sinif müəllimindən ötrü üzükqaralıqdır, müəllim fəaliyyətinin necəliyini qiymətləndirməyin meyarlarından biridir.

Təlimdə geri qalmanın bu cür acınacaqlı nəticələrindən indiki tələbələrin — gələcək sinif müəllimlərinin hali olması faydalı hesab edilir. Tələbələr indidən özlərini gələcək fəaliyyətə hazırlamaladırlar. Necə? Geri qalmanın səbəblərini öyrənmək yolu ilə! Səbəblər isə çoxdur: Hər hansı səbəb üzündən dərsə arasına gəlmək; məişət çətinlikləri; şagirdin tənbelliyi və səhlənkarlığı; səriştəsiz müəllimin düşünülməmiş ifadəsi və hərəkəti; şagirdlər arasında kobudluq halları; mənası aydınlaşdırılmamış söz və ifadələrin əzbərlənməsi; təlimdə psixoloji qüvvələrin roluna əhəmiyyət verilməməsi və s.

Hər hansı xəstəlik üzündən şagirdin dərsə gəlməməsi onun geri qalması səbəblərindən birinə çevrilir. Ustad müəllim dərhal səbəbi müəyyənləşdirir, öyrənilmiş mövzuları və ev tapşırıqlarını valideyn və ya şagirdlər vasitəsi ilə həmin şagirdə çatdırır, geriləmənin qarşısını alır.

Təlimdə geriləməyə səbəb olan amillərdən biri də məişət çətinlikləridir. Bəzən ailədə ər-arvad arasında dedi-qodu, bəzən ailədə maddi durum uşağın vaxtında dərsə getməsinə maneəyə çevrilir. Diqqətli müəllim şagirdin dərsdə olmadığını müəyyənləşdirən kimi, həmin gün dərsdə olmamağın səbəbini araşdırır; səbəb valideynlər arasındakı münaqişə ilə bağlı olduğu halda müəllim valideynlərlə görüşür, onlar arasında izahat aparır, münaqişənin uşağa zərərli təsirini onlara anladır. İkinci hal üzə çıxdıqda sinif müəllimi məktəbin direktoru ilə danışır, icbari təhsil fondundan şagirdə yardım ayrılmasına nail olur.

Uşağın xarakterində baş qaldıran tənbellik, məsuliyyətsizlik kimi mənfi keyfiyyətlər də bəzən təlimdə geriləməyə gətirib çıxara bilər. Pedaqoji təcrübəsi zəngin olan müəllim yəqin edir ki, həmin zərərli keyfiyyətlər ya erköyünlüyün, yaxud da gün rejiminin olmamasının məhsuludur. Odur ki, müəllim valideynlərə məsləhət görür ki, həmin uşaq üçün gün rejimi tərtib edilsin, rejimə dönmədən əməl olunması üzərində ciddi nəzarət qoyulsun və onun şıltaqlığına qətiyyən uymasınlar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, təəssüf ki, geriləmə sinif müəllimi ilə də əlaqədar olur. Səriştəsiz müəllim bəzən düşünür ki, qarşı-

sındakı balacadır, qanmır; dəftərini və ya kitabını evdə qoyan şagirdi, gözlədiyi cavabı ala bilmədiyi şagirdi arzuolunmaz ifadələrlə təhqir edir. Belə şagird müəllimdən inciyir, onun tapşırıqlarına laqeyd olur, fəallıq göstərmir; nəticədə geriləməyə başlayır. Odur ki, tələbə gələcəkdə sinif müəllimi işləyərkən hər bir sözü-nü, atdığı hər bir addımı ətraflı ölçüb biçməyi bacarmalıdır.

Mənası qaranlıq qalan söz və ifadələrlə dolu şeir, hekayə və digər mətnlərin şagirdlərə əzbər öyrədilməsi də şagirdlərin təlimə marağını azalda bilər. Sinif müəllimi təlimin bu cəhətindən də həli olmalıdır ki, öyrənilən məndə şagird üçün heç bir məqam qaranlıq qalmasın.

Tək-tək şagirdlər arasında bir-birinə qarşı kobudluq halları da sinifdə təlim-tərbiyənin səviyyəsində əks səda verə bilər. Bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlayan təcrübəli müəllim çalışır ki, sinifdəki bütün şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı yardım və dostluq hökm sürsün.

Təlimdə geriləmənin köklü səbəblərindən biri müəllimlərimizin əksəriyyəti tərəfindən o qədər də ciddi əhəmiyyət verilməyən psixoloji qüvvələrdir. Məsələn burasındadır ki, dərslər muntəzəm gələn, oxumağa səy göstərən şagirdlərimizin arasında da geriləmə halları olur. Bəs nə üçün bütün dərslərdə iştirak edən, yoldaşlarından yaxşı mənada fərqlənmək arzusunda olan şagirdlər arasında da geriləmə halları olur? Bu sual uzun müddət məktəblərimizdə araşdırıldıqdan sonra cavab tapmaq mümkün olmuşdur ki, həmin qəbildən olan şagirdlərdə, bir qayda olaraq, psixoloji qüvvələrin inkişafı istənilən səviyyədə deyil. Diqqətin yayınması halı, tapşırığın çətinliyindən yayınmaq halı, təxəyyülün zəifliyi, nitqdə əlaqəsizlik halları var. Şagirdin təhsildə irəliləməsinə mane olan da məhz həmin psixoloji çatışmazlıqlardır. Müəllimin qayğılarından birisi göstərilən psixoloji çatışmazlıqları aradan qaldırmağa nail olmaqdan ibarətdir. Fənn kurikulumunun həyata keçirilməsində bu cəhətin nəzərə alınması da faydalı olardı. Necə? Suala növbəti fəsildə cavab verilir.

3. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin müəllim tərəfindən nəzərə alınması təcrübəsi.

Yuxarıda gətirilən misalların bəziləri fərdi xüsusiyyətlərlə əlaqədar idi. Fərdi xüsusiyyət digərlərində müşahidə olunmayan, məhz bu və ya digər şagirddə özünü göstərən əlamətdir. Fərdi xüsusiyyətlər ailədən, yaxud uşaq bağçasından təzəcə ayrılmış və müntəzəm təlimə qədəm qoymuş aşağı sinif şagirdlərində daha çox müşahidə edilir.

Fərdi xüsusiyyətlər irsi səciyyəli də, mühitin və tərbiyənin məhsulu da ola bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, irsən nəsil-dən-nəsilə keçən əlamətlərin əksəriyyəti normal, həyat üçün faydalı əlamətlərdir. Normadankənar əlamətlərlə üzləşdikdə müəllim ona təsir göstərməkdə aciz olur. İrsi əlamətlə, məsələn, əqli cəhətdən ləng inkişaf edən, görmə və ya eşitmə orqanlarında çatışmazlıqları olan şagirdləri müəllim qayğı göstərüb xüsusi məktəblərə yerləşdirə bilər.

Aşağı sinif şagirdləri arasında müəllim bəzən tərslik halı ilə rastlaşır. Müəllim bir müddət müşahidə aparır, şagirddə tərslik hallarının nə zaman, hansı halda baş verdiyinin səbəbini öyrənməyə çalışır. Müəyyənləşdirə bilər ki, o, danışarkən atmacalı sözlər eşidildiyi və onunla sərt danışıldığı hallarda susur, tutulur, müəllim təkid etsə də, şagird dillənmir.

Uşaqda tərsliyi, onun təzahür etdiyi şəraiti ətraflı öyrənən müəllim dərdə dərman tapa bilər, danışan zaman atmacalı söz demir; onunla mülayim danışır: tərslik əlamətini aradan qaldırır.

Şagirdlərdən Namiq adlı biri dərsdə astadan, özü də aram-aram danışır. Günlərin bir günü yoldaşları müəllimdən xahiş edirlər:

—Müəllim, Namiqə deyin, hündürdən danışsın; o, danışanda adam darıxır.

Müəllim:

—Uşaqlar, Namiq təhsildə sizin heç birinizdən geri qalmır; onun xəttinə baxın, hərflər elə bil eyni ölçüdə muncuqlar kimi sapa düzülmüşdür! Çəkdiyi şəkillər? Elə bil yaşlı rəssam çəkib! Bir də ki, atalar sözünü də unutmayın: “Asta gedən, uzaq gedər”.

Keçilmiş mövzunu danışmasını xahiş edəndə şagirdlərdən biri çox vaxt belə cavab verirdi:

—Müəllim, iki dəfə oxumuşam yadımda qalmır.

Müəllim dərstdən sonra həmin şagirdlə söhbət edir. Oxuduğu materialın yadda qalması yollarını ona deyir. Bu yollardan biri də mətni hissələrə ayırmaq, hər hissəyə bir başlıq vermək və sonra onu başlıqlar üzrə danışmaqdır. Bu məqsədlə müəllim şagirdə deyir:

—“Oxu” dərsliyinizin 43-cü səhifəsini aç. Orada “Şəhidlərin şahidiyəm” adlı hekayə var. Hekayə kiçik ulduzcuqlarla beş hissəyə ayrılmışdır. Övvəlcə hekayəni oxu. Sonra hər hissənin məzmununa uyğun gələn bir başlıq müəyyənləşdirib dəftərə yaz. Nəticədə beş başlıq alınacaqdır. Sonra hekayəni həmin başlıqlar üzrə ya özün-özünə danış, yaxud evdə ailə üzvlərindən birinə danış; istəsən dərstdə mənə də danışarsan. Hekayənin hissələrinə başlıqlar tapmaqda çətinlik çəksən mənə deyərsən, kömək edəməm.

Ertəsi gün şagird müəllimə hesabat verir, hətta hekayəni müəllimə danışır və ona minnətdarlığını da bildirir.

4. Qabiliyyətli şagirdlərin üzə çıxarılması və onlara xüsusi qayğı göstərilməsi.

Azərbaycan xalqının gələcəyi olan gənc nəsildə qabiliyyətlərin inkişafını təmin etmək üçün real şərait yaradılır. Fərəhli haldır ki, belə bir münasib şərait ölkəmizdə uşaq bağçasından tutmuş yuxarı siniflərdə təmin edilir.

Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə işləyəcəyi I-IV siniflərdə mövcud olan şəraitin necəliyini bilməlidir. Bu mənada ibtidai məktəbin tədris planını xatırlamaq faydalı olar.

İbtidai məktəbin 2006/2007-ci tədris ili üçün tədris planı

№	Təhsil sahələri	Siniflər üzrə həftəlik saatların miqdarı				C ə m i
		I	II	III	IV	
1	Azərbaycan dili	9	10	10	10	39
2	Xarici dili	1	1	1	1	4
3	Riyaziyyat	4	4	4	4	16
4	Həyat bilgisi	1	1			2

5	Təbiətşünaslıq			2	2	4
6	Əmək hazırlığı	2	2	2	2	8
7	Fiziki tərbiyə	2	2	2	2	8
8	Təsviri incəsənət	1	1	1	1	4
9	Musiqi və nəğmə	1	1	1	1	4
	Cəmi:	21	22	23	23	89
	Fakultativ, fərdi və qrup məşğələləri.	1	1	1	1	4

Əvvəla, tədris planı imkan verir ki, bütün Azərbaycan əhalisi I-IV siniflərdən öz doğma dilində: Azərbaycan dilinin timsalında yazıb-oxumağı, əmək hazırlığı, musiqi və nəğmə fənlərinin tədrisi sayəsində səsin gözəlliklərini duymağı və təkmilləşməyi, təsviri sənət fənni timsalında ətraf mühitə yaradıcı münasibət göstərmək bacarığını, fiziki tərbiyə fənni sayəsində orqanizmin möhkəmləndirilməsini, təbiətşünaslıq fənni vasitəsi ilə canlı və cansız aləm haqqında ilkin elmi anlayışları, həyat bilgisi fənninin köməkliyi ilə sosial-iqtisadi hadisələrdən baş açmağı, riyaziyyat fənninin timsalında təbiət və cəmiyyət hadisələrinə rəqəmlər baxımından yanaşmağı, xarici dilin öyrədilməsi ilə digər xalqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənsin. Bir sözlə, I-IV siniflərin tədris planı imkan verir ki, hər bir şagird birinci sinifdən şəxsiyyət istiqamətli təlim - tərbiyə alsın.

Tələbə bilməli və möhkəm yadda saxlamalı olur ki, tədris planının verdiyi bu imkanı reallığa çevirmək, ətə-qana doldurmaq üçün müəyyən dərəcədə özünün aldığı ali təhsil də şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına münasib şərait yaradır. Bu da təbiidir. Çünki, özü hərtərəfli inkişaf etməyən şəxs hərtərəfli inkişaf etmiş nəsil yetişdirə bilməz. Deməli, bəri başdan tam inamla demək olar ki, ibtidai sinif şagirdlərində qabiliyyətlərin birtərəfli deyil, hərtərəfli inkişaf etməsində sinif müəlliminin də payı vardır.

Tədris planının digər faydalı cəhətini də deyilənlərə əlavə etmək vacibdir. Biz hər sinifdə hər həftə üçün nəzərdə tutulmuş bir saatlıq fakultativ, fərdi və qrup məşğələlərini xatırlatmaq istərdik. Sinif müəllimi belə bir gözəl imkandan səmərəli istifadə-

ni təmin etməyə borcludur. Hər hansı sahədə fərqlənən şagirdlərlə fərdi və qrup halında aparılan məşğələ öz səmərəsini verir.

Xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirən şagirdlərə əlavə formada qayğı göstərən sinif müəllimlərimiz var. Onlar məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri ilə əlaqə saxlayırlar. Belə şagirdlərdə qabiliyyətlərin daha intensiv inkişafı üçün onları müvafiq məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrində məşğələlərə cəlb etdirirlər.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Dərs zamanı şagirdlərin nümunəvi davranış və uğurlarının müəllim tərəfindən rəğbətləndirilməsi nə ilə nəticələnər?
2. Dərsdə geri qalan şagirdlərə qayğı hansı formalarda göstərilə bilər?
3. Şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini müəllim təlim zamanı nəzərə almasa və ya ala bilməsə hansı nəticələrlə üzləşər?
4. Bəzilərinin dediklərinə görə, qabiliyyət tanrı vergisidirsə onun formalaşdırılması ilə xüsusi məşğul olmaq nə dərəcədə məntiqlidir?

BEŞİNCİ BÖLMƏ

Təlim zamanı şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin və xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi

FƏSİL 10

Təlim-tərbiyənin keyfiyyətinə psixoloji qüvvələrin təsiri təcrübəsi

1. Təlim və psixoloji inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqə; bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Təlim ilə psixoloji qüvvələr arasında əlaqənin olduğu elmdə çoxdan məlumdur. Təlim zamanı öyrənənlərin yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağın vacibliyi alimlər arasında mübahisə doğurmur. Hamı — uşaq da, yaşlı adam da öz şəxsi həyatında duyur ki, məsələn, hafizəsi möhkəm olan şəxs eşitdiyini, gördüyünü və ya oxuduğunu yadında yaxşı saxlayır; belə adam hafizəsində möhkəm qalan məlumatlardan istədiyi vaxt istifadə edə bilir və belə keyfiyyətə malik olan şəxs həyatda uğur qazanır. Hafizənin möhkəmliyi təhsil almaqda xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Hafizəsi zəif olan şəxs başqaları ilə ünsiyyətdə, fəaliyyətdə, o cümlədən təhsildə xeyli çətinliklərlə üzləşir; nəyisə yada salmaq istəyəndə hafizənin zəifliyi başqaları yanında onun üzünü qara edir; zəif hafizə sahibi həyatda, fəaliyyətdə, xüsusən təhsildə xeyli çətinlik çəkir.

Deyilənlər təxəyyül, təfəkkür, iradə, diqqət kimi psixoloji qüvvələrə də aiddir. Adamlar nəinki yaş xüsusiyyətləri, cinsi xüsusiyyətləri cəhətdən, həm də psixoloji qüvvələrin keyfiyyət səviyyəsi cəhətdən fərqlənirlər. Bu səbəbdən də alimlər məsləhət görürlər ki, təlim zamanı adamların psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınsın.

Bu problemin digər tərəfi keçən əsrin əvvəllərindən xüsusi-lə intensiv müazkirə olunur: təlim zamanı dinləyicilərin psixoloji qüvvələrini inkişaf etdirmək olarmı?

Psixoloqların və pedaqoqların apardıqları tədqiqatlar suala müsbət cavab verir: bəli, təlim-tərbiyə işi, obyektiv olaraq, müəl-

limin istəyindən asılı olmayaraq, şagirdlərdə və tələbələrdə psixoloji qüvvələrin inkişafına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərir.

Bu həyat təcrübəsindən başqa sual yaranır: müəllimin istəyi ilə təlimi elə təşkil etmək olarmı ki, şagirdlərdə intensiv formalaşdırılan hafizə, təxəyyül, təfəkkür, iradə, diqqət və s. psixoloji qüvvələr təlimin sonrakı mərhələsinin səmərəsini nəzərə cəpəcaq dərəcədə artırsın? Etiraf edək ki, son zamanlar aparılan tədqiqatlar və qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi bu suala da müsbət cavab verir.

Respublikamızın qabaqcıl müəllimləri öz dərslərində yeri gəldikcə şagirdləri fəallaşdıran müasir üsullardan, o cümlədən rollu oyunlardan, kublaşdırmadan, müzakirədən, problemli situasiyadan, əqli hücumdan, BİBO üsulundan, ziqzaq üsulundan, tədqiqat üsulundan, şaxələndirmə üsulundan, beşlikdən, Blum taksonomiyasından və s.-dən istifadə edirlər. Bu üsullardan istifadə edilən dərslərin müşahidəsindən görünür ki, dərstdə şagirdlərin fəallığı, şüurluluğu artdıqca, nitqləri və mühakimələri təkmilləşdikcə, iradə, diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür kimi psixoloji qüvvələri də intensiv inkişaf edir. Nəticədə növbəti məşğələlərin səmərəliliyi artır.

Sual olunur: dərş zamanı şagirdləri fəallaşdıran, onların təşəbbüskarlığını artıran müasir üsullardan istifadə etməyin tələbəyə dəxli varmı? Bəli, var! Özü də iki cəhətdən. Əvvəla, yeni iş üsullarının faydalı olduğundan bir tələbə kimi özü üçün nəticə çıxarır, özünü təkmilləşdirir. İkincisi, özünü gələcək sinif müəllimliyinə hazırlamalı olur, dərşin səmərəsini artırmağın yollarını öyrənir.

Təlim zamanı şagirdlərdə psixoloji qüvvələri inkişaf etdirməyin yollarını konkretləşdirən təcrübəyə müraciət edək.

2. Dərş zamanı şagirdlərdə diqqəti inkişaf etdirmək təcrübəsi

Sinif müəllimi psixoloji qüvvələrin, o cümlədən diqqətin həyatda, xüsusən təhsildə rolunu daim yadda saxlayır. Çünki təlimdə onun uğur qazanmasına imkan verəcək psixoloji qüvvələrdən biri şagirdlərindəki mövcud diqqətlilik dərəcəsi ilə bağlı-

dır. Oxuyan, yazan, dinləyən şagird dərstdə nə qədər diqqətli olursa bir o qədər uğurla təhsil alır. Bu cür şagirdlərlə müəllimin təlim işi müvəffəqiyyətli cərəyan edir, irəliləmə tempi artır. Diqqəti tez-tez yayınan şagird yazıda da, oxuda da, dinləməkdə də qüsurlara yol verir; özü çətinlik çəkdiyi kimi, müəlliminin işini xeyli mürəkkəbləşdirir; müəllim belə şagirdə əlavə vaxt sərf etməli olur; onun iş əmsalı azalır, “Diqqət biliyin qapısıdır” deyənlər yanılmaz. Odur ki, sinif müəllimi çalışır ki, birinci sinfə qəbul olunan şagirdlərdə diqqətliliyin səviyyəsi ilə maraqlanır, diqqəti zəif olanlara, diqqəti tez-tez yayınanlara əlavə qayğı göstərir. Nəcə? Necəliyi bir neçə misalda aydınlaşdırıq. Dərsboyu şagirdlərə tapşırıqlar verilir, onların qarşısında suallar qoyulur, lövhədə nəse yazılır, köçürülməsi xahiş edilir və s. və i. a.

Təcrübəli müəllim hər dəfə tapşırığın, sualın bütün şagirdlər tərəfindən eşidilməsini təmin edir, tapşırığı və ya sualı şagirdlərdən birinə təkrar etdirir, şagirdlər tapşırıq üzərində işləyirlər. Müəllim kimin necə işlədiyinə diqqət yetirir, diqqəti yayınana xəbərdarlıq edir. Tapşırığı səliqəli, keyfiyyətli icra edən şagirdlərin adları çəkilir, belələri həvəsləndirilir. Belə müəllimlər şagirdlərin uğurlarını sadəcə dilə gətirməklə kifayətlənmirlər; müvəffəqiyyətin səbəblərini də açmağa çalışırlar, tapşırığı yerinə yetirərkən daim diqqətli olduqlarını, heç bir kənar işlə məşğul olmadıqlarını qeyd edirlər.

Dərsdə şagirdlərin fəaliyyətinin başqa cəhətinə nəzər salıq. Danışan şagirdə yoldaşlarının qulaq asmaq bacarıqları da müəllimin maraq dairəsində olur. Şagirdlər sinfdə tapşırıq üzərində işləyən zaman müəllim tapşırığı kim vaxtından əvvəl icra edirsə ona əlavə tapşırıq verir, geri qalana nəyisə xatırladır, diqqəti yayınana isə işə qoşulmağı məsləhət görür və s.

Diqqətsizlik ucundan daha nə edəcəyini dəqiq bilməyən şagird yerində sakitcə əyləşir. Bu cür hal ustad müəllimin diqqətindən yayınmır. O, şagirdə yaxınlaşıb soruşur:

— Oğlum, nə üçün yazmırsan?

— Tapşırığı eşitməmişəm.

— Müəllim sinfə müraciət edir:

— Kim tapşırığı eşitməyib?

Heç kəs əl qaldırmır.

Müəllim: — Bəs kim tapşırığı eşidib?

— Hamı əlini qaldırır.

Müəllim: — Görürsənmi, oğlum, adam diqqətli olanda tapşırığı eşidir, başa düşür və onu icra edir.

Bu cür faktlar göstərir ki, nəinki sual verən şagirdə, hətta cavab verənə qalanlarının göstərdikləri münasibətlərdə də diqqəti tərbiyə etmək imkanları olur. Təcrübəli müəllim bilir ki, şagirdlərin verdikləri suallara da, cavablarına da, qalanların münasibət bildirmələrində də diqqətlik tərbiyəsi üçün imkanlar olur.

Göründüyü kimi, dərşboyu, dərşdən dərşə birinci sinifdən başlayaraq diqqəti zəif olan şagirdləri nəzarətdə saxlayan, diqqətinin yayındığını onlara sərt şəkildə yox, mehribanlıqla, xeyirxahlıqla çatdırən müəllim, nəhayət, belə şagirdlərdə də diqqətin inkişafına nail ola bilir; nəticədə isə o, sinifdəki bütün şagirdlərin uğur qazanmasına yol açmış olur.

Təəssüflə etiraf etməliyik ki, belə müəllimlərlə yanaşı, təhsildə diqqətin rolunu lazımınca qiymətləndirməyən, təlim zamanı diqqətsizlik hallarının qarşısını almaq imkanlarının olduğunu bilməyən müəllimlərimiz az deyil. Məhz bu cür müəllimlərin dərşlərində diqqətsizlik halları nəinki azalmır, əksinə, bir qədər də artır. Nəticədə həmin müəllimlərin siniflərində mənimsəmənin səviyyəsini yüksəltmək müşğul işə çevrilir.

Özünü sinif müəllimi fəaliyyətinə hazırlayan hər bir tələbə həm birinci qrupa aid olan müəllimlərin, həm də ikinci qrupa aid olan müəllimlərin iş təcrübəsindən hali olmalıdır; özü üçün müvafiq nəticələr çıxarmalı, birinci qrup müəllimlərin təcrübəsindən gələcəkdə istifadə etməli, ikinci qrup müəllimlərinin nöqsanlarının təkrarlanmasına yol verməməlidir.

3. Dərş zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi.

Təlim zamanı uğur qazanmaq üçün şagirdlərdən tələb olunan psixoloji qüvvələrdən biri də iradəli olmaqdır. Şagirdlərin ira-

dəli olması nə deməkdir? Ümumiyyətlə iradə məfhumunun məhiyyəti necə başa düşülür?

İradə məqsəddən başlayır. Adam öz qarşısına müəyyən məqsəd qoyur. Məqsəd yaxın da, uzaq da, sadə də, mürəkkəb də ola bilər. Məqsədə çatmaq üçün adam yollar axtarır, tapır və işə başlayır. İş prosesində adamın qarşısına bir çox maneələr çıxır, çətinliklər yaranır. Maneələr isə həm maddi, həm də psixoloji səciyyəli ola bilər. Adam bu maneələri, çətinlikləri aradan qaldıra bilirsə iradəli olduğu üzə çıxır; hər hansı çətinliyin, maneənin öhdəsindən gələ bilmədikdə, geri çəkildikdə, başladığı işi yarımçıq qoyursa iradəsində qüsurlar olduğu özünü göstərir. Belə adam öz üzərində işləməklə, iradəsindəki nöqsanları, bu nöqsanların səbəblərini öyrənib aradan qaldırmaqla iradəsini istədiyi səviyyəyə qaldıra bilər.

Deyilənlər şagirdlərə də aiddir. Yaşlılardan fərqli olaraq təhsil alan şagirdlər qarşısında məqsəd çox halda müəllim tərəfindən qoyulur və icrası da müəllim tərəfindən tələb olunur. İbtidai məktəb şagirdlərinin nəinki bir gün, bir həftə, bir il ərzində, nəinki təhsil müddətində, hətta bir dərs ərzində fəaliyyəti silsilə tədris tapşırıqlarının qəbul edilməsi, yerinə yetirilməsi, müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi prosesi kimi nəzərə çarpır. Məsələn, üçüncü sinifdə Azərbaycan dilindən “Xüsusi isimlər” mövzusu üzrə şagirdlər qarşısında görün nə qədər tapşırıq formasında məqsədlər qoyulur: Mətni oxuyun və cavab verin: Bəzi sözlər nə üçün böyük hərflə yazılıb?... Oxuyun. Qarşı-qarşıya yazılmış sözlərə fikir verin. İkinci sözlərin ilk hərfi nə üçün böyük yazılıb?...

Həmin mövzu üzrə şagirdlər azı 12 tapşırıq ətrafında düşünməli, işləməli, yazmalı və ya cavab verməli olur. Bu, hələ bir fəndən bir sinifdə bir mövzuda şagirdlər qarşısında qoyulmuş kiçik məqsədlərdir. Axı həmin sinifdə tədris edilən digər fənlərdən də bu cür tapşırıqlar verilir!

Deməli, ibtidai məktəb şagirdlərində iradəni möhkəmləndirməkdən ötrü obyektiv şərait mövcuddur. Lakin belə bir obyektiv şəraitin mövcudluğu o demək deyil ki, şagirdlərin hamısında iradə möhkəmlənir, onun səviyyəsi istənilən dərəcəyə qalxır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, digər məsələlərdə olduğu kimi, iradə tər-

biyəsi də sinif müəllimindən xüsusi diqqət və ardıcıl qayğı tələb edir. Çünki, əvvəla, ailədən məktəbin birinci sinfinə gələn uşaqların bəziləri müntəzəm təlimə psixoloji cəhətdən lazımı hazırlıq görmür, təlim rejiminə çətin alışır, sinifdə adi davranış qaydalarına əməl edə bilmir, özünü ələ almaqda acizlik göstərir. İkincisi, bəzi şagirdlər başqa-başqa səbəblərdən dərse gələ bilmir, keçilmiş mövzulardan xəbərsiz olur, növbəti mövzuları anlamaqda çətinliklə üzləşir. Nəticə olaraq təlimdə geriləmə başlayır. Üçüncüsü, iradənin zəifliyindən tək-tək şagirdlərin diqqəti tez-tez yayınır. Dərs zamanı müəllimə davamlı qulaq asmağa özünü məcbur edə bilməyən şagird də təlimdə geri qalanların sırasına keçməli olur.

Belə hallarla rastlaşmamaq üçün qabaqcıl sinif müəllimləri ilk günlərdən şagirdlərin iradi keyfiyyətlərinin durumu ilə maraqlanırlar. Çalışırlar ki, birincisi, ailədən gələn şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərinin necəliyini öyrənsin, ehtiyacı olanlara həm dərsdə, həm də dərstdən sonra lazımı yardım etsin; ikincisi, dərse gəlməyən şagirdlə əlaqə yaratsın, keçilmiş mövzusunun mənimsənilməsini təmin etsin; üçüncüsü, diqqətsizlik üzündən iradi zəiflik göstərən şagirdlərdə həm diqqətsizlik hallarını aradan qaldırsın, həm də onlarda özlərinə inam hissi formalaşdırsın.

Təcrübə göstərir ki, öz şagirdlərində iradi keyfiyyətlərin inkişafı naminə həmin üç istiqamətdə əlavə gərgin iş aparan müəllimin növbəti mərhələlərdə tədris fəaliyyəti xeyli rəvan gedir, müvəffəqiyyəti artır, pedaqoji ustalığı cıalanır. Belə müəllimlər tapşırıqların yerinə yetirilməsində iradi yetginlik nümayiş etdirən şagirdləri nümunə kimi qeyd edirlər; tapşırıq üzərində işləyərkən heç bir kənar işlə məşğul olmadıqlarını hamının nəzərinə çatdırırlar.

Özünü və şagirdlərini müşahidə etməyən və ya müşahidə etməyi bacarmayan müəllim nə özü kamilləşər, nə də şagirdlərini kamilləşdirər.

Sinif müəllimliyinə hazırlaşan indiki tələbələr I-IV siniflərdə işləyən müəllimlərin iş təcrübəsindən gətirdiyimiz həmin faydalı və nöqsanlı faktlardan özləri üçün lazımı nəticələr çıxara bilərlər.

4. Dərs zamanı şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək təcrübəsi.

Diqqəti, iradəsi zəif inkişaf etmiş şagird təlimdə çətinlik çəkdiyi kimi, ləng düşünən, hadisələrdəki, cisimlərdəki oxşar və fərqli əlamətləri deməkdə acizlik göstərən şagird də təlimdə cəsərlə irəliləyə bilmir. Müstəqil dövlətimizə bu gün iradəli adamlar, yaradıcı düşünən şəxslər, qurub-yaradan vətəndaşlar lazımdır. Bu cür keyfiyyətlərə malik olan vətəndaşların yetişdirilməsinin möhkəm təməli məhz I-IV siniflərdə qoyulur. Belə bir vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün aşağı siniflərin dərsliklərində, ümumən təlimdə kifayət qədər imkanlar var. Bu imkanlardan istifadə etmək üçün sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə düşünmək, fikir yürütmək bacarığının, yəni təfəkkür bacarığının təzahür formalarının nədən ibarət olduğunu bilməlidir ki, onları öz şagirdlərində formalaşdırmağın öhdəsindən gəlmək imkanı qazansın.

Təfəkkür aşağıdakı formalarda özünü göstərir: hər hansı məfhumu, hadisəni, cismi təhlil etmək; məfhumlar, hadisələr, cisimlər arasındakı oxşarlığı və ya fərqi müəyyənləşdirmək; məfhumları, hadisələri, cisimləri oxşar əlamətlərinə görə ümumiləşdirmək; məfhumları, hadisələri, cisimləri oxşar və fərq əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq və s.

Tələbə sadalanan təfəkkür formalarının nəinki adlarını, həm də ayrılıqda hər birinin mahiyyətini bilməlidir. Bunsuz o, şagirdlərdə təfəkkürü uğurla formalaşdırma bilməz.

Mövzunun ən vacib cəhətlərindən biri budur ki, müəllim təfəkkür bacarığını, fikir yürütmək bacarığını şagirdlərdə formalaşdırmağın yollarından da xəbərdar olmalıdır. Faktlara müraciət edək. III sinifdə Azərbaycan dili dərslidir. Mövzu “Sözün tərkibi; kök və şəkilçi”. Dərsin əsas məqsədi kökün və şəkilçinin nə demək olduğunu şagirdlərə başa salmaqdır. Müəllim lövhədə aşağıdakı: sözləri yazır, Kitab, kitabda, kitabdan, kitabsız, kitabla sözləri sıra ilə yazır və şəkilçilərin altından xətt çəkir.

Müəllim sinfə müraciət edir:

—Lövhədə yazılmış sözlərdə dəyişməyən hissəni deyin.

Şagirdlərdən biri cavab verir:

—Kitab.

Müəllim yenidən sinfə müraciət edir:

—Bəs həmin sözlərdə dəyişənlər hansılardır,
Şagirdlərdən biri lövhəyə yaxınlaşıb dəyişən hissələri səsləndirir: da, dan, sız, la,

Müəllim lövhəyə yaxınlaşır, yazılmış sözlərdəki dəyişməyən Sözü (kitab) hər dəfə təkrar edir və üzünü şagirdlərə tutub deyir,

—Yadınızda saxlayın, sözün dəyişməyən hissəsinə kök deyilir, sözün dəyişən hissəsi isə şəkilçi adlanır.

Dərsin bu hissəsindən göründüyü kimi, müəllim çalışmışdır ki, ümumiləşdirmə yolu ilə kök və şəkilçi məfhumlarını şagirdlərinə özü öyrətsin. Bu, açıq—aydın müəllimyyətnəməli iş tərzidir.

Başqa bir müəllim “Sözün tərkibi, kök və şəkilçi” mövzusunun öyrədilməsində tamām fərqli yol seçmişdir. O, üzünü şagirdlərə tutub deyir:

—Uşaqlar, görəsən, biz söz haqqında nə bilirik,
Şagirdlər bir-birinin üzünə baxır, necə cavab verəcəklərini düşünürlər.

Müəllim şagirdlərin nıgaranlığını görüb deyir:

—Gəlin, qoyulmuş suala cavab axtaraq. Hər hansı bir söz deyin.

Şagirdlərdən biri dillənir,

—Məktəb.

Müəllim məktəb sözünü lövhədə şagirdə yazdırır və əlavə edir:

—Xahiş edirəm, məktəb sözünü cümlələrdə işlədin və dəf-tərinizdə yazın.

Şagirdlər bir-birinin ardınca yazdıqları cümlələri deyir və onları lövhədə sıra ilə yazırlar, Mən məktəbə gedirəm, mən məktəbdən gəldim, mən məktəbdəyəm, mən məktəbi sevirəm, mən məktəbin kitabxanasına getdim.

Bir şagird cümlələrdə məktəb sözü ilə bağlı olan sözləri seçib lövhənin sağ tərəfində alt-alt yazır. Başqa şagird həmin sözlərin dəyişməyən hissəsinin altından bir xətt, dəyişən hissəsinin altından isə iki xətt çəkir. Müəllim soruşur:

—Bugünkü mövzumuzu xatırlayaraq, altından xətt çəkilən sözlərlə əlaqədar hansı suallar yaranır, Burada siz nəyi öyrənmək istərdiniz?

Şagirdlərdən biri:

—Mən bilmək istəyirəm, sözün bir hissəsinin altından bir xətt, digərinin altından isə iki xətt çəkilib,

Başqa bir şagird:

—Görünür, altından xətt çəkilən sözlər bugünkü mövzumla əlaqədardır.

Üçüncü şagird:

—Altından xətt çəkilən söz iki hissədən ibarətdir, dəyişməyən hissəsi və dəyişən hissəsi.

Müəllim:

—Sizcə, sözün dəyişməyən hissəsi necə adlanır, dəyişən hissəsi necə,

Şagirdlərdən biri:

—Mövzumuzla görə, məktəb sözünün dəyişməyən hissəsi kök, dəyişən hissəsi isə şəkilçi adlanır.

Dərsin təsvir etdiyimiz bu hissəsi şagirdyönümlüdür.

Bu iki iş təcrübəsindən görüldüyü kimi, ikisində də şagirdlər söz, kök və şəkilçi məfhumlarını konkret faktların ümumiləşdirilməsi əsasında öyrənməyə çalışmışlar. Sınıf müəllimi olacaq tələbələrə tapşırıq verilir: Eyni mövzunun tədrisi üzrə iki müəllimin iş təcrübəsini müqayisəli təhlil etsinlər və belə bir suala cavab hazırlasınlar, hansı müəllimin iş təcrübəsində şagirdlər daha çox fəallıq göstərmiş və daha çox müstəqil fikir söyləyə bilmişlər, Nə üçün? Sübut edin !

Məktəb təcrübəsində bunlara bənzər saysız—hesabsız təcrübə nümunələri var, özü də müxtəlif variantlı. Məsələn, II sinfin Azərbaycan dili dərsliyində təfəkkür tərzlərindən biri olan qruplaşdırma əməliyyatını işə salmaq üçün belə bir tapşırıq verilir, aşağıdakı sözləri dəftərinizə yazın—camış, canavar, ceyran, pişik, pələng, at, ayı, it, inək, tülkü, çaqqal, öküz, kəl, zürafə.

Şagirdlərdən xahiş olunur ki, ev heyvanlarının adlarını seçib vərəqin sol tərəfində, vəhşi heyvanların adlarını isə—sağ tərəfində yazsınlar.

Şagirdlər tapşırığa əməl edirlər. Müəllim icranı yoxlayır. Məlum olur ki, onların xeyli hissəsi heyvanları qruplara ayırmaq-

da tək — tək olsa da, səhvə yol vermişlər. Səhv ən çox camış, kəl və zürafə ilə əlaqədar olmuşdur.

Müəllimin azacıq izahından sonra bu məsələyə də aydınlıq gətirilmişdir.

Müəllim hadisələrin qruplaşdırılmasına aid şagirdlərin işini belə yekunlaşdırmışdır:

— Uşaqlar, sağ olun ! Ev heyvanları və vəhşi heyvanları qruplaşdırma bildiniz, onları ayrı - ayrı qruplara ayırdınız.

Şagirdlərdə təfəkkürün cilalanmasına, istənilən tapşırığın icrası yollarının tapılmasına istiqamətləndiriləcək imkanlar bütün fənlərin tədrisində var.

II sinifdə riyaziyyatın tədrisinə aid misala diqqət yetirək, Toplama və çıxma əməlləri üzrə şagirdlərə belə bir məsələ təklif edilir, Yan - yana iki kisə qoyulub. Birində 15 alma var, Digərində isə 5 alma çoxdur. Tapın görək ikinci kisədə neçə alma var,

Şagirdlər fikrən düşünməli, birinci kisədəki alma qədərinin üstünə beşini də əlavə edərək tələb olunan cavabı tapırlar. Məsələnin bu cür həlli ikinci sinif şagirdləri üçün məntiqi təfəkkürü formalaşdırmağın ilk pilləsi hesab edilə bilər.

Burada məntiqi təfəkkürü növbəti pilləyə qaldırmağa çalışmaq halları da var. Bu məqsədlə müəllim məsələnin həlli üçün sual qoyur və onu həll etməyi öyrədir. O, deyir:

— Uşaqlar, həmin məsələdə sualı elə qoymaq olarmı ki, birinci və ikinci kisələrdə almaların cəmi tapılsın? Görək kim sualı belə ifadə edə bilər.

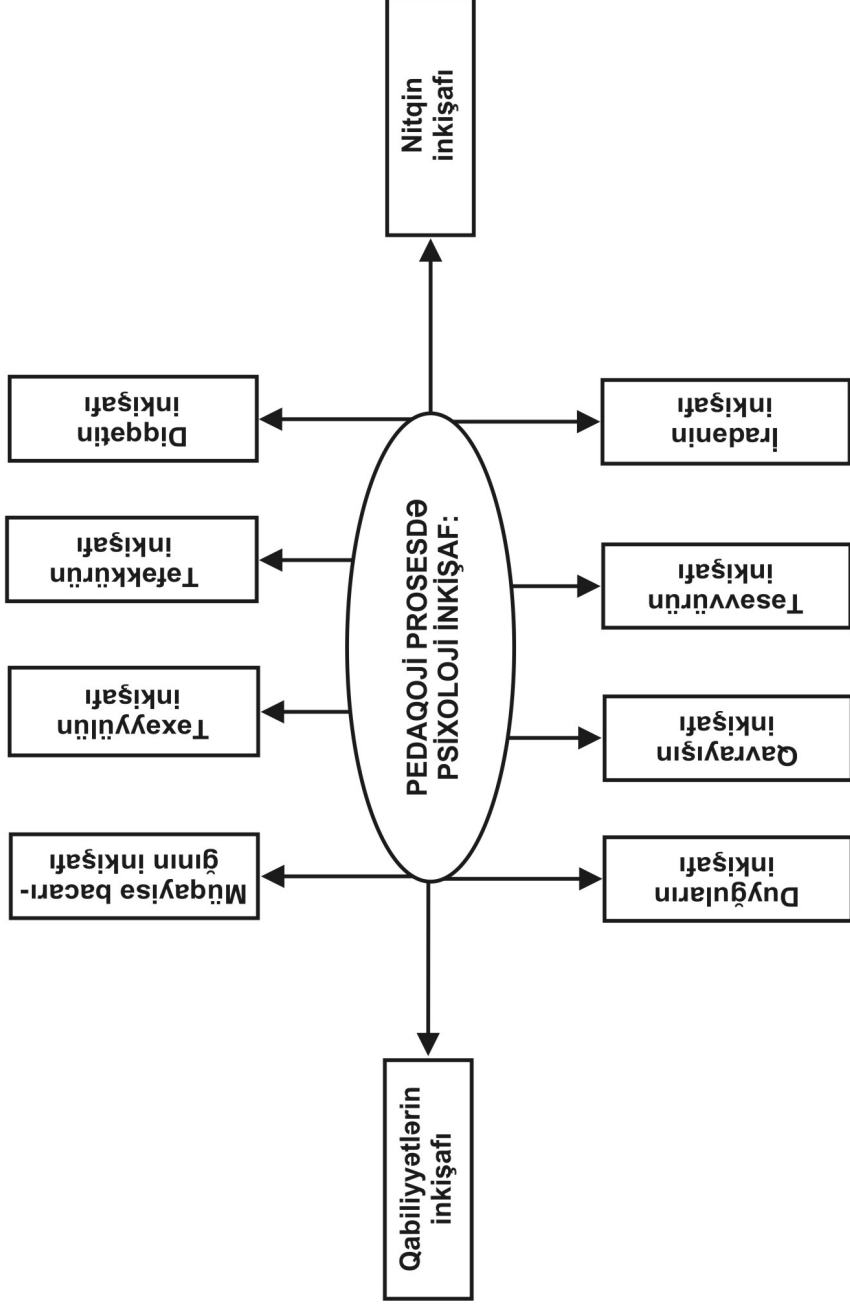
Şagirdlərdən bəziləri təkliddə düşünür, bəziləri bir-biri ilə məsləhətləşir. Nəhayət əllər qalxmağa başlayır. Onlardan birinə söz verilir. O, deyir:

— Yan-yana iki kisə qoyulub. Birində 15 alma var. Digərində isə 5 alma çoxdur. İki kisədə cəmi neçə alma var?

Şagirdlər məsələnin öhtəsindən gəlirlər. Onlar müəllimin tapşırığı ilə həmin məsələni misal formasında ifadə edirlər. Belə: $15+(15+5)=$

Müəllim şagirdlərin təfəkkür tərzini bir qədər də dəyişdirir. O, şagirdlərə deyir:

PEDAQOQJİ PROSESDƏ PSIXOLOQJİ İNKİŞAF:

—Məsələnin şərtini elə dəyişə bilərsinizmi ki, onun həlli $15+(15-5)$ formasına düşsün. Uşaqlar yenidən düşünməyə başlayırlar. Tez bir zamanda əllər qalxır.

Birinə söz verilir, o, deyir:

Yan-yana iki kisə qoyulub. Birində 15 alma var. Digərində isə 5 alma azdır. İki kisədə cəmi neçə alma var?

Şagirdlər bu tapşırığın da öhtəsindən gəlirlər.

Gətirilən misallardan göründüyü kimi, tədris materiallarının öyrənilməsi zamanı şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək imkanı genişdir. Bu imkanların reallaşdırılması daha çox müəllimlərin hazırlıq səviyyəindən asılı olur.

5. Dərs zamanı şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirmək təcrübəsi.

Təlim zamanı, xüsusən aşağı siniflərdə öyrənilən hadisələrin, cisimlərin heç də hamısını bilavasitə görmək, müşahidə etmək mümkün olmur. Şagird çox halda oxuduğu və eşitdiyi məlumatlarla qidalanır. Bu səbəbdən də aşağı sinif şagirdləri haqqında eşitdikləri hadisələri, insanları, cisimləri görməyə, eşitməyə, onlarla təmasda olmağa can atırlar. Aşağı sinifə aid dərsliklər bu cəhətdən şagirdlərin ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ödəməyə xidmət göstərir: dərsliklər imkan daxilində əyaniləşdirilir. Öyrənilən hadisələrə və cisimlərə dair şagirdlərdə konkret təsəvvürün və təxəyyülün formalaşdırılmasında kompüterdən istifadə halları da çoxalır.

Bütün bunlarla yanaşı, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı şagirdlərdə təxəyyülün inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyulur. Burada iki məqam xüsusi qabardılmalıdır. Birincisi, unutmaq olmaz ki, dünyada möhtəşəm elmi kəşflərin çoxu təxəyyülü xeyli inkişaf etmiş şəxslərə məxsusdur. Atom enerjisinin kəşfi nəzəri təfəkkürün və aydın təxəyyülün məhsuludur.

İkincisi, sinif müəllimlərinin bir qismi şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün təlimin imkanlara malik olduğundan xəbərdar deyil. Belə bir imkan isə bütün fənlərin: Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatın, həyat bilgisinin, təbiətşünaslığın, təsviri sənətin, bədən tərbiyəsinin, oxu dərslərinin, hətta əmək hazırlığının

tədrisində var. Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə bu imkanları bilməli və müəllim işləyərkən onları gerçəkliyə çevirməlidir.

Əmək hazırlığı fənninin tədrisindən bir misal gətirək. II sinifdə “Yapma üsulu ilə tərəvəz modellərinin hazırlanması” mövzusunda dərs idi. Müəllim şagirdləri psixoloji cəhətdən mövzunu qavramağa hazırlamaq məqsədi ilə dedi:

— Mənim əzizlərim, hansı tərəvəzləri tanıyırsınız?

Şagirdlər bir neçə tərəvəzin adını çəkdi. Müəllim dərsin mövzusunı elan etdi. O, öz masasının üstündə xeyli şəkilli kartoçka düzdü. Kartoçkalar üzəşəşə qoyuldu. Müəllimin təklifi ilə hərə bir kartoçka götürdü. Məlum oldu ki, kartoçkalar beş dəstədir. Hər dəstdə bir tərəvəzin şəkli var: Xiyar, soğan, yerkökü, kələm, turp. Hər tərəvəz üzrə

bir qrup şagird ayrıldı. Hər qrupa bir ağ kağız və bir flamaşter verildi. Bir şagird əvvəlcədən yazılmış sualları oxudu. Uşaqlar sualları yazdı:

1. Tərəvəz haqqında nə bilirsiniz?
2. Tərəvəz haralarda yetişdirilir?
3. Rəngləri və formaları haqqında nə deyərdiniz?
4. Tərəvəz hansı şəraiti sevir?
5. Onları bişirib yeyirlər, yoxsa çiymə halda?
6. Onlara hansı xörəklərdə rast gəlirsiniz?
7. Hər qrup öz payına düşən tərəvəzə bir tapmaca yazsın.

Müəllimin məsləhəti ilə şagirdlər suallara ayrı-ayrı qruplarda cavab hazırlayırlar. Hər qrupdan bir şagird qrup adından cavabları oxuyur. Oxunan cavablar sinifdəki bütün şagirdlər arasında müzakirə olunur.

Müzakirədən sonra müəllimin məsləhəti ilə hər qrup şagirdləri öz payına düşmüş tərəvəzin modelini yapır.

Sonrakı dərsdə qrup adından şagird tapmacanı deyir və yazdığı tərəvəz modelini müəllimin masası üstünə qoyur. Nəticədə müəllimin masası üstündə bir növ tərəvəz sərgisi alınır.

Şagirdlər “sərgiyə” baxıb öz fikirlərini bildirirlər. Daha sonra müəllim sinifə müraciət edir:

— Uşaqlar, daha hansı tərəvəzləri tanıyırsınız?

Şagirdlər dedikcə müəllim tərəvəzləri lövhənin sol tərəfində yazır, meyvə adı səslənəndə sağ tərəfdə yazır. Müəllim sinifdən soruşur:

— Kim deyər, nə üçün bu adları lövhənin sağında yazmışam?

Şagird: — Çünki bunlar tərəvəz deyil, meyvə adlarıdır.

Müəllim bir qədər də tərəvəz və meyvə arasındakı fərqi şagirdlərlə birlikdə araşdırır və onların fəaliyyətini qiymətləndirir.

Beləliklə, dərsin gedişindən görünür ki, şagirdlər müəllimin müdrik rəhbərliyi ilə öz təxəyyüllərində canlandırıqları tərəvəz obrazlarını yapmada ətə-qana doldurmağa çalışmışlar.

Yöndəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Hansı hallarda psixoloji qüvvələr dərsin səmərəliliyinə daha güclü təsir göstərir?
2. Dərs zamanı şagirdlərdə diqqətin yayınma hallarının qarşısını hansı yollarla almaq olur?
3. Dərs zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin vəziyyəti ilə müəllimin maraqlanması nələrə nəticələnər?
4. Nə üçün müəllim dərs zamanı şagirdlərdə təfəkkür tərzlərinin formalaşması qayğısına qalmalıdır?
5. Eyni mövzunu təxəyyülü inkişaf etmiş şagird necə qavrayar, təxəyyülü zəif inkişaf etmiş şagird necə qavrayar?

FƏSİL 11

Təlim-tərbiyə işində bəzi qeyri adi amillərin nəzərə alınması təcrübəsi

1. Aşağı siniflərdə təlim səviyyəsini yüksəltməyə mane olan psixoloji amillər.

I-IV siniflərdə təlim-tərbiyə işi heç də həmişə müəllimin istədiyi səviyyədə rəvan getmir. Müəllim bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu çətinliklər bəzən tək-tək şagirdlərin səhəti ilə, bəzən ayrı-ayrı şagirdlərin ünsiyyətindəki kəsirlərlə, bəzən bu və ya digər valideynin öz övladına laqeydliyi ilə, bəzən də sinif müəllimlərinin pedaqoji səriştəsizliyi ilə əlaqədar ola bilər.

Tək-tək uşaqlar sinif otağının kölgəli yerində və ya günəş şüasının gur düşdüyü yerdə oturan zaman lövhədəki yazıları yaxşı görə bilmir. Belə uşaqlar çox halda utanır, müəllimə bildirməkdən çəkinir. Onlar hava tutqun olanda, şər qarışanda, xüsusən gecələr pis görür. Bu cür hal göz xəstəliyinin əlamətidir. Bu xəstəlik tibb elmində hemeralopiya adlanır. Xəstəlik A vitaminin orqanizmdə çatışmazlığından törəyə bilər.

Sinifdə və tənəffüs zamanı şagirdləri diqqətlə müşahidə edən müəllim bu xəstəliyin uşaqda olduğunu müəyyən edə bilər və müvafiq tədbir görə bilər. O, əvvəla belə şagirdi sinifdə gur günəş şüası düşən yerdə deyil, kölgəli yerdə deyil, normal işıq düşən yerdə oturdur. İkincisi, müəllim həmin şagirdin valideynləri ilə məsləhətləşmələr aparır, uşağı həkimə aparmağı, A vitamini verməyi faydalı hesab edir.

Başqa bir misal. Müəllim xeyli müşahidələrdən sonra görür ki, şagirdlərdən biri əvvəlki kimi dərstdə fəallıq göstərmir, tez-tez başını tutur, danışdırmasan dillənmir, diqqəti yayınır, rəngi getdikcə ağarır, evdən gətirdiyi yeməyi qalır, işdahadan düşür, əsbibliyi artır; bir sözlə, şagird əvvəlki şagird deyil. Bütün bunlardan əlavə şagird dərstdə geriləməyə başlamışdır. Müəllim güman edir ki, uşağın bağırsaqlarında qurd ola bilər. O, valideynlə görüşür. Uşağı həkimə aparırlar, müayinə edirlər. Müəyyənləşir ki, doğurdan da iri qurdlar uşağın mədə-bağırsağında məskən salıb-

dır—helmintoz xəstəliyidir. Uşaq müalicə olunur, əvvəlki normal vəziyyətə qaytarılır; həvəslə oxumağa başlayır.

Şagirdlərin fəaliyyətində müşahidə olunan bir sıra digər psixoloji hallar da təcrübəli sinif müəlliminin diqqətindən yayınmır. Müəllim bir də hiss edir ki, hansısa şagird narahatlılıq keçirir, özünü nədənsə qorumağa çalışır, artıq, yersiz əl hərəkətinə yol verir. Müəllim həmin şagirddən soruşur:

—Nə olub, niyə belə narahatsan?

Şagird yarı ciddi, yarı inamla cavab verir:

—Arı məni sancmaq istəyirdi, qoymadım.

Müəllim: —Oğlum, axı burda arı-zad yox idi?!

Şagird: —Mən onu gördüm, başımın ətrafında fırlanırdı.

Müəllim bir qədər fikrə gedir, öyrənmiş olduğu hallyusinasiya hadisəsini xatırlayır: bəzi yoluxucu və zəhərlənmə xəstəliklərinin nəticəsində baş beyninin hansı hissəsindəsə pozuntu əmələ gəlir. Bunun nəticəsi olaraq adam real olmayan şeyi elə bil görür, səsi elə bil eşidir, nəyisə elə bil tutur.

Xəyaldan ayrılan sinif müəllimi həmin şagirdin valideyni ilə görüşüb məsləhətləşir, müşahidəsi barədə ona danışır və ondan soruşur:

—Uşağınız infeksiya və ya zəhərlənmə xəstəliklərinə tutulmamışdır ki?

Valideynlə qərara gəlirlər ki, psixiatra müraciət etsinlər. Psixiatr uşağa yuxu və sakitləşdirici dərmanlar yazır; o, uşaqla son dərəcə mülayim və sakit rəftar etməyi məsləhət görür. Çox çəkmir ki, şagird hallyusinasiya xəstəliyindən yaxa qurtara bilir.

Burada nümayiş etdirdiyimiz faktlardan irəli gələn nəticə belədir: Sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində tam uğur qazanmaq üçün, digər tədbirlərlə yanaşı, hər bir şagirdin halını daim müşahidə etməli, azacıq da olsa dəyişiklikləri duymalı, təcili, gecikmədən tədbir görməli, valideynlərlə məsləhətləşməlidir. Hər bir şagirdə valideyn qayğısı göstərən sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində yüksək göstəricilərə nail olacağına bel bağlıya bilər.

2. Şagirdlər arasında ruhdandüşmə və məyusluq halları və onların aradan qaldırılması təcrübəsi.

Ruhdandüşmə və məyusluq halları haqqında ayrıca danışmaq xüsusilə zəruridir. Çünki psixoloji durumun bu şəraitdə vəziyyəti müstəsnasız olaraq hər bir şagirdə müşahidə edə bilər.

İnsan həyatı üçün, xüsusən təlim üçün xoşagəlməz olan bu psixoloji durumun təzahür əlamətləri sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbəyə məlum olmalıdır. Ruhdandüşmə və məyusluq hallarını keçirən uşaqlarda bədən hərəkətləri, əl-ayaq hərəkətləri ləngiyir, düşünmə halları yavaşlayır, fəallığı aşağı düşür, təşəbbüskarlığı heçə enir, danışığa, söhbətə meyli sönür, özü söhbətə qarışmır, soruşanda həvəsiz olaraq bir kəlmə ilə cavab verir, sifətinə kədər, qüssə əlamətləri aydın duyulur, iştahası pozulur, dərslə yuxusu gəlir, yaşamaq həvəsi sönür, bu dünyadan küsür, hətta özünü öldürüb canını qurtarmaq qərarına da gələ bilər.

Sinif müəllimi olacaq tələbə uşağın düşdüyü bu psixoloji pərişanlığın səbəblərini də öyrənməlidir. Tələbə bilməlidir ki, uşaqlarda pərişanlıq, ruhdandüşməyə və məyusluğa müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Amillər arasında yaxın, istəklə şəxsin ölümünü, valideynlər arasında baş verən çəkişmə və ded-qoduları, ailənin dağılmasını, şagirdin anadangəlmə fiziki və əqli çatışmazlığı, müləcəsi qeyri müəyyən vaxtdək uzanan xəstəliyi, yoldaşlarının ehtiyatsızlıq üzündən işlətdikləri söz və ifadələr, müəllimin laqeydliyi, özünü uğursuz fəaliyyəti və s. amilləri qeyd etmək olar.

Bu amillərdən hər hansının uşağa təsiri uzun müddət davam etdikdə, qarşısı alınmadıqda, tədbir görülmədikdə onun şəxsiyyətində ciddi patoloji pozuntulara səbəb ola bilər. Odur ki, bu cür uşaqlara diqqət xüsusən artırılmalıdır: yoluxucu xəstəliklərdən qorunmalı, onun normal psixoloji və fiziki inkişafı üçün zəruri olan şərait yaradılmalı, normal ailə mühiti ilə təmin edilməli, tərbiyəsində insani üsullarda istifadə olunmalı, sinifdəki bütün şagirdlərin ona qayğısı ön plana çəkilməlidir. Belə şagirdə hissiyat yaradılmalıdır ki, o, tənha deyil, onun haqqında düşüncələr var, hər şey onun xeyrinə dəyişir. Əmələ gələn yeni psixoloji əhval, ab-hava, nəhayət, şagirdəki ruhdandüşmənin ruhlandırılması ilə, məyusluğun sevinc hissi ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Onda yaşamaq, oxumaq həvəsi baş qaldırır; tədricən təlimdə

geriləmənin qarşısı alınır. Müəllim də, sinifdəki şagirdlər də sevinirlər, düşünürlər ki, müəllimlərinin müdrik rəhbərliyi ilə həyatdan bezmiş, ətrafdakılardan küsmuş olan bir uşağı həyata qaytarmaq, adamlara inam hissi yaratmaq mümkün imiş.

3. Fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə təcrübəsi.

Azərbaycan Respublikasında normal inkişafdan kənar olan uşaqların təlim və tərbiyəsini təmin etmək üçün zəruri olan hər cür şərait yaradılır. Bu iş iki istiqamətdə aparılır: anormal uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan xüsusi tədris müəssisələri yaradılır. Bundan əlavə, anormal uşaqların psixoloji və fiziki xüsusiyyətləri öyrənilir, fiziki və psixoloji çatışmazlıqların qismən də olsa əvəz edilməsi üçün təkliflər verilir.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan tələbə bilməlidir ki, anormal uşaqların kateqoriyaları, təəssüf ki, genişdir; kor uşaqlar, zəif görən uşaqlar, kar uşaqlar, sonralar karlaşan uşaqlar, nitqində zəif pozuntular olan uşaqlar, lal uşaqlar, əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar, kor-lal-kar uşaqlar, əqli qüsurlu-kor-kar uşaqlar, hissi-iradi cəhətdən qüsurlu uşaqlar və s.

Tələbələrin xəbəri olmalıdır ki, anormal uşaqların, yəni fiziki və psixoloji qüsurlu uşaqların həyat və fəaliyyətlərini təmin edən, onların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan xüsusi tədris müəssisələri var. Həmin xüsusi tədris müəssisələrində uşaqların təlim-tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənən ayrıca elm-defektologiya və onun da sahələri mövcuddur: tiflopedaqogika, surdopedaqogika, oliqofrenopedaqogika, loqopediya.

Tiflopedaqogika — kor uşaqlarla və zəif görən uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə problemlərini öyrənir; surdopedaqogika — kar uşaqların və zəif eşidən uşaqların təlim və tərbiyə məsələlərini araşdırır; oliqofrenopedaqogika — əqli cəhətdən geri qalan uşaqların təlim və tərbiyə məsələlərini tədqiq edir; loqopediya isə nitqi qüsurlu olan uşaqlarla aparılan tərbiiyə və təlim problemlərini öyrənməklə məşğuldur.

Bəs fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqların təlim və tərbiyə problemləri ilə tədris müəssisələrində bilavasitə məşğul

olan mütəxəssislərin hazırlanması nə vəziyyətdədir? Tələbə bilməlidir ki, anormal uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olmaq, onlara müəllimlik etmək, tərbiyəçi olmaq nə qədər çətin olsa da, bir o qədər xeyirxah insani peşədir; fərəhli haldır ki, ölkəmizdə həmin sahələr üzrə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlanmağa başlanmışdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu övladları olan heç bir valideyn bu vəziyyətlə heç cür barışmır, çalışır ki, necə olursa- olsun, övladı təhsil alsın, cəmiyyətimizin faydalı vətəndaşına çevrilsin. Gözəl istək, gözəl arzudur. Bu arzu ilə anormal uşaqların xeyli hissəsi məktəbə-birinci sinfə gətirilir. Məktəbdə xeyli problem ortaya çıxır. Sınıf müəllimlərindən böyük səbr, pedaqoji takt tələb olunur ki, belə valideynlərin istəklərinə və o cür uşaqların heysiyyətinə toxunmadan, xüsusi həssaslıqla, müstəsna qayğıkeşliklə yaranan çətinlikləri həll edə bilsinlər.

Məktəb təcrübəsində bu cür problemlər əksər halda qarşılıqlı anlaşıma şəraitində yoluna qoyulur. Fiziki və əqli çatışmazlığın yüngül formalarına aid edilənlər məktəbin birinci sinfinə qəbul edilir. Və şərt qoyulur ki, həmin uşaqlar həm sinif müəlliminin, həm də valideynin gündəlik nəzarətində olsun; tələb edilən profilaktik və müalicə tədbirləri davam etdirilsin.

Anormallığın orta və ağır hallarına aid edilən uşaqların isə müvafiq tədris müəssisələrinə göndərilməsi məsləhət görülür. Bu halda uşağın xüsusi tədris müəssisəsinə göndərilməsinin həm onun xeyrinə, həm də valideynlərin xeyrinə olduğu barədə onlarda inam yaradılması olduqca vacibdir. Valdeynlər məktəbin rəhbərinin də, sinif müəlliminin də məsləhətlərindən tam razı qalırlar. Məktəb tərəfi fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqlar haqqında dövlətimizin xüsusi qanunu olduğunu, belə uşaqlar üçün lazımi şəraitin yaradıldığını, ayrıca məktəblərin açıldığını, orda uşaqlara təhsillə yanaşı peşələrin öyrədildiyini valdeynlərə izah edəndə onlar razı qalır və arxayınlaşırlar.

Özünü sinif müəllimi vəzifəsinə həsr edən tələbə valideynlərlə bu cür söhbətlərə hazır olmalıdır.

4. Şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.

İnsanlar arasında, o cümlədən şagirdlər arasında ünsiyyət karakterin formalaşmasına müəyyən təsir göstərir.

Təlim zamanı, xüsusən onun əsas təşkili forması olan dərs zamanı şagirdlər, isər-istəmər, özlərindən asılı olmayaraq ünsiyyətdə olurlar; biri digərinə təsir edir, biri o birindən nəyisə öyrənir. Təlim zamanı şagirdlər arasında ümumi faydalı ünsiyyəti gücləndirmək məqsədi ilə bəzi müəllimlər müxtəlif üsullara əl atırlar. Məsələn, müəllim şagirdlərə imkan verir ki, öyrənilən və ya təkrar edilən mövzu ilə əlaqədar dərs zamanı bir-birinə sual versin, danışan yoldaşın unuduğunu ona xatırlatsın, dəqiq demədiyi fikrə düzəliş etsin, dərsə gəlməyən yoldaşın evlərinə getsin və öyrənilmiş məsələlər barədə ona məlumat versin, sinifdə uşaqların ad günləri qeyd edilsin, uşaqlar gül-çiçəklə bir-birini təbrik etsin, hansı cəhətdənsə yardıma ehtiyacı olanlara köməklik edilsin və s. və i. a.

Bu cür tədbirlər göstərir ki, sinif şagirdləri arasında sağlam ünsiyyətin yaradılmasında təlimin yaratdığı imkanlardan yaradıcılıqla istifadə edən sinif müəllimlərimiz var. Belə sinif müəllimləri şagirdlər arasında ümumi ünsiyyət yaratmaqla kifayətlənmirlər. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı şagirdlər arasında formalaşan məhdud ünsiyyət qruplarını da diqqət mərkəzində saxlayır, onların məhdud dairədə birləşərək ünsiyyətə girdiklərinin səbəblərini öyrənir; və çox maraqlı və faydalı faktlar müəyyənləşdirə bilir. Məsələn, bir müəllim öyrənir ki, sinifdə məhdud dairədə ünsiyyətə girən üç qrup var. Şagirdlərdən birinin evlərində kompüter olduğundan üç uşaq boş vaxtlarında orada yığılıb kompüterdən istifadə etməyi öyrənirlər. Başqa bir şagirdin evlərində çoxlu kitab var. Kitablار arasında uşaqlara aid olanları çoxluq təşkil edir. Asudə vaxtları olanda 3-4 uşaq oraya gedib maraqlı kitabları oxuyurlar. Üçüncü qrupdakı uşaqlar atası rəssam olan şagirdin atasının emalatxanasında toplaşır, rəssamlığın sirlərini öyrənmək istəyirlər. Müəllim bu şagirdlərin fəaliyyətini dəsdəkləsə də onlardan soruşur:

Deyin görüm, siz yoldaşlarınızgilə gedəndə valideynləriniyə deyirsinizmi?

Şagird: — Bəli, deyirik.

Kiçik qruplarda ünsiyyətlə müəllimin maraqlanmasına haqq qazandırmaq lazımdı. Bunun səbəbi də tələbələrə məlum olmalıdır. Tələbə bilməlidir ki, aşağı sinif şagirdlərində həyat təcürbəsi az olduğundan başqalarının təsiri altına düşmək ehtimalını unutmaq olmaz. Aşağı sinif şagirdlərinin məktəbdə olduğu kimi, məktəbdənkənar yerlərdə də daim nəzarətdə olmaları məsləhətdir. Sinif müəllimi və valideyn nəzarəti qarşılıqlı olduğu yerlərdə uşaqların tərbiyəsi uğurlu gedir: Şagirdlər arasında məktəbdəki sağlam mənəvi ünsiyyət asudə vaxtlardakı sağlam ünsiyyətlə tamamlandıqda şagirdlərin təhsillilik səviyyəsi də, tərbiyəlilik səviyyəsi də xeyli yüksək olur. Bu həqiqət də özünü sinif müəllimiyyətinə hazırlayan tələbəyə məlum olmalıdır.

5. Müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, şagirdlər arasında ünsiyyət heç də həmişə hər yerdə problemsiz ötürmüşür. Problemlər, şagirdlərarası narazılıqlar da ortaya çıxır. Tət-tək şagirdlərin düşünülməmiş dediyi söz, şit zarafatı, şiltaq hərəkəti, ələ salmaq meyli yoldaşının xatirinə dəyir, onu özündən incik salır.

Əlbətdə, bu cür hərəkətlər sinifdə, bütövlükdə götürüldükdə məktəbdə sağlam ünsiyyət ab-havasına müəyyən kölgə salır. Bəzən incik düşən şagird öz narazılığını müəllimə bildirir. Bəzi şagirdlər isə narazılığını açıb bildirmir, ürəyində saxlayır, yoldaşından küsür, onunla ünsiyyətə girmir. Bu, sinifdə yeganə hall olsa belə, yolverilməzdir. Onun qarşısı dərhal alınmalıdır.

Birinci halın nə ilə nəticələncəyini əvvəlcədən bilmək çətin deyil. Ürəyini müəllimə açan şagird mənən bir qədər yüngülləşir; bilir ki, müəllim müəyyən tədbir görəcək. Doğrudan da belə olur. Müəllim əvvəlcə ona müraciət etmiş şagirdin özü ilə ayrılıqda söhbət edir. Məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənir. Sonra digər tərəflə təkliddə danışır. Günahın bu şagirddə olduğunu yəqin edən müəllim ondan xahiş edir ki, getsin yoldaşından üzr istəsin, onun könlünü alsın və gəlib müəllimə nəticəsini bildirsin. Belə də olur: Problem qaydaya düşür.

Bəs ikinci hal? Axı, şagird incikliyi barədə müəllimə heç nə deməyib! Bu halda müəllim necə hərəkət etməlidir? Onun öhtəsində olan ən güclü silahı- müşahidəçilik silahını işə salmalıdır. Axı, bütün dərslərdə, dərslərarası tənəffüslərdə şagirdlər onun gözü qarşısındadır! Kimin kimlə şən zarafat etdiyini, kimin kimlə gedib-gəldiyini, kimin şən, kimin bir qədər kədərli olduğunu, kimlərin əvvəllər bir, sonralar isə aralı gəzib dolandığını görmək və müvafiq nəticələr çıxarmaq imkanındadır! Sınıf müəllimi bu imkandan məharətlə istifadə etməyə, azacıq da olsa incikliyi görməyə, şagirdlər arasında ünsiyyətin yüksək səviyyədə qalmasına borcludur. Sınıf müəllimində gündəlik səmimilik, mülayimlik və qayğıkeşlik görən şagirdlər öz ürəklərini ona açır, düzgün məsləhətlər verdiyini hər dəfə yəqin edirlər. Şagirdlər məhz belə müəllimə bağlanırlar, onun göstəriş və tələblərinə həvəslə əməl edirlər, onunla ünsiyyətə can atırlar. Nəticə olaraq sinifdə təlim-tərbiyənin səviyyəsi yüksəlir.

O da həqiqətdir ki, müəllimindən yalnız sərtlik görən, kobudluq duyan, tənəli sözlər eşidən, elə hey danlanan şagird nəinki həmin müəllimlə ünsiyyətdən çəkinir, nəinki bu müəllimin fənninə marağı sönür, onun simasında məktəbə, biliyə soyuqluq göstərir. Nəticədə sinif üzrə təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltmək işi xeyli çətinləşir.

Deməli, nəiki şagirdlər arasında ünsiyyətin necəliyi, hətta müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyətin necəliyi müəllimin ustalılıq dərəcəsindən çox asılı olur. Sınıf müəlliminin ustalılıq dərəcəsi isə son anda təlim və tərbiyənin səviyyəsində əks səda verir.

Sınıf müəllimi olacaq tələbə unutmamalıdır ki, dərş zamanı şagirdlər arasında dostluq və yoldaşlıq, mehribanlıq, qarşılıqlı yardım, əməkdaşlıq məhz müəllim tərəfindən yaradılır və istiqamətləndirilir. Sınıf müəllimi çox gözəl bilir ki, sağlam ünsiyyətin mayasını təşkil edən həmin nəcib mənəvi keyfiyyətlər təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməyin vasitəsinə çevrilir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Hansı psixoloji amillər təlim-tərbiyə işini çətinləşdirir?

2. Şagirdlər arasında ruhdandüşmə hallarına nələr səbəb ola bilər?
3. Ruhdandüşmə halları nə üçün aradan qaldırılmalıdır?
4. Fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqların təlim-tərbiyəsi üçün ölkəmizdə nə kimi şərait yaradılır?
5. Təlim zamanı şagirdlər arasında ünsiyyətin necəliyi ilə sinif müəllimi nə üçün maraqlanmalıdır?
6. Şagirdlərlə müəllim arasında ünsiyyətin hansı formalarını zərərli hesab edirsiniz?

ALTINCI BÖLMƏ

Təlimdə müəllimin uğur qazanmasına imkan verən bəzi amillər

FƏSİL 12

Təlimdə motivasiya məsələləri

1. Öyrənilən mövzunun həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinin təmin edilməsi.

I-IV siniflərdə ayrı-ayrı fənlər üzrə tədris edilən mövzuların həyatda gərəkli olacağını şagirdlər hökmən bilməlidir. Bu həqiqət əvvəlcə sinif müəlliminə məlum olmalıdır. Sinif müəllimi isə bu vacib məsələnin həllinə tələbəklikdən hazırlaşmalıdır. Bunu bizdən I-IV siniflər üçün hazırlanmış kurikulumlar tələb edir. Çünki, sinif müəlliminin özü bu vacib vəzifənin öhdəsindən gəlməyə hazır olmalıdır. Bundan ötrü o, iki əsas istiqamətdə özünü təkmilləşdirməlidir. Sinif müəllimi olmaq iddiasına düşmüş tələbə I-IV siniflərdə şagirdlərə öyrədilən fənlərin məzmunu ilə tanış olmalı, həmin sinif şagirdlərinin hazırlıq səviyyəsinə verilən dövlət tələblərini yaxşı bilməlidir. Bundan əlavə, I-IV siniflərdə işləyərkən ibtidai məktəb qarşısında qoyulmuş tələbləri yerinə yetirməyin yollarını da mənimsəməlidir. Bu, adi bir həqiqətdir ki, müəllim özünün mükəmməl bilmədiyini şagirdlərinə mükəmməl öyrədə bilməz. Odur ki, müəllim tədris etdiyi hər bir fənni, fənnə aid hər bir mövzunu öyrənməyin gələcək həyat və fəaliyyət üçün əhəmiyyətini gərək əvvəlcə özünə aydınlaşdırsın, sonra şagirdlərinə başa salsın.

Azərbaycan dili fənni ilə əlaqədar sinif müəlliminin yaxşı yadda saxlamalı və şagirdlərinə aşılmalı olduğu fikir Azərbaycan dilinin ölkəmizdə dövlət dili olduğudur. Bu, o deməkdir ki, hər bir azərbaycanlı öz dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Azərbaycan dilini normal bilməyən, yaxud bilib azərbaycanca danışmayan şəxs Azərbaycanda uğur qazana bilməz.

Azərbaycan tarixinə aid bütün mövzular hər bir azərbaycanlı üçün doğmadır, hər mövzu şagird üçün yenidir. Bu mövzuların

tədrisi xalqımızın tarixini şagirdlərin gözü qarşısında açır. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər aydın başa düşür ki, keçmişdə xalqımızın dostu kim olub, düşməni kim olub. Şagirdlər onu da yəqin edirlər ki, xalqın tarixini yaxşı bilənlər dövlətimiz üçün sayılba-seçilən vətəndaşlar olur; xalqın tarixini yaxşı bilməyənlər arasından dönüklər çıxır. Belələrinə qarşı şagirdlərdə nifrət hissi yaranır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə şagirdlərdə Azərbaycançılıq ideyası formalaşır, milli şüur baş qaldırır.

Xarici dil fənninin tədrisində şagirdlər yəqin edirlər ki, adam nə qədər çox dil bilirsə, bir o qədər dövlətli sayılır. Xarici dili, məsələn, ingilis dilini və ya alman dilini, yaxud rus dilini bilən adam həmin xalqların nümayəndələri ilə faydalı ünsiyyət qura bilər.

Riyaziyyat fənnindən dərslərdə şagirdlər yəqin edirlər ki, dünyada olan cisimləri və hadisələri riyazi dildə-rəqəmlərdə ifadə etmək mümkündür və bu, insan əməyinin xeyli dərəcədə yüngülləşməsi səbəb lərindən birinə çevrilir, böyük məsələləri az bir zaman kəsiyində tez həll etmək olur.

İnformatika haqqında ümumi biliyi olan sinif müəllimi öz şagirdlərinə informatikaya dair ilkin məlumat verə, həyatda və fəaliyyətdə onun əhəmiyyətini açar.

Həyat bilgisi fənninin mövzu baxımından əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Fənnin elə bir mövzusu yoxdur ki, onu həyatla əlaqələndirmək mümkün olmasın. Əslində fənnin mövzusuna daxil edilmiş mövzuların hamısı birbaşa elə həyat hadisələridir. Fənnin tədrisinin təşkili formaları da həyat hadisələri ilə bağlıdır: əşya dərsləri, müşahidə dərsləri, ekskursiya dərsləri.

I- IV sinif şagirdlərində elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında musiqi fənninin müyyən rolu var. Musiqi uşaqlara spesifik vasitələrlə-səslər və səsdüzümü ilə, səsdüzümündə ahəngdarlıqla, tempə, ritmlə təsir göstərir. Şagirdlərin musiqiyə marağında onun, yəni musiqinin sadalanan ünsürləri ilə yanaşı, həyatı başa düşməkdə bu və ya digər formada həyatı əks etdirmək cəhəti də müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Həyat hadisələrini: küləyi, şəlalənin səsini, quşların səsini, insanın sevinc və ya kədərini musiqi sədalarında əks etdirən bəstəkarlarımız az de-

yıl. Hətta musiqi adamı ruhlandıra da, ruhdan sala da bilər. Ölməz bəstəkar Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” operasının uverturası buna misal ola bilər. Bu uverturayı eşidən şəxs istər-istəməz ayağa qalxmalı olur; elə bil hücumə səsləyir.

Əmək təlimi və ya əməyə hazırlıq fənni də müəllimə imkan verir ki, şagirdlərə əməyin rolunu, cəmiyyətdə insan orqanizminin formalaşmasında əməyin əhəmiyyətini şagirdlərin nəzərinə çatdırsın. Üstəlik, bu fənn sadə əmək vərdislərinin şagirdlərə aşılmasında önəmli yer tutur.

Aşağı sinif şagirdlərinin təlimində, tərbiyəsində, təhsili və psixoloji inkişafında fiziki tərbiyənin rolunu ayrıca qeyd etmək zəruridir. Təkcə ona görə yox ki, təlimin həyatla əlaqələndirilməsində, təlimin həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsində fiziki tərbiyənin imkanları genişdir; həm də ona görə ki, bəzi sinif müəllimləri, təəssüf ki, həyatda fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini başa düşmədiklərindən ona ayrılan saatlarda Azərbaycan dili və ya riyaziyyat keçirlər. Sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə insan orqanizminin möhkəmlənməsində fiziki tərbiyənin roluna layiq olduğu qiyməti verəcək, bu qiyməti I- IV sinif şagirdlərinə də çatdıracaq və fiziki tərbiyə sahəsində bəzi məktəblərin səhvlərini təkrarlamayacaq.

Tələbə təsviri sənətin həyatda rolunu düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. O, bilməlidir ki, təsviri sənətin ayrı- ayrı növləri rənglərlə, müxtəlif cizgi və xətlərlə sosial-iqtisadi və təbii hadisələri əks etdirir; bu yolla həyatın dərk olunmasını asanlaşdırır.

Deyilənlərdən məlum olur ki, I- IV siniflərdə tədris olunan fənlərin, fənlərdəki mövzuların həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini təmin edən müəllim təlimdə uğur qazana bilər.

Gələcək fəaliyyətə hazırlaşan tələbə xarici aləmin dərk olunmasında təsviri sənətin rolunu şagirdlərə çatdırmağın vacibliyini yadda saxlamalıdır.

2. Dərs zamanı şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi təcrübəsi.

Şagirdlərin fəallaşdırılması təlimin köklü prinsiplərindən biridir. Təlim zamanı şagirdləri fəallaşdırmağın vacibliyini nəzə-

riyəçi pedaqoqlar da deyir, sırası müəllimlər də. Dərsdə fəallaşdırmağın yolları və formaları haqqında yazanlar da çoxdur. Təcrübədə olduqca müxtəlif təkliflər də irəli sürülür.

Onlardan bəzilərində nəzər salaq. Məsələn, savad təlimi zamanı müəllim “a” hərfini lövhədə kifayət qədər səliqəli yazır və şagirdlərə müraciət edir:

— Uşaqlar baxın4 mən “a” hərfini yazdım. Siz də baxın, öz dəftərinizdə yazın görün kim onu lövhədəki kimi gözəl, səliqəli yazsa biləcək.

Şagirdlər işə başlayır. Müəllim sıra ilə gəzir, şagirdlərin parta arxasında oturuşuna, qələmi necə tutduğuna, dəftəri parta üstündə necə qoyduğuna diqqət yetirir, bəzi şagirdlərə göstəriş verir. Yenidən şagirdlərin yazılarına baxır. Onlardan ən nümunəvisini götürüb deyir:

— Baxın uşaqlar görün Kamal nə gözəl yazıb “a”-nı.

Başqa bir misal gətirək. III sinifdə Azərbaycan dili dərsi idi. “Fəlin zamana görə dəyişməsi” mövzusu öyrənilirdi. Müəllim lövhədə əyani vəsait asır. Vəsaitdə aşağıdakı dörd yarımçıq cümlə yazılmışdı:

Bəna daşı yon..., qaldır..., divara qoy...

Malakeş palçığı qat..., divara mala çək...

Dülgər taxtanı ölç..., kəs..., yon...

Şüşəsalan pəncərənin gözlərini ölç..., şüşəni kəs..., yerinə sal...

Əyani vəsaiti asandan sonra şagirdlərdən xahiş edir ki, həmin yarımçıq cümlələri olduğu kimi dəftərlərinə köçürsünlər. Tapşırığa əməl ediləndən sonra müəllim yenidən tapşırıq verir:

— İndi də nöqtələrin yerinə elə şəkilçilər artırın ki, fellər indiki zamana aid olsun.

Şagirdlərin hamısı işə girişir. Müəllim ciddi nəzarət qoyur ki, şagirdlər tapşırığa tam müstəqil əməl etsinlər. Müəllim partalararası hərəkət etdikcə yazılara diqqət yetirir. 27 şagirddən 3-nün tapşırığı düzgün icra etdiyini, yerdə qalanların tək-tək səhvə yol verdiyini bildirir və həmin 3 şagirdə təşəkkür edir.

Başqa misal. IV sinifdə oxu dərsi idi. “Şuşa Gültəkinini” adlı hekayə öyrənilirdi. Müəllim şagirdlərə belə bir tapşırıq verdi:

— Hekayənin ulduzcuqlara ayrılmış hissələrinə dəftərinizdə başlıqlar yazın; görək kim necə düşünəcək.

Şagirdlər hekayəni yenidən oxumağa başlayırlar. Onlar oxuduqca öz dəftərlərində başlıqlar yazırlar. Müəllim bir neçə şagirdin yazısını götürüb baxdı, razılığını bildirdi. Artıq şagirdlər arasında “mən yazdım” sədaları artmağa başladı. Müəllim:

— Tapşırığa cavab yazmayan varmı?

Mən yazmamışam deyən olmadı. Sınıfdə zəif oxuyan 3 şagirdin birindən müəllim yazıb-yazmadığını soruşduqda o, dedi:

— Bəli, yazmışam!

— Neçə başlıq yaza bilmisən?

— Beş başlıq.

— Axı, hekayə altı hissədən ibarətdir?

Şagird, məyus-məyus dayandı, lakin dillənmədi. Müəllim bir neçə şagirdin yazısını oxudu. Onların fikirləri müxtəlif olsa da müəllim təqdir etdi.

Dərsdə şagirdlərin fəallaşdırılmasına aid nümayiş etdirdiyimiz faktları ümumi şəkildə olsa da təhlil edək. Belə bir suala cavab verək:

Dərslərdən gətirilən nümunələri fəallığa həvəsləndirmə nümuniləri kimi qiymətləndirmək olarmı?

Yox, olmaz! Nə üçün? Çünki, əvvəla, həmin dərslərdə həvəsləndirilən bir neçə şagird idi, özü də sayılıb - seçilən şagird; ikincisi, həmin dərslərdə zəif hesab edilən şagirdlər də tapşırıqları bu və ya digər dərəcədə yerinə yetirsələr də fəallığa həvəsləndirmədən kənarda qaldılar. Halbuki, dərs zamanı şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi bir neçə şagirdi deyil, sınıfdəki bütün şagirdləri nəzərdə tutur. Belə hesab edirik ki, fəallığa həvəsləndirilmə birinci növbədə zəif oxuyan uşaqlardan başlamalıdır. Bu şagirdlərin fəaliyyətində azacıq da olsa tərpəniş, fəallıq, tapşırığı icra etməyə göstərilən səy müəllimin diqqətindən yayınmamalıdır, dərhal müsbət qiymətləndirilməli, həvəsləndirilməlidir. Təəssüf ki, qısaca təsvir edilən dərslərdə bu cəhət nəzərə alınmamışdır. Ustad müəllim bu cür hallarda nisbətən passiv əyləşib qulaq asan və diqqəti yayıyan şagirdlərə yoldaşlarının fikrini təkrar etməyi, yaxud misal gətirməyi, gücü ça-

tan hansısa işi görməyi və s. tapşıra və dərsin ümumi axarına onları qoşa və həvəsləndirə, fəallaşdırı bilər. Nəticə olaraq, müəllim dərslərdən gətirilən faktları ümumiləşdirməyi tələbələrə həvalə edir,

— Dərsdə şagirdlərin fəallaşdırılmasına dair gətirilmiş faktları kim ümumiləşdirə bilər,

Deyilənlərdən irəli gələn nəticə belədir: dərs zamanı tək-tək şagirdlərin deyil, sinifdəki bütün şagirdlərin fəallığa həvəsləndirilməsi təlimdə müəllimə uğur gətirən amilə çevrilir.

3. Dərsdə şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək fəaliyyətinin bəzi məsələləri.

Təcrübəli sinif müəllimlərinin işində görmək olur ki, şagirdlər ustalıqla qoyulmuş suala cavab verərəkən və ya tapşırığı həll edərkən, adətən, iki cür bacarığı işə salmalı olurlar: sırf tədris bacarığını və idrak bacarığını. Sırası müəllimlər həmin bacarıqlara fərqli qoymurlar, fərqləndirmirlər. Halbuki, problemin kökünü məhz həmin fərqlə axtarmaq lazımdır. Fikrimizi bir misalda konkretləşdirək. Məsələn, II sinifdə Azərbaycan dili dərslərindən birində müəllim quşlarla əlaqədar sözləri öyrədərkən bir neçə quşun şəklini göstərir, adlarını dəftərə yazdırır. Digər müəllimin həmin mövzu üzrə dərslərdə isə eyni şəkillər lövhədən asılır, adları deyilir; sonra müəllim şagirdlərə tapşırıq verir:

— Uşaqlar, şəkillərə diqqətlə baxın, ev quşlarının adlarını dəftərin sol tərəfində, çöl quşlarının adlarını isə dəftərin sağ tərəfində yazın.

Bu iki müəllimin təcrübəsinə nəzər salaq. Birinci təcrübədə şagirdlər quşların şəklini sadəcə görür, adlarını yazır, təfəkkür əməliyyatı, idrak bacarığı, düşünmə prosesi yox dərəcəsinədir. İkinci təcrübədə isə şagirdlər nəinki quşların şəklini görür, adlarını deyir, bundan əlavə, idrak fəaliyyətilə də məşğul olurlar; ev quşlarını və çöl quşlarını seçib adlarını ayrılıqda yazırlar, yəni fərqləndirirlər. Bu sonuncu isə təfəkkür prosesidir, idrak bacarığıdır. Bizim misalda quşları görmək, adlarını bilmək, adlarını düzgün yazmaq tədris bacarıqlarıdır. Bu cür bacarıqları, yəni tədris bacarıqlarını öyrənmək zəruridir. Lakin, kifayət deyil. Əsil təhsil üçün tədris bacarıqları ilə yanaşı idrak bacarıqları da vacibdir.

Öyrənmək üçün idrak bacarıqlarını tədris bacarıqlarından seçmək, təlim zamanı onları paralel işə salmaq gərəkdir. Gör-düklərimiz, eşitdiklərimiz və oxuduqlarımız idrakın ilk pilləsidir. Bunlar haqqında düşündükdə, müqayisə etdikdə, qruplaşdırdıq-da, ümumiləşdirdikdə, təhlil etdikdə, tərif verdikdə şagird idra-kın yüksək pilləsinə qalxmış olur. Sadaladığımız idrak bacarıqla-rını şagirdlərə aşılamaq lazımdır. Öyrənməyi öyrətmək deyəndə birinci növbədə idrak bacarıqlarının, təfəkkür tərzlərinin öyrənil-məsi də nəzərdə tutulmalıdır.

Öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək problemi son dərəcədə bö-yük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, fikrimizi əlavə bir misalda da nü-mayiş etdirək. III sinifdə riyaziyyat dərsi. Mövzu: “Ədədi 1-ə və özünə bölmə”. Bir müəllim lövhədə yazır: $5:1$ və izah edərək de-yir ki, beşi birə böldükdə beş alınır; yaxud, müəllim lövhədə di-gər misal yazır: $17:1$. Müəllim izah edir ki, on yeddi birə böl-dükdə on yeddi alınır. Buradan hansı nəticə çıxır? Nəticə çıxır ki, hər hansı ədədin (beşi, on yeddi) birə böldükdə həmin ədədin özü alınır. Aydınırmı?

Uşaqlar bir ağızdan deyirlər:

—Aydındır, müəllim!

—Deməli, burada hər hansı ədədi özünə bölməni də eyni qaydada müəllim özü yazıb, özü izah etdi, özü tərif verdi, ümu-miləşdirdi.

Başqa bir müəllim həmin mövzunu həmin misallar əsasın-da belə tədris etdi. O, şagirdlərdən birini lövhəyə dəvət etdi və de-di — yaz, beş böl bir. Şagird yazdı. Müəllim şagirdlərdən soruşdu:

—Deyin, görək, beşi birə böləndə nə alınır?

Uşaqlar bir qədər fikirləşməli oldular. Müəllim bunda əvvəl öyrənmiş olduqları mövzunu — vurma əməlini xatırlamğı şagird-lərə məsləhət gördü. Şagirdlərdən biri dedi:

—Vurma əməlinin düzgünlüyünü yoxalamaq üçün alınmış hasili vuruqlardan birinə bölmək lazımdır: ikinci vuruq alındıqda vurma əməli düzgün hesab edilir.

Müəllimin təklifi ilə başqa şagird lövhədə $5:1=5$ və $5\cdot1=5$ yazır. Müəllim yenə sinfə müraciət edir:

— Kim deyər: vurma əməli ilə bölmə əməli arasında nə kimi əlaqə var?

Şagirdlər lövhədəki bölmə və vurma əməllərinə diqqətlə baxandan sonra dedilər:

— Elə bil bu əməllər bir-birinin əksidir: vurma əməli bölmənin əksidir, bölmə əməli isə vurmanın.

Müəllim şagirdlərdən soruşur:

— Toplama və çıxma əməllərini xatırlayın, görün o əməllərdə də varmı belə əkslik.

— Bəli, var! Toplama çıxmanın, çıxma da toplanmanın əksidir.

Beləliklə, bu dərs nümunələrindən də görünür ki, birinci halda müəllim riyazi qaydanı konkret misallarda özü izah edir, qaydanı özü ifadə edir, nəticədə öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək əlamətləri yox dərəcəsində olur. İkinci halda isə müəllimin yönəldici sualları və tapşırığı əsasında şagirdlər onun istədiyi fikri düşünüb tapır və ifadə edə bilirlər. Burada artıq öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək əlamətləri özünü qabarıq şəkildə göstərir: düşünmək, axartmaq, mühakimə yürütmək, müqayisə etmək, istəniləni tapmaq.

Sınıf müəllimi olacaq tələbə həmin faktlardan öz gələcək fəaliyyəti üçün lazımı nəticələr çıxarmalıdır.

4. Şagirdlərdə öyrənməyə həvəsləndirən motivlərin formalaşdırılması təcrübəsi

Yuxarıda sübut etməyə çalışdıq ki, təlimin gedişində tədris tapşırıqlarının şagirdlər tərəfindən icrası zamanı saysız tədris və idrak əməliyyatları bir-birini əvəz edə bilər; təlim prosesində tədris bacarıqları və bilikləri idrak bacarıqlarını, yəni təfəkkür tərzlərini üstələdiyi, kölgədə qoyduğu hallarda təlimin səmərəsini artırmaq xeyli çətinləşir. Əksinə, dərs zamanı təfəkkür tərzləri, yəni idrak bacarıqları tədris bacarıqlarını üstələdiyi hallarda isə təlimin səviyyəsini yüksəlmək işi xeyli asanlaşır. Çünki bilik şagirdin təfəkkür süzgəcindən keçdikcə başa düşülür, dərk edilir, yadda qalır, onun öz malına çevrilir.

Təlimin bu faydalı axarında, yəni şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətində motivlərin də müəyyən rolu olur. Şagirdləri təlim fəa-

liyyətinə təhrik edən, həvəsləndirən motivlər çoxdur. Aparılmış pedaqoji və psixoloji tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, təlimin keyfiyyətinə təsir göstərən bir sıra daxili pedaqoji qüvvələr var ki, bunlara motiv deyilir. Bu cür daxili psixoloji qüvvələrə aiddir: valideyni sevindirmək üçün oxumaq; müəllimlərdən xoş söz eşitmək üçün oxumaq; sinifdə sayılıb-seçilmək üçün oxumaq; uşaqlarla ünsiyyətdə fərqlənmək üçün oxumaq; savadlı olmaq üçün oxumaq; elmi, bilikli olmağın cəmiyyətdə yaxşı mövqe tutduğunu bildiyi üçün oxumaq; elmi-texniki tərəqqidə, cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafında, istehsalatın avtomatlaşdırılmasında, kompüterləşməsində biliyin əhəmiyyətini başa düşdüyü üçün oxumaq; hər hansı peşənin cəmiyyətdə yerini öyrənmək üçün oxumaq; cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı şəxs olmaq üçün oxumaq; hər hansı fənni daha yaxşı bilmək üçün oxumaq və s.

Bütün bunlar faydalı motivlərdir. Ancaq mənfi motivlər də olur. Məsələn, valideynin hədə-qorxusundan yaxa qurtarmaq üçün oxumaq; müəllimin danlağından, təhqiramiz ifadələrindən can qurtarmaq üçün oxumaq; valideyndən hansısa hədiyyə almaq üçün oxumaq və s.

Tələbə motivlərin bu qədər müxtəlif olduğunu bilməlidir. Bilməlidir ki, motivlər dəyişə və təkmilləşə bilər. O, gələcəkdə öz şagirdlərinin oxumaq motivlərini öyrənməlidir; şagirdlərdə mənfi motivlər üzə çıxarsa onların faydalı motivlərlə əvəz olunması-na istiqamət verilməlidir.

Şagirdlərin təlim fəaliyyətində dərk etmə marağı da az rol oynamır. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, təlim zamanı şagird yeni bilik və bacarıq öyrəndiyini hiss etdikdə sevinc hissi keçirir, daha yeni bilik öyrənməyə can atır. Təlimdə yeni bilik öyrəndiyini duymayan şagirdə təlimə maraq azala bilər. Bunu müəllim unutmamalıdır.

Bu cəhəti nəzərə alan bəzi müəllimlərimiz BİBO deyilən yeni üsuldan istifadə edir. Yeni usulun mahiyyəti belədir. Müəllimin tələbinə uyğun olaraq yeni mövzu keçilən zaman şagirdlər öz dəftərlərində aşağıdakı formada qrafa çəkir və dərs ərzində onu doldururlar. Onlar qrafanın birinci hissəsində nəyi bilirlər

onu, ikinci qrafada yeni öyrəndiklərini, sonuncu qrafada isə nəyi öyrənmək istədiklərini yazırlar:

Bildiklərim	Bilmək istədiklərim	Öyrəndiklərim

Biliyə, elmə, təhsilə marağın artırılmasına təsir göstərən motivlər deyilənlərlə bitmir. Məsələn, həyatda, fəaliyyət zamanı adamın qarşılaşacağı problemlərin həllində təhsilli, elmlı, bilikli olmağın əhəmiyyəti barədə aparılan söhbət də, təhsil sahəsində çətinliklərin və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında tələbələrin- gələcək sinif müəllimlərinin fəallıq göstərə biləcəkləri də onlar üçün güclü motivə çevrilə bilər.

Təlimə maraq oyatmağa aid başqa misal gətirək. III sinifdə oxu dərsidir. Mövzu “Qeyrətli xaqan”dır. Müəllim nağılı əvvəlcədən dörd hissəyə bölüb. Nağılı hissə-hissə oxumazdan əvvəl şagirdlərdə maraq oyatmaq məqsədi ilə müəllim onlara sual verir:

Deyin görək, sizdən ötrü ən əziz olan nəyi heç kəsə verməzsınız?

Şagirdlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər, canlı mübahisə gedir. Müəllim mübahisəyə qarışır, düzgün cavab tapmaq üçün nağılı oxumağı məsləhət görür. Birinci hissə oxunur. Müəllim oxunmuş hissəyə aid suallar verir:

—Nağılda söhbət nədən gedir?

Şagirdlərin fikirləri haçalanır. Müəllim deyir:

—Gəlin nağılın arxasına qulaq asaq. İkinci hissə oxunur. Müəllim ikinci hissəyə dair sual verir;

—Xaqanın qərarı ilə razılaşırsınız mı?

Yenə şagirdlər bir-birindən fərqli fikirlər söyləyirlər. Qızğın müzakirə gedir. Müəllim deyir: Darıxmayın, arxasını oxuyun. Oxunur. Müəllim üçüncü hissəyə aid də suallar verir:

—Xaqan necə atadır? O, necə hökmdardır? Sizin ona münasibətiniz dəyişdimi? Sizcə, xalq öz hökmdarı haqqında nə fikirdədir?

Suallara verilən cavablar bir-bir yenə müzakirə olunur. Müəllim yenə münasibət bildirmir. Nəhayət, sonuncu hissə oxunur. Yenə müəllimin sualları səslənir:

—Nağıl sizin gözlədiyiniz kimi bitdimi? Siz indi nə nəticəyə gəldiniz?

Şagirdlər bu dəfə Xaqanın qərarını bəyənlirlər. Sonda şagirdlər müəllimin təklifi ilə “Mən öz vətənimə necə görmək istəyirəm” mövzusunda inşa yazmalı olurlar.

5. Yeni fəal (innovativ) təlim üsullarından istifadə təcrübəsi

Etiraf edək ki, son zamanlar fəal təlim üsullarından istifadə edən müəllimlərimiz çoxalmışdır. Xeyli yeni fəal təlim üsulları meydana çıxmışdır. Bəzi mütəxəssislər bu üsulları interaktiv üsullar, bəziləri-innovativ üsullar adlandırırlar. Üsulları qruplaşdıraraq necə adlandırıldığından asılı olmayaraq, onlardan bəzilərinə burada qeyd edək: interaktiv üsul və ya qruplarla iş, söz assosiasiyası, rollu oyunlar, loto oyunu, söz əsasında şəkil çəkmək, maraqlı dərslər, şəkillə fikri ifadə etmək, səyahət oyunları, əqli hücum, kub və s.

İnteraktiv üsul İnteraktiv üsulun tətbiqi sinifdəki bütün uşaqların müstəqil düşünmələrinə, fikir söyləmələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə maksimum şərait yaradır. Bu üsul tədris materialının şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin, habelə faydalı mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan verir. Dərstdən bir misal: II sinifdə “Oxu” dərsləri idi. Mövzu

“Yalançı çoban”dır. Müəllimin göstərişi ilə hər şagird hekayənin bir abzasını oxudu, şagirdlərdən biri hekayəni danışdı. Uşaqların diqqətini hekayənin adına yönəldən müəllim dedi:

—Uşaqlar, kim yalana aid atalar sözü deyər?

Şagirdlər “Yalanın ayaqları qısa olar”, “Yalan ayaq açar, yeriməz”, “Yalançının evi yandı, inanan olmadı” kimi atalar sözlərini dilə gətirdilər.

Müəllim təbaşirlə lövhəni iki hissəyə ayırdı, bir tərəfində doğruçu sözünü yazdı. Sonra o, şagirdlərdən xeyli mənfə və müsbət sözlər alıb, müvafiq tərəflərdə yazdı və soruşdu:

—Uşaqlar, sağdakı keyfiyyətləri necə adlandırardınız, soldakıları necə?

—Sağdakı keyfiyyətləri pis, soldakıları isə yaxşı mənəvi keyfiyyətlər hesab edirik.

Sonra şagirdlər müəllimin göstərişi ilə partaları çevirib qrup-qrup üz-üzə əyləşdilər. Müəllimin təklifi ilə qruplardan biri hekayənin məzmununu plastilinlə yapmalı, digəri şəklini çəkməli, üçüncüsü kəndliləri çobanın nə üçün aldatdığını, dördüncü qrup isə hekayənin sonunda çobanın sözünə kəndlilərin nə üçün inanmadıqlarını izah etməli idi.

Tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra qrupların nümayəndələri görülmüş işlər haqqında məlumat verdilər; məlumatlar qısa müzakirə olundu və qiymətləndirildi. Qiymətləndirməni səs-küy salmadan, şagirdlər sağ əlinin baş barmağının vəziyyəti ilə bildirdilər. Baş barmağın dik durması əlanı, horizontal vəziyyətdə olması yaxşını, aşağı olması kafını bildirirdi. Qiymətləndirilmədə üç əsas götürülürdü: icranın keyfiyyəti, icra zamanı sakitliyin gözlənilməsi və qrupdakı şagirdlərin fəallıq dərəcəsi.

Sonda şagirdlər hekayənin həm birinci hissəsini, həm də ikinci hissəsini səhnələşdirdilər.

Mövzunun bu formada öyrənilməsində bir sıra vəzifələr icra olunur, kollektivçilik, əməkdaşlıq, dostluq, bir –birindən öyrənmək, təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq, müstəqil düşünmək tərz, nitqin inkişafı, intizam, özünü qiymətləndirmə və s.

Söz assosiasiyası. Digər üsullarda olduğu kimi, söz assosiasiyasından da bütün fənlərin tədrisində istifadə etmək mümkündür. Söz assosiasiyasını yaddaşın gimnastikası adlandırmaq olar.

Hər hansı mövzu keçilən zaman müəllim və ya şagird bir söz və ya ifadə işlədir. Xahiş olunur ki, həmin söz və ya ifadə ilə əlaqədar yada düşən sözləri, yaxud hadisələri şagirdlər xatırlasınlar. Məsələn, IV sinifdə “Kənarı güllü Araz” adlı hekayə oxunub müzakirə qurtaranda müəllim sinfə belə bir sualla müraciət etdi:

— Uşaqlar, fikirləşin görək “el deyimi” deyəndə nələr ya-dınıza düşür?

Şagirdlər xatırladıqları el deyimlərini dilə gətirdilər:

— Su axarında salınan el-oba barlı- bəhərli olar.

— Qaranquş yuva quran həyətdə şadlıq olar.

— Şabalıd ağacının gövdəsindən yapışqan süzüləndə yağış yağar.

— Sığırçınlar və qarğalar kənd və şəhər ətrafına toplaşarsa qar yağacağı gözlənilir.

— Dekabrda günəş çox görünərsə qış şaxtalı, yay isə isti keçər.

Rollu oyunlar: Öyrənilən tədris materialının şüurlu başa düşülməsinə və möhkəm yadda qalmasına xidmət edən üsullardan biri də rollu oyunlardır. Rollu oyunlardan istifadəyə ən çox Azərbaycan dili, oxu, həyat bilgisi dərslərində rast gəlmək olur. Rollu oyunların təşkilinə “Oxu” dərsləkləri daha geniş imkanlar yaradır. Məsələn, IV sinif “Oxu” dərslindəki “Balıqçı və balıq” nağılını şagirdlər çox böyük həvəslə səhnələşdirirlər. Balıqçı-nı bir şagird, onun arvadı qoca qarını digər şagird, balığı üçüncü şagird, dənizi dördüncü şagird, müəllifin sözlərini isə beşinci şagird ifa edir. Səhnələşdirmədə faydalı cəhət həm də odur ki, rollar tez-tez dəyişdirilir, nəticədə şagirdlərin xeyli hissəsi fəal i-craçı olur. O da maraqlıdır ki, şagirdlər ifa etdikləri rolların sözlərini əzbərdən deyirlər.

Səhnələşdirilərək öyrənilən mövzulardan biri də yenə IV sinifin “Oxu” dərslindəki Mirzə Ələkbər Sabirin “Ağacın bəh-si” adlı şeiridir. Şeirdə mübahisəyə girişən palıdın sözlərini bir

şagird, alma ağacının sözlərini başqa şagird, şam ağacının sözlərini üçüncü şagird, müəllifin sözlərini isə dördüncü şagird ifa edir və şeirin həm məzmunu, həm də ideyası şagirdlər tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilir.

Rollu oyunların başqa formalarından istifadə etmək halları da var. Məsələn, həyat bilgisi fənni üzrə müəllim şagirdlər qarşısında sual qoyur:

— Təsəvvür edin ki, yolla gedirsiniz. Birdən görürsünüz ki, maşın uşağı vurub yerə sərdi. Bu anda siz nə edərdiniz?

Sual ətrafında şagirdlər öz fikirlərini söyləyir, geniş müzakirə keçirilir.

Başqa bir misal. Uşaqlar meşəyə gəzməyə gedirlər. Xeyli keçəndən sonra məlum olur ki, yoldaşlarından biri yoxdur. İtən uşaq o anda hansı hisslər keçirər? Bu sual ətrafında da fikir mübadiləsi təşkil etmək olur.

Loto oyunları: Məktəb təcrübəsində müxtəlif məzmunlu və formalı loto oyunlarına rast gəlmək olur. Onlardan birinə diqqət yetirək. III sinifdə dərs ilinin sonunda Azərbaycan dilindən il boyu öyrənilmiş mövzuların təkrarı keçirilirdi. Müəllim üstündə tapşırıqlar yazılmış bir neçə kağız parçasını torbaya salır. Kağızların hərəsində bir tapşırıq yazılmışdır. Tapşırıqlar belə idi:

Əlifbanı əzbər deyin.

Saitlərlə başlayan sözlərin ümumi əlamətini sübut edin.

Qalın və incə saitlərin fərqlərini açın.

Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlərin fərqlərini izah edin.

Qoşasaitli və qoşasamitli sözlər tapıb fərqlərini açın.

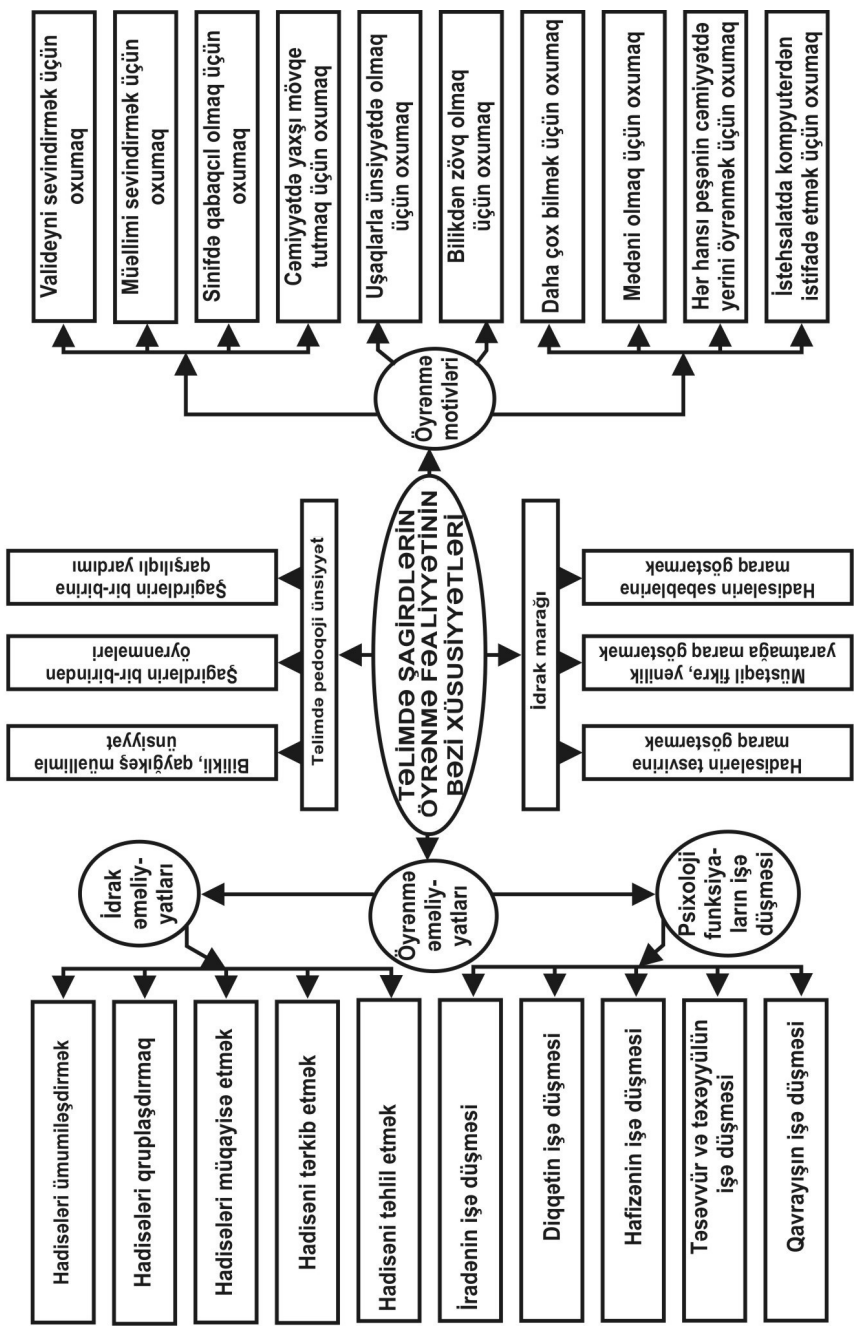
Bir neçə söz yazıb, onları kök və şəkilçiyə ayırın.

Müəllim sinifdəki şagirdləri altı qrupa ayırır və hər qrupdan bir nəfər gəlib torbadan bir kağız çıxartmasını xahiş edir. Düşünmək üçün beş dəqiqə vaxt ayırır.

Cavablar hazır olandan sonra bir-bir elan edilir və müzakirə olunur.

Əqli hücum: şəkil əsasında əqli hücumu aid bir misal nümayiş etdirək. Azərbaycan dili fənni üzrə III sinifdə mövzu: 68-ci səhifədəki şəkillər. Əvvəlcədən lövhədə altı tapşırıq yazılır. Sinif

TƏLİMDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ÖYRƏNMƏ FƏƏLİYYƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

dəki şagirdlər altı qrupa bölünür. Qruplar da nömrələnir. Qruplar öz nömrələrinə uyğun gələn tapşırıq üzərində düşünüb fikir söyləməli olurlar. Tapşırıqlar belə idi:

Uşaq nə üçün yaşlı qadına yaxınlaşır?

Uşaq arxadan həmin qadını nə üçün səsləyir?

Şagird dayanıb yaşlı qadınla nə barədə danışır?

Şagird qadının zənbilini hara aparır?

Qadın və uşaq əllərini nə üçün yuxarı qaldırıb?

Siz yaşlılara nələrdə kömək edirsiniz?

Qruplar sıra nömrəsinə uyğun tapşırıqları cavablandırırlar. Nəticədə kollektivin səyi ilə kiçik bir hekayə alınır.

Yöndəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Öyrənilən biliyin həyatda əhəmiyyəti şagirdlərə başa salınmasa nə ilə nəticələnər?
2. Dərs zamanı şagirdləri fəallığa həvəsləndirmək nə üçün zəruridir?
3. Dərs zamanı öyrənməyi şagirdlərə öyrətməyi necə başa düşürsünüz?
4. Öyrənməyi sizə hansı yollarla öyrədiblər?
5. Sizin özünüz gələcəkdə öyrənməyi şagirdlərə necə öyrədəcəksiniz?
6. Siz şagirdlərinizi öyrənməyə hansı motivlərlə həvəsləndirəcəksiniz?
7. Gələcəkdə sinif müəllimi işləyərkən hansı yeni fəal təlim üsullarından istifadə etmək fikrindəsiniz?
8. Yeni fəal təlim üsullarının adlarını sadalayın.

FƏSİL 13

Təlimin qanunauyğunluqlarından aşağı siniflərdə istifadə təcrübəsi

1. Təlimin qanunauyğunluğuna dair anlayış və bunu bilməyin müəllim üçün praktik əhəmiyyəti

Özünü gələcək sinif müəllimliyini fəaliyyətinə hazırlayan tələbə bilməlidir ki, onun tələbəlik fəaliyyəti də, qarşıdakı fəaliyyəti də pedaqoji proseslə bağlıdır. Bilməlidir ki, pedaqoji proseslə əlaqədar Milli pedaqogikada bir çox qanunauyğunluqlar üzə çıxarılmışdır.

Müəyyənləşdirilmiş pedaqoji qanunauyğunluqlar iki iri qrupa bölünür və belə adlanır: pedaqoji elmin inkişafını səciyyələndirən qanunauyğunluqlar və pedaqoji prosesin özündə cərəyan edən qanunauyğunluqları.

Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları da öz növbəsində üç qrupa ayrılır və belə adlanır: pedaqoji prosesin ümumi qanunauyğunluqları, təlimin qanunauyğunluqları və tərbiyənin qanunauyğunluqları.

Pedaqoji proses deyəndə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdəti nəzərdə tutulur.

Pedaqoji qanunauyğunluğun nə demək olduğunu da bilməyin müəllim və tələbə üçün əhəmiyyəti az deyil. Çünki bu gün tələbə kimi fəaliyyət göstərən şəxs sabah müəllim kimi işə başlamalı olacaq. İndiki dövr isə fəaliyyətdə olan hər kəsdən, xüsusən müəllimdən yaradıcılıq tələb edir, öz işinə, öz fəaliyyətinə tənqidi münasibət, onu daim təkmilləşdirmək tələb edir. Öz fəaliyyətində uğurlarının səbəbini, yaxud uğursuzluğunun səbəbini elmi cəhətdən təhlil etməyə alışan şəxs öyrənə bilər.

Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyətindən hali olan müəllim öz fəaliyyətinə həmin mövqedən yanaşmaq imkanı qazanmış olur. Müəllimin fəaliyyətində saysız-hesabsız hadisələr cərəyan edir. Bir çox halda müəllim onlara alışır, əhəmiyyət vermir. Halbuki, öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışan müəllim yəqin edə bilər ki, onun işində ötürülmə cəhətləri də, hərdən özü-

nü göstərən cəhətlər də, daim təkrarlanan, davamlı səciyyə daşıyan cəhətlər də olur.

Müəllim bilməlidir ki, onun fəaliyyətini səciyyələndirən ötürü, keçici hallar deyil, daim təkrarlanan, davamlı olan hallardır. Məhz bu cür davamlı təkrarlanan hadisələr; səbəb-nəticə arasında təkrarlanan asılılıqlar qanunauyğunluq formasına düşür, qanunauyğunluq hesab edilir. Bunu nəzərə alan Milli pedaqogika təlimin qanunauyğunluğu məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etmişdir: “Təlim hadisələrindəki səbəb və nəticə arasında davamlı təkrar olunan asılılığın mahiyyətinin aydın və dəqiq ifadəsi təlimin qanunauyğunluğudur. Onun yığcam ifadəsi isə qanun adlanır”.

Sual olunur: təlimin qanunauyğunluğunun nə demək olduğunu müəllimin bilməsi ona nə verir? Əvvəla, bu bilik onun elmi səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur; ikincisi, öz pedaqoji fəaliyyətini elmi əsasda öyrənməsinə, təhlil etməsinə, nöqsanlarını və müvəffəqiyyətini araşdırmağa şərait yaradır və, nəhayət, pedaqoji elmdə, xüsusən Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış pedaqoji qanunauyğunluqları öz fəaliyyətində nəzərə almaq imkanı verir.

Bu məqsədlə Milli pedaqogikada on iki qanunauyğunluq müəyyənləşdirilmişdir. Həmin qanunauyğunluqlardan yalnız üçünü burada səciyyələndirək.

2. Təlim zamanı müəllim fəaliyyəti ilə şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsində qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti

Hamıya məlumdur ki, təlim müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətindən ibarətdir. O da məlumdur ki, onların fəaliyyətləri bir-birini şərtləndirir. Təcrübə aydın şəkildə göstərir ki, təlim zamanı müəllimin atdığı bütün metodik addımların sürəti və keyfiyyəti sinifdəki şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsindən asılı olur. Məsələn, müəllim dərstdə yeni tədris mövzusunə keçməzdən əvvəl onun mənimsənilməsinə xidmət edəcək bilikləri şagirdlərə xatırlatmalı olur. Unutqanlıq halları çox olduqda müəllim məcburiyyət qarşısında qalır, əlavə vaxt sərf etməli, yaddan çıxanları yada saldırmalı və yalnız bundan sonra yeni mövzunun təd-

risinə keçmək məcburiyyətində qalır. Belə hallarda, adətən, yeni mövzunun şüurlu və möhkəm mənimsənilməsinə vaxt çatmır, Məktəb təcrübəsində bunun əksi də müşahidə olunur: öyrənilmiş mövzu ilə yeni mövzu arasında körpü yaratmaq məqsədilə əvvəlki biliklərin xatırlanmasında vəziyyətin normal olduğunu yəqin edən müəllim əlavə vaxt sərf etmədən yeni mövzunun öyrənilməsini normal təşkil edir.

Burada nümayiş etdirdiyimiz birinci təcrübədə müəllimin dərstdə ləngiməsinin səbəbi keçilmiş mövzunun şagirdlərin əksəriyyəti tərəfindən unudulması ilə əlaqədar idi. İkinci təcrübədə isə müəllimin ləngimədən irəliləməsinin səbəbi isə təkrarlamağa, unudulmuşların bərpasına ehtiyacın yaranmaması idi; çünki bir anda məlum oldu ki, sinif yeni mövzunun qavranması və başa düşülməsinə hazırdır.

Deməli, təcrübədən alınan faktlardan irəli gələn ilk nəticə belədir: təlimdə müəllimin irəliləmə sürəti şagirdlərin dərstdə qavrama səviyyəsindən asılı olur.

Yenə sual yaranır: bəs dərstdə şagirdlərin qavrama və başa düşmə səviyyəsi nədən asılıdır? Bir daha təcrübəyə müraciət edək. Təcrübədən alınan faktlardan görünür ki, təlimdə şagirdlərin biliyinin şüurluluq və davamlılıq səviyyəsi müəllimin pedaqoji hazırlıq, pedaqoji səriştəlilik, pedaqoji ustalığ, qayğıkeşlik dərəcəsindən də asılıdır. Dərs zamanı şagirdlərin necə düşündüklərinə, necə dinlədiklərinə, nə dərəcədə diqqətli olduqlarına, necə işlədiklərinə laqeyd qalan müəllim təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilmir. Əksinə, şagirdlərdən hər birinin fərdi xüsusiyyətlərinə ətraflı bələd olan, dərs zamanı bütün şagirdləri diqqət mərkəzində saxlayan, diqqətin yayınması hallarına qətiyyət imkan verməyən, şagirdlərin hamısını işlədən, köməyə ehtiyacı olanlara yerindəcə yardım əlini uzadan müəllimin şagirdlərində irəliləyiş gündən-günə artır.

Bu iki cür təcrübə faktlarından irəli gələn nəticə belədir: təlimdə şagirdlərin müvəffəqiyyət qazanmasının səviyyəsi bir çox halda müəllimin peşəyə hazırlıq səviyyəsindən, öz pedaqoji ustalığını artırmaq səviyyəsindən asılı olur.

Şərh etdiyimiz bütün faktları yekunlaşdırmalı olsaq etiraf etməliyik ki, müəllimin tədris fəaliyyətinin necəliyi şagirdlərin mənimsəmə fəaliyyətinin necəliyini şərtləndirdiyi kimi, şagirdlərin mənimsəmə xüsusiyyətləri də müəllimin tədris imkanlarını şərtləndirir. Göründüyü kimi, bu qarşılıqlı asılılıqda müəyyən qanunauyğunluq olduğu duyulur. Həmin qanunauyğunluğun mahiyyəti belədir: təlim zamanı müəllim şagirdlərin mənimsəmə xüsusiyyətlərini nə qədər ətraflı və diqqətlə nəzərə alırsa, onlar bir o qədər müvəfəqiyyətlə oxuyurlar; şagirdlər təlimdə nə qədər uğurla oxuyurlarsa, müəllim də bir o qədər səmərəli işləməli olur.

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: təlimdə müəllim fəaliyyətinin və şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsi qanunu.

Soruşulur: bu qanunauyğunluğun mövcudluğunu bilmək sinif müəlliminə nə verir? Onu bilən, öyrənən, lakin öz əməli işində nəzərə almayan müəllimin fəaliyyətində, aydındır ki, heç bir yenilik baş verməz. Lakin həmin qanunauyğunluğun mahiyyətini dərk edən və öz gündəlik təlim işində onu nəzərə alan müəllimin fəaliyyətində, əlbətdə, irəliləyiş baş verəcək. Məktəb təcrübəsində bu ideya sınaqdan da çıxarılmışdır.

Qanunauyğunluğu nəzərə almağın səmərəli olduğunu hər bir müəllim öz təcrübəsində sınaqdan keçirə bilər. Bundan ötrü azacıq təşəbbüs göstərmək kifayət edir.

3. Dərsdə müəllim fəallığı və şagird fəallığı arasındakı nisbətdə qanunauyğunluq, bunu bilməyin əhəmiyyəti.

Məktəb təcrübəsində müəyyən edilmişdir ki, dərs zamanı müəllimin fəallığı ilə şagirdlərin fəallığı arasındakı nisbət müəllimlər arasında xeyli fərqlənir. Bu fərqlərə baxmayaraq onları üç qrupa ayırmaq mümkün olmuşdur: dərsdə adətən şagirdləri passiv, özləri isə fəal olan müəllimlər; özləri az fəal, şagirdləri isə daha fəal olan müəllimlər; özləri də, şagirdləri də orta səviyyədə fəal olan müəllimlər.

Birinci qrupa daxil olan müəllimlər düşünürlər ki, dərsin ayrı-ayrı mərhələlərində özləri nə qədər çox danışıqlar, yeni mövzunu nə qədər ətraflı şərh etsələr, nə qədər çox misal gətirsələr, nə

qədər dərin mühakimə yürütsələr və şagirdlər nə qədər diqqətlə qulaq assalar təlimin səviyyəsi yüksələr. Belə də edirlər: hər məsələni şagirdlərə hazır verirlər. Elə hey şagirdlərə müraciət edib, qulaq asın deyirlər. Hərdən əlini masaya vurub sakit oturmağı tələb edirlər; bir sözlə, şagirdləri az düşündürür, az işlədirlər, özləri çox düşünüb çox işləyirlər. Fikrimizi bircə misalda nümayiş etdirək. III sinifdə riyaziyyat dərsidir. Mövzu bölmə əməli ilə əlaqədardır. Müəllim lövhədə misal yazır: $682:2$. Misalı dəftərlərinə yazmağı o, şagirdlərə tövsiyə edir. Sonra həmin misalı lövhədə həll edir: $682:2=(600+80+2):2=600:2+80:2+2:2=300+40+1=341$ Bunun arxasınca müəllim həmin misalın həllini şərh edir: $682=6$ yüzlük, 8 onluq, 2 təklik. Bu, o deməkdir ki, əvvəlcə 682 ədədinin yüzlüklərini ikiye bölürük, sonra onluqlarını ikiye bölürük, daha sonra təkliklərini ikiye bölürük. Nəhayət, qalıqın olub olmadığını yoxlayırıq. Bizim misalımızın sonunda qalıq yoxdur.

Misaldan göründüyü kimi, hər cəhətdən müəllim tam fəallıq göstərir. Şagirdlərə isə yaxşı halda sakit oturub misalın həllinə baxıb, öz dəftərlərinə köçürmək, müəllimin izahına qulaq asmaq qalır. Bu isə təlimin təfəkkürə deyil, hafizəyə söykəndiyini sübut edir.

İkinci qrupa aid edilən müəllimlər isə, əksinə, şagirdlərini mümkün qədər çox düşündürür, çox işlədirlər, özləri isə ən çox mənimsəməni təşkil edir, düşünmək üçün suallar, işləmək üçün çalışmalar verirlər. Başqa bir müəllimin həmin misalın ($682:2$) həlli tərzinə nəzər salaq. Burada müəllim bir şagirdi lövhəyə dəvət edir və misalı yazdırır. Xahiş edir ki, misalı asta-asta həll etsin və aram-aram izahını versin. Müəllim sinifdəki şagirdlərə tapşırır ki, misalın həllini diqqətlə izləsinlər, həm də həllin şərhinə qulaq assınlar; səhvə yol verildiyi halda əl qaldırıb səhvə düzəliş etsinlər.

Misalın həlli və şərhində nəzərə çarpan üç səhv sinfin fəal müdaxiləsi sayəsində düzəldildi.

Göründüyü kimi, eyni misalın başqa müəllimin dərində həlli tamamilə başqa cür təşkil edilmişdir. Burada misalın həlli də, həllin şərhə də şagirdlərin fəal iştirakı ilə həyata keçirilmişdir.

Müəllim isə misalın həllini də, şərhini də təşkil etmişdir, şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət vermiş, rəhbərlik etmişdir.

Problemin bu cür həlli isə təlimin əsasən hafizəyə deyil, təfəkkürə söykəndiyini sübut edir. Gətirilən faktlardan belə bir nəticə çıxır ki, dərstdə özü çox danışib çox işləyən, şagirdlərini isə az danışdırıb az işlədən müəllimin təlimində səmərə az olur. Lakin dərstdə özü az danışib, az işləyən, şagirdlərini isə çox danışdırıb çox işlədən müəllimin təlimində səmərə xeyli artır. Bu cür faktlarda müəyyən qanunauyğunluq olduğu özünü göstərir. Qanunauyğunluq belədir: **dərstdə müəllimin fəallıq dərəcəsi artdıqca şagirdin fəallığı azalır və mənimsəmənin səviyyəsi o qədər də artmır; əksinə, dərstdə şagirdlərin fəallığı artırıldıqca müəllimin fəallığı azaldıldıqca mənimsəmənin səviyyəsi yüksəlir.**

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: dərstdə müəllim və şagird fəallıqlarının tərs mütənasilibliyi qanunu.

Sual olunur: həmin qanunauyğunluğun olmasını bilmək indiki tələbəyə-gələcək sinif müəlliminə nə verər? Birinci növbədə öz təcrübəsinə və həmkarlarının təcrübəsinə bir qədər tənqidi yanaşmağa imkan verər. Çalışar ki, öz təlim işini həmin qanunauyğunluqdan irəli gələn tələblər səviyyəsində qursun, şagirdlərini çox düşündürsün, onların müxtəlif formalı müstəqil işlərini təşkil etsin. Bununla da təlimin səviyyəsini yüksəltsin, respublikamız üçün ləyaqətli vətəndaşlar yetişdirməyin möhkəm bünövrəsini qoysun.

4. Dərs zamanı əyanilikdən istifadədə qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti

Məlum olduğu kim, aşağı siniflərdə əyani vasitələrdən geniş istifadə edilir. Bu, təbiidir. Çünki I-IV sinif şagirdlərinin düşüncə tərzləri çox halda konkret hadisələrlə, konkret cisimlərlə əlaqələndirsin, Həmin dövrdə olan uşaqların fikirləri çox halda əl hərəkətləri ilə, bədən hərəkətləri ilə müşayiət edilir. Bu səbəbdən də Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmiş qanunauyğunluqlardan birini, özü də əyaniliklə əlaqədar olanını burada qabartmaq yerinə düşür.

Təlimdə əyaniliyin əhəmiyyəti uzaq keçmişdən üzü bəri etiraf edilir. Odur ki, burada söhbət aşağı siniflərdə əyani vasitələrdən istifadə etməyin əhəmiyyətindən getmir. Söhbət əyanilikdən istifadə zamanı yol verilən birtərəflilikdən gedir; onun indiyədək əhəmiyyət verilməmiş digər tərəfi qabartmağın zəruriliyindən gedir.

Məsələ burasındadır ki, indiyədək əyanilikdən istifadə təcürbəsi idrakın ilk pilləsi olan- qavrayışla məhdudlaşmışdır. Pedaqoji nəzəriyyədə də, pedaqoji təcrübədə də mütəxəssislər hər hansı biliyin, hadisənin, cismin mahiyyətini uşaqlara başa salmaq üçün həmin hadisəni, cismi göstərməyə çalışmışlar; özünü nümayiş etdirmək, imkan xaricində olduqda şəklini, modelini, maketini göstərməyi vacib hesab etmişlər. Bu ideya əlbətdə, faydalıdır. Çünki cisimlərin, hadisələrin özləri, yaxud onların şəkilləri baxan adamlarda, o cümlədən şagirdlərdə konkret duyğu və qavrayış yaradır. Onlardan ayrılanda isə adamda təsəvvür qalır.

Deyilənlərdən göründüyü kimi, əyani vasitələrdən istifadə yaxşı halda insanlarda qavrayışın və təsəvvürün formalaşmasına xidmət edir; vəssalam! Qavrayış və təsəvvür isə idrakın, dünyanı dərk etməyin ilk pilləsidir. Cismin və hadisələrin dərk edilməsində ilk pillə, yəni qavrayış və təsəvvürün formalaşması nəinki vacibdir, həm də zəruridir. Lakin dərk etmənin tamlığı üçün, dünya haqqında dolğun məlumat almaq üçün ikinci yüksək pilləyə, anlayışlar pilləsinə qalxmaq tələb olunur. Məktəb təhsili qarşısında qoyulmuş vacib tələblərdən biri şagirdlərdə məhz anlayışların formalaşmasına nail olmaqdan ibarətdir. Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmişdir ki, belə bir ciddi elmi vəzifənin təlim zamanı həyata keçirilməsində əyanilikdən istifadənin də müvafiq imkanları var.

Soruşmaq olar: bu imkanlar nədən ibarətdir. IV sinfin oxu dərslərindən bir misal. Dərsin mövzusu Əli Kərimin “Ana” adlı şeiri idi. Şeirin yanında ağbirçək qadın şəkli də var. Şeirin məzmunu təhlil ediləndən sonra müəllim şagirdlərə belə bir mücərrəd sualla müraciət etdi:

—Uşaqlar, siz ana obrazını necə təsəvvür edirsiniz?

Bir neçə şagird ana obrazı haqqında öz təəssüratlarını danışdı. Maraqlı cəhət budur ki, şagirdlərin əksəriyyətinin fikri şeirin böyründə verilmiş şəklin əlamətlərini andırırdı. Dərsin sonuna yaxın müəllim həmin dərsliyin 13, 29, 48, 115, 136 və 140-cı səhifələrindəki şəkillərə diqqətlə baxmağı və əvvəlki suala yenidən cavab verməyi xahiş etdi. Yenə xeyli fikir söyləyənlər oldu. Maraqlısı budur ki, bu dəfə söylənən fikirlər bir qadın obrazında cəmləşməmişdi; müxtəlif sahələrlə, müxtəlif fəaliyyət növü ilə əlaqədar olan qadınların xüsusiyyətləri elə bil ümumiləşdirilərək ifadə olunurdu.

Başqa bir misal. Həyat bilgisi fənni. Müəllim bitkilər haqqında, milköklü və saçaqlıköklü bitkilərdən danışdı. Lövhədən lobyanın və buğdanın köklərini əks etdirən şəkillər asılmışdı. Müəllim şəkildə lobyanın köklərini göstərib dedi:

— Bu, lobyadır. Baxın, bunun kökü mil kimidir. Belə kökü olanlara milköklü bitkilər deyilir.

Müəllim digər şəkli göstərib deyir:

— Bu isə buğdanın köküdür, baxın, kökləri yanlara səpələnib. Odur ki, buğdaya saçaqlı kökə malik bitki deyilir.

Həmin müəllim digər sinifdə bitkilər haqqında məlumatı bir qədər başqa üsulla təqdim etdi. O, bu dəfə buğda və lobya köklərinin şəkillərindən əlavə noxudun, günəbaxanın, arpanın köklərinin şəkillərini də lövhədən asmışdı. Müəllim əvvəlcə lobyanın, noxudun və günəbaxanın köklərini göstərib dedi:

— Bunlar ikiləpəli bitkilərdir, kökləri də mildir, milköklü bitkilərdir. Bütün ikiləpəli bitkilər milköklüdür.

Müəllim buğdanın və arpanın köklərini göstərib bildirir:

— Buğdanın və arpanın kökləri saçaqlıdır, özləri də birləpəli bitkilərdir. Bütün birləpəli bitkilərin kökləri saçaqlıdır.

Bir həftədən sonra həm əvvəlki sinfin şagirdlərinə, həm də sonrakı sinfin şagirdlərinə eyni sual verildi:

— Hansı bitkilərə milköklü, hansılarına isə saçaqköklü bitkilər deyilir?

Maraqlıdır ki, əvvəlki sinfin şagirdlərinin əksəriyyəti lobyanın və taxılın adını çəkmişlər. Amma digər sinifdəki şagirdlə-

rin cavabında birləpəli və cütləpəli bitki adlarını deyənlər çoxluq təşkil etmişdir.

Beləliklə, qadın şəkilləri və bitki şəkilləri ilə əlaqədar məşğələlərdəki faktlardan təqribən eyni nəticələr alınmışdır: nümayiş etdirilən şəkil bir cismi əks etdirdikdə şagirdlərdə həmin cisim haqqında konkret qavrayış və təsəvvür formalaşır. Eyni cinsli bir neçə cisim nümayiş etdirdikdə isə onların hamısı üçün səciyyəvi olan əlamətlər diqqəti cəlb edir və anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu cür yeniliyi nəzərə alan Milli pedaqogika müvafiq qanunauyğunluq üzə çıxara bilmişdir: **Əyani vasitələrdən istifadə edən zaman şagirdlərin diqqəti yalnız bir cismin və ya hadisənin şəkli üzərində cəmləşdirildikdə onlarda əsasən qavrayış və təsəvvür formalaşır; şagirdlərin diqqəti eyni cinsli bir neçə cismin, yaxud hadisənin şəkillərinə yönəldikdə isə oxşar əlamətləri ümumiləşdirərək anlayış yaratmaq mümkün olur.**

Soruşmaq yerinə düşərdi: əyani vasitələrdən istifadənin ən vacib imkanlarının olduğunu bilmək tələbənin nəyinə lazımdır? O, tələbə kimi təhsil aldığı dövrdə əyani vasitələrə müraciət etdiyi hallarda çalışar ki, öyrəndiyi yeniliyi xatırlasın, çalışsın ki, özündə qavrayışla yanaşı anlayış da formalaşsın. Axı tələbə aşağı siniflərdə pedaqoji təcrübə keçməli, sınaq və zaçot dərsləri də təşkil etməlidir. Yəni əyaniliyin anlayışa xidmət etməli olduğunu orada yada salmalı və müvafiq qanunauyğunluğa istinad etməlidir və nəhayət, tələbə sinif müəllimi kimi fəaliyyətdə olan zaman əyaniliklə əlaqədar öyrəndiyi həmin yeniliklərə laqeyd qalmayacaq.

5. Təlimin digər qanunauyğunluqlarının mahiyyətinə qısa nəzər

Təlimin həyatla əlaqəsində qanunauyğunluq: mövzunun tədrisi həyatla, istehsalatla nə qədər ətraflı əlaqələndirilsə həmin mövzu üzrə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi bir o qədər yüksək olur.

Məktəbdəki maddi və mənəvi mühitlə təlim arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: təlim münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji şəraitdə cərəyan etdikdə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi

yəsi yüksəlir; əksinə, təlim namünasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərəyan etdikdə isə şagirdlərdə mənimsəmə səviyyəsini yüksəltmək işi xeyli çətinləşir.

Şagirdlərin psixoloji imkanları ilə mənimsəmə səviyyəsi arasında qanunauyğunluq: şagirdlərin zehni və iradi inkişaf səviyyəsi, təlimə marağı və işgüzarlığı artdıqca təlimdə müvəffəqiyyət səviyyəsi də artır.

Problemli situasiya ilə əlaqədar qanunauyğunluq: təlimdə problemli situasiyanın yaradılmasında ziddiyyətlərin şagirlər tərəfindən duyulmasına, qəbul edilməsi və aradan qaldırılmasına onların səy göstərmələri mənimsəmənin səviyyəsini artırır.

Təlimdə elmiliklə əlaqədar qanunauyğunluq: təlimin məzmununu və gedişini müəllim elmi cəhətdən nə qədər ətraflı əsaslandırırsa mənimsəmənin səviyyəsi bir o qədər yüksəlir.

Təlim və təhsil arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: “Təlim təhsilin həyata keçirildiyi prosesdirsə, təhsil də bir halda təlimin əsası, ikinci halda onun gedişi, üçüncü halda isə nəticəsidir”.

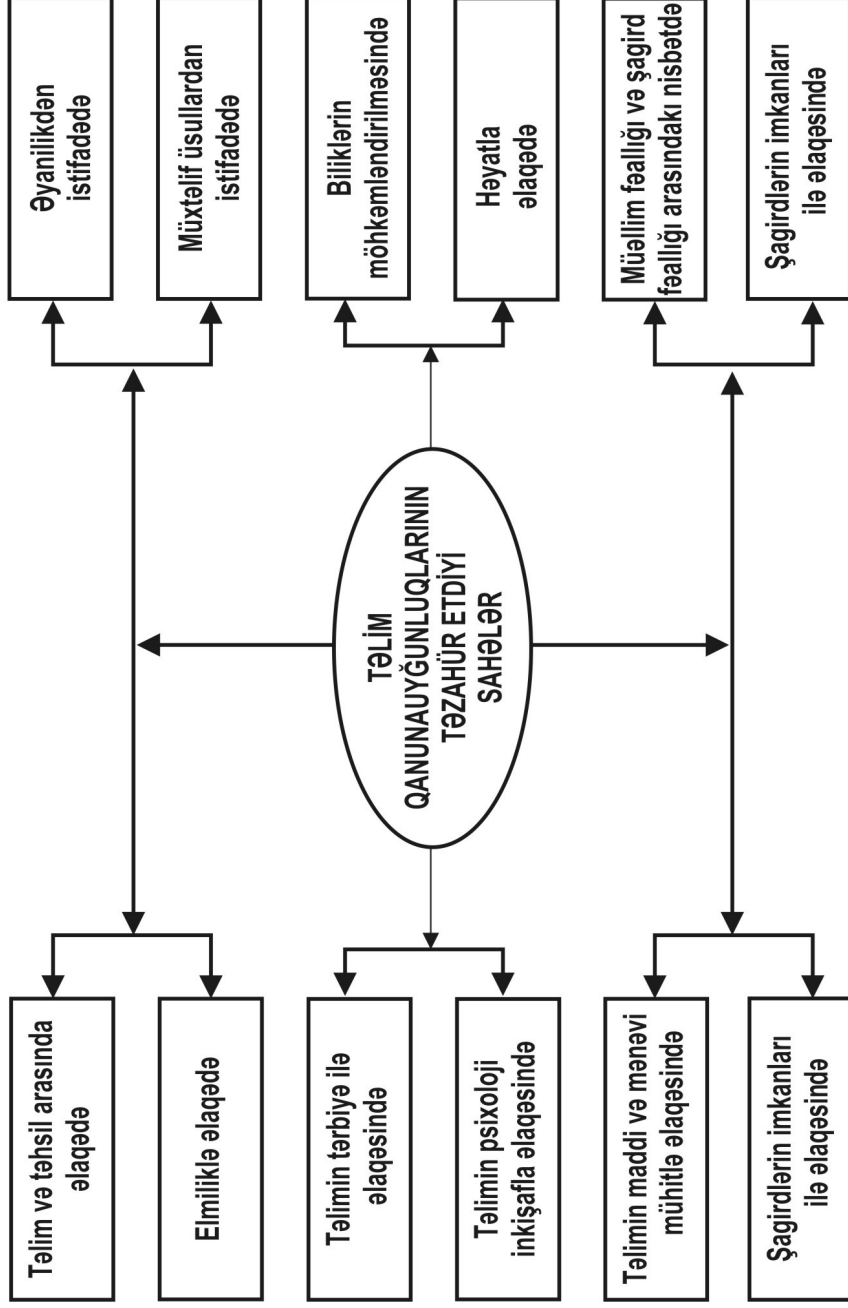
Təlim və tərbiyə arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: Təlimin məzmununda və təşkilində, müəllimin davranış və görkəmində tərbiyəvi imkanların olduğunu bilib nəzərə aldıqda təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi yüksəlir.

Təlim və psixoloji inkişaf arasındakı əlaqədə qanunauyğunluq: “Dərsliyin mətnlərindəki mühakimə formalarına şagirdlərin diqqətini cəlb etdikdə, müəllimin öz mühakimələri məntiqli qurulduqda və şagirdlərdən məntiqli nitq tələb edildikdə onlarda psixoloji inkişaf sürətlənir”.

Təlimdə biliyin möhkəmliyi üzrə qanunauyğunluq: “vaxtaşırı şüurlu təkrar təşkil edildikdə, eyni bilikdən müxtəlif şəraitdə istifadə edildikdə, habelə yeni mövzunun dərs zamanı şüurlu mənimsənilməsi təmin olunduqda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının ömrü xeyli artır”.

Təlim üsullarının müxtəlifliyi ilə mənimsəmə arasında ki əlaqədə qanunauyğunluq: “Tədris mövzusunun xarakterindən asılı olaraq tətbiq edilən üsulların müxtəliflik dərəcəsi artdıqca şagirdlərdə mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir”.

TƏLİM QANUNAUYĞUNLUQLARININ TƏZAHÜR ETDİYİ SAHƏLƏR

Yönləldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təlimin qanunauyğunluğu məfhumunun mahiyyətini tələbə nə üçün bilməlidir?
2. Təlim zamanı müəllim fəaliyyəti ilə şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirdiyini bilən müəllim necə hərəkət etməli, özü üçün nə kimi nəticələr çıxartmalıdır?
3. Dərsdə müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasındakı nisbətin dəyişdiyi hallardan müəllim özü üçün hansı nəticələr çıxarda bilər?
4. Əyani vasitələrdən istifadə ilə əlaqədar Milli pedaqogikanın müəyyənləşdirdiyi yenilik pedaqoji elmə nə verir, pedaqoji proseslə məşğul olan müəllimlərə nə verir?
5. Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlardan hansılarını öz təcrübənizdə sınaqdan keçirirsiniz?

FƏSİL 14

Sinifdə münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması

1. Sinif və sinif otağı məfhumları, bunları bilməyin əhəmiyyəti

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, çox vaxt nəinki tələbələr, hətta bəzi müəllimlərimiz də sinif və sinif otağı məfhumlarına fərq qoymurlar. Belə bir qeyri müəyyənliyi nəzərə alaraq həmin məfhumların xüsusiyyətlərini aydınlaşdıraraq.

Sinif məfhumunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri sinif otağı ilə deyil, şagirdlərlə əlaqədardır. Sinifdə, adətən, eyni yaşlı şagirdlər cəmləşir. **Eyni yaşlı şagirdlərin** siniflər üzrə cəmləşməsi isə məktəbə şagird qəbulu ilə şərtlənir. Mövcud qaydalara görə ümumtəhsil məktəbinə qəbul, bir qayda olaraq, qarşıdan gələn tədris ilinədək 6 yaşı tamam olan uşaqlar qəbul edilir. Tək-tək hallarda sinif üzrə bir və ya iki şagird müxtəlif səbəb üzündən təkrar sinifdə qala və bir yaş fərq alına bilər.

Sinif məfhumunu səciyyələndirən ikinci mühüm xüsusiyyət şagirdlərin **sabit tərkibdə** olmasıdır. Bir qayda olaraq sinifdə şagirdlərin tərkibi il boyu sabit olur. Tək-tək hal olur ki, bu və ya digər səbəb üzündən hansısa şagird başqa yerə gedir və ya başqa yerdən gəlir.

Sinif məfhumunu fərqləndirən üçüncü xüsusiyyət **məşğələlərlə** bağlıdır. Sinifdəki şagirdlər fənlər üzrə bütün məşğələlərdə eyni tərkibdə iştirak edirlər. Sinif məfhumunu səciyyələndirən sonuncu xüsusiyyət **dərs cədvəli** ilə əlaqədardır. Sinifin fəaliyyəti dərs cədvəli ilə tənzimlənir.

Deyilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq sinif məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etmək olar: **dərs cədvəli üzrə məşğələlərdə eyni yaşlı və sabit tərkibdə iştirak edən şagirdlər qrupuna sinif deyilir.**

Sinif otağı məfhumu da, adından göründüyü kimi, sinif məfhumundan ayrılmazdır. **Dərs cədvəli üzrə sabit tərkibli şagirdlərin məşğələ keçdiyi yerə (otağa) sinif otağı deyilir.**

Sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə məktəblə əlaqədar olan məfhumların mahiyyətini dəqiq bilməlidir ki, həmkarları onu məzəmmət etməsin.

2. Sinif otağının tərtibatı və təchizatı; bunları bilməyin praktik əhəmiyyəti

Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış qanunauyğunluqlardan biri təlimin həyata keçirildiyi mühitlə əlaqədardır. Həmin qanunauyğunluğun mahiyyəti yuxarıda deyildiyi kimi, belədir: təlim münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji şəraitdə cərəyan etdikdə şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir və əksinə, təlim üçün yararlı maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühit yaradılmadıqda şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsini yüksəltmək çətinləşir.

Bu qanunauyğunluğu nəzərə alaraq çalışmaq lazımdır ki, sinif otağı I-IV sinif şagirdlərinin yaşına uyğun gələn partalar və stullarla təmin edilsin. Sinif müəllimi yazı lövhəsinə diqqət yetirməlidir ki, nə yazılacaqsa bütün şagirdlər onu asan görə və oxuya bilsin. Sinif otağında uşaqların üst paltarlarını asmağa yer olmalıdır. Məlum olduğu kimi, aşağı siniflərdə müxtəlif məzmunlu və formalı yazı işləri olur. Onları səliqə ilə saxlamaq lazım gəlir. Bu məqsədlə sinif otağında bir neçə rəfli şkaflar yerləşdirilir. Aşağı siniflərdə xeyli müxtəlif fənlər tədris edilir. Onların hər biri üçün dərsliklər və dərs vəsaitləri əldə etmək, saxlamaq və istifadə etmək tələb olunur. Yəni sinif otağında kiçik kitabxana olmalıdır. Kitabları yerləşdirmək üçün rəfli yer düzəltməyə ehtiyac olur. Müəllimə layiq olan masa və stul əldə edilir.

Aşağı siniflərdə əl əməyi, idman, təsviri sənət, musiqi, riyaziyyat, həyat bilgisi fənləri üzrə tədris vəsaitləri əldə edilir, saxlanılır və lazım gəldikcə istifadə edilir. Bütün bu qədər tədris vəsaitlərini və əyani-texniki vəsaitləri saxlamaq üçün yer tələb olunur. Arzu olunur ki, sinif otağı kompüterlə, televizorla, proyektorla təmin edilə, zərurət yarananda həmin texniki vasitələrdən istifadə etmək mümkün ola.

Sual olunur: sinfin təchizatı və tərtibatına biryolluq formalaşmış hal kimi baxmaq olarmı? Xeyr, olmaz! Nə üçün? Çunki, əvvəla, adətən şagirdlər birinci sinifdən dördüncü sinifə qədər,

adətən, eyni sinif otağında dərs keçirlər. Bu, o deməkdir ki, şagirdlər yuxarı sinfə keçdikcə aşağı sinfə aid olan materiallar yığılır, yeni sinfə aid olanlarla əvəz edilir. İkincisi, adətən, tarixi günləri aşağı siniflərdə də qeyd edirlər. Sonrakı tarixi hadisələr qeyd ediləndə əvvəlki bayramlarla əlaqədar olan materiallar qismən də olsa yığışdırılır və saxlanır. Üçüncüsü, həyat bir yerdə dayanmır, inkişaf edir, yeni hadisələr ortaya çıxır. Yaranan yeni hadisələri müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər qeyd edirlər, təbii olaraq, sinfin tərtibatında dəyişikliklər edilir.

3. Sınıfda sağlam mənəvi-psixoloji mühitin təmin edilməsi təcrübəsi

Sinif otağının maddi-texniki təminatı və təchizatı nə qədər vacibdirsə, sinifdə mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması da bir o qədər zəruridir.

Sinifdə mənəvi-psixoloji durumun vəziyyəti müəllim-şagird münasibətlərinin, şagird-şagird münasibətlərinin, müəllim-məktəb rəhbərləri münasibətlərinin, müəllim-valideyn münasibətlərinin, müəllim-müəllim münasibətlərinin cəmindən asılıdır.

Müəllim öz işinə məsuliyyətlə yanaşdıqda, şagirdlərə analıq qayğısı göstərdikdə, hər birinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alıqda qarşılıqlı anlaşıma təmin edilir. Müəllim 6-7 yaşlı uşaqların ehtiyaclarını lazımınca bilmədikdə, fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmadıqda, onların şıltaqlığına dözümsüzlük göstərdikdə, kobudluq əlamətlərinə yol verdikdə mənimsəmənin səviyyəsini yüksətmək imkan xaricində olur.

Şagirdlər arasında narazılıq halları ola bilər. Diqqətli müəllim bu cür halları tez duyur, səbəbini öyrənir, lazımı pedaqoji tədbir görür, səmimiyyət göstərir, hər şey qaydaya düşür; təlim işini normal aparmaq mümkün olur. Şagirdlər arasında hansısa narazılıq əlamətləri baş qaldırdıqda, müəllim buna laqeyd qaldıqda səbəbini araşdırmadan hansınasa ağır söz dedikdə narazılığın qarşısı nəinki alınmır, hələ bir qədər də dərinləşir; təlim işi də çətinləşir.

Müəllimlə məktəb direktoru və onun müavini arasındakı münasibətin xarakteri şagirdlərin təlim işində əks səda verir. Sinif müəllimi ilə məktəb rəhbərləri arasında mehribanlıq, qarşılıq-

lı anlaşıma, xoş niyyətli dəstək aşağı siniflərdə mənimsəmənin səviyyəsinə yardımçı olur. Məktəb rəhbərlərinin səriştəsizliyi, kiçik çatışmazlığı şışirtmək, sinif müəllimini danlaq obyektinə çevirmək müəllimi həvəsdən sala, ona mənəvi əziyyət verə, şagirdlərdə mənimsəmənin səviyyəsini aşağı sala bilər.

Valideyn-müəllim münasibətlərinin necəliyi də təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Sınıfda oxuyan şagirdlərin valideynləri ilə müəllim dilbir olduqda, ortaya çıxan anlaşılmaqları sakitcə əyləşib müzakirə etdikdə və hər dəfə bir-birini başa düşdükdə, vahid fikrə gəldikdə və bir-birindən razı qalıb ayrıldıqda şagirdləri uğurla irəliləyə bilər. Hansı uşağın davranışında və ya təlimində ortaya çıxan problemlə əlaqədar günahı valideynin qeyri düzgün tərbiyəsində və ya müəllimin iş metodikasında axtarmaq halları, valideyn və müəllimin bir-birini başa düşməmək, yaxud başa düşmək istəməmək sinifdə təlim-tərbiyə işinin ahəngini pozur.

Sınıfın mənimsəmə səviyyəsinə müəllimlərarası münasibətlər də təsir göstərir. Əksər halda həmkar müəllimlər bir-biri ilə tez-tez görüşür, fikir mübadiləsi aparırlar, bir-birinin dərslərində olur, keçirdikləri tədbirlərdə iştirak edirlər, məsləhətləşirlər, bir sözlə, bir-birindən öyrənirlər. Belə ünsiyyət nəticə olaraq hər iki müəllimin şagirdlərinin xeyrinə olur. Amma tək-tək də olsa elə sinif müəllimlərimiz də olur ki, onlar, necə deyərlər, öz şirələrində bişməyə üstünlük verirlər; başqa sinif müəllimləri ilə ünsiyyətə, həmkarının təcürbəsinə gözücu da olsa nəzər yetirməyə nə təşəbbüs göstərir, nə də onları öz dərslərinə dəvət edir. Aydınır ki, bu qəbildən olan müəllimin sinfində təlimin səviyyəsi, çətin ki, yüksək olsun.

Təsvir edilən faktlar göstərir ki, sinifdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin təmin olunması ən çox sinif müəlliminin pedaqoji ustalığından asılıdır. Öz şagirləri ilə, onların valideynləri ilə, öz həmkarları ilə, məktəbin rəhbərləri ilə ünsiyyət quran müəllim öz sinfində sağlam mənəvi-psixoloji mühiti təmin edir, şagirdlərinin təlim-tərbiyəsində şəksiz uğur qazanır.

Təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biri də sinif qaydaları ilə əlaqədardır.

4. Sınıf qaydalarının yaradılması; təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməkdə onun əhəmiyyəti.

Sınıfdə və sinif otağında həyat tərzı çoxcəhətlıdır. Burada ıř rejımı, bu rejıme řagırdlerın və müəllımın əməl etmə dərəcələri, dərş zamanı řagırdlerin özlərını necə aparacaqları, sinif otağındakı avadanlıqlara onların münasibət tərzləri kimi məsələlər nəzərdə tutulur.

Sınfın fəaliyyəti formalaşan qaydalardan çox asılıdır. Bu qaydalar isə I sınıfın ilk günlərindən formalaşdırılır. İlk qayda zənglə əlaqədar olur. Müəllim deyir:

— Uşaqlar, sınıfdə ilk qayda məktəbin zəngi ilə əlaqədarır. Zəng çalan kimi bütün řagırdlər cəld, gecikmədən sinif otağına gəlirlər, onlara ayrılmıř yerdə əyləşirlər. İkinci qaydaya müəllimin sınıf otağına gəlişində əməl olunur. Müəllim sınıf otağına daxil olan kimi řagırdlər ayağa qalxır; müəllim salam verir, řagırdlər də bir ağızdan müəllimi salamlayır, müəllim onlara “Sağ olun, əyləşin” deyir, řagırdlər oturlurlar.

Müəllimdən sonra sınıf otağına daxil olan řagird qaydanı pozmuş hesab edilir. Bu səbəbdən də həmin řagird müəllimə və sınıfdəki yoldaşlarına deyir:

— Qaydanı pozduğum üçün sizdən üzr istəyirəm, bir də belə hal təkrarlanmayacaq.

Müəllimin razılığı ilə həmin řagird keçib öz yerində əyləşir.

Müəllim dərşin gedişı ilə əlaqədar olan qaydaların izahına keçərək deyir:

— Üçüncü qaydamız belədir. Müəllim danıřanda və ya yoldaşınız danıřanda yerdəki řagırdlər diqqətlə qulaq asmalıdır. Nə üçün? Çünki, danıřanın nə dediyini eşitməzsınız, geri qalarsınız; müəllim soruşduqda məyus olarsınız, deyərsiniz ki, eşitmədim; utanarsınız.

Dördüncü qayda söz deməklə əlaqədarır. Söz demək istəyən, sual vermək istəyən, sınıfdən çıxmaq istəyən, cavab vermək istəyən řagird əlini qaldırır, müəllimdən icazə istəyir. İcazə verildəndən sonra řagird danıřır, hansısa hərəkətə başlayır. Əl qaldıran řagird “mən deyim, mən deyim” ifadələri ıř-

lətməməlidir. Nə üçün? Çünki, sinifdə yersiz səs-küyün yaranmasına səbəb olur.

Beşinci qayda dərs zamanı davranışla əlaqədardır. Dərs zamanı heç kim heç kimə mane olmamalıdır, bir-birə nəşə söz deməməlidir, nəşə istəməməlidir, hansısa əhvalatı danışmamalıdır. Nə üçün? Çünki bu cür danışqlar həm özlərində, həm də digərlərində diqqəti yayındırır, intizam pozulur. Nəşə istəyən şagird əlini qaldırıb müəllimdən icazə ala bilər.

Altıncı qayda dərsin qurtardığını bildirən zənglə bağlıdır. Bu qayda haqqında müəllim şagirdlərə deyir:

Uşaqlar, dərsin bitdiyini bildirən zəngə sizin münasibətiniz necə olmalıdır?

Deyim. Burada da sizdən səbirli olmaq tələb olunur. Zəng olan kimi hay-küy salmaq yaramaz; müəllimi gözləmək lazımdır. Müəllimdən əvvəl çıxmaq ədəbsizlik olar. Müəllim sinif otağından çıxandan sonra otağı tərk etmək hörmət əlaməti olar. Bundan əlavə, nə ilə əlaqədarsa müəllim sinif otağında qalmalı olarsa, özü icazə verdikdə çıxə bilərsiniz.

Yeddinci qayda. Bəzən sinif otağında növbətçilik təşkil edilir. Növbətçilər otağın havasını dəyişməklə, otağın təmizliyi ilə, gigiyena qaydalarına əməl edilməsi ilə məşğul olurlar. Burada gözlənilməli qayda belədir: sinif növbətçilərinin tələblərinə hörmətlə yanaşmaq, onların tələblərinə əməl etmək lazımdır. Nə üçün? Çünki növbətçilər sinifdəki bütün şagirdlərin sağlamlığına qayğı göstərir. Bir də ki, növbətçilik tez-tez dəyişdirilir. Günlərin birində sizin özünüz də növbətçi olacaqsınız.

Nəhayət, sonuncu qayda tənəffüs ilə əlaqədardır. Əvvəla, tənəffüs zamanı uzağa getmək məsləhət deyil; yalnız məktəbdə olmaq faydalıdır. Nə üçün? Çünki, ən vacibi budur ki, zəngi eşidən kimi sinif otağında olasınız. Tənəffüs zamanı son dərəcədə ehtiyatlı oynamaq gərəkdir ki, yıxılıb qol-qığınızı zədələməyəsınız.

Sinif müəllimi təklif etdiyi qaydaların şagirdlər tərəfindən başa düşülməsi və onlara tam əməl olunması üzərində ciddi nəzarət qoymalıdır. Nə üçün? Ona görə ki, həmin qaydaların başa

düşülməsi tədricən bacarığa, bacarıqlar vərdişə, vərdişlər isə sinif ənənəsinə çevrilsin. Müəllim yəqin etməlidir ki, sinif qaydalarına əməl edilməsi tədricən, gündən-günə ənənəyə çevrildikcə onun müəllimlik fəaliyyəti xeyli yüngülləşir. Bu o deməkdir ki, sinif qaydalarının formalaşdırılması və onların həyata keçirilməsi üzərində dönmədən nəzarətin təmin edilməsi sinifdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini artırmağa güclü təkan verir.

Sinifdə mənimsəmənin səviyyəsi şagirdlərdə səhətin durumundan, onların sağlamlıq dərəcəsinə, xəstəliklərə, xüsusən infeksiya mənşəli xəstəliklərə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyətindən də asılıdır.

5. Sinifdə gigiyena qaydalarına əməl edilməsi təcrübəsi

Sinifdə gigiyena qaydaları, birinci növbədə, şagirdləri, müəllimləri, sinif otağını, otağın havasını, əşyaları, valideynləri əhatə edir. Gigiyenik qaydaları bilib-bilməmək, bu qaydalara əməl edib-etməmək insan orqanizminə, onun təhsilinə bu və ya digər dərəcədə təsir etməsəydi bu barədə burada söz açılmazdı. Gigiyenik qaydalar həyat əhəmiyyətli olduğundan, xüsusən uşaqların sağlamlığının qorunmasında, təhsillilik səviyyəsinin yüksəldilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun haqqında bir qədər ətraflı danışmaq faydalıdır.

Təcrübəli sinif müəllimləri şagirdlərin şəxsi gigiyenasına böyük diqqət yetirirlər. Onlar çalışırlar ki, gözlə, qulaqla, saçla, dəri ilə, ayaq və əllə əlaqədar olan gigiyena qaydaları ilə şagirdlər tanış olsunlar və tədricən həmin qaydalara əməl etsinlər.

Dərsliklər və dərs vəsaitləri ilə, yazı ləvazimatları ilə əlaqədar olan gigiyena qaydaları da sinif müəlliminin qayğılarına aiddir. O, şagirdlərə izah edir ki, yeməkdən qabaq əlləri sabunla yumaq, səhər və axşam dişləri fırça ilə təmizləmək, həftədə bir dəfə çimmək, əl və ayaq dırnaqlarını qayçı ilə kəsmək vacibdir. Dərslikləri və dərs vəsaitlərini, yazı ləvazimatlarını, oyuncaqları da təmiz saxlamaq lazımdır. Nə üçün, Çünki, təmizlənməyən əşyaların üstündə və aralarında xəstəlik törədən mikroblar ola bilər. Oturub yazı yazmaqda, kitab oxumaqda, hansısa işi görməkdə, ayaq üstündə fəaliyyət göstərməkdə gigiyena qay-

dalarının olduğunu da sinif müəllimi şagirdlərə xatırladır, məsələn, deyir ki, yazarkən və ya oxuyarkən çox əyləndə, sağ çiynini qaldırıb sol çiynini endirəndə bir sıra fəsadlar əmələ gəlir; belə və çiynilərdə vaxtından əvvəl ayrılıq, donqarlıq əlamətləri yaranır, daxili üzvlərin normal fəaliyyəti pozulur və s. Bu cür fəsadların qarşısını almaq üçün müəllim məsləhət görür ki, uşaq gərək öz oturuşuna daim fikir versin, düz otursun, masanın üzərinə çox əyilməsin.

Sinif müəllimlərindən bəziləri təcrübədə müəyyən etmişlər ki, şagirdlər hər hansı işlə eyni vəziyyətdə uzun müddət məşğul olduqda tez yorulurlar. Yorulan uşaqlarda isə biliyi və bacarığı mənimləmə əmsalı aşağı düşür. Bu faktı nəzərə alan müəllimlər şagirdlərinə məsləhət görürlər ki, eyni işlə uzun müddət məşğul olmasınlar, fəaliyyət növünü vaxtaşırı dəyişsinlər.

Gigiyena qaydalarının bir qismi də sinif otağı ilə əlaqədardır. Toz və tozla yanaşı xəstəlik törədən mikroblar döşəməyə, otaqdakı avadanlıqların üstünə, divarlara düşür. Onlar təmizlənməyə müxtəlif xəstəliklər törədə bilər. Bunlardan hali olan sinif müəllimi otağın döşəməsini, avadanlıqların üstünü vaxtaşırı təmizləyir, sinif otağının havasını tez-tez dəyişdirtir.

Müəllim bilir ki, sinifdə sağlam fiziki şərait yaratmaq, şagirdlərdə gigiyenik bacarıqlarını tam formalaşdırmaq təkcə onlardan asılı deyil, bu işdə valideynlərin də əməyi olmalıdır, onları da gigiyenik tərbiyə işinə qoşmaq lazımdır. Valideynlərlə görüşən müəllim sinifdə gigiyena qaydaları ilə əlaqədar görülən işlər, aparılan tədbirlər haqqında onlara ətraflı məlumat verir və inandırmağa çalışır ki, gigiyenik tədbirlər ailədə də davam etdirilməlidir; belə olarsa uşaqlar gigiyena qaydalarına daha tez alışarlar, hər cür xəstəliyin qarşısı vaxtında alınar, balalarımız daha gümrah, daha sağlam böyüyürlər, xəstəlik üzündən dərslər buraxma halları aradan qalxar, şagirdlərimiz uğurla təhsil alarlar.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Sinif və sinif otağı məfhumlarının mahiyyətini bilmək indiki tələbəyə və gələcək sinif müəlliminə nə verir?

2. Eyni şagirdlərin 1-ci, 2-ci, 3-cü və 4-cü siniflərdə dərs keçdikləri eyni sinif necə tərtib və təchiz edilməlidir ki, oradakı materiallar bir-birə mane olmasın, şagirdlər çaşmasınlar?
3. Necə etmək olar ki, sinifdə sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaradılsın?
4. Hansı qaydalar sinif qaydaları hesab edilir və bu cür qaydaları şagirdlərdə necə formalaşdırmaq mümkündür?
5. Sinifdə hansı gigiyena qaydalarına əməl edilməlidir və bu qaydalar sinifdə təlim-tərbiyə işinə nə kimi təsir göstərə bilər?

FƏSİL 15

Aşağı siniflərdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

1. Dərsdə şagird nailiyyətlərinə nəzarətin (monitorinqin) mahiyyəti və bunu bilməyin gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.

Şagird nailiyyətlərini qiymətləndirməyin təşkili və prinsipləri, növləri, standartları, vasitələrinin hazırlanması və s. məsələləri “Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları”nda əks olunmuşdur. Orada nəzərə çatdırılır ki, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan sinif müəllimi dərsdə məzmun vahidi üzrə problemin qoyuluşundan tutmuş, biliyin tətbiqinə qədər şagird nailiyyətini diqqətlə müşahidə etməlidir, ona nəzarət qoymalıdır ki, qiymətləndirmə ətraflı olsun.

Təlimdə nəzarət şagirdlərin tədris və idrak fəaliyyətlərinə pedaqoji rəhbərliyin ən vacib vəzifələrindən biridir. Şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərinə müntəzəm nəzarət olmadan təlimdə pedaqoji rəhbərliyi elmi cəhətdən düzgün təmin etmək mümkün olmur. Təlim zamanı şagirdlərin necə dinlədiklərini, necə işlədiklərini, necə düşündüklərini, nəyə nail olub-olmadıqlarını müəyyənləşdirib müvafiq nəticə çıxardaraq lazımı tədbir görmək pedaqoji nəzarət deməkdir. Təhsilə təzə başlayan şagirdin, məsələn, qələmi necə tutduğuna, dəftəri masa üzərində necə yerləşdirdiyinə, hərfləri necə düzdüyünə ilk günlərdən nəzarət olmasa, nəyin düzgün, nəyin isə o qədər də dəqiq olmadığı yerindəcə deyilməsə şagirdin uğurla irəliləməsi çətinləşər.

Belə bir nəzarətdə müəllimdən böyük ustalıq, pedaqoji takt, dözümlü və səbr, hər bir şagirdin fikrinə, cavabına, addımına diqqətli, son dərəcə ehtiyatlı, qayğılı münasibət tələb olunur. Nəzarət zamanı məhz bu cür qayğılı münasibət şagirdi susdurmur, onu dilə gətirir, onun daxili imkanlarını üzə çıxarır, daha düzgün fəaliyyətə istiqamətləndirir, ruhlandırır; şagird hiss edir ki, müəllim onun inkişafı üçün çalışır.

Şagirdlərin tədris fəaliyyətinə nəzarət xüsusən aşağı siniflərdə müntəzəm olmalıdır. Nəzarət bütün növ dərslərdə, hətta dərsin bütün mərhələlərində həyata keçiriləndə daha səmərəli olur. Nə üçün? Çünki, şagirdlərdə belə bir hissiyat formalaşır ki, müəllim hər şeyi görür, hər şeydən xəbər tutur; odur ki, biz hər işi səliqəli icra etməliyik.

Öz işinin ustası olan sinif müəllimi nəinki hər bir şagirdin tədris tapşırığını, bu tapşırığı yerinə yetirərkən diqqətlik, iradəlilik, səliqəlilik kimi psixoloji qüvvələrinin səviyyəsinə fikir verir; bundan əlavə dil, riyaziyyat, musiqi, təsviri sənət, əl əməyi, həyat hadisələri üzrə tapşırıqların icrası zamanı həmin psixoloji qüvvələrin necəliyinə də maraq göstərir.

Deməli, sinif müəlliminin təlimdə mənimsəməyə nəzarət vəzifəsi əhatə dairəsinə görə fənn müəllimlərinin nəzarət vəzifəsindən xeyli geniş və məsuliyyətli dir. Aşağı siniflərdə təlim zamanı mənimsəməyə nəzarətin nə demək olduğunu, onun nə dərəcədə zəruri olduğunu dərk edən tələbə həm öz tələbəlik fəaliyyətində, həm də gələcək sinif müəllimliyində bildiklərindən istifadə etmək bacarığına yiyələnəcəkdir,

Bu səbəbdən də təlim zamanı mənimsəməyə nəzarətin həyata keçirdiyi vəzifələri konkretləşdirmək və tələbənin diqqətinə çatdırmaq faydalı hesab edilir.

2. Müvəffəqiyyətə nəzarətin (manitorinqin) vəzifələri və bu vəzifələri bilməyin gələcək sinif müəllimi üçün faydası

Rəsmi sənəddə şagird nailiyyətlərinə nəzarətin (manitorinqin) və bu əsasda qiymətləndirmənin düzgün olaraq üç növü (səviyyəsi) qeyd edilir, ilkin səviyyənin üzə çıxarılması (diaqnostik qiymətləndirmə), irəliləyişlərin manitorinqi (formativ qiymətləndirmə) və yekun (summativ) qiymətləndirmə.

Şagird nailiyyətlərinə nəzarət və qiymətləndirmə müəyyənləşdirilmiş standartlar üzrə, o cümlədən məzmun standartları və qiymətləndirmə standartları əsasında həyata keçirilir. Bu zaman şagirdlərin irəliləyişləri və ya geriləmələri izlənilir, müəyyən tədbirlər görmək üçün qərarlar qəbul olunur.

Birinci vəzifə: Hər hansı yeni tədris mövzusunun şüurlu və möhkəm qavranmasını təmin etmək üçün həmin mövzunun

başla düşülməsinə imkan verən biliklərin yadda qalma vəziyyəti-
ni üzə çıxartmaq nəzarətin vəzifələrindən biridir. Burada müəllim
iki əsas vəziyyətlə üzləşə bilər. Ya məlum olur ki, nə vaxtsa keçil-
miş mövzu tam, yaxud qismən unudulub və ya yadda qalıb. Birin-
ci halda müəllim keçmiş mövzunun hafizədə bərpası üçün tədbir
görür; ikinci halda isə şagirdlərin hafizəsində qalan biliklərə isti-
nad edərək yeni mövzunun öyrənilməsini təşkil edir.

İkinci vəzifə: Öyrənilən yeni biliyin tətbiqinə imkan verən
bacarığın şagirdlərdə vəziyyətini təqribi də olsa müəyyənləşdir-
mək üçün müəllim qısamüddətli əməli tapşırıq verir. Məsələn, III
sınıfdə Azərbaycan dili dərslində müəllim isim haqqında şagirdlə-
ri məlumatlandırır, əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyil-
ir. Bunun arxasınca o şagirdlərə qısamüddətli praktik tapşırıq ve-
rir: sinifimizdəki əşyaların adlarını dəftərinizə yazın.

Şagirdlər tapşırıq üzərində işləyirlər. Müəllim sıraların ara-
sı ilə gəzərək mövzunun mənimsənilməsi səviyyəsi barədə məlu-
mat əldə edir.

Üçüncü vəzifə: Dərsin hər mərhələsində şagirdlərin nə-
lərdə çətinlik çəkdiqlərini, nələrdə uğur qazandıqlarını üzə çı-
xartmaq, yerindəcə operativ münasibət göstərmək nəzarət zama-
nı həll edilən vəzifələrdən biridir. Məsələn, yenə III sınıfdə nitq
hissələri haqqında konkret misallar əsasında şagirdləri danışdıran
müəllim kimin nə dərəcədə başa düşüb- düşmədiyini yerindəcə
yoxlayır; onlara belə bir tapşırıq verir:

— Lövhədən asılmış plakatdakı sözləri dəftərinizə köçürün.
İsmi altından bir düz xətt, sifətin altından dalğalı xətt, felin altın-
dan iki düz xətt çəkin.

Şagirdlərin yazılarını nəzərdən keçirən müəllim az vaxt ər-
zində müəyyənləşdirə bilər ki, şagirdlərin xeyli hissəsi nitq his-
sələri olan sifət və feli fərqləndirməkdə çətinlik çəkmişdir. Bunu
yəqin edən müəllim sifət və feli fərqləndirməyə imkan verən əla-
və iş aparmalı olur.

Dördüncü vəzifə: Pedaqoji və ya metodik yeniliklər haqqın-
da oxuduqları və eşitdiklərini öz təcrübəsində sınaqdan keçirməyə,
bunun səmərə verib-vermədiyini yoxlamağa imkan verən nəzarət.

Məsələn, müəllim qəzetdə oxuyur ki, təlim haqqında yeni nəzəriyyə var. Mahiyyəti belədir: yeni mövzunu müəllim şərh etmir, onun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə təşkil edir, istiqamət verir, köməklik göstərir; bu zaman onlar həm bilik və bacarıq qazanır, həm tərbiyə olunur, həm də onların psixoloji qüvvələri inkişaf edir.

Müəllim bu ideyadan öz təcrübəsində istifadə edir və müəyyənləşdirməyə çalışır ki, onun səmərəsi var ya yox. Müəllim belə qənaətə gəlir ki, həmin ideyanı həyata keçirmək çətin olsa da faydalıdır.

Beşinci vəzifə: fənn üzrə biliklərin və bacarıqların mənimsənilməsi zamanı şagirdlərdə mənəvi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin iş düşməsi vəziyyətinə nəzarət. Məsələn, IV sinfin oxu dərində “Şəhidlərin şahidiyəm” mövzusunda olan hekayə oxunub təhlil ediləndən sonra müəllim şagirdlərə belə bir tapşırıq verir:

— uşaqlar, oxuduğunuz və öyrəndiyiniz bu hekayə əsasında “Şəhidlər və şahidlər məfhumları arasındakı fərqli cəhətlər” adlı evdə yazı yazın.

Növbəti dərində şagirdlərin yazıları oxunub müzakirə edilir. Müəllim belə bir qənaətə gəlir ki, uşaqlar şəhidlər və şahidlər arasında fərqi açmışlar; şagirdlərdə sovet imperiyası ordusuna qarşı nifrət hissi yaranmışdır.

Dərində müvəffəqiyyətə nəzarətin vəzifələrini bilmək tələbənin gələcək müəllimlik fəaliyyətində ona yardımçı ola bilər. Tələbə yəqin edir ki, şagirdlərin mənimsəmə fəaliyyətinə nəzarət fənlə əlaqədar təkcə biliyin səviyyəsini müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır; pedaqoji nəzarət biliklə yanaşı, yəni təhsillilik səviyyəsi ilə yanaşı şagirdlərin mənəvi aləmini, yəni tərbiyəlilik səviyyəsini, onlarda psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ni də əhatə edir.

3. Dərində müvəffəqiyyətə nəzarətin yolları

Şagirdlərin nailiyyətlərinə nəzarətin və qiymətləndirmənin yolları və vasitələri fənn kurikulumlarında fənlər və siniflər üzrə, hətta sxemlər üzrə konkret nümunələr formasında verilmişdir. Məsələn, II sinifdə “Dinləyib-anlama və danışma” məzmun xətti üzrə test sxemi belə təqdim olunur,

Məzmun standartı	Səviyyə	Qiymətləndirmə standartı
Şagird dinlədiyini anladığını nümayiş etdirir.	4	Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirməsinə dair qiymətləndirmə sxemi.
	3	
	2	
Dinlədiyi fikirlə bağlı mövqeyi əsaslandırır.		

Şagird nailiyyətlərinin monitorinqini və qiymətləndirmə məsələsini aydın başa düşmək və gələcəkdə tətbiqini asanlaşdırmaq üçün tələbənin bəzi yolları bilməsi faydalı hesab edilir.

Şagirdlərin müvəffəqiyyətinə müəllim nəzarətinin yolları çoxdur. Şifahi nəzarət yolları, yazılı nəzarət yolları, praktik nəzarət yolları, grafik nəzarət yolları və özünənəzarət.

Şifahi nəzarət yolları bunlardır: suallara şagirdlərin cavabları; şagirdlərin şərh; şagirdlərin mətn oxuması; sxemlərin, rəsmlərin və xəritələrin şərh; təcrübə və müşahidələr haqqında şagirdlərin məlumatları.

Suallara şagirdlərin cavabları. Nəzarət məqsədi güdən sual təsadüfi olmur. Cavabdan nə gözlədiyini, nəyi müəyyənləşdirəcəyini müəllim əvvəlcədən ölçüb-biçir, sonra sual verir. Sual konkret bir şagirdə də, bütün sinfə də ünvanlana bilər. Məsələn, III sinifdə müəllim toplama və vurma əməlləri ilə müşayiyyət olunan misalların həlli qaydasını şagirdlərin nə dərəcədə mənimsədiyini üzə çıxartmaq məqsədilə bir şagirdi lövhəyə dəvət edir və bu misalı yazdırır: $18+12:3+3=13$ müəllim sonra şagirddən xahiş edir: mötərizədən elə istifadə et ki, doğru bərabərlik alınsın...

Şagirdlərin şərh: hər hansı məsələyə dair geniş fikir söyləmək, mühakimə yürütmək, dəlillər gətirmək, sübut etmək kimi bacarıqları üzə çıxartmaq üçün şagirdlərə tapşırıqlar verilir. Məsələn, IV sinfin “Oxu” dərslisi üzrə məşğələlər sona çatmaq ərəfəsində müəllim mənəvi keyfiyyətlərin nə dərəcədə yadda qaldığını öyrənmək üçün şagirdlərə belə bir sulla müraciət etdi:

—oxumuş olduğunuz hansı şeirlərdə, hekayələrdə, nağıllarda, atalar sözlərində tamahkarlığa və halallığa rast gəlmisiniz? Həmin mənəvi keyfiyyətlər barədə nə deyilir?

Şagirdlərin mətn oxuması. Şagirdlərdə bədii mətnləri oxumaq vərdişlərinin, durğu işarələrinə və ahəng qaydalarına əməl etmək bacarıqlarının nə vəziyyətdə olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllim cümlələri, mətnləri, əsərlərdən parçaları onlara oxudur, lazım gəldikdə düzəlişlər edir, istiqamət verir. Məsələn, II sinifdə müəllim Xanımana Əlibəylinin şeirindən bir parçanı şagirdə oxudur:

Yol kənarında bir daş

Yeridi yavaş-yavaş.

Demə, çanaqlı bağa

Səhər gedirmiş bağa.

Şagirdlərin sxemləri, rəsmləri, xəritələri şərh etməsi. Aşağı siniflərin dərsliklərindəki müxtəlif formalı və məzmunlu sxemlərdən, rəsmlərdən və xəritələrdən şagirdlərin nə dərəcədə baş açaqlarını öyrənmək üçün bu üsuldan istifadə edilir. Hətta bu cür əyani vəsaitlər əsasında məsələ də qurulur. Məsələn, II sinif üçün riyaziyyat dərslisinin 157-ci səhifəsindəki şəkildən istifadə edilir. Şəkildəki tərəzinin bir gözündə iki daş var; birinin üzündə 5 kq, digərində isə 10kq yazılıb. Tərəzinin o biri gözündə qutu var: qutunun üstündə 2kq qoyulub, qutunun içində nəşə var, ağırlığı isə məlum deyil. Tərəzinin göstəricisi bərabərdir. Müəllimin tapşırığı belədir:

—şəkli oxuyun və qutuda olan əşyanın ağırlığını tapın.

Təcrübələr və müşahidələr haqqında şagirdlərin məlumatları. Təbiət və cəmiyyət hadisələrini müşahidə etmək və bu barədə öz təəssüratlarını dilə gətirmək istiqamətində şagirdləri işlətmək üçün aşağı siniflərdə imkanlar az deyil. Məsələn, IV sinifdə payız fəslə ilə əlaqədar mətnlər öyrənildikdən sonra müəllim oxu dərslində belə bir mövzu ətrafında şagirdlərin müqayisəli fikirlərini öyrənirdi:

—Keçən ilin və bu ilin payızında havanın, torpağın, quşların, ağacların, otların həyatında nələrin təkrarlandığına diqqət yetirin.

Yazılı nəzarət yolları bunlardır: imla, ifadə, inşa yazıları, məsələ və misal həlli. Sınıfdən, fəndən və mövzudan asılı olaraq yazılı nəzarət yolları dərsin bir hissəsini, yaxud bütöv dərsi əhatə edir.

Praktik nəzarət yolları: məktəbin fənn kabinetlərində, laboratoriyalarında, sexlərində, məktəbyanı sahədə, idman zalında və idman sahəsində şagirdlər əldə etdikləri nəzəri bilikləri müəllimin rəhbərliyi altında praktikada tətbiq edə bilirlər.

Qrafik nəzarət yolları: müəllimin göstərişi ilə şagirdlər müəyyən sxem və ya çertyoj çəkir, cədvəl və ya diaqram tərtib edirlər, eskiz və ya kontur xəritə hazırlayırlar. Qrafik nəzarət üsullarından istifadədə məqsəd kəmiyyət göstəriciləri və proseslər arasındakı asılılıqları şagirdlərin əyaniləşdirə bilmək bacarıqlarının səviyyəsini üzə çıxartmaqdan ibarətdir.

Sual olunur: şagird müvəffəqiyyətinə nəzarət etmək üsullarından hali olmaq tələbənin nəyinə lazımdır? Tələbə sinif müəllimliyinə hazırlaşdığından, I-IV siniflərdə oxuyan şagirdlərin müvəffəqiyyətinə daim nəzarət etməli olacaqdır; tələbə aşağı siniflərdə müxtəlif fənlərin tədris olunduğunu bilməli, hər fənnin xüsusiyyətlərinə uyğun nəzarət üsullarının tətbiq edildiyini xatırlamalıdır; o, psixoloji cəhətdən gələcək fəaliyyətinə hazır olmalıdır.

4. Dərsdə şagird nailiyyətini qiymətləndirməyin mahiyyəti

Təlim zamanı şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsinə nəzarət etmək nəzarət xatirinə aparılmır. Yuxarıda deyildiyi kimi, nəzarət qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulur. Nəzarətin müxtəlif yollarından istifadə edən müəllim təlimdə şagirdlərin nələrdə uğur qazandıqlarını, nələrdə çətinlik çəkdiklərini üzə çıxartmağa çalışır.

Burada sual yaranır: aşağı sinif şagirdlərində biliklərin, bacarıq və vərdişlərin vəziyyətini müəyyənləşdirən müəllim öz işini bitmiş hesab edə bilərmə? Yoxsa, o, növbəti addımlar da atmalı, həmin səviyyəyə münasibət də bildirməlidir, şagirdlərin müvəffəqiyyət dərəcəsini hansı formada qiymətləndirməlidir? Aparılmış araşdırmalar sübut etmişdir ki, aşağı sinif şagirdlərinin də mənimsəmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsi faydalıdır; şagirdin mənimsəmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsində müəllim də, şa-

gird də, valideyn də, məktəb rəhbərləri də, bütövlükdə dövlət də maraqlıdır.

Şagird sinifdə, şagirdlərlə birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən də yoldaşlarla müqayisədə özünü az da olsa qiymətləndirir. Amma, buna baxmayaraq, şagird öz fəaliyyətinə müəllimin də münasibətinə ehtiyac hiss edir.

Müəllim yaxşı başa düşür ki, şagirdin müvəffəqiyyəti yalnız onun fəaliyyətinin məhsulu deyil, burada öz fəaliyyətinin necəliyi də vardır; bu mənada şagirdin mənimsəmə dərəcəsinə müəllimin verdiyi qiymətə həm də öz fəaliyyətinə verilən qiymət kimi baxmaq olur.

Şagirdin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməkdə valideyn də maraqlıdır. Valideyn bilmək istəyir ki, onun övladı necə təhsil alır, nələrdə uğur qazanır, nələrdə axsayır; lazım gələrsə müəllimlə əlbir olub müvafiq tədbirlər görə bilər.

Şagirdlərin müvəffəqiyyətini qiymətləndirməkdə məktəbin rəhbərləri az maraqlı deyil. Onlar da bilməyə çalışırlar ki, məktəbdə təlim-tərbiyə işləri necə cərəyan edir, xüsusən aşağı siniflərdə təhsilin bünövrəsi nə dərəcədə möhkəm qoyulur.

Nəhayət, dövlət də diqqət yetirir ki, aşağı siniflərdə respublika üçün həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən yetgin vətəndaşlar hazırlanmasının ilk pilləsi uğurlu olsun.

5. I-IV sinif şagirdlərinin nailiyyətlərini qiymətləndirməyin formaları.

“Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları “nda şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirməyin üç əsas növünü göstərmişdik, ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi (diaqnostik qiymətləndirmə); irəliləyişlərin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə); yekun (summativ) qiymətləndirmə,

Məlum olduğu kimi, respublikamızın təhsil ocaqlarında şagirdlərin və tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində müxtəlif sistemlər tətbiq edilir. Ali məktəblərdə 100 bal sisteminin də, 5 bal sisteminin də, məqbulun da istifadə olunduğu hallar var. Orta ümumtəhsil məktəblərinin bəzilərində 5 bal sistemi, bəzilərində isə 9 bal sistemi tətbiq edilir.

Soruşmaq olar: hazırda I-IV sinif şagirdlərinin bilik və bacarıqları hansı formalarda qiymətləndirilir? Azərbaycan Respublikasında aşağı sinif şagirdlərinin müvəffəqiyyəti rəsmən iki sistem əsasında qiymətləndirilir: beş bal sistemi və doqquz bal sistemi. Bundan əlavə, yüzbal sistemi üzrə qiymətləndirməni həyata keçirən özəl tədris müəssisəsi də mövcuddur.

Beş bal sistemi üzrə formalaşmış bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi meyarları əsasən doqquz bal sistemində də tətbiq edilir.

İstər beş bal sistemi üzrə, istərsə də doqquz bal sistemi üzrə qiymətləndirmədə ümumi olan faydalı bir cəhət var. Hər ikisində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi I sinfin ikinci yarımildən başlayır.

Respublikamızda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində iki sistemin-beş ballı və doqquz ballı sistemin tətbiqi faydadan çox ziyan vurur. Respublikamızın reallığında elmi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı vahid sistemin istifadəsi arzu olunandır.

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində rəsmi təcrübə ilə yanaşı qeyri rəsmi qiymətləndirmə təcrübəsi də müşahidə edilir. Bəzi müəllimlər I yarımildə şagirdlərin uğurlarını əldə düzəldilmiş rəngli ulduzcuqlarla qiymətləndirirlər. Tapşırıqları qüsursuz, səliqəli yerinə yetirən uşaqlara beş ədəd ulduzcuq, cüzi nöqsana yol verən uşaqlara dörd ədəd ulduzcuq verilir və s.

Şagirdin işinə, cavabına, səliqəsinə qiyməti xoş sözlərlə, fərhəlandırıcı nidalarla ifadə edən sinif müəllimlərimiz yaxşı ki, az deyil. Parta arxasında düz oturan, qələmi əlində qaydaya uyğun tutan, səliqəli yazan, suala dolğun cavab verən, mətni ahənglə oxuyan şagirdə “Afərin”, “Bax, belə yazarlar”, “Bax, belə cavab verərlər”, “Mənim sevimli oğlum”, “Mənim istəkli qızım” kimi ifadələr şagirdləri daha da yaxşı oxumağa sövq edir.

Təlimdə fərqlənən şagirdlərə yaxınlaşıb əlini onun çiyinə toxunduran, saçına sıgal çəkən müəllimlərimiz də var. Onlara da haqq qazandırmaq lazımdır.

Aşağı siniflərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində rəsmi bal ilə yanaşı bu cür qeyri rəsmi qiymətləndirmə üsullarından da istifadə edilə bilər. Çünki belə qiymətləndirmə üsulları müəllim-şagird ünsiyyətini gücləndirir.

6. Qiymətləndirməyə verilən tələblər.

İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə aparılır, I-IV siniflərdə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və həmin siniflərdə müəllimliyə hazırlaşan tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

Tələbə hər iki istiqamətdə aparılan qiymətləndirmə məsələlərini öyrənməkdə maraqlıdır, həm tələbə kimi nailiyyətləri, həm də müəllim kimi nailiyyətləri üç səviyyədə, tədris müəssisəsi səviyyəsində, həm ölkə səviyyəsində, həm də beynəlxalq səviyyədə öyrənilərək qiymətləndirilir.

Fənn kurikulumlarında bütün növ qiymətləndirmənin aparılmasında bəzi prinsiplərə riayət olunur, məqsəd uyğunluq, nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi, toplanmış məlumatların keyfiyyətə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunması, qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq, təlim fəaliyyətində qiymətləndirmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması.

Şagirdlərin (tələbələrin) nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə verilən digər tələblərin nəzərə alınması da faydalı hesab edilir.

1. Verilən qiymət şagirdin bilik və bacarıq səviyyəsini qısa da olsa səciyyələndirməklə müşayiət olunmalıdır. Nə üçün? Çünki, biliyinə və bacarığına nə üçün yüksək qiymət verildiyini müəllimin dilindən eşidən şagirdin (tələbənin) oxumaq həvəsi artır; yaxud bilik və bacarığındakı nöqsanın nədən ibarət olduğunu, onun nədən irəli gəldiyini müəllimdən eşidən şagird (tələbə) də çalışır ki, gələcəkdə o cür qüsura yol verməsin. Biliyin qiymətləndirilməsini aşkarlıq şəraitində səciyyələndirən müəllim şagirdlərə daha güclü təsir göstərmiş olur: birinci haldan şagirdlər nümunə götürürlər; ikinci haldan isə digər şagirdlər (tələbələr)

yoldaşın nöqsanından özləri üçün nəticə çıxarmaq imkanı qazanırlar.

2. Şagirdlərin(tələbələrin) bilik və bacarığına verilən qiymət ədalətli olmalıdır. Qiymət şagirdin bilik və bacarığında ki vəziyyəti olduğu kimi düzgün əks etdirdikdə şagird (tələbə) də, məktəb rəhbərləri də razı qalır; onlar mövcud vəziyyətdən real nəticə çıxara, əsaslı tədbir görə bilirlər. Verilən qiyməti şişirtdikdə müəllim nəinki özünü aldadır, vəziyyətin normal olduğu barədə başqalarında təəssürat yaratmış olur; həm də şagirdi (tələbəni) tərkisilahl edir, məktəb rəhbərlərini də, valideynləri də çaşdırır.

Qiymətin əsassız olaraq aşağı salınması da şagirdlərin (tələbələrin) oxumaq və işləmək, çalışmaq həvəsini söndürür, müəllimin özünü hörmət və etibardan salır. Nəticədə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək xeyli çətinləşir.

3. Şagirdin davranış xüsusiyyətləri onun biliyinə verilən qiymətə təsir göstərməməlidir. Davranışı qiymətləndirməyin başqa meyarları və formaları var. Burada söhbət biliyin qiymətləndirməsindən gedir. Davranışda bu və ya digər qəbahətə yol verdiyinə görə şagirdin (tələbənin) bilik və bacarığının qiymətini aşağı salan müəllim ciddi pədaqoji səhvə yol verir: qiymətdən cəza vasitəsi kimi istifadə etmiş olur.

4. Şagirdin (tələbənin) biliyini qiymətləndirərkən yalnız məzmun deyil, forma da nəzərə alınmalıdır. Müvəffəqiyyəti qiymətləndirərkən şagirdin (tələbənin) yalnız nə dediyinə və nəyi icra etdiyinə deyil, həm də onun necə dediyinə və necə icra etdiyinə diqqət yetirən müəllimə haqq qazandırmaq lazımdır. Çünki belə müəllimlər necəliyə nəinki fikir verir, həm də onu sözlə xüsusi qabartdıqda şagirdlərin (tələbələrin) diqqətini cəlb edir; onlar nitqin forma cəhətlərinə də məsuliyyətli münasibət göstərməyə çalışırlar. Tapşırığın icra tərzinə müəllim fikir vermədikdə şagirdlərdə (tələbələrdə) məsuliyyətsizlik halları baş qaldırır, tapşırıq başdansaovdu yerinə yetirilir.

İşi yüksək keyfiyyətdə icra etmək bacarığının şagirdlərə aşılınması indiki dövrdə böyük aktuallıq kəsb edir.

6. Nailiyyəti qiymətləndirilməsində şagirdin dərşboyu fəaliyyətinin və kurrikulum tələblərinin nəzərə alınması. Şagirdlərin uğurlarını və ya uğursuzluqlarını dərşdə qiymətləndirmək məqamı təcrübədə müxtəlifdir. Bəzi müəllimlər evə verilmiş tapşırığın icra vəziyyətini dərşin əvvəlində yoxlayaraq yerində qiymətləndirir. Dərşin gediş zamanı həm ev tapşırığının icra vəziyyətini, həm də dərşdə şagirdin iştirak dərəcəsini nəzərə alaraq qiymətləndirən müəllimlərimiz də var. Üçüncü qrup qiymətləndirmə məqamı da tez-tez müşahidə olunur. Bu cür hallarda müəllim şagirdlərin dərşboyu fəaliyyətinin necəliyini diqqətdə saxlayaraq yalnız dərşin sonunda qiymətləndirmə ilə məşğul olur. Təcrübə göstərir ki, sonuncu qrupa aid olan müəllimlərin şagirdlərində mənimsəmə səviyyəsi, adətən, yüksək olur. Nə üçün? Çünki, bilik və bacarıq səviyyəsi dərşin əvvəlində qiymətləndirilən şagirdlər, adətən, arxayınlaşırlar; dərşin sonrakı mərhələlərində o qədər də fəallıq göstərmirlər. Təəcübü deyil ki, arxayınlaşma halları həm qeyri müvəffəq qiymət almış şagirdlər arasında, həm də fərqlənən şagirdlər arasında müşahidə olunur. Üçüncü qrup müəllimlərin şagirdlərində arxayınlaşmağa imkan verilmir; dərşin əvvəlində zəiflik göstərən şagirdə inam yaranır ki, dərşin sonrakı mərhələlərində fəallıq göstərsə, diqqətli olarsa səyi nəzərə alınar və müsbət qiymət alar. Bir sözlə, sonuncu iş təcrübəsi şagirdləri dərşboyu səfərbər vəziyyətdə, işlək formada saxlayır.

I. Müvəffəqiyyəti hesaba almağın əhəmiyyəti.

Şagirdlərin dərş zamanı qiymətləndirilməsi rəsmən təlimin son mərhələsi hesab edilir. Lakin məktəb təcrübəsi göstərir ki, səriştəli məktəb rəhbərləri və müəllimlər şagirdlərin biliklərinə, bacarıq və vərdişlərinə verilən qiymətlərə gələcək işin başlanğıcı kimi də baxırlar. Ayrı-ayrı fənlər üzrə məktəbdə vaxtaşırı keçirilən yazılı və şifahi yoxlamalar təşkil edilir. Alınan nəticələr müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunur. Fənn komissiyaları, metodbirləşmələr, pedaqoji şura, sinif valideynlər yığıncağı işə qoşulur; uğurlar və onların səbəbləri, habelə kəsirli cəhətlər və onları törədən səbəblər araşdırılır. Obyektiv, qərəzsiz, xeyirxah aparılan araşdırmalar öz bəhrə-

sini verir: məktəb rəhbərlərinin, sinif müəllimlərinin və valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr konkretləşdirilir.

Şagirdlərin bilikləri, bacarıq və vərdisləri qiymətləndirilən və nəticələri nəzərə alınan zaman onlarda tədris bacarıqları ilə yanaşı idrak bacarıqlarının necəliyinə diqqət yetirən müəllimlərimiz var. Məsələ burasındadır ki, müəllimlərimizin böyük əksəriyyəti şagirdlərin müvəffəqiyyətini qiymətləndirərkən onların nümayiş etdirdikləri yalnız fənn üzrə biliklərinə fikir verir; bu biliklərin mənimsənilməsinə imkan verən idrak əməliyyatlarının şagirdlərdə necəliyinə isə məhəl qoymur. Bu da təbiidir. Nə üçün? Çünki, fəaliyyətdə olan sinif müəllimlərimiz ali məktəbdə təhsil alarkən tədris bacarıqları ilə yanaşı idrak bacarıqlarının da olduğu barədə, təlimdə bu bacarıqların rolu barədə lazımı məlumat verilməmişdir. Belə bir reallıq nəzərə alınmalıdır.

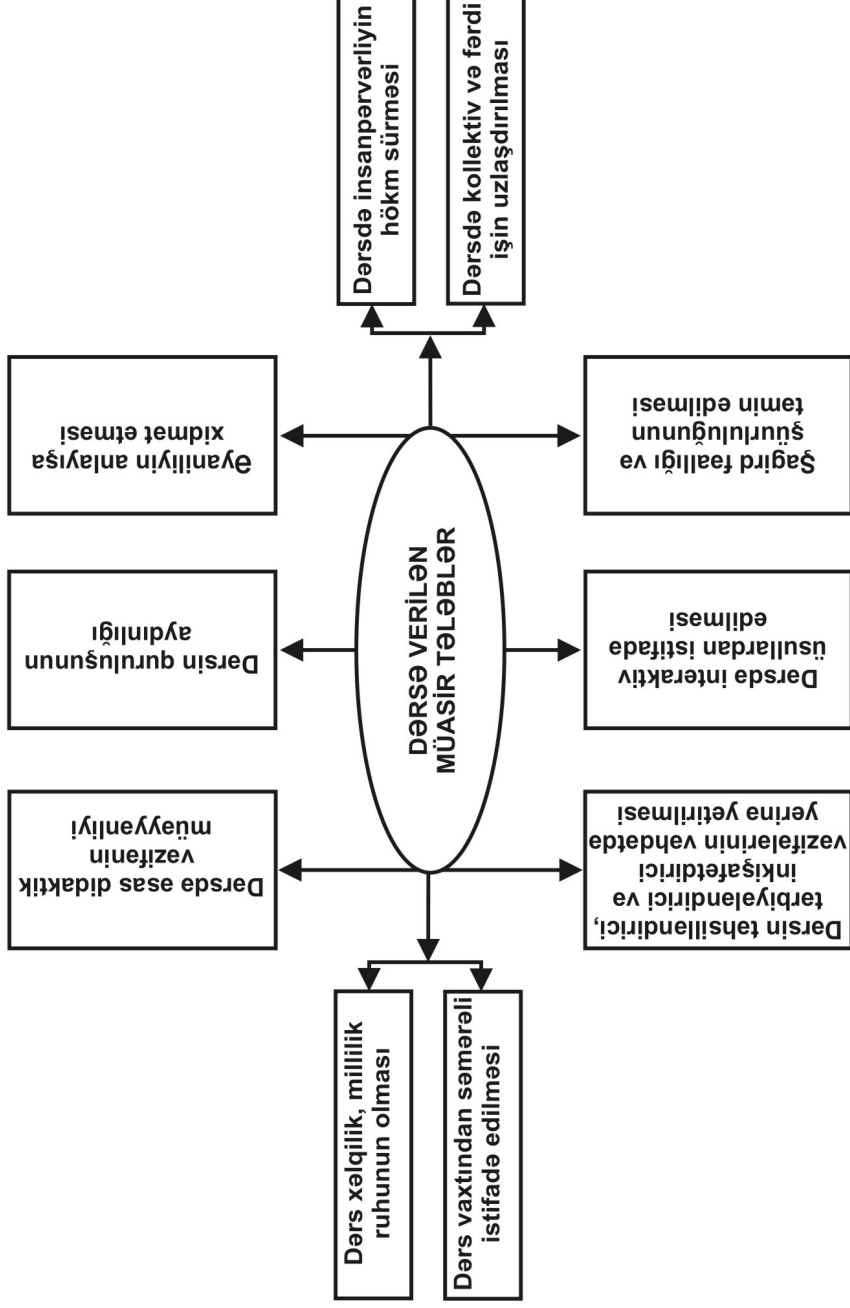
Şagirdlərin biliyi həm qiymətləndirilən zaman, həm də yekunlaşdırılaraq gələcək vəzifələr müəyyənləşdirilən zaman onların idrak bacarıqlarının necəliyi hökmən nəzərə alınmalıdır. Bundan ötrü sinif müəllimləri tədris bacarıqlarını müşaiyət edən və müşaiyət etməli olan idrak bacarıqlarının nələrə ibarət olduğunu öyrənməlidirlər. Hələ bu, azdır. Onlar hər hansı fənn üzrə bu və ya digər mövzunun tədrisi zamanı hansı tədris bacarıqları ilə əlaqədar hansı idrak bacarıqlarının da işə qoşulmalı olduğunu konkret misallarda araşdırsalar və öz gündəlik işlərində nəzərə alsalar səmərəsini tez bir zamanda yəqin edərlər.

İstər hər hansı fənn üzrə, istər ayrı-ayrı məktəblər üzrə, istərsə də ölkə üzrə təhsilin vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə və onun səviyyəsini yüksəltməkdə şagirdlərin biliklərinə, bacarıq və vərdislərinə nəzarət qoymağın, onu obyektiv qiymətləndirməyin və nəticəsini düzgün hesaba almağın dövlət əhəmiyyətini daim yadda saxlamalı, ona əməl etməliyik.

7. Nailiyyətin qiymətləndirilməsinin təşkilində kurikulum müddəalarının nəzərə alınması.

Qiymətləndirmədə birinci növbədə nəzərə alınmalı dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş “ Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları “ dır. Bu sənədə əsasən şagird nai

DƏRSƏ VERİLƏN MÜASİR TƏLƏBLƏR

liyyətlərini qiymətləndirməyin öhdəsindən uğurla gəlmək üçün ən azı aşağıdakı məfhumların mahiyyətini başa düşmək zəruridir, məzmun vahidi, məzmun standartı, qiymətləndirmə standartı, qiymətləndirmə sxemləri, nailiyyət səviyyələri və s.

Məzmun xətti — Bu və ya digər fənn üzrə mənimsənilməsi zəruri sayılan bilik və bacarıq daşıyıcısıdır. Məsələn, II sinifdə Ana dilindən lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə təhsil alanın öyrəndiyi “yeni söz”.

Məzmun standartı — təhsil alanın öyrəndiyi bilik və bacarıq səviyyəsinə dövlət tərəfindən qoyulan tələbdir. Yuxarıda gətirdiyimiz misalla əlaqədar mümkün olan məzmun standartlarından biri belə səslənir, öyrəndiyi yeni sözün mənasını izah edir.

Qiymətləndirmə standartı — təhsil alanın nailiyyət səviyyəsinə qoyulan dövlət tələbidir; imkan verir ki, məsələn, yeni sözün mənasını hansı səviyyədə mənimsənildiyini üzə çıxarsın.

Qiymətləndirmə sxemi — qiymətləndirmə standartının dörd gözlü şkala formasında konkretləşdirilməsidir. Şkalanın hər gözü bir səviyyəni göstərir.

Nailiyyət səviyyələri — səviyyə — 1, səviyyə — 2, səviyyə — 3, səviyyə — 4, formasında konkretləşibdir. Səviyyə — 1 ən aşağı, səviyyə — 4 isə ən yüksək səviyyəni əks etdirir.

Qiymətləndirmə sxemlərinin formalaşdırılmasında müəllimlər sərbəstdirlər. Bu istiqamətdə müəllimin işini yüngülləşdirmək məqsədi ilə kurikulumda qiymətləndirmə sxeminin xeyli elementləri göstərilmişdir.

Kurikulumun faydalı cəhətlərindən biri də orasındadır ki, qiymətləndirmə şkalasını doldurmağa başlayan şəxs (müəllimin), tədqiqatçının nədən başlamalı olduğuna istiqamət verir. Bu məqsədlə iki sual üzərində düşünməyi tövsiyə edir,

1. Mən nəyi (məzmun standartını, yoxsa onun mənimsənilmə səviyyəsini, yoxsa hansısa aspektini, yoxsa xüsusiyyətini və s.) qiymətləndirməliyəm,

2. Aşağı, orta və yuxarı nailiyyət səviyyələrinin xüsusiyyətlərini necə müəyyənləşdirmək olar,

8. Dərsə verilən müasir tələblər

Yönləldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Dərsdə şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarət etməyə ehtiyac varmı? Varsa bu ehtiyac nələrdən irəli gəlir?
2. Şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarətin qarşısında hansı vəzi-fələr qoyulur?
3. Nəzarətin vəzifələrini necə, hansı yollarla həyata keçir-mək olar? Siz əlavə hansı yolları təklif edirsiniz?
4. Dərsdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndir-məmək nələrə səbəb olar?
5. Aşağı siniflərdə şagirdlərin bilik və bacarıqları hansı formalarda qiymətləndirilir? Buna sizin münasibətiniz necədir?
6. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilmiş qiymətlərin hesaba alınmasını necə başa düşürsünüz?
7. Qiymətləri hesaba almağın əhəmiyyətini sübut edin.

FƏSİL 16

Sinif müəllimi fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri

1. Sinif müəllimi fəaliyyətinin sinif rəhbəri fəaliyyətindən fərqi

Sinif müəllimi də, sinif rəhbəri də ayrı-ayrı siniflərdə fəaliyyət göstərsələr də onların iş xüsusiyyətləri bir-birindən xeyli fərqlənir.

Sinif müəllimi yalnız öz sinfində dərs deyir; sinif rəhbəri isə rəhbərlik etdiyi sinifdən əlavə digər siniflərdə də öz fənnini tədris edə bilər; sinif rəhbəri yalnız bir fənnin müəllimidir; sinif müəllimi isə, adətən, öz sinfindəki bütün fənlər üzrə müəllimlik edə bilər.

Sinif müəllimi sinifdə tədris edilən bütün fənlərin mənimlənməsi üzrə məsuliyyət daşıyır, sinif rəhbəri isə əsasən təmsil etdiyi fənn üzrə cavabdehdir. Sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində, dərsləndirən tədbirlərin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində əsasən öz qüvvəsinə güvənir, sinif rəhbəri isə dərsləndirən tədbirlərin hazırlanmasında da, icrasında da həmin sinifdə dərs deyən müəllimlərin imkanlarından istifadə edə bilər.

Sinif müəllimi hər gün azı dörd saat şagirdlərlə işləyir. Sinif rəhbəri isə başlıca olaraq təhkim olunduğu sinifdə öz fənni üzrə dərs zamanı şagirdlərlə birbaşa təmasda olur.

Sinif müəllimi şagirdlərlə əlaqədar yaranan problemi yerində, təxirə salmadan həll etmək imkanına malikdir. Sinif rəhbərində isə belə imkan yox dərəcəsidir.

Göründüyü kimi, sinif müəlliminin fəaliyyəti sinif rəhbərinin fəaliyyətindən qat-qat mürəkkəb və çətinidir; bununla yanaşı, olduqca xeyirxah fəaliyyətdir.

2. Sinif müəllimi fəaliyyətinin fənn müəllimi fəaliyyətindən fərqli cəhətləri.

Sinif müəllimi və fənn müəllimi adları təsadüfi işlədilmir. Hər ikisi müəllimdir; ikisi də pedaqoji işçidir. Lakin bununla yanaşı, onların fəaliyyətində xeyli fərqli cəhətlər var ki, bu fərq nəzərə alınmalıdır.

Əvvəla, fənn müəllimi, bir qayda olaraq, yalnız bir fənni (məsələn, tarixi, yaxud riyaziyyatı və ya xarici dili və s.) tədris edir; sinif müəllimi öz sinfində müəllimi Azərbaycan dilinin də, riyaziyyatın da, həyat bilgisinin də, əmək hazırlığının da, digər fənlərin də tədrisi ilə məşğul olur.

İkincisi, fənn müəllimi növbəti dərse yalnız öz fənni üzrə mövzunun tədrisinə hazırlaşır; sinif müəllimi isə dərslər cədvəlində nəzərdə tutulmuş dörd fənnə aid bir deyil, adətən, dörd mövzu üzrə hazırlaşmalı olur.

Üçüncüsü, fənn müəllimi dərslər zamanı özünü aparmaq qaydalarına müəyyən qədər alışıb-şəyşmiş şagirdlərlə iş aparır; sinif müəllimi isə sinifdə hələ özünü aparmaq qaydalarına tam alışmamış şagirdlərlə işləyir.

Dördüncüsü, fənn müəllimi növbəti mövzunun tədrisinə yalnız öz fənni üzrə hazırlaşır, onun həm elmi, həm də metodik yenilikləri ilə maraqlanır. Sinif müəllimi isə növbəti dərslərə yalnız bir fənnə aid mövzu üzrə deyil, dörd fənnə aid mövzular üzrə hazırlaşmalı olur.

Beşincisi, fənn müəllimi növbəti mövzunun tədrisinə hazırlaşarkən konkret bir dərslərin tərbiyəvi imkanlarını araşdırıb nəzərə almağa çalışır; sinif müəllimi isə növbəti gündə dörd fənn üzrə mövzulara hazırlaşarkən dörd dərslərin tərbiyə imkanları üzərində düşünməli, onları reallaşdırmağın yollarını da müəyyənləşdirməli olur.

Altıncısı, eyni sözlər dərslərin psixoloji inkişaf imkanlarına da aiddir. Bir var bir dərslərin psixoloji inkişaf imkanları haqqında, bu imkanların istifadə yolları haqqında götür-qoy edəsən, bir də hər gün dörd müxtəlif fənlərə aid dərslərin psixoloji inkişaf imkanları barədə, onları reallaşdırmağın yolları barədə axtarış edəsən.

Yeddincisi, təcrübə göstərir ki, eyni fənn üzrə növbəti dərslərə hazırlaşan və həmin dərsləri təşkil edən müəllimin ali sinir sistemində stereotip bir qədər tez yaranır. Nə üçün? Çünki müəllimin eyni fənn üzrə təşkil etdiyi dərslərin strukturu, istifadə etdiyi üsullar, onun iş üslubu dərslərdən-dərse çox halda təkrarlanır. Sinif müəlliminin işində stereotiplər çox ləng, çox gec formalaşır.

Nə üçün? Çünki sinif müəlliminin gün ərzində təşkil etdiyi dörd dərs eyni fənn üzrə deyil, dörd müxtəlif səciyyəli fənlər üzrə olduğundan, bu fənlərə aid dərslərin strukturları, onlarla aparılan iş üslubu da başqa- başqa olur.

Sinif müəlliminin iş üslubundakı müxtəliflik və bunun nəticəsi olaraq onun ali sinir sistemində stereotiplərin ləng formalaşması başqa cəhətdən həm müəllimin, həm də şagirdlərinin xeyrinədir. Nə üçün? Çünki, yeknəsək iş üslubu, görülən işlərin dərsdən-dərsə təkrarlanması müəllimin özünün də, onun şagirdlərinin də yorulmasına səbəb ola bilər.

3. Sinif müəlliminin üzərinə valideynlik qayğısının da düşməsi

Sinif müəlliminin qaygıları kifayət qədərdir. O, müəyyən mənada həkimdir. Ailədən və bağçadan təzə ayrılaraq müntəzəm təlim mühitinə düşmüş balaca uşaqlardan bəzilərinin gah dişi ağrıyır, gah başı, gah ayağı ağrıyır, gah qolu, gah gözü ağrıyır, gah qulağı, mədəsindən şikayət edənlər də olur. Hələ dərsdə çətinlik çəkənlər qalsın bir yana; hər gün dörd saat müəllimin yanında olan uşaqların səhhətində üzə çıxan ağrı-acıların ilk ağırlığını, ilk sıxıntıları çəkən, ilk yardımçısı olan, ilk “həkim” sinif müəllimidir. Sonra, ehtiyac olanda, məktəb həkimisi köməyə gəlir.

Sinif müəllimi həm də həssas psixoloqdur. O, daim uşaqları müşahidə edir. Uşaqlar arasında küsmək, incimək, sevinmək, əsəbiləşmək, fərəhlənmək, kədərlənmək kimi psixoloji xüsusiyyətləri diqqətlə izləyən sinif müəllimi həmin xüsusiyyətlərin səbəblərini də araşdırmağa çalışır.

Bütün bunlarla yanaşı, sinif müəllimi həm də qayğıkeş, doğma ananı əvəz edir. O, təzəcə məktəbə ayaq basan uşağın yeməyinə diqqət yetirir; özü ilə çantasında gətirdiyi meyvəni yeyib-yemədiyini ilə maraqlanır. Sinif müəllimi hər bir şagirdin nitqinə, yazısına doğma ana kimi yanaşır, azacıq uğurunu qabardır, nöqsanını mülayim formada nəzərinə çatdırır, əlindən tutub istiqamət verir. Əsası həm də budur ki, sinif müəllimi şagirdin yol verdiyi nöqsana görə, yazısındakı, danışığındakı çatışmazlığa görə danlamır, ağır söz demir, xatirinə dəymir, “mənim balam”, “mənim qı-

zım”, “mənim oğlum” kimi məlhəmli ifadələrlə özünə çəkir. Tələbələrımız sinif müəlliminin bu gözəl mənəvi keyfiyyətlərini də yadda saxlamalıdır.

4. Sinif müəllimi həm də fənn müəllimi kimi.

Sinif müəllimi sinifdə yalnız “təcili yardım” deyil; o, sinfin yalnız həssas psixoloqu deyil; sinif müəllimi sinifdə yalnız qayğıkeş ana, qəlbə yalnız məlhəm gətirən tərbiyəçi deyil; o, həm də adı böyük hərflərlə yazılmalı Müəllimdir.

Sinif müəllimi digər müəllimlər kimi hər hansı konkret bir fənni tədris edən müəllim də deyil. O, sinif müəllimidir, sinif müəllimidir! Afərin o şəxsə ki, bu adı- sinif müəllimi adını ilk dəfə düşünüb, ifadə edib və bu gün də qürurla səslənir. — SİNİF MÜƏLLİMİ. İlk müəllim!

Dünyada şöhrət tapmış şəxslər müəllimləri barədə danışanda həmişə ilk müəllimlərini xatirələrində canlandırırlar, onları anırlar, onlara öz ehtiramlarını bildirirlər. Onların arasında dünya fəthləri də vardır. Belələri haqqında hətta rəvayətlər də yaranmışdır. Bu cür deyimlərdən biri türk dünyasının böyük sərkərdələrindən biri olmuş Əmir Teymurla bağlıdır. Yazıldığına görə, Əmir Teymur məclisinə gecikənlərin boynunu vurdurarmış. Günlərin birində onun istəkli baş vəziri məclisə gecikir. Səbəbini soruşanda baş vəzir cavab verir:

— Qibleyi Aləm! Mən gəlirdim. İrəlidə müəllimim gedirdi. Yerişimi yavaştdım ki, arxam ona tərəf düşməsin. Bu səbəbdən də gecikməli oldum.

Əmir Teymur “afərin” deyib baş vəziri əfv edir. Onu da yazırlar ki, Əmir Teymurun vəsiyyətinə görə onu müəlliminin ayaqları ucunda dəfn etmişlər.

Azərbaycan xalqı müəllim adına böyük ehtiramla yanaşır. El arasında hörmət qazanan, adamlara düzgün məsləhət verən şəxsə, peşəsindən asılı olmayaraq Müəllim deyə müraciət edirlər.

Sinif müəlliminin bu cür cazibədar və xeyirxah xüsusiyyətləri ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə kadr hazırlığını təmin etməli olan tədris planı şərtləndirir. Tədris planına görə kamil sinif müəllimi Azərbaycan dilini və onun tədrisi

metodikasını, riyaziyyatın ibtidai kursunu və onun tədrisi metodikasını, musiqi və onun tədrisi metodikasını, fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikasını, təsviri incəsənət və onun tədrisi metodikasını, uşaq psixologiyasını, anatomiyası və fiziologiyasını, pedaqogikası və gigiyenası, tarixi və bəzi digər fənləri öyrənməli olur.

5. Sınıf müəlliminin valideynlərlə və ictimaiyyətlə əlaqəsi

Sınıf müəlliminin ən güclü silahı valideynlərlə sıx, möhkəm əlaqə saxlamasıdır. Ayrı-ayrı valideynlərlə deyil, sinifdəki bütün şagirdlərin valideynləri ilə hərtərəfli ünsiyyətə girən sinif müəllimi təlim-tərbiyənin öhdəsindən uğurla gələ bilər. Nə üçün? Çünki, günün yarısını uşaq məktəbdə, yarısını ailədə olur. Valideyn də, müəllim də hər bir uşağı hərtərəfli öyrənmək, müşahidə etmək, onun güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirmək və məsləhətləşərək birlikdə tədbir görmək imkanları var.

Uşaqların gümrah, şux, şən, sağlam böyüməsində, səviyyəli təhsil almasında sinif müəllimi də, valideyn də maraqlıdır. Xüsusi ilə valideyn dərk edir ki, o, öz ümidini, öz sevincini, öz ən qiymətli dövləti olan uşağını düz dörd il birinci sinifdən 5-ci sinifdək bir müəllimə, sinif müəlliminə etibar edib: hər gün valideyn uşağı sinifə gətirir, sinifdən aparır. Sınıf müəlliminin valideynlə hər gün iki dəfə görüşüb şagirdin bilik və bacarıq səviyyəsi ilə, təlimə göstərdiyi səylə, yoldaşlarına münasibəti ilə, onun sağlamlıq durumu ilə əlaqədar fikir mübadiləsi aparmaq imkanı var. Və bu imkandan maksimum bəhrələnən sinif müəllimlərimiz də az deyil. Sınıf otağının təchizatında və tərtibatında, şagirdlərin təlim-tərbiyəsində valideynlərin imkanlarından istifadə etmək halları da olur.

Valideynlərlə yanaşı, ictimaiyyət nümayəndələri ilə əlaqə saxlayan sinif müəllimlərimiz yox deyil. Məlum olduğu kimi, rayonlarımızda, şəhərlərimizdə, hətta respublika miqyasında uşaq təşkilatları, qadınlar şurası fəaliyyət göstərir. Sınıf müəllimləri bəzən belə təşkilatların nümayəndələrini sinifə dəvət edir, uşaqlarla onların söhbətlərini təşkil edir. Bəzi sinif müəllimləri uşaq həkimini, sanitariya və gigiyena mütəxəssislərini dəvət edir, həkimlərin məsləhətlərinə qulaq asırlar.

Sinif müəlliminin valideynlərlə və ictimaiyyət nümayəndələri ilə ünsiyyət saxlaması, şagirdlərin təlim-təربiyəsində onların imkanlarından istifadə edilməsi təcrübəsindən tələbələrımız gələcək sinif müəllimlərimiz öz müəllimlik təcrübəsində istifadə edə bilərlər.

6. Fənlərin tədrisinə sinif müəlliminin hazırlıq mərhələləri

Digər sahələrdə olduğu kimi, sinif müəlliminin fənlər üzrə dərslərə hazırlaşmasında da xeyli spesifik cəhətlər vardır. Bütün müəllimlər üçün olan ümumi cəhət budur ki, adi fənn müəllimləri də, sinif müəllimi də öz üzərində daim hazırlaşırlar. Müəllimlərin öz üzərində hazırlaşmaları bir sıra mərhələdən keçir: ümumi mədəni hazırlıq, ümumi pedaqoji hazırlıq, fənn üzrə elmi və metodik hazırlıq, növbəti dərslə hazırlıq.

Sinif müəlliminin ümumi mədəni hazırlığı. Özünə və təlim verdiyi şagirdlərinə hörmət edən müəllim ətrafda baş verən sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi hadisələrlə maraqlanır. O, televiziya və radio verilişlərinə imkan daxilində qulaq asır, qəzet və jurnal materialları ilə tanış olur, kitablar oxuyur, yeri gəldikcə şagirdlərini də məlumatlandırır.

Sinif müəlliminin ümumi pedaqoji hazırlığı. Məlum olduğu kimi, respublikamızın pedaqoji həyatında islahatlar artır, xeyli yeniliklər yaranır. Rayon və şəhər məktəblərində yeni iş formaları ortaya çıxır, yeni pedaqoji ideyalar haqqında qəzet və jurnallarda məlumatlar çap olunur. Həyatdan geri qalmamaq istəyən müəllimlər bu cür yeni pedaqoji ideya və təcrübələrlə öz fəaliyyətini zənginləşdirirlər.

Sinif müəlliminin fənn üzrə elmi və metodik hazırlığı. Müəllim ali məktəbdə aldığı elmi və metodik biliklər çərçivəsində qapanıb qala bilməz. O, təmsil etdiyi fənn üzrə həm elmi (məsələn, riyaziyyat və ya biologiya, yaxud tarix), həm də metodik yeniliklərdən vaxtında xəbər tutur və özü üçün lazım olan nəticələr çıxarır. Bu cəhətdən sinif müəlliminin işi xeyli fərqlənir. Sinif müəllimi bir deyil, bir sıra fənləri təmsil etdiyindən, həm həmin fənlər üzrə (Azərbaycan dili, riyaziyyat, biologiya, tarix, musiqi, təsviri sənət və s. üzrə) elmi yenilikləri, həm də onların təd-

risi metodikasına aid yenilikləri izləməli və öz işində nəzərə almalı olur.

Sinif müəlliminin növbəti dərslərə hazırlığı. Burada da sinif müəlliminin fəaliyyət dairəsi daha genişdir. Əgər fənn müəllimi yalnız bir fənn üzrə növbəti dərsə hazırlaşarsa, sinif müəllimi növbəti gün üçün dörd fənn üzrə dərslərə hazırlaşmalı olur. Nəzərə alınmalıdır ki, o, yalnız bir dərsi elə planlaşdırır ki, şagirdlər həm əvvəllər mənimsəmiş olduqları bilikləri yada salıb tətbiq etsinlər, həm də yeni bilik əldə etsinlər, həm bu bilik və bacarıqlar vasitəsi ilə tərbiyə olunsunlar, həm də onların psixoloji qüvvələrində müəyyən irəliləyiş olsun. Təcrübə göstərir ki, müəllimlərimizin heç də hamısı həmin vəzifələrin öhdəsindən bir dərstdə yüksək dərəcədə gələ bilmir. Unutmayaq ki, sinif müəllimi hər gün yalnız bir fənn üzrə deyil, dörd fənn üzrə dərsə hazırlaşır və hər dərstdə yuxarıda sadaladığımız vəzifələri həyata keçirməyin yolları barədə düşünməli və həyata keçirməli olur. Belə bir mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlməyin o qədər də asan olmadığı sinif müəlliminin maaşını, yəni fəaliyyətini qiymətləndirən zaman nəzərə alınmalıdır.

7. Cəmiyyətdə öz fəaliyyətinin mənasını sinif müəlliminin dərk etməsinin əhəmiyyəti.

Hər bir şəxs cəmiyyətdə öz mövqeyini bilməlidir. Bu o deməkdir ki, peşə sahibi və ya mütəxəssis cəmiyyətin sonrakı inkişafına hansı cəhətdən və necə yardım etdiyini özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Müəllim istisnaqlıq təşkil etmir. Cəmiyyətdə müəllimin tutduğu mövqe hökmən ona məlum olmalıdır. Lakin ayrı-ayrı faktlar göstərir ki, cəmiyyətdə müəllimin tutduğu mövqeyə dair təsəvvür nəinki qeyri-pedaqoji sahələrdə çalışanlarda, hətta müəllimlərin özlərində də olduqca bəsitdir; müəllim kimdir sualına müəllimlərin də, rəsmi mənbələrin də cavabı təqribən belədir: məktəbdə bu və ya digər fənni tədris edən şəxs.

Bu anlam ölkəmizin inkişafında müəllimin roluna layiq olduğu qiymətin heç yanından da keçmir. Müəllim fəaliyyətinin əsil mahiyyətini dərk etmək üçün onun başlıca əlamətləri açılmalı və onları nəzərə alınmalıdır.

Bu cəhətdən ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə çərçivə kurikulumunda sinif müəllimi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri və təlim strategiyaları nəzərə alınmışdır.

Sənəddə fəaliyyətin 5 istiqamətdə aparıldığı qeyd edilir: problemin həlli, mühakimə yürütmə və əsaslandırma, ünsiyyət, tədqiqetmə və tətbiqetmə.

Bunlarla yanaşı, ustad müəllimlərin fəaliyyətlərində bir sıra digər maraqlı cəhətlər də müşahidə olunur.

Birinci cəhət: Ustad müəllim fənn üzrə məzmun vahidini (bilik və bacarığı) müəyyənləşdirir, didaktik cəhətdən işləyir, sonra şagirdlər (tələbələr tərəfindən öyrənilməsini təşkil edir.

İkinci cəhət: sistemə salınmış milli və ümumbəşəri biliklərin gənc nəsəl tərəfindən mənimsənilməsi belə müəllim üçün əsil məqsəd deyil, məqsədə çatmaq vasitəsi olur. Halbuki ənənəvi pedaqogika indiyədək ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin gənc nəsə aşılmasına müəllimin məqsədi kimi baxılmışdır.

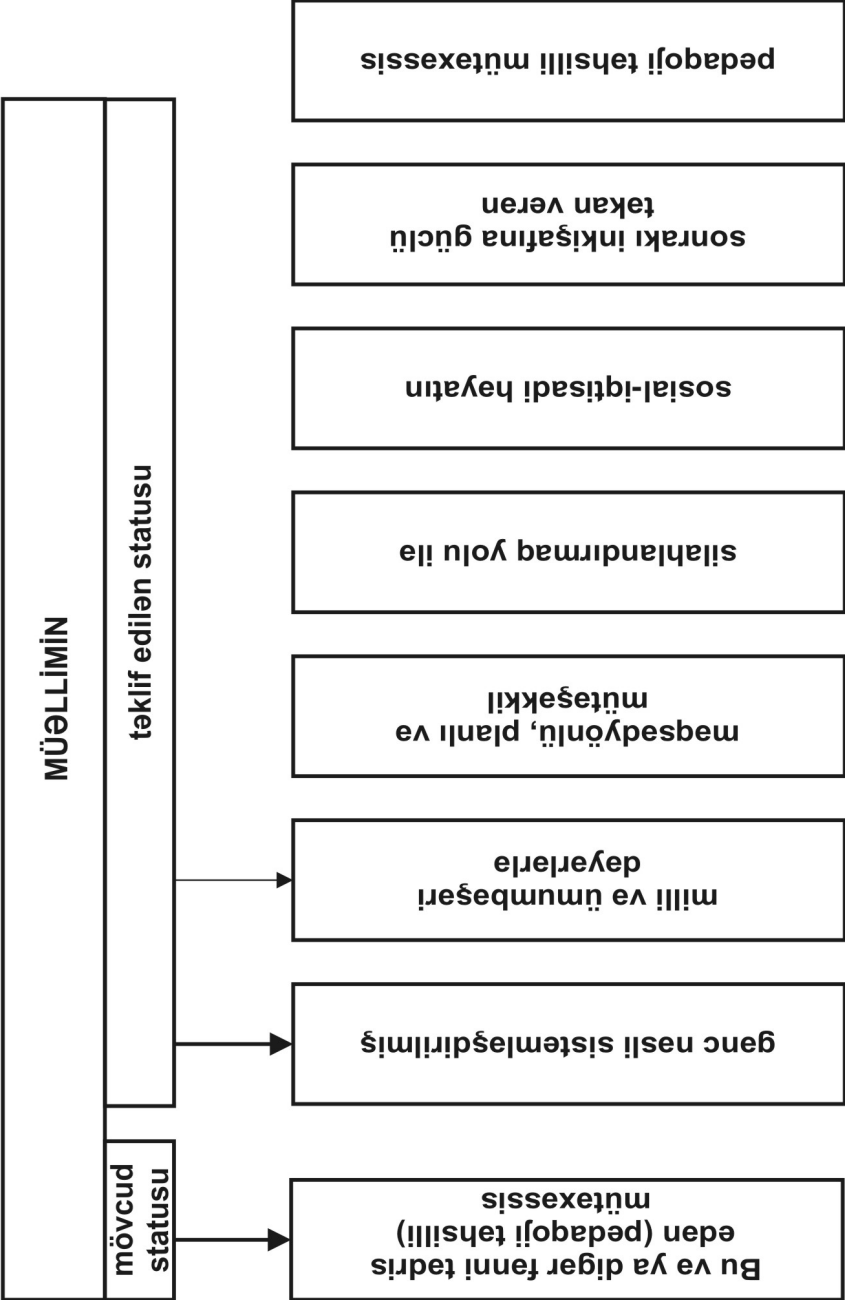
Sual olunur: Əgər nəzərdə tutulan biliklərin gənc nəsəl tərəfindən mənimsənilməsi məqsəd deyil, vasitədirsə, onda məqsəd nədən ibarətdir?

Üçüncü cəhət: Qoyulmuş sualın cavabı müəllim fəaliyyətini səciyyələndirən üçüncü cəhətdir: respublikamız üçün fəal vətəndaşlar hazırlamaq (strateji məqsəd)

Yenə sual yaranır: Bəs müəllimlərin yetişdirməyə çalışdıqları fəal vətəndaşlar hansı aparıcı mənəvi keyfiyyətlərin sahibi olmalıdır? Bu sualın cavabı isə müəllim fəaliyyətini səciyyələndirən dördüncü cəhətdir.

Dördüncü cəhət: fəal vətəndaş kimi yetişdirilən gənc nəsə müəllimin rəhbərliyi altında formalaşan mənəvi keyfiyyətlər isə bunlardır: respublikanın dövlət müstəqilliyini, ərəzi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olmaq. Məhz bu keyfiyyətlər sosial — iqtisadi həyatımızın

MÜƏLLİMİN MÖVCUD STATUSU VƏ TƏKLİF EDİLƏN STATUSU

sonrakı inkişafına güclü təkan verir. Soruşmaq yerinə düşərdi: həmin mənavi keyfiyyətlər gənc nəsldə necə, hansı yollarla formalaşır? Sualın cavabı ustad müəllimin fəaliyyətini səciyyələndirən beşinci cəhətdir.

Beşinci cəhət: müəllimin bir dərsi, bir mühazirəsi və ya seminarı, yaxud hər hansı tədbiri başdansovdu, necə gəldi həyata keçirilmir. Bəs necə olur? Müəllimin bütün fəaliyyəti, bütün tədbirləri, əvvəla, yuxarıda qeyd edilən məqsədə-strateji məqsədə yönəlir; ikincisi, diqqətlə ölçülüb biçilir, yəni planlı olur, üçüncüsü, dağınıq deyil, mütəşəkkil formada həyata keçirilir.

Bu cür keyfiyyətlər isə anadangəlmə, irsən nəsilədən-nəslə keçən keyfiyyətlər deyil, həyatda, xüsusi təhsil zamanı — pedaqoji təhsil sayəsində formalaşır. Odur ki, pedaqoji təhsil də müəllimin fəaliyyətini səciyyələndirən əlamətlər sırasına aid edilir.

8. Müəllimin mövcud statusu və təklif edilən statusa qısa nəzər

Fəaliyyətin göstərilən cəhətləri ümumiləşdirildikdə ustad müəllim fəaliyyətinin mahiyyəti, cəmiyyətdə onun mövqeyi belə açılar: müəllim-sistəmləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərləri gənc nəsle məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılamaq yolu ilə ölkəmizdə sosial-iqtisadi həyatın sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hər bir müəllim öz fəaliyyətinə həm də bu anlam baxımından yanaşmalıdır. Ölkəmizin indiki durumu üçün, onun gələcəyi üçün həmin strateji məqsədə xidmət etməyin nə dərəcədə gərəkli olduğunu hər bir müəllimin başa düşməsi və bu səviyyədə fəaliyyət göstərməsi o qədər çətin deyil, fənn üzrə onun öyrətdiyi bilik və bacarıqlar məqsəd deyil, ali məqsəd yolunda başlıca vasitədir.

Müəllimin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə dair burada səsləndirilən anlam tələbədə-gələcəyin sinif müəllimində əlavə qürur hissi, iftixar hisi yaratmalıdır. Çünki təhsilin səciyyələndirdiyimiz strateji məqsədinin uğurla həyata keçirilməsinin möhkəm təməli aşağı siniflərdə, məhz onun əli ilə, onun zəkası sayəsində qoyulur.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Sinif müəllimi fəaliyyətinin sinif rəhbəri fəaliyyətindən fərqlərini tələbə nə üçün bilməlidir?
2. Sinif müəlliminin öz üzərinə valideyn qayğısını götürdüyünü tələbənin bilməsi nə üçün vacibdir?
3. Sinif müəllimi nə üçün həm valideynlərlə, həm də ictimaiyyət nümayəndələri ilə sıx əlaqə saxlamalıdır?
4. Fənlərin tədrisinə sinif müəlliminin hazırlaşmaq mərhələlərinin nədən ibarət olduğunu bilmək tələbəyə nə verir?
5. Fənn üzrə müəllimin elmi metodik hazırlığı nədən ibarətdir?
6. Cəmiyyətdə öz fəaliyyətinin mahiyyətini müəllimin dərk etməsi ona nə verir?

YEDDİNCİ BÖLMƏ

Tələbələrin təhsil zamanı qarşılaşdıqları digər müasir məsələlər

FƏSİL 17

Tələbələrin təlim-tərbiyəsində təhsil proqramı (kurrikulum) və kredit

1. Təhsil proqramı (kurrikulum) haqqında ümumi anlayış

Kurrikulum əcnəbi sözdür. Özü də çoxmənalıdır. Kurrikulum bəzən marşrut mənasında işlədilir. Məsələn, kimsə haradan haraya gedəcəksə nə ilə gedəcəyini, necə gedəcəyini əvvəldən sonadək bütün incəliklərinə qədər müəyyənləşdirirsə bu, o şəxs üçün kurrikulum hesab edilir. Yaxud, kimsə hansısa işi görmək istəyirsə, görülməli işi əvvəldən axıradək, addımbaaddım müəyyənləşdirirsə, bu, həmin işin kurrikulumu olur.

Son zamanlar kurrikulum məfhumu Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsinə də keçmişdir. Bundan ötrü təhsil sisteminə də xeyli ştat vahidi olan xüsusi qrup- Kurrikulum mərkəzi də yaradılmışdır.

Təhsil sahəsində hər hansı qurumun, məsələn, kafedranın, dekanlığın, laboratoriyanın kurrikulumu tərtib edilir. Yaxud, hər hansı təhsil işçisinin, məsələn, kafedra müdirinin, dekanın, professorun, sırası müəllimin, yaxud şagirdin və ya tələbənin fəaliyyət kurrikulumu tərtib edilir. Məsələn, aspirantın fəaliyyət kurrikulumu onun aspiranturaya daxil olduğu gündən təmənlə aspiranturadan gədənədək görülməli işlər mərhələ-mərhələ, addım-addım açılır.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrası 2006-cı ildə öz fəaliyyətinin bütün sahələrində görülməli işlərin ardıcılıqla xronologiyasını işləyib kitab şəkilində çap da etdirmişdir. Kitabı biz “Pedaqogika kafedrasının təhsil proqramı” adlandırmışıq. Adın altında mötərizədə yazmışıq: “kurrikulum”.

Bu mənada tələbə fəaliyyətinin kurrikulumu, bu və ya digər fənnin tədrisi üzrə kurrikulum, ibtidai təhsilin pedaqogikası və

metodikası ixtisası üzrə kadr hazırlığının kurikulumu və s. kurikulumlar hazırlanır.

Sınıf müəllimi fəaliyyətinin kurikulumu hazırlanan zaman bu fəaliyyətin uğuruna imkan verən əsaslar nəzərə alınmalıdır.

2. Sınıf müəllimi ixtisası üzrə təhsil proqramına (kurrikuluma) əsasən tələbədə formalaşmalı keyfiyyətlər.

Hər bir tələbə qarşısında qoyulan tələblər bunlardır: aşağı sinif şagirdlərinin dərk etmə xüsusiyyətlərini müəllimin bilməsi; onların istək və arzularından xəbərdar olması; uşaqların həyatı hərəkətdə, oyunda, şəkil çəkməkdə, yapmada, rəqs etməkdə, nəgmə oxumaqda, atılıb-düşməkdə, bir sözlə, fəaliyyətdə dərk etdiklərini müəllimin yadda saxlaması; uşaqların dinə, etnik qrupa, cinsə, sosial mənsəyə mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq bir-birinə hörmət və rəğbət göstərmələrinin təmin edilməsi; uşaqlar arasında ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; uşaqlara öyənməyi öyrətməyi bacarmaq; uşaqların gələcəyinə nikbin baxmağı bacarması; daim arayıb axtarmağa, məsləhətləşib öyrənməyə, tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə səy göstərməsi; uşaqların təlim-təربiyəsində valideynlərin və ictimaiyyət nümayəndələrinin imkanlarından istifadə etməyi bacarması; uşaqlara analıq qayğısı göstərə bilməsi; tədris etdiyi fənlərə dair yenilikləri öyrənməyə can atması; öz peşəsinə, iş üslubuna yaradıcı, tənqidi münasibət göstərməyə meyilli olması; tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə yardım edəcək əyani vasitələr düzəltməyə çalışması; sinifdə azacıq da olsa narazılıqları vaxtında tez duymaq və aradan qaldırmaq üçün düzgün tədbirlər görməsi; uşaqların kiçik də olsa nailiyyətlərinə görə xoş sözlərlə həvəsləndirməsi; sinif kollektivinin saat kimi ritmik işləməsinə rəhbərliyi yüksək səviyyədə saxlamağı bacarması; uşaqları dərstdənkənar və məktəbdənkənar dərnlərdə iştirak etməyə həvəsləndirməsi; uşaqlarda təlimə, yoldaşlara münasibətdə məsuliyyət hissi oyatması.

3. Həmin keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbənin sahib olacağı bacarıqlar.

Sadalanan keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbə-gələcək sinif müəllimi aşağıdakıları bacarır: şagirdlərin daxili aləminə nüfuz

etməyi bacarır; təhsilin normativ əsaslarından xəbərdar olur; nəinki şagirdləri, özünü də müşahidə edə və qiymətləndirə bilir; valideynlərlə, ictimaiyyət nümayəndələri ilə əlaqə yaradaraq sinifdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldə bilər; təlimə müasir yanaşma yollarını, müasir innovativ iş tərzlərini öyrənib və öz təcrübəsində tətbiq etməyi bacarır; uşaqların hüquqları barədə məlumatı olur və onları öz işində nəzərə alır; uşaqların təlim-tərbiyə işini ən çox hərəkət tələb edən formalarda təşkil etməyə üstünlük verir; uşaqların müvəffəqiyyətlərini müxtəlif üsullarda qiymətləndirməyin mümkün olduğunu bilir və hər dəfə uşaqların necə reaksiya verdiklərini müşahidə edir və nəticə çıxara bilər; hər bir şagirdin, o cümlədən bəzi fiziki və ya əqli çatışmazlığı olan, fərqli qabiliyyət sahibləri olan şagirdlərin xüsusiyyətlərini bilib təlimdə nəzərə almağı bacarır; sinfi təşkil etməyi, idarə etməyi bacarır; sinif otağının tərtibi və təchizinin öhdəsindən gəlir; qabaqcıllar sırasına çıxmağa can atır.

4. Təhsildə kredit məsələsi və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Sinif müəllimi olmağa hazırlaşan tələbə bilməlidir ki, son zamanlar təhsil sahəsində həyata keçirilən yeniliklərdən biri də kredit sistemi ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, 2005-ci ildən Azərbaycan Respublikası Baloniya prosesinə qoşulmuşdur. Hətta 20 aprel 2006-cı ildə “Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi əsasnamə” Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Əsasnamə 6 hissədən ibarətdir. 1-ci hissədə kredit sisteminin ümumi məsələləri şərh edilir. 2-ci hissədə kredit sisteminə keçidin tədris metodik təminatı aydınlaşdırılır. 3-cü hissədə tələbələrin fərdi tədris planlarının tərtibi qaydaları göstərilir. 4-cü hissədə fənnin mənimsənilməsi üzərində nəzarət sistemləri sadalanır. 5-ci hissədə kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin hüquq və vəzifələri şərh edilir. Sonuncu hissədə isə tədris məsləhətçiləri (tyutorlar) xidməti haqqında məlumat verilir.

Bu sənədə əsasən təhsildə kredit sistemi deyəndə iki əsas göstərici nəzərdə tutulur: təhsil müddətində tələbənin fəaliyyət planı və tələbənin təlim zamanı kredit toplanması.

Tələbə bir həftə ərzində hər hansı fənnə, məsələn, 3 akademik saat vaxt sərf edirsə, o fənn 3 kreditlik fənn hesab edilir. Tələbə semestrin sonunda həmin fəndən müvəffəq qiymət aldıqda 3 kredit qazanmış olur. Tələbə krediti məşğələlərdə iştirakı ilə, auditoriyadankənar tapşırıqları müstəqil yerinə yetirməklə qazana bilir.

Tələbə soruşa bilər: kredit sistemi ilə təhsil almaq tələbəyə nə vəd edir? Əvvəla, onun alacağı təhsil sənədi beynəlxalq təhsil standartlarına cavab verir; 2. Bəzi fənləri və müəllimləri seçməkdə müstəqil olur; 3. Tələbə tədrisin keyfiyyəti və müəllimlərin fəaliyyəti barədə fikir söyləməkdə sərbəst olur; 4. Tələbə zəruri olan çap materialları və onların elektron formalar ilə təmin edilir.

Semestr ərzində hər tələbə 30 kreditə qədər fənləri götürə bilər. Əgər tələbənin götürdüyü fənn həftədə 3 dəfə tədris olunursa və semestrin sonunda müvəffəq qiymət (51-100 bal arasında) alırsa 6 kredit qazanmış olur. Tələbə fənn üzrə 0-50 bal arası qiymət aldıqda o, həmin fənn üzrə kredit qazanmamış hesab olunur və həmin tələbə yenidən kredit qazanmaq məcburiyyətində qalır.

Bakalavr dərəcəsi almaq üçün tələbə oxuduğu müddətdə 240 kredit toplamalı olur. Fərdi işçi tədris planı barədə bir qədər ətraflı danışmağa ehtiyac var.

5. Kredit sistemi üzrə tələbənin fərdi işçi tədris planının tərtibi təcrübəsi.

I kursa qəbul olunan tələbəyə fakültə dekanlığı fərdi işçi tədris planı verir. Tələbə həmin fərdi işçi tədris planını alıb tanış olur. Növbəti tədris ilində tələbə ixtisasın tədris planı əsasında öz fərdi işçi planını hazırlayır; ehtiyac olduqda məsləhətçidən istiqamət alır, ona tarix qoyub imzalayır; iyunun 25-dən iyulun 25-dək dekanlığa təqdim edir. Tələbə öz fərdi işçi planına növbəti tədris ilində sentyabrın 10-na qədər düzəlişlər edə bilər. Sonra fərdi işçi planında dəyişiklik etməyə icazə verilmir. Fənn üzrə bütün məşğələlər eyni bir müəllim tərəfindən aparılır. Tədris müəssisəsi hər müəllim üçün tədris qrupunda tələbələrin maksimum sayını müəyyənləşdirir. Hər hansı fənn üzrə müəyyən olunmuş sayda tələbə yığılmadıqda həmin fənn fərdi işçi planına daxil edil-

mir və bu barədə tələbələrə məlumat verilir. Həmin fənnə yazılmış tələbə öz fərdi işçi planında müvafiq dəyişikliklər aparır və bu haqda dekanlığa məlumat verir. Eyni müəllimi seçən tələbələrin sayı müəyyən olunmuş həddən çox olduqda tədris müəssisəsi həmin fənn üzrə ikinci qrup təşkil edir və bu qrupa eyni səviyyəli başqa müəllim cəlb edir. Tələbələr qruplar üzrə siyahının ardıcılığına görə bölünürlər. Qruplar təşkil olunarkən tələbələrin fərdi işçi planlarına uyğun olaraq müxtəlif kurslarda təhsil alan tələbələr daxil edilə bilər. Növbəti tədris ilində tələbə təyin olunmuş vaxtda öz fərdi işçi tədris planını təqdim etmədikdə onun növbəti kursda təhsili ali məktəb üzrə həmin kurs üçün qəbul olunmuş işçi tədris planına uyğun müəyyən edilir. Ali məktəb növbəti tədris ili üçün işçi planlarını və dərs cədvəlini tələbələrin fərdi işçi planlarının təhlili nəticəsində tərtib edir.

Tələbə soruşa bilər: təhsildə kredit sistemini bilmək mənə nə verir? Birinci növbədə tələbəyə nəzəri hazırlıq verir. Tələbə bəri başdan bilməlidir ki, digər ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığı sahəsində olduğu kimi, ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası üzrə mütəxəssislər hazırlığı da bundan sonra kredit sistemi əsasında aparılacaqdır. Bu yeni iş sisteminin xüsusiyyətlərini əvvəlcədən bilmək tələbənin gözünü açır; tələbə özünü psixoloji cəhətdən gələcək yeni, lakin bir qədər də mürəkkəb tələbəlik fəaliyyətinə hazırlayır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Kurrikulum haqqında ümumi məlumat sinif müəllimi olmaq istəyən tələbəyə nə verir?
2. Sinif müəllimi olmaq üçün çalışan tələbədən kurrikulum hansı keyfiyyətlər tələb edir?
3. Həmin keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbə hansı bacarıqların sahibi olur?
4. Təhsildə kredit məsələsinin nə demək olduğunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
5. Kredit sisteminə əsasən tələbənin tərtib etdiyi fərdi işçi tədris planının praktik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

FƏSİL 18

Uşaq hüquqları və təlim-tərbiyə zamanı onların nəzərə alınması

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının uşaq hüquqları konvensiyasının müddəaları

BMT-nin “Uşaq hüquqları konvensiyası” əsaslandırma hissəsindən və 54 maddədən ibarətdir. Konvensiya çoxcəhətli beynəlxalq əhəmiyyətli sənəddir. Bu sənədin müddəalarını hər bir şəxs: müəllim, valideyn, vətəndaş, dövlət adamı bilməli və ona əməl etməlidir.

Uşaq hüquqları konvensiyasının bəzi müddəalarını tələbələrə-gələcək sinif müəlliminə xatırlatmaq vacibdir. Sənəddə deyilir ki, uşaqlar zəif olduqlarına görə hərtərəfli qayğıya və mühafizəyə möhtacdırlar. Uşaqların hüquqlarını hər hansı formada pozanlar layiqli cəzaya məhkumdurlar. Dünyada uşaqlıq dövrü 18 yaşa çatana qədərki dövrüdür.

Valideyn, hər hansı himayədar uşağa baxa bilmirsə dövlət həmin qayğıni öz üzərinə götürür. Hər uşağın yaşamaq hüququ var. Uşaq doğulduğu gündən ona ad verilmək hüququna, valideynlərinin kim olduğunu bilmək hüququna malikdir.

Vəziyyətdən asılı olaraq uşaq valideynlərindən biri ilə daimi yaşamaq, o birisi ilə sistemlə yaşamaq hüququna malikdir. Uşaq öz düşüncələrini azad ifadə etmək hüququna malikdir.

Valideynlər bilməlidir ki, uşaq fikir, vicdan, peşə seçmək azadlığına malikdir.

Uşağın başqa şəxslərlə görüşmək, müxtəlif birliklərə qoşulmaq hüququ var.

Uşaq böhtandan, təhqirdən müdafiə olunmaq hüququna malikdir.

Dövlət uşaqları zərərli informasiyalardan qorunmalıdır.

Uşaqların tərbiyəsində valideynlər birlikdə məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət uşaqlarla pis rəftar edən şəxslərə qarşı dərhal tədbir görməlidir. Qaçqın uşaqlar üçün qayğı artırılmalıdır. Əlil uşaqların

maksimum müstəqilliyinin qorunması, normal təhsil alması təmin olunmalıdır. Uşaq ən yüksək tibbi yardım almaq hüququna malikdir.

Uşaq sosial təminat hüququna malikdir. Dövlət zəruri hallarda həm valideynlərə, həm də uşaqlara maddi yardım göstərməlidir.

Məktəbdə nizam-intizam yaradan zaman uşaq hüquqları nəzərə alınmalıdır.

Məktəb uşağı azad cəmiyyətə, sağlam həyat tərzinə hazırlamalı, öz valideynlərinə, milli kökünə, dilinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, başqa xalqların ənənələrinə və dəyərlərinə hörmət tərbiyə etməlidir.

Azsaylı xalqların uşaqları və çoxsaylı xalqların uşaqları arasında heç bir fərq qoyulmamalıdır.

Uşaq asudə vaxtdan istifadə etmək, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququna malik olmalıdır.

Uşaqların narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən qanunsuz istifadədən müdafiə edilməsi hüququ var. Uşaqları narkotik maddələrlə əlaqədar işlərə cəlb etmək böyük cinayət sayılır. Uşaqları seksual əməllərə, pis yollara çəkilməsi, o cümlədən fahişəliyə, pornoqrafiyaya cəlb olunması qəti qadağandır.

Uşaq alveri, uşaq oğurluğu ən böyük cinayət sayılır. Hər bir uşaq işgəncələrə, amansız rəftara və cəzaya, qanunsuz həbsə məruz qalmamalıdır.

2. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması

Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində xeyli iş görülmüş və görülməkdə davam edir. Yalnız beş sənədin adını çəksək görülmüş işlərin miqyası tələbəyə aydın olar. O sənədlərdən biri “Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”dur. 1998-ci il mayın 19-da qəbul edilmişdir. Beş fəsildən ibarətdir. I fəsil-ümumi müddəalar, II fəsil-uşaq və ailə, III fəsil-uşaq və cəmiyyət, IV fəsil-əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi və V fəsil-yekun müddəalar adlanır.

Nəzərdə tutduğumuz ikinci sənəd belə adlanır: “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tədbiq edilməsi barədə “Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı” 1998-ci il avqustun 24-də verilmişdir.

Növbəti sənəd də prezidentin fərmanıdır: “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olunmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında”.

Dördüncü sənəd “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının fərmanıdır.

Nəzərdə tutduğumuz sonuncu sənəd “Yetginlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında əsasnamə” adlanır.

Uşaq hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının qəbul etmiş olduğu qərarlardan yalnız beşinin adından görünür ki, dövlətimiz nəinki BMT-nin konvensiyasına qoşulmuş, hətta bir sıra digər tədbirlər də həyat keçirilmişdir.

Qeyd edilən sənədlərdən yalnız birinin bəzi müddəalarını tələbələrin nəzərinə çatdırmaq faydalı hesab edilir. Söhbət “Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu»ndan gedir. Bu qanun da beş fəsildən ibarətdir. Lakin II, III və IV fəsillərin məzmununda ciddi fərq var. Respublikamızın qanununda həmin fəsillərin məzmunu daha konkretdir. Bizim qanunda, məsələn, uşağın vəzifələri ayrıca maddədə belə konkretləşdirilmişdir: “Uşağın əsas vəzifələri: cəmiyyətdə davranış qaydalarına əməl etmək, Azərbaycan Respublikasının rəmzlərinə bələd olmaq, biliklərə yiyələnmək, özünü faydalı fəaliyyətə hazırlamaq, valideynlərə, digər vətəndaşların hüquq və mənafelərinə, öz xalqının və başqa xalqların mədəni sərvətlərinə hörmətlə yanaşmaq, tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək uşağın borcudur”.

Uşağın vəzifələrini konkretləşdirən qanun həmin vəzifələrin onlara aşılınması yollarını da qərarlaşdırmışdır. Qanunda yazılır: “Bu vəzifələrin uşaq tərəfindən dərk edilməsinə və icrasına valideynlərin, müvafiq orqanların və təhsil müəssisələrinin uşaqlar arasında izahat və təbliğat aparmaları yolu ilə nail olunur”.

Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunundan burada yalnız bir maddəni diqqətə çəkdik. Halbuki, qanunda bu cür 45 maddə vardır. Onların hamısına burada şərh verilsə hazırkı kitabın həcmi xeyli artar. Bunu nəzərə alaraq təklif edirik ki, uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununu ayrıca seminar məşğələsində tələbələr tərəfindən ətraflı öyrənilsin.

3. Uşaq hüquqları haqqında konvensiyaların təlim-tərbiyə işində nəzərə alınması

Uşaq hüquqları haqqında BMT-nin konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının sənədləri həm müəllimlər və uşaqlar, həm də valideynlər və müvafiq dövlət qurumları tərəfindən öyrənilməli və həyata keçirilməlidir. Çünki uşaq problemləri təkcə uşaqların deyil, ailənin, məktəbin, bütövlükdə cəmiyyətin problemidir. Bu problemin dərindən öyrənilməsi, geniş miqyasda təbliği və ən vacibi həyatda tətbiqi hər bir şəxsin, hər bir ailənin, məktəbin, cəmiyyətin gələcəyinin xeyrinədir.

Soruşmaq yerinə düşərdi: uşaq hüquqları barədə dünya təşkilatı və Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul olunmuş mötəbər sənədlər ibtidai təhsil sahəsində hansı yollarla, hansı formalarda öyrənilə, təbliğ edilə və həyata keçirilə bilər? Bu yol və formalar çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək. Sınıf müəllimi olmağa hazırlaşan tələbələr, sınıf müəllimləri, valideynlər, şagirdlər, aşağı siniflər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifləri, metodistlər, məktəb rəhbərləri, Təhsil Nazirliyinin işçiləri müəyyən işlər görə bilərlər.

Tələbənin öhdəsinə hansı vəzifələr düşə bilər? Tələbə mövcud dərsliklərdəki məlumatlarla kifayətlənməməlidir. O, adları yuxarıda çəkilən sənədləri tapmalı, onları öyrənməli və özünü gələcək fəaliyyətə psixoloji cəhətdən hazırlamalıdır. Müəyyənləşdirməlidir ki, o, həmin sənəddə göstərilən vəzifələri necə həyata keçirməlidir.

Bəs sınıf müəllimi hansı işləri görməlidir? Sınıf müəllimi fəaliyyətdə olan müəllimdir. O, həm şagirdlərlə, həm də onların valideynləri ilə əlaqədə işləyir. Sınıf müəllimi yeri gəldikcə BMT-nin və Azərbaycan dövlətinin uşaqlara göstərdikləri qayğıdan şagirdlərə məlumat verir, onların vəzifələrini özlərinə başa

salır. Sınıf müəllimi valideynlərlə daha gərgin işləməli olur. Çünki uşaq hüquqlarına laqeydlik halları, hətta bəzən uşaq haqlarının valideynlər tərəfindən pozulması halları, təəssüf ki, az baş vermir.

Aşağı siniflərdə tədris edilən fənlər arasında eləsi yoxdur ki, onun uşaq hüquqları baxımından tərbiyəvi imkanı olmasın. Oxu məşğələlərinə nəzər salaq. Məsələn, IV sinif “Oxu” dərslində Zeynal Cabbarzadənin “Yer üzündə uşaqlar var” adlı şeri, “Valideynə hörmət övladın borcudur”, “Bayrağımız və gerbimiz nələrdən xəbər verir?”, “Xeyriyyə işləri”, “Oğullar”, “Anda sadıq qalan Ülvi” və s. adlarda olan hekayələrdə uşaq hüquqlarına aid xeyli fikirlər var. Həmin materialların öyrənilməsinə müəllim uşaq hüquqlarına aid dövlət sənədləri ilə əlaqələndirə bilər. Yaxud, əmək təlimi məşğələlərində də buna bənzər imkanlar var. Məsələn, həmin məşğələlərdə uşaqlar müxtəlif növ əşyalar düzəldir, özlərini gələcək faydalı əməyə hazırlayırlar. Müəllim şagirdlərin əl əməyi, onların hazırladıqları məhsulları uşaq hüquqlarına aid dövlət sənədlərinin tələblərinə uyğun olduğunu şagirdlərə xatırlada bilər. Yaxud, Azərbaycan dili dərslərində belə imkanlar mövcuddur. Ayrı-ayrı sözlər, cümlələr üzərində şagirdlərin müxtəlif çalışmaları təşkil edilir. Müəllim təhlil edilən elə sözlər, cümlələr, kiçik mətnlər seçə və ya ifadə edə bilər ki, onlar uşaq hüquqları ilə bağlı olsun.

Uşaq hüquqlarına dair dövlət sənədlərinin öyrənilməsi və təbliğində aşağı siniflər üçün dərslik və dərs vəsaitləri yazan müəlliflər də müəyyən fəaliyyət göstərə bilərlər. Uşaq hüquqları ilə əlaqədar olan sözlər, cümlələr və kiçik mətnlər Azərbaycan dilindən dərsliklərə, şagirdlərin əməyini təsvir edən görüntülər əmək təlimi dərslərinə, uşaq hüquqlarına aid nəğmələr musiqi dərslərinə, uşaq hüquqları ilə bağlı olan şəkillər təsviri sənət dərslərinə, təbiətin qorunmasına aid materiallar həyat bilgiləri və təbiətsünaslıq dərsliklərinə daxil edilə bilər.

Aşağı siniflər üzrə fəaliyyət göstərən metodistlər bu istiqamətdə aparılan işlərdən kənarda qala bilməzlər. Onlar ayrı-ayrı sinif müəllimlərinin uşaq hüquqları üzrə dövlət sənədlərinin necə öyrənilməsi, təbliğ və tətbiq olunduğunu öyrənə və təcrübə mübadiləsini təşkil edə bilərlər.

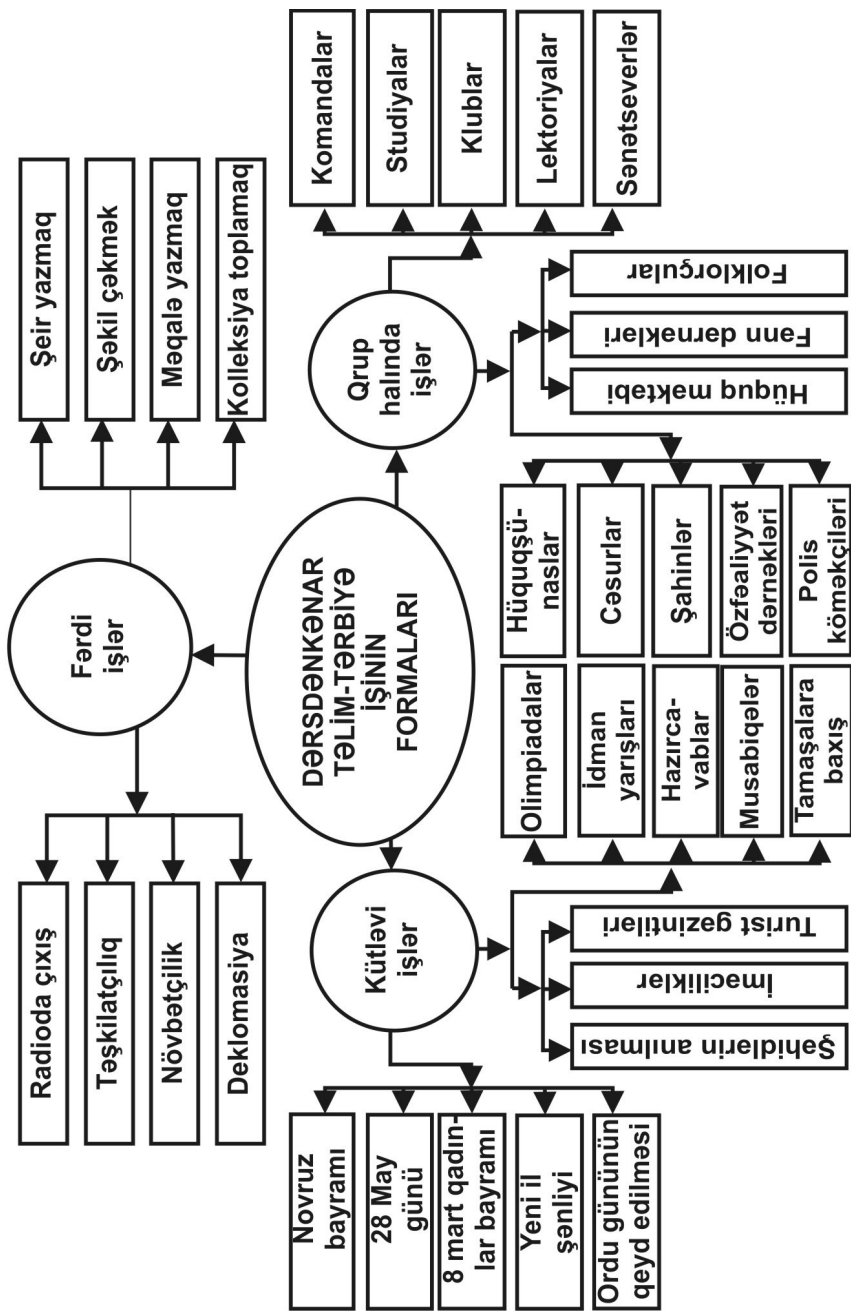
Uşaq hüquqlarına dair mötəbər sənədlərin öyrənilməsində və tətbiqində sinif müəllimlərinə kömək edəcək məsul şəxslərdən biri məktəb rəhbərləridir. Səmərəli nəzarəti təmin etmək üçün məktəb rəhbərləri həmin sənədləri özləri diqqətlə öyrənməlidir. Belə olduqda onlar sinif müəllimlərinə ümumi şəkildə deyil, konkret, real köməklik göstərə bilərlər.

Rayon və şəhər təhsil şöbələrinin, habelə Təhsil Nazirliyinin işçiləri bu ümumdövlət və beynəlxalq əhəmiyyətli işə qoşulduqda səmərə xeyli artır. Bundan ötrü həmin sənədləri təhsil şöbələri işçiləri, nazirliyin işçiləri dərindən öyrənməlidirlər.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Uşaq hüquqları haqqında BMT-nin konvensiyasını tələbə nə üçün öyrənməlidir?
2. Bəs BMT-nin konvensiyasını öyrənən tələbə nə üçün uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununu da öyrənməlidir? Axı həmin qanun həmin konvensiya əsasında hazırlanmışdır?
3. Tələbə həmin sənədləri ali məktəbdə oxuyarkən öyrənilsə nəyə görə bu sənədləri sinif müəllimi də öyrənməlidir? Axı tələbə bir müddətdən sonra sinif müəllimi kimi fəaliyyətə başlamalı olacaq?
4. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu BMT-nin konvensiyasından nələri ilə fərqlənir?
5. Uşaq hüquqları haqqında sənədlərin diqqətlə öyrənilməsi, geniş təbliği və həyata keçirilməsi nə üçün zəruri sayılır?
6. Nə üçün həmin sənədlərin məktəblərdə, xüsusən aşağı siniflərdə öyrənilməsinə ayrıca önəm verilir?
7. Uşaq hüquqlarına aid adları çəkilən sənədlərin sinif müəllimləri tərəfindən öyrənilməsi, təbliği və tətbiqi kifayət deyilmi? Nə üçün bu işə şagirdlərin valideynləri, ictimaiyyət nümayəndələri, məktəb rəhbərləri və digər təhsil işçiləri də qoşulmalıdır?

DƏRSDƏNKƏNAR TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞİNİN FORMALARI

FƏSİL 19

Dərsdənkənar təlim - tərbiyə və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərində aşağı sinif şagirdlərinin iştirakı

1. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işləri və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində təlim-tərbiyə işi dərslərlə məhdudlaşmır. Dərslərdən əvvəl və ya sonra da təlim-tərbiyə işi təşkil edilir. Dərsdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə işi dərsdənkənar və habelə məktəbdənkənar təşkil edilən təlim-tərbiyə işi ilə daha da möhkəmləndirilir.

Soruşmaq olar: bu iki məfhum bir-birindən fərqlənirmi? Bəri başdan deyək: cavab birmənalıdır; fərqlənir! Bəs fərq nədədir? Suala cavab vermək üçün onların ayrılıqda xüsusiyyətləri açılmalıdır.

Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işinin xüsusiyyətləri: məfhumun statusu mübahisəlidir. İndiyədək məfhum burada səsləndirildiyi kimi deyil, sinifdən xaric təlim-tərbiyə işi adlandırılmışdır. Milli pedaqogikada sübut edilmişdir ki, həmin ad işin mahiyyətini düzgün ifadə etmir. Çünki, sinifdən xaric iş ifadəsinə görə o cür tədbir sinifdə keçirilmir, ondan kənarlarda keçirilir. Həyatda isə dönə-dönə görürük ki, o cür tədbirlərdən bir qismi məhz sinifdə də, sinif otağında da həyata keçirilir. Odur ki, həmin məfhumun sinifdən xaric deyil, dərsdənkənar kimi ifadə edilməsi daha düzgün, daha dəqiqdir.

Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi ya dərsə qədər təşkil olunur, yaxud dərsdən sonra. Dərsləri birinci növbədə olan siniflər üzrə əlavə tədbirlər ikinci növbədə həyata keçirilir. İkinci növbədə dərsləri olan siniflərin şagirdləri isə dərsdənkənar təlim-tərbiyə işlərini birinci növbədə təşkil edirlər. İkincisi, dərsdənkənar təlim-tərbiyə işləri dərslərdən fərqli olaraq, dərs cədvəli ilə tənzimlənmir; imkan olduqca, zərurət yaranıqca təşkil edilir. Üçüncüsü, dərsdənkənar təlim-tərbiyə işini məktəb təşkil edir: məktəbin rəhbəri, yaxud sinif rəhbəri və ya fənn müəllimi, habelə sinif müəllimi. Dördüncüsü direk-

tor və onun müavinləri, yaxud sinif rəhbəri və ya fənn müəllimi dərsləndirən təlim-tərbiyə işlərini məktəbdə də, məktəbdən kənarlarda da təşkil edə bilər. Məsələn, hansısa sinif müəllimi şagirdlərlə məsləhətləşərək dərsləndirən sonra Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edirlər. Bu tədbir dərsləndirən tədbir hesab edilir. Nə üçün? Çünki, həmin tədbirlərin təşkilatçısı məktəbdir, müəllimdir. Beşincisi, dərsləndirən təlim-tərbiyə işinin qarşısında həmişə müəyyən tərbiyəvi məqsəd qoyulur; bu məqsədə çatmaq üçün tədbir ətrafı planlaşdırılır və mütəəkkil formada həyata keçirilir.

Göstərilən xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərsləndirən təlim-tərbiyə işi məfhumunun mahiyyəti belə açıqlanır: **keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, dərsləndirən əvvəl və ya sonra şagirdlərlə məktəbin təşkil etdiyi məqsədyönlü, planlı və mütəəkkil tədbirlər dərsləndirən təlim-tərbiyə işi adlanır.**

Dərsləndirən təlim-tərbiyə işləri hansı formalarda təşkil edilir? Bu qəbildən olan iş formaları məktəblərimizdə çoxdur. Onlardan ən geniş yayılanların bəzilərini qeyd edək: rəsm dərnişini, rəqs dərnişini, musiqi dərnişini, əl işi dərnişini, hazır cavablar klubu, xor dərnişini və s. Aşağı sinif şagirdləri ən çox bu cür dərnişinlərdə iştirak edirlər. Dərnişik halında təşkil edilən dərsləndirən təlim-tərbiyə işi ilə yanaşı, müvəqqəti səciyyə daşıyan təlim-tərbiyə işləri də olur. Bunlar da fərdi formada, qrup şəklində və kütləvi halda müşahidə edilir. Fərdi təlim-tərbiyə işi xüsusi qabiliyyətli şagirdlərlə də, müxtəlif səbəblərdən geri qalan şagirdlərlə də aparılır. Məsələn, gözəl xətti olan şagirdə və ya yaxşı şəkil çəkmək bacarığı olan şagirdlərə dildən, riyaziyyatdan əyani vasitələr hazırladan müəllimlərimiz var. Yaxud, sinif müəllimi bir qrup şagird ayırır və hər gün sinif otağında səliqə-səhman yaratmağı həmin qrupa tapşırır. Kütləvi təlim-tərbiyə işinə sinif üzrə Yeni il şənliyinə və ya Novruz bayramına hazırlığı nümunə gətirmək olar.

2. Dərsləndirən təlim-tərbiyə işinin formaları (sxemin tələbələrle birlikdə nəzərdən keçirilməsi)

3. Məktəbdəndirən təlim-tərbiyə işinin xüsusiyyətləri

Məktəbdənkənar və dərşdənkənar təlim-tərbiyə işlərində oxşar cəhətlər var. Əvvəla, hər ikisinin iştirakçıları ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləridir. Hər ikisinin tədbirləri məktəbdə iş rejimini nəzərə alır, dərşə maneçilik göstərmir. Hər ikisində şagirdlərin fəaliyyəti könüllülük prinsipi əsasında qurulur. Hər ikisinin fəaliyyəti məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur.

Oxşarlıqla yanaşı, dərşdənkənar təlim-tərbiyə işlərindən fərqli olaraq, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işini səciyyələndirən xüsusiyyətlər də var. Əvvəla, dərşdənkənar təlim-tərbiyə işini həyata keçirən rəsmi qurum deyil, ictimai əsaslarda fəaliyyət göstərən müəllimlərdir; məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olanlar isə xüsusi təşkilatın-məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin mütəxəssisləridir. Bu cür müəssisələr isə respublikamızın bütün rayonlarında var. Rəsmi məlumatlara görə 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 400-dən artıq məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Onların sırasında uşaq kitabxanalarını, uşaq teatrını, gənc texniklər stansiyalarını, idman məktəblərini, musiqi məktəblərini, incəsənət məktəblərini, uşaq və gənclər yaradıcılıq stansiya və evlərini, ekoloji mərkəzi, uşaqların yaradıcılıq və sağlamlıq mərkəzini, uşaqların və gənclərin turizm və ekskursiya mərkəzini, uşaq stadionunu, estetik tərbibə mərkəzini, bədii yaradıcılıq evini, uşaq şəkil qalereyasını, xor studiyasını, gənc radistlər, dənizçilər, paraşütçülər, aviatorlar klublarını və s. göstərmək olar.

Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri adlarının nəzərdən keçirilməsindən görünür ki, elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və s. sahələr üzrə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin bilik və bacarıqlarını, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasında zəruri olan şərait yaradılmışdır. Lakin, təəssüf ki, bu gözəl, obyektiv imkanlardan heç də bütün məktəblərin şagirdləri, valideynlərin uşaqları lazımınca istifadə etmir.

Təcrübə göstərir ki, dərşdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinin əhəmiyyətini qiymətləndirən və şagirdlərinin diqqətini bu işə yönəldən məktəblərin rəhbərləri, fənn müəllimlə-

ri və sinif müəllimləri öz şagirdlərində yaradıcılıq qabiliyyətinin xeyli inkişaf etdiyinə şahid olurlar.

Nəzərə alınmalıdır ki, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri tədbirlərini özlərinin yerləşdikləri binada da, digər yerlərdə də, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərində də təşkil edə bilirlər.

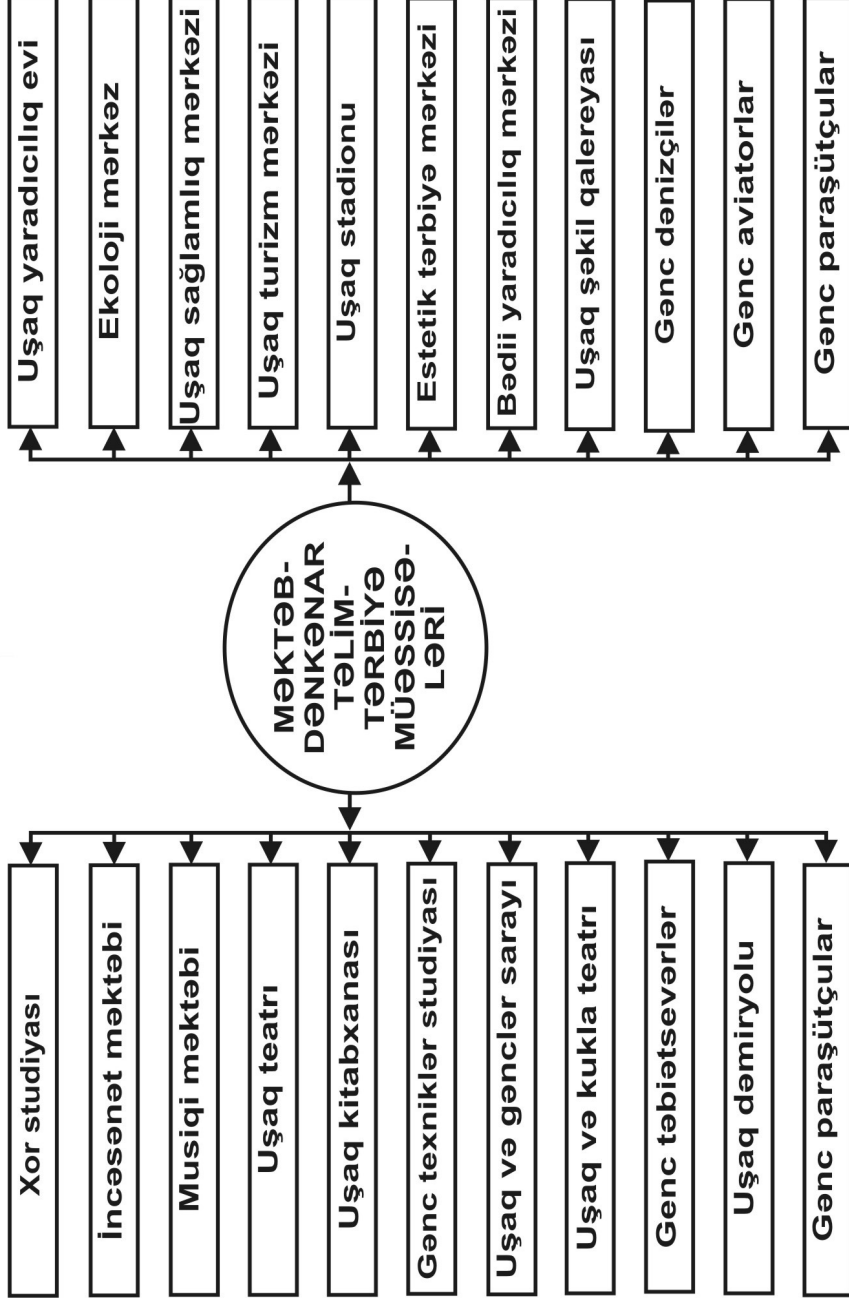
Deyilən cəhətlərini əsas götürərək məktəbdənkənar təlim-tərbiyə məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etmək olar: **keçirdiyi yerdən asılı olmayaraq, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisəsinin gənc nəsillə əlaqədar həyata keçirdiyi bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədbirlərə məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi deyilir.**

4. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işində və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işində şagirdlərin iştirakı

Külli miqdarda faktlardan aydın olur ki, elm, texnika, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, nəğmə, aktyorluq, heykəltəraşlıq və s. sahələrdə şöhrət tapmış şəxslərin böyük əksəriyyəti dərsdənkənar və ya məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərinin fəal iştirakçıları olmuşlar. Onların həyat və fəaliyyətlərindən o da məlum olur ki, aşağı sinif şagirdlərinin məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinə qoşulması iki zərurətdən irəli gəlir. Birincisi, şagirdlərin öz istək və arzularıdır. Yəni şagird özü hansı dərnekdə iştirak etmək istəyirsə, həmin dərneyə yazılır və onun işində fəal iştirak edir, qabiliyyətini təkmilləşdirir. İkinci zərurət məktəbdə aparılan izahat işi ilə əlaqədardır. Yəni məktəbdə müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin, sinif müəllimlərinin şagirdlər arasında apardıqları izahat nəticəsində onlar məktəbdəki dərneklərin fəaliyyəti ilə və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin işi ilə maraqlanırlar. Onlar şeir yazmağa, şəkil çəkməyə, kolleksiya yığmağa, deklomasiya deməyə, radio işinə, fəaliyyətin digər növlərinə istiqamətləndirirlər.

Fərdi şəkildə çalışmağa meyilli olan şagirdlərin fəaliyyətlərinin məhsullarını yüksək qiymətləndirən məktəblərin işi təqdirə layiqdir. Belə məktəblər ayrı-ayrı şagirdlərin əl işlərindən, rəsmlərindən ibarət sərgi təşkil edir, musiqi alətlərində çalmaq, nəğ

MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏLİM-TƏRBİYƏ MÜƏSSİSƏLƏRİ

mə oxumaq, rəqs etmək bacarıqlarına baxış keçirirlər. Fərdi işlərə kütləvi baxışın təşkili, məktəbdə digər şagirdlərə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Ayırı-ayrı dərnlərlə şagirdlərin cəlb edilməsini artırır.

Konkret fənlər üzrə dərnlərdən əlavə, ayırı-ayrı məktəblərdə şagirdlər müxtəlif adlı birləşmələrdə: studiyalar, klublar, sənətsevərlər, məktəblər, özfəaliyyət dərnləri, tədqiqatçılar, hüquqşunaslar, polis köməkçiləri, cəsurlar, şahinlər və s. sahələrdə böyük həvəslə fəaliyyət göstərir.

Son zamanlar dərndənənar təlim-tərbiyə işlərinin sıralarına şagirdlərin müəllimlərlə birlikdə iştirakına imkan verən tarixi hadisələrin qeyd olunması da əlavə edilmişdir: Yeni il, 8 Mart Qadınlar günü, Novruz bayramı, Qurban bayramı, Konstitusiyaya günü, Azərbaycan ordusu günü, Qayıdış günü, 28 May günü və s.

Fənn olimpiadaları, idmanın ayırı-ayrı növləri üzrə yarışlar, şahmat yarışları, əl işlərindən ibarət müsabiqələr, Şəhidlər Xiyabanını ziyarət, şəhidlər ailəsinə baş çəkmək, şəhidlərin abidələri ətrafında səliqə-səhman yaratmaq, şəhidlərin xatirələrinin əbədiləşdirilməsində iştirak etmək və s. kimi faydalı tədbirlər də dərndənənar təşkil edilən təlim-tərbiyə işləri sırasına aiddir.

5. Dərndənənar və məktəbdənənar təlim-tərbiyə işlərini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

Təlim-tərbiyə işlərinin bu növündən ətraflı xəbərdar olmağın tələbə üçün bir çox cəhətdən faydası var. Tələbə yəqin edir ki, gənc nəslin təhsillənməsi məktəbdə təlim prosesi ilə məhdudlaşmır; məktəbdə sırf təlim işi ilə yanaşı, respublikamızın məktəblərində uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün əlavə imkanlar da yaradılır. Məktəbin özündə müxtəlif məzmunlu və başqa-başqa istiqamətli dərndənənar təlim-tərbiyə işləri təşkil edilir. Hər bir şagird öz maraqlarına, istək və arzularına uyğun gələn yaradıcılıq işləri ilə məşğul ola bilər. Bu azdır, tələbə onu da öyrənir ki, məktəbdə təlim-tərbiyə işindən əlavə, uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə xidmət edən xeyli məktəbdənənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin geniş şəbəkəsi də yaradılmışdır. Bir tələbə, bir vətəndaş kimi, bu məlumat onda iftixar his-

si yaratmaya bilməz. Bundan başqa, bu günkü tələbə sabah valideyn olacaq, ailə sahibi, övlad sahibi olacaq. O zaman həmin valideyn öz məlumatlarına əsasən uşaqlarına məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri barədə məlumat verə və onları zövqlərinə uyğun gələn istiqamətə yönəldə bilər.

Dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri haqqında bilik tələbəyə başqa cəhətdən daha çox lazımdır. Axı o, sinif müəllimliyinə hazırlaşır! Sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərək bu günkü tələbə fənn müəllimlərindən və onların şagirdlərindən qat-qat artıq dərəcədə həm də öz şagirdləri ilə, həm də onların valideynləri ilə ünsiyyət qurmalı olacaq. Sinif müəllimi il boyu eyni şagirdlərlə işlədiyindən və onların valideynləri ilə görüşdüyündən hər şagirdin nəyə qadir olduğunu daha ətraflı öyrənə bilər. Bu səbəbdən də şagirdlərinə də, onların valideynlərinə də dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri barədə, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri haqqında ətraflı məlumatı məhz belə sinif müəllimi verə bilər; uşağın hansı sahədə bilik və bacarığını, istedad və qabiliyyətini inkişaf etdirməyin daha münasib olduğu barədə əsaslandırılmış məsləhəti məhz məlumatlı sinif müəllimi bilər.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi məfhumları arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri açın.
2. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işinin formalarını sadalayın.
3. Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrini və onların iş formalarını adlandırın.
4. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi haqqında məlumatlar tələbə üçün və sinif müəllimi üçün hansı cəhətlərdən faydalıdır?

FƏSİL 20

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına nələrin təsir göstərdiyini bilmək nə üçün vacibdir?

Suala cavab verməzdən əvvəl şəxsiyyət məfhumunun nə demək olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Şəxsiyyət məfhumu haqqında iki əsas anlayış mövcuddur: fəlsəfi anlayış və pedaqoji anlayış. Fəlsəfi anlayışa görə şəxsiyyət deyəndə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən şəxs, adam nəzərdə tutulur; belə şəxslər isə tək-tək olur. Belələrinə isə, adətən, deyirlər: filankəs şəxsiyyətdir.

Milli pedaqogikada şəxsiyyət məfhumu tamam başqa cür başa düşülür. Milli pedaqogikaya görə şəxsiyyət deyəndə hər bir adamın anadan olduğu gündən sonra, həyat boyu qazandığı mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu başa düşülür. Başqa sözlə deyilsə, hər bir insanın şəxsiyyəti var; O, filan-filan mənəvi keyfiyyətlərə malikdir. Bu keyfiyyətlər isə cəmiyyət üçün faydalı da, zərərli də ola bilər.

Hər hansı adamı səciyyələndirəndə, ona xasiyyətnamə verəndə onun boyu, gözlərinin, saçının rəngi deyil, mənəvi aləmi, mənəvi keyfiyyətləri, şəxsiyyəti ön plana çəkilərək səciyyələndirilir.

İndi yuxarıda səsləndirilmiş ilk sualın cavabına keçə bilərik. Adamlarda mənəvi keyfiyyətlərin, yəni şəxsiyyətin formalaşmasına nələrin təsir göstərdiyini bilmək hamıya, hər bir şəxsə lazımdır. Nə üçün birinin hafizəsi zəif, digərinin hafizəsi isə möhkəm olur; qabiliyyət birində musiqi sahəsində, digərində təsviri sənətdə, başqasında şeirdə, daha başqasında texnikada və s. və i.ə. sahələrdə intensiv inkişaf edir?

Bu cür suallar hər bir valideyni düşündürür. Şagirdlərdə müxtəlif bilik, bacarıq və qabiliyyət səviyyələri ilə tez-tez qarşılaşan müəllim həmin suallara inandırıcı cavab axtarır.

Sual və ona verilən cavab sinif müəllimliyində hazırlaşan tələbə üçün üç cəhətdən zəruridir. Birinci cəhət tələbə kimi onun özünə

lazımdır. Həmin suala elmi, tutarlı, əsaslı, inandırıcı cavab tapan tələbə özünü bir insan, bir mütəxəssis kimi təkmilləşdirməyin yolunu tapacaqdır. İkinci cəhət də onun özü ilə bağlıdır; lakin bu dəfə tələbə kimi deyil, sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərərəkən gərəkli olacaqdır. Kiçik yaşlı uşaqların biliklərində, bacarıq və qabiliyyətində tamamilə fərqli keyfiyyətlərlə qarşılaşan sinif müəllimi həmin keyfiyyət və səviyyələrin səbəblərini bilməkdə və onların inkişafına düzgün istiqamət verməkdə acizlik göstərməyəcək. Üçüncü cəhət də tələbə ilə bağlıdır; lakin bu dəfə valideynlərə istiqamətlənir. Tələbə sinif müəllimi kimi işləyən zaman valideynlərlə məsləhətləşir; şagirdlərin şəxsiyyətində müşahidə olunan, xoşagələ və xoşagəlməyən əlamətlərin səbəbləri barədə, bu səbəblərin nəzərə alınması haqqında valideynlərə məsləhətlər verməli olur.

Sual olunur uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına hansı amillər təsir göstərir?

2. Uşaq şəxsiyyətinə təsir göstərən amillər haqqında fikir müxtəlifliyi.

Uşaq şəxsiyyətində əmələ gələn mənəvi keyfiyyətlərin səbəbləri barədə bir-birindən fərqlənən xeyli fikirlər söylənmişdir. Bu rəngarəng fikirlər Milli pedaqogikada 7 qrupa bölünmüşdür:

1. İrsiyyətə üstünlük verilməsi;
2. İlahi qüvvəyə üstünlük verilməsi;
3. Mühitə üstünlük verilməsi;
4. Təربiyəyə (pedaqoji prosesə) üstünlük verilməsi;
5. İrsiyyət və mühit amillərinin qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
6. Mühit və təربiyə amillərinin qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
7. İrsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin qarşılıqlı təsirinə üstünlük verilməsi.

İnsan xarakterini başlıca olaraq **irsiyyətlə izah edənlər** keçmişdə də çox olmuş, indi də az deyil. Məsələn, müasir ABŞ-ın aparıcı alimlərindən olan E.Torndayk, yaxud C.Dyui bu cərəyanın ən öncül nümayəndələrindəndir. Torndayk yazır ki, orqanizmdəki genlər adamın həm fiziki, həm də zehni keyfiyyətlərini

təyin edir. Yaxud, Dyuinin əqidəsinə görə uşağın inkişafı anadan-gəlmə instinkt və qabiliyyətlər əsasında mümkün olur.

İrsiyyət nəzəriyyəsi bəzi atalar sözlərində də özünə yer tapmışdır: “Namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası”, “Ot kökü üstə bitər”, “Qurd adını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz”, “Qoz-beli qəbir düzəldər” və s.

Şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin **mühit amilləri ilə izah edilməsi**. Bu nəzəriyyənin qatı tərəfdarlarından ingilis filosofu C.Lokki və fransız filosofu J.J.Russonu qeyd etmək olar. Birinci “Ağ lövhə” nəzəriyyəsinin müəllifi kimi məşhurdur. Hər ikisinin əqidəsinə görə insan xarakterini formalaşdıran başlıca amil mühitdir: uşaqda hansı xüsusiyyətləri görmək istəyirsənsə, onu həmin xüsusiyyətləri tələb edən mühitə sal. İnsan xarakterinin formalaşmasında mühit amillərinə üstünlük verən nəzəriyyə atalar sözlərinə də yol tapmışdır: “Atı at yanına bağlarsan həmrəng yox, həmxasiyyət olar”, “Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay”, “Mərdi qova-qova namərd etmək olar” və s.

Şəxsiyyətin formalaşmasında **tərbiyəyə üstünlük verilməsi**. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından Siracəddin Urməvi-ni, Y.A.Komenskini, R.Oueni, K.Helvetsini qeyd etmək olar. Məsələn, Urməvi yazırdı ki, atası xristian olan uşağı müsəlman tərbiyə etsə müsəlman olar. Yaxud, Helvetsi sübut etməyə çalışırdı ki, ağıl və əxlaq cəhətdən adamların bərabərsizliyi aldıqları tərbiyədəki fərqi nəticəsidir. Və ya Məhəmməd peyğəmbər hədislərindən birində deyir: “Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz”. Seyid Əzim Şirvani “... ki, nə qədər olsa şəxs naqabil

“Tərbiyəylə olur yenə kamil”.

Qoşa amillər nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə müxtəlif formada özünü göstərir. Bir qrup alimlər (K.Uşinski, V.Suxomlinski, V.Lixaçov) isbat etməyə çalışmışlar ki, şəxsiyyəti formalaşdıran həm mühitdir, həm də tərbiyə.

Başqa qrup alimlər (məsələn, C.Qrey, Q.Ayzek) insan xarakterinin formalaşmasında irsiyyətin (genlərin) və mühitin rolunu ön plana çəkmişlər.

Üçüncü qrup alimlər şəxsiyyətin formalaşmasının başlıca səbəbini irsiyyətdə və tərbiyədə görürlər. Bu meylin ən parlaq nümayəndəsi İ.Pestalotsidir.

Materialist dialektikaya istinad edən A.S.Makarenko kütləvi təcrübə ilə sübut etmyə çalışmışdır ki, uşaqların pozğun əxlaqı nəinki pozğun mühitin, həm də başlı-başına buraxılmış tərbiyənin nəticəsidir. O, təcrübə yolu ilə sübut edirdi ki, həmin pozğun uşaqlar düzgün tərbiyə ilə fəal şəkildə əhatə olunarsa və mühitin fəal amilinə çevrilərsə qüsurlu mühitin və qüsurlu tərbiyənin məhsulu hesab edilən əxlaqi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq və əvəzində cəmiyyət üçün faydalı keyfiyyətlər formalaşdırmaq olar.

İnsan xarakterinin formalaşması səbəblərinə dair müxtəlif nəzəriyyələrin mahiyyətinin qısa şərhini Milli pedaqogika mövqeyindən yekunlaşdıraraq. Milli pedaqogikaya görə ümumi şəkildə səciyyələndirilən nəzəriyyələrdə, əvvəla, müəyyən həqiqət var. Həqiqət orasındadır ki, həmin nəzəriyyələrdən hərəsində gah irsi əlamətlərin, gah mühit amillərinin, gah da tərbiyənin rolu etiraf edilir. İkincisi, bununla belə, səciyyələndirilən nəzəriyyələrdən ayrılıqda heç biri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Nə üçün? Çünki onların hər biri ayrılıqda birtərəflidir. Milli pedaqogika belə hesab edir ki, uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülündə və formalaşmasında, əvvəla, irsiyyətin də, mühitin də, pedaqoji prosesin də, hətta şəxsi əməyin də müəyyən payı var; ikincisi, həmin amillər insan şəxsiyyətinə ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə təsir göstərir; üçüncüsü, şəxsiyyətin formalaşmasında onlardan hərəsinin müəyyən rolu və vəzifəsi vardır; dördüncüsü, həmin rol və vəzifə indiyədək elmdə açılmamışdır, dəqiqləşdirilməmişdir.

Sual olunur: Milli pedaqogikaya görə şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu varmı? Varsa nədən ibarətdir?

3. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu nədə görür?

Sınıf müəllimi insan fiziologiyasını da bilməlidir ki, uşaqların fiziki, fizioloji və psixoloji inkişafı ilə əlaqədar valideynlərə fikir mübadiləsi aparan zaman onlara elmi əsaslarda məsləhətlər

verə bilsin. Fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, cinsi hüceyrələrdə olan xromosomlar nəsillər arasında, bir növ, körpü rolunu oynayır. Bu əsasda yaranan sinir sistemi insanın təlim almasına və tərbiyə olunmasına imkan yaradır. Fiziologiyada o da sübut olunmuşdur ki, adamların böyük əksəriyyətində irsi imkanlar normalda olduğundan, onların psixoloji imkanları da oxşardır: eyni yaş dövründə və eyni şəraitdə normal inkişaf edən adamların çoxunda psixoloji xüsusiyyətlər təqribən bir-birinə yaxın olur.

Nəzərə alınmalıdır ki, anadangəlmə əlamətlərin heç də hamısını irsi əlamətlər hesab etmək olmaz. Sınıf müəllimi bu cəhəti nəzərə almalıdır: İrsi əlamətlər nəsillərdən nəsillərə keçir; belə əlamətlər mühitin təsirinə davamlı olur. Hansısa daxili və ya xarici mühitin təsiri ilə ana bətnində əmələ gələn dəyişiklik irsi əlamət hesab edilə bilməz. Çünki belə dəyişiklik növbəti nəsllə keçmir.

Sınıf müəllimi yadda saxlamalıdır ki, irsən nəsildən-nəslə keçən əlamətləri təlim-tərbiyə vasitəsi ilə dəyişdirmək, demək olar ki, mümkün deyil; amma anadangəlmə əlamətlərə təsir etmək imkanı olur.

Məlumdur ki, irsən nəsildən-nəslə keçən əlamətlər iki qrupa ayrılır: fiziki əlamətlər və fizioloji əlamətlər. Bədənin quruluşu, üzün forması, saçın rəngi, gözün quruluşu, yerləşmə tərzi, qamət kimi əlamətlər birincilərə aiddir, başbeyin pərdəsi, oradakı girintilər-çıxıntılar, sinir hüceyrələri, bütövlükdə ali sinir sistemi ikincilərə aiddir.

Milli pedaqogikaya görə fiziki əlamətlərin insan mənəviyyatına o qədər də daxil yoxdur. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında fizioloji əhəmiyyətlərin isə müəyyən rolu var.

Tələbənin sual verib soruşmağa haqqı var: İnsan xarakterinin formalaşmasında irsiyyətin müəyyən rolu nədən ibarətdir? Milli pedaqogikaya görə, **irsən nəsildən-nəslə keçən fizioloji əlamətlər insan şəxsiyyətinin formalaşmasında zəmin, bünövrə, özül rolunu oynayır.**

Sınıf müəllimi unutmamalıdır ki, fizioloji əlamətləri normal olan şagirdlərin təlim-tərbiyə işini normal təşkil etmək imkanı mövcuddur.

4. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu Milli pedaqogikada necə başa düşülür?

Mühit olduqca geniş məfhumdur. Təbiət hadisələri və cismiləri, ictimai hadisələr, ictimai-iqtisadi münasibətlər, siyasi və ideoloji şərait, ölkənin digər ölkələrlə və xalqlarla münasibətləri, bir sözlə, insan şəxsiyyətinə təsir göstərən bütün maddi və mənəvi dəyərlər mühit məfhumuna daxildir.

Mühitin bu saysız-hesabsız amilləri insana, onun əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərir. Mühitin təsiri ilə adamda yaranan hisslər və fikirlər cəmiyyətin xeyrinə də, zərərinə də ola bilər. Məsələn, ayrı-ayrı adamlar tərəfindən haqqın, ədalətin pozulduğunu görən şəxsdə narazılıq hissi əmələ gəlir. Süründürməçilik halları, əbəs yerə get-gələ salmaq adamların əhvalını pozur, mənfi fikir yaradır. Adətən adamlar təmiz yerə zibil atmır, zibilli yerə atırlar. Qonaq getdiyin evi səliqə-səhmanda, təmiz gördükdə ayaqqabını çıxarıb içəri daxil olursan. Nə üçün? Çünki otaqda hökm sürən ideal təmizlik adamı təmizliyə, səliqə-səhmana təhrik edir.

Gətirilən faktlardan görmək çətin deyil ki, adam, adətən, ətraf mühiti nəzərə alaraq hərəkət edir. Başqa sözlə deyilsə, ətraf mühit amilləri insan şəxsiyyətinə müəyyən formada təsir göstərir.

Soruşurlar: şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu nədən ibarətdir?

Milli pedaqogikaya görə, ətraf mühit amilləri adamlarda əxlaqi, estetik, ideya-siyasi, ekoloji, iqtisadi, hüquqi və s. **keyfiyyətlərin baş qaldırılmasına təkan verir.**

Sinif müəllimi bu gerçəkliyi nəzərə almalıdır. Nəzərə almalıdır ki, ətraf mühitdə, xüsusən sinif otağında hər şey ölçülüb-biçilməlidir; sinif otağında nə varsa hamısı tərbiyəvi məna daşımalıdır.

Sinif müəllimi yadda saxlayır ki, mühit amillərinin adamlara təsiri qeyri mütəşəkkil olsa da, onlardan tərbiyə məqsədi üçün istifadə edilə bilər.

5. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolunu nədə görür?

Sinif müəllimi belə bir suala laqeyd qala bilməz: uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji proses, yəni məktəbdə həya-

ta keçirilən təlim-tərbiyə işi nəyə qadirdir? Azərbaycan Respublikasında məktəb təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında gənc nəslə real, obyektiv bilik verir; bu biliklərin vasitəsi ilə onu müəyyən dərəcədə tərbiyə edir. Bu mənada bizim məktəblərə sadəcə tədris müəssisəsi kimi baxmaq düzgün olmaz. Nə üçün? Çünki, cəmiyyətin inkişaf yekunu olan müasir məktəb ölkəmizin sonrakı inkişafının bir növ, daha da təkmilləşdirilməsi şərtlərindən birinə çevrilir.

Sınıf müəllimi üçün məlum olmalıdır ki, ülvî məqsədə xidmət edən məktəb, mütərəqqi məzmunla malik olan təlim şagird şəxsiyyətini uğurla formalaşdırmaq üçün zəruridir; lakin bu zərurət kifayət deyil. Nədən ötrü? Çünki, belə məktəb və bu cür təlim şagird şəxsiyyətində istənilən keyfiyyətləri avtomatik şəkildə formalaşdırmır. Atalar demiş: halva-halva deməklə ağız şirin olmur. Bundan ötrü təlim-tərbiyə işinin həyata keçirildiyi mühit də nəzərə alınmalıdır. Bəzən ətraf mühitdə baş verən hadisələr məktəbin, müəllimin çox məzmunlu, faydalı işinin tərbiyəvi kəsərini xeyli azaldır, hətta heçə endirə də bilir.

Sınıf müəllimi onu da nəzərə almalıdır ki, təlim-tərbiyə işi heç də həmişə hər yerdə arzu olunan səviyyədə qurulmur. Müəllimin ehtiyatsız bir sözü, bir hərəkəti şagirdlərdə ona olan inamı qırır. Yaxud, şagirdin yol verdiyi bir nöqsanı dönə-dönə ona xatırladan, həmin şagirdə hansısa müsbət bir əlamətin olduğunu görməyən və ya görmək istəməyən müəllim, istər-istəməz, onu özündən uzaqlaşdırmış olur.

Müəllimə hörmətin əşya formasına enməsi də tərbiyə işinə güclü zərbə vurur. Təlim-tərbiyə işində şagirdin müəllimə (tərbiyəçiyə) dərin hörməti, həqiqi rəğbəti onun bütün tapşırıqlarını vaxtında, yüksək səviyyədə yerinə yetirməsindən, dərəcə daim hazır gəlməsindən, özünü nümunəvi aparmasından ibarət olmalıdır. Hədiyyəni bunda görən müəllim şagirdlərinin gözündə ucalır, onların qəlbində özünə mənəvi abidə ucaltmış olur. Məhz bu cür tərbiyə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında güclü amilə çevrilir. Deməli, məktəbdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi xeyli dərəcədə müəllimdən, öz üzərində onun nə dərəcədə təkidlə işləməsindən, həmkarları ilə, şagirdləri ilə, valideynlərlə, ictimaiyyət nümayəndələri ilə rəftarından çox asılıdır.

Böyük nüfuz sahibi olan müəllimlərin təcrübəsinə əsaslanan Milli pedaqogika belə hesab edir ki, **uşaq şəxsiyyətində baş qaldıran mənəvi keyfiyyətləri pedaqoji proseslə, yəni təlim-tərbiyə vasitəsi ilə bu və ya digər istiqamətə yönəltmək mümkündür.**

6. Xarakterin formalaşmasında şəxsi əməyin rolunu Milli pedaqogika necə qiymətləndirir?

Hamımıza məlumdur ki, yer üzündə ucaldılan binalar, salınan bağlar, tikilən körpülər, yaradılan raketlər, quraşdırılan kompüterlər, bütün maddi və mənəvi dəyərlər insan zəkasının, bəşər əməyinin məhsuludur. Müxtəlif çeşidli maddi və ya mənəvi dəyərlər yaradan insanların özləri də inkişaf edir, zəkası cilalanır, qabiliyyətləri formalaşır, yeni-yeni bacarıq sahibi olurlar. Bu həyat həqiqəti müəllimlərə, o cümlədən sinif müəllimlərinə məlum olmalıdır; o da məlum olmalıdır ki, yüksək zəka, iti təfəkkür, dərin qabiliyyət sahibi olmaq üçün adamdan təkidli zəhmət, yorulmaq bilmədən çalışmaq, yenə çalışmaq tələb olunur. Müdrik adamlar bu həqiqəti də döənə-döənə etiraf etmişlər. Məsələn, Azərbaycanın görkəmli filosofu, dramaturqu M.F.Axundov yazır ki, alimlik ata çuxası deyil ki, miras kimi övlada verilsin. Əsil alim olmaq üçün yorulmaq bilmədən işləmək və təkidlə öyrənmək lazımdır.

Təqribən eyni fikri K.Marks da qələmə almışdır: Elmdə geniş şəhrah yol yoxdur; elmin şölə saçan zirvələrini yalnız onun daşlı-kəsəkli cığırıları ilə yorulmaq bilmədən irəliləyən şəxslər fəth edə bilirlər.

Burada tələbə soruşa bilər: bu cür fikirlərdən hansı nəticə çıxır? Nəticə belədir: Milli pedaqogikaya görə, **əməkdə qazanılan müvəffəqiyyətlər daha çox şəxsin malik olduğu qabiliyyətlərin məhsuludursa, qabiliyyətlər də onun göstərdiyi işgüzarlığın, fədakarlığın, səyin nəticəsidir. Gərgin şəxsi fəaliyyət müəyyən qabiliyyətlərin yaranmasına səbəb olduğu kimi, yaranan yeni qabiliyyətlər də gələcək fəaliyyətin daha uğurlu olmasını şərtləndirir.**

Tələbə yenə sual verə bilər: çıxarılan bu nəticənin mən tələbəyə və aşağı siniflərdə təlim işinə başlayarkən mən müəllimə nə dəxli var? Dəxli odur ki, əvvəla, öz tələbəlik fəaliyyətində uğur-

lar qazanmaq üçün, pedaqoji qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün səylə çalışmalıdır; ikincisi, ibtidai məktəbdə sinif müəllimi işləyən zaman şagirdlərdə işgüzarlıq qabiliyyətinin formalaşmasına xüsusi qayğı göstərməli olacaqdır.

Diqqətli tələbə yenə soruşa bilər: görəsən şəxsin öz əməyinə, əməyin nəticəsinə münasibəti qabiliyyətlərinin inkişafına təsir göstərirmi? Maraqlı sualdır. Həyat faktlarından aydın görünür ki, adamın öz işinə, işinin gedişinə və nəticəsinə diqqət yetirməsi, uğurlarını və nöqsanlarını, bu nöqsanların səbəblərini nəzərə alması bacarıq və qabiliyyətləri maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyin zəruri şərtlərindən biridir. Bəzi şəxslərdə möcüzə kimi, “Allah vergisi” kimi görünən qabiliyyət sahibləri ilə söhbətlərdən məlum olur ki, burada möcüzəli bir şey yoxdur. Hesablayıcı elektron maşınla yarışan fransız Moris Daqberlə, cüzi əzələ hərəkəti əsasında fikir oxuyan Tofiq Dadaşovla, xəstəyə toxunmadan əlini havada gəzdirməklə müalicə edən Cuna Davitaşvili ilə, illuziya sahəsində Qazaxıstan artisti Sultanqalı Şükürovlə, bir anlığa bədənini ağac kimi bərkidən çinli Şyanxu ilə söhbətlər bunu sübut edir. Onlardan bu qeyri adi qabiliyyətin səbəbini soruşanda deyirlər: yorulmaq bilməyən məşq! Yəni də məşq!

Bu sətirləri oxuyan tələbə dünyada elə bir fakt gətirə bilməz ki, hansısa fəaliyyət sahəsində şəxsən gərgin zəhmət çəkmədən, uzun müddət məşq etmədən məşhurlaşmış alim, yazıçı, rəssam, bəstəkar, memar, futbolçu və s. olsun. Həkimlik də, müəllimlik də belədir. Ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuş hər hansı müəllim məktəbdə öz üzərində müntəzəm, gərgin işləməyə ömründə ən qüdrətli, ən sayılıb-seçilən müəllim ola bilməz: adi müəllim olaraq qalar. Hörmətli tələbə! Əsil müəllim anadan doğulmur! Həyatda, pedaqoji fəaliyyətdə formalaşır!

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin nələrə ibarət olduğunu sinif müəllimi nə üçün bilməlidir?

2. Uşaq şəxsiyyətinə təsir göstərən amillər haqqında söylənən müxtəlif fikirlərdən hali olmaq sinif müəlliminə nə verir?
3. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında irsiyyətin roluna dair Milli pedaqogikanın mövqeyi ilə razısınız, yoxsa razı deyilsiniz? Fikrinizi sübut edin.
4. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin roluna dair Milli pedaqogikanın mövqeyi ilə razı olub-olmadığınızı isbat edin.
5. Şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolu haqqında Milli pedaqogikanın fikri ilə nədə razısınız, nədə razı deyilsiniz? Əsaslandırın.
6. Şəxsiyyətin formalaşmasında şəxsi əməyin rolu barədə Milli pedaqogikanın hansı fikri ilə razı deyilsiniz? Razı olmadığınız məqam varsa əsaslandırın.
7. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər haqqında biliklərdən hansı hallarda istifadə edə bilərsiniz?

FƏSİL 21

Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin qarşılıqlı təsiri haqqında.

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair deyilənlərə qısa nəzər

Göstəriləndiyi kimi, orqanizmin normal irsi əlamətləri şəxsiyyətin inkişafı, xüsusən psixoloji inkişafı üçün zəmin yaradır, inkişaf bu zəmində cərəyan edir; mühit şəxsiyyətdə yeni-yeni mənəvi əlamətlərin yaranmasına təkan verir və bu əlamətlərin inkişafının sürətlənməsini, yaxud ləngiməsini şərtləndirir; tərbiyə uşağın həyat və fəaliyyətini təşkil etməklə, mühit amilləri arasında tərbiyə məqsədləri üçün münasib olanlarını seçməklə, zərərli olanları neytrallaşdırmaqla, mühitə və şəxsiyyətin özünə təsir göstərməklə onun inkişafını istiqamətləndirə və idarə edə bilər; gərgin şəxsi əmək sayəsində formalaşan müvafiq qabiliyyətlər gələcək fəaliyyətin uğurlu olmasını şərtləndirir.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olarmı ki, insan şəxsiyyəti irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və zəhmətin təsiri altında passivdir. Xeyr, olmaz! Nə üçün? Çünki, şəxsiyyətin formalaşmasında və fəaliyyətin müvəffəqiyyətində adamın malik olduğu adət və vərdislərin, anlayışların da müəyyən rolu olur. Adamın maraq və ehtiyacları, təsəvvür və anlayışları mühit amillərinə və tərbiyəvi tədbirlərə həmin şəxsin münasibətini müəyyən dərəcədə şərtləndirir. Adam mühit amillərinə və tərbiyəvi təsirlərə ayrıseçkiliklə yanaşa bilər: öz anlayışlarına və maraqlarına uyğun gələnlərini qəbul edə, uyğun gəlməyənlərinə ya laqeyd ola, yaxud müqavimət göstərə bilər.

Tələbə yenə sual verir: əgər şəxs kənar təsirlərə, yəni mühitin təsirinə və ya hər hansı tərbiyəvi tədbirə açıq, yaxud qapalı şəkildə müqavimət göstərsə, yenə öz bildiyi kimi hərəkət edərsə tərbiyəçi (müəllim) necə hərəkət etməlidir? Bu sualın cavabını tələbələrin öhdəsinə buraxırıq: qoy tələbələr sualı öz aralarında müzakirə edib münasibətlərini bildirsinlər.

Müəllifin suala münasibəti isə belədir. Uşaq (şagird) müəllimin (tərbiyəçinin) məsləhətini qulaq ardına vurduğu hala o, yəni müəllim ən qüdrətli silahını — sübut etmək silahını işə salmalı olur: uşağın (şagirdin) öz anlayışına uyğun hərəkətinin hansı nəticələrə səbəb olacağını, məsləhət gördüyü kimi hərəkət edərsə hansı nəticələrə gətirə biləcəyi ilə müqayisə edib onun gözünü açmaq, inandırmaq lazımdır.

2. Pedaqoji proses və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, gələcək şagirdlərində müstəqil düşünmək bacarığı, yaradıcılıq qabiliyyəti aşılamağı arzulayan indiki tələbə həmin bacarıq və qabiliyyəti əvvəlcə özündə formalaşdırmalıdır. Müstəqil düşünmək, məsələyə yaradıcı yanaşmaq qabiliyyəti isə sual qoymaq bacarığından başlayır. Bu mənada uşaq şəxsiyyətinə irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və əməyin ayrılıqda təsirinin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu öyrənən tələbənin şüurunda suallar yaranır. Bu cür suallardan biri belə ola bilər: öyrənilən amillər uşaq şəxsiyyətinə ayrılıqda təsir göstərir, yoxsa qarşılıqlı əlaqədə? Yaxşı olar ki, bu sual da tələbələr arasında müzakirə edilsin və onların fikri ortaya qoyulsun.

Təbii olaraq, irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin uşaq şəxsiyyətinə təsiri ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Qarşılıqlı əlaqənin təsirini bəzi hallarda müşahidə etmək olur; bəzi hallarda isə nəzəri təhlil yolu ilə üzə çıxarılır.

Pedaqoji proses və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təsirini müşahidə etmək çətin deyil. Məsələn, məktəbdə ekoloji tərbiyə haqqında haqlı olaraq danışırıq; ətraf mühitin, havanın, suyun təmiz saxlanması insan orqanizminə faydasını izah edirik; ətraf mühitin, suyun, havanın çirklənməsinin sağlamlıq üçün ziyanını şagirdlərə başa salırıq. Lakin şagirdlər məktəbdən çıxanda bəzən müəllimin dediklərindən fərqli halların: zir-zibilin, tüstünün şahidi olurlar. Bu cür hallarda mühit amilləri tərbiyənin kəsərini xeyli azaldır.

Tələbə qarşısında sual qoyuruq: əgər ekologiya ilə əlaqədar məktəbdə gözəl sözlər eşidən, fikirlər öyrənən şagirdlər ictimai

mühitdə hər şeyin deyildiyi kimi olduğunu gördükdə onların tərbiyəlilik səviyyəsi artar, ya azalar? Əlbətdə, artar!

Deyilənlərdən təbii olaraq belə bir düzgün, yenilməz bir nəticə çıxarmaq mümkündür: aparılan təlim-tərbiyə işi ətraf mühitə uyğun gəldikdə onun səmərəsi artır, uyğun gəlmədikdə səmərəsi artmır.

Deyilənlərdən tələbə özü üçün, öz gələcək fəaliyyəti üçün müvafiq nəticələr çıxara bilər: 1) təlim-tərbiyə işi üçün öz sinif otağında zəruri şərait yaratmalıdır; 2) təlim-tərbiyə işinin normal getməsi üçün məktəbdə münasib maddi və mənəvi psixoloji mühitin yaradılmasına köməklik etməlidir; 3) şagirdin ailə mühiti ilə maraqlanmalı, orada sağlam mənəvi-psixoloji mühitin formalaşması üçün məsləhətini əsirgəməməlidir.

Təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyinə mühit amillərinin təsir göstərdiyini bilən tələbə gələcəkdə sinif müəllimi kimi işləyən zaman məktəbin yerləşdiyi mikromühitin tərbiyə məqsədinə yönəldilməsinə yardım edə bilərmi? Bəli, yardım edə bilər! Necə? Məsələn, məktəbin yerləşdiyi mikrorayondakı mühit amillərinin tərbiyə vasitələrinə çevrilməsi üçün icra hakimiyyətinə və ya bələdiyyəyə təkliflər verə bilər: ərazi zir-zibildən, daş-kəsəkdən təmizlənsin; orada yaşıllıq salınsın; idman meydançıları düzəldilsin; gül-çiçək əkilsin və s. Tələbə bilir ki, təlim-tərbiyə işi müəyyən mühitdə, müəyyən həyat şəraitində aparılır. Ailədə də, məktəbdə də, məktəbin ətrafında da uşaqları (şagirdləri) əhatə edən mühit, mühitin hər bir amili, hər bir cəhəti tərbiyə vasitəsinə çevrilməlidir. Bu cəhətlərin nəzərə alındığı məktəblərimiz tək-tək də olsa var. Və belə faktlardan müvafiq nəticə çıxartmaq da mümkün olmuşdur: **Məktəbi əhatə edən mikrorayonun təbii və ictimai mühit amillərindən təlim-tərbiyə məqsədləri üçün nə qədər geniş istifadə edilirsə, şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi bir o qədər kütləvi xarakter alır.**

Deməli, təlim-tərbiyə işinin cərəyan etdiyi mühit tərbiyəvi təsirin kəsərini artırır da, azalda da bilər. Yəni eyni tərbiyə işi müxtəlif mühitdə eyni nəticəni vermir. Başqa sözlə, tərbiyə işi təşkil edilərkən tərbiyənin hansı şəraitdə aparılacağı nəzərə alınmalıdır: uşaqlara hansı əxlaqi keyfiyyətləri aşılamaq istəyiriksə, onlardan həmin keyfiyyətləri tələb edən mühitdə tərbiyə etməliyik.

Tələbə soruşa bilər: deyilən fikirlərin ölkə miqyasında aparılan təlim-tərbiyə işinə daxil varmı? Bəli, var! Ölkə miqyasında mühit amilləri dedikcə daha artıq dərəcədə planlaşdırılmalı, tərbiyə vəzifələrinə tabe etdirilməli, tərbiyə vasitələrinə çevrilməlidir. İctimai mühit amillərinin getdikcə daha geniş miqyasda tərbiyə vasitələrinə çevrilməsi şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəvi təsir dairəsinin, cəmiyyət üçün faydalı olan keyfiyyətlərin gənc nəsrlə aşılınması imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur.

Deyilənləri nəzərə alan Milli pedaqogikada belə bir qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir: **uşaq şəxsiyyətinə mühtin təsir dairəsi nə qədər geniş, təlim-tərbiyənin təsir dairəsi nə qədər məhduddursa, tərbiyəçinin (müəllimin) işi bir o qədər çətinləşir. Əksinə, şəxsiyyətə göstərilən təlim-tərbiyə təsirinin dairəsi nə qədər genişdirsə, mühitin təsir dairəsi isə nə qədər məhdudlaşırsa tərbiyəçinin işi bir o qədər səmərəli olur.**

3. İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxssə təsiri

İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin olub-olmaması məsələsi də tələbəni maraqlandırmalıdır. Çünki bu məsələnin də təlim-tərbiyə işinə daxil vardır.

Son zamanlar tibb elmləri sahəsində aparılan elmi axtarışlardan məlum olub ki, bir sıra sosial tədbirlərin vasitəsi ilə irsən nəsildən-nəslə keçən bəzi xəstəliklərin şiddətlənməsinin qarşısını almaq və xəstənin əhval-ruhiyyəsini bir qədər yüngülləşdirmək mümkün olmuşdur; bununla da tərbiyə işinə yol açılmışdır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bəzi irsi xəstəliklərin şiddətlənmə dərəcəsi ictimai və sosial mühitlə də əlaqədar ola bilər. İnsan münasib olmayan sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji mühitə düşdükdə irsi xəstəliklər özünü daha tez və daha qabarıq şəkildə göstərə bilər; orqanizm üçün normal mühit yaradıldıqda isə həmin irsi xəstəliklərdən bəzilərinin inkişafını ləngitmək mümkün olur. Buna misal olaraq qan təzyiqinin, aterosklerozun, onba çıxığının və bir sıra digər xəstəliklərin irsiyyətlə əlaqədar olan hallarını göstərmək olar. Tibbi tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, qan təzyiqi və ya ateroskleroz xəstəliklərinə tutulmuş və

lideynlərin övladları münasib olmayan şəraitə düşən kimi həmin xəstəliklərin əlamətləri onlarda daha tez baş qaldırır və şiddətlənir; ətraf mühitin namünasib təsirləri ardıcıl olaraq aradan qaldırıldıqda nəsildən-nəslə keçən həmin pozuntuların ya qarşısı alınır, ya da onlar zəif təzahür edir.

Tələbələr qarşısında belə bir sual qoyulur: irsiyyət və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin olduğunu bilmək sinif müəlliminə lazımdır mı? Əgər lazımdırsa nə üçün?

Sualın cavabını tələbələrin öhdəsinə buraxaq. Qoy onlar öz aralarında müzakirə etsinlər.

Amma, yenə biz öz fikrimizi bildirək. Tələbələr bizim fikrimizə də münasibətlərini bildirib-bildirməməkdə azaddırlar.

Biz həmin suala müsbət cavab veririk: bəli, lazımdır! Nə üçün? Çünki ailədən təzəcə məktəbə gəlmiş uşaqlarla əlaqədar hər cür problem yarana bilər. Sinif müəllimi yarana biləcək problemlərin həllinə hazır olmalıdır. Hər hansı uşağın səhətində ortaya çıxan narahatlığın irsi xəstəliklə əlaqədar olub-olmadığını araşdırmağı sinif müəllimi tələb edə bilər; uşağın ailə şəraiti ilə tanış ola, lazım gələrsə ailə şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün təklif verə bilər.

Nəzərə alınmalıdır ki, sinif müəllimi yalnız bu və ya digər fənn müəllimi deyil. O, yeniyetmələr və ya gənclərlə deyil, kiçik-yaşlı şagirdlərlə işləyir. Bunlardan əlavə, ibtidai məktəbdə işləyən müəllim eyni şagirdləri birinci sinifdən dördüncü sinfədək aparmalı olur; o, məktəbdə həm də valideynləri əvəz edir: hər bir şagirdi ətraflı öyrənməli olur.

4. İrsiyyət və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri

Xüsusi aparılmış tədqiqatlar və həyatı müşahidələr göstərir ki, irsi əlamətlər tərbiyə işini həm asanlaşdırır, həm də çətinləşdirə bilər. Məsələn, nəsildən nəslə keçən normal irsi əlamətlər təlim-tərbiyə işinin uğurla nəticələnməsinə imkan verir. Normadankənar irsi əlamət (irsi xəstəliklər) tərbiyə işini xeyli çətinləşdirir. Tərbiyəvi tədbirlərin və mühit amillərinin təsir göstərdiyi əxlaq, estetik, fiziki keyfiyyətlərin adamlarda normal inkişafı üçün onların orqaniz-

mində normal irsi imkanlar da olmalıdır. Belə normal irsi imkanların olduğu adamlarda həmin təsirlərin səmərəsi artır, olmadıqda ciddi çətinliklər yaranır. Bu, o deməkdir ki, insan şəxsiyyətinin formalaşmasına ümumiyyətlə irsiyyətin təsirindən danışmaq o qədər də dəqiq olmaz. Nə üçün? Çünki, yuxarıda deyildiyi kimi, şəxsiyyətin inkişafı həm normal, həm də qeyri normal irsi imkanlar zəminində cərəyan edə bilər. Nəticə də müxtəlif olur.

Deyilənləri sinif müəllimi nəzərə almalıdır. Hər hansı şagirdin təlim-tərbiyəsində çətinliklə üzləşdikdə səbəbini öyrənmək lazımdır. Səbəbi irsi xəstəliklə əlaqədardırsa həkimə müraciət etmək lazım gəlir. Təlim-tərbiyə işində sinif müəlliminin üzləşdiyi çətinlik normal irsi imkan zəminində cərəyan edirsə müvafiq pedaqoji tədbirə əl atmaq zərurəti yaranır; məsələn, tərbiyə üsulunu dəyişmək olar. Burada xatırlatmağı vacib hesab edirik ki, sinif müəllimi şagirdlə əlaqədar rastlaşdığı çətinliyin dərəcəsindən asılı olmayaraq tərbiyəvi təsir üsulunu dəyişən zaman təhqirə və ya fiziki təzyiqə qətiyyənlə yol verməməlidir. Çünki, sonuncu tədbirlər vəziyyəti daha da kəskinləşdirər; necə deyirlər, qaşını düzəltməyin yerdə vurub gözüni çıxardarsan.

5. Fizioloji və psixoloji amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin şəxsə təsiri.

Həyat hadisələrini diqqətlə müşahidə edən tələbə müəllimdən soruşa bilər: öyrəndik ki, irsiyyət, mühit, pedaqoji proses və şəxsi əmək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir edir və bu təsir mexaniki şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqədə cərəyan edir. Həmin amillərin təsirindən kənar insan psixikasında hansısa normal və ya anormal hal ola bilərmi?

Etiraf etməliyik ki, belə hallar nəinki ola bilər, hətta olur da. İnsan orqanizmində fizioloji və psixoloji proseslərin bir-birinə təsirinin güclənməsi və ya zəifləməsi buna misal ola bilər. Xüsusi aparılmış araşdırmalar sayəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, irsi əlamətlərdən və ya tərbiyəvi tədbirlərdən, yaxud mühit amillərindən asılı olmayaraq, məsələn, yaddasaxlama müddəti adamlarda arta və ya azala bilər. Fiziologiyada sübut olunmuşdur ki, insan beyninin qanla təmin edilmə dərəcəsi, qana daxil olan oksigenin

qədəri, hasısa yeməkdən törəyən zəhərlənmə, keyfiyyətsiz suyun qəbulundan yaranan mədə-bağırsaq pozuntuları və s. insan psixikasında dəyişikliyə səbəb ola bilər. Məsələn, uzun müddət eyni vəziyyətdə oturmaq, adamın işlədiyi otağın havasını vaxtaşırı dəyişməmək halları beyin hüceyrələrinin qanla normal təmin olunmasını çətinləşdirir. Bunun nəticəsində baş ağrısı və hafizənin zəifləməsi kimi təzadlar müşahidə olunur.

Bütün bu cür məsələlərdən sinif müəllimi kənarda qala bilməz. Sinif müəllimi yadda saxlamalıdır: kiçik yaşlı şagirdlərdə tez-tez müşahidə olunan psixoloji sarsıntılar, narahatlıqlar, əhval-ruhiyyə dəyişənliyi nəinki orqanizmin irsi əlamətlərinin və ya mühitin, yaxud təlim-tərbiyə işindəki əyintilərin nəticəsi ola bilər; bununla yanaşı, sinif müəllimi onu da nəzərə almalıdır ki, şagird psixikasında nəzərə çarpan sarsıntılar, narahatlıqlar, dəyişənliklər onun, yəni şagirdin orqanizmində əmələ gələn qeyri normal fizioloji pozuntuların məhsulu da ola bilər.

Uşaq orqanizmində mümkün ola bilən bu cür təbəddülatların varlığını yadında saxlayan sinif müəllimi valideynin də, həkimin də əvəz edilməz məsləhətçisinə çevrilir; vaxtında onları xəbərdar edir, birlikdə məsləhətləşir, təcili tədbirlər görülür və uşaq əziyyətdən xilas edilir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillərin nədən ibarət olduğunu sinif müəllimi nə üçün bilməlidir?
2. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına pedaqoji proses və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təsirinə dair daha hansı misallar gətirə bilərsiniz?
3. İrsi xəstəliklərə aid daha nələr eşitmisiniz?
4. İrsən nəsildən-nəslə keçən xəstəliklərin təlim-tərbiyə işinə ciddi maneə törətdiyi hallarla qarşılaşdıqda necə hərəkət edərdiniz?
5. İrsi xəstəliklə əlaqəsi olmayan, lakin uşaq orqanizminin daxilində əmələ gələn fizioloji təzadların təlim-tərbiyə işinə mənfi təsirini aradan necə qaldırırdınız?

SƏKKİZİNCİ BÖLMƏ

Tərbiyənin mərhələləri, üsulları, ziddiyyətləri, qanunauyğunluqları və prinsipləri.

FƏSİL 22

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca göstəriciləri.

1. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin zəruriliyi

Soruşmaq yerinə düşərdi: indiyədək belə bir nəzəriyyə olmamışdır? Bəlkə bundan sonra bu cür nəzəriyyə yaratmağa ehtiyac da qalmamışdır? Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti nədən ibarət ola bilər?

Bəri başdan deyək ki, mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradılması həm elmi zənginləşdirər, həm də tərbiyə işinin səmərəsini xeyli artırır. Elmi biliklərə söykənən tərbiyəçi hər hansı mənəvi keyfiyyəti uşaqlara, yeniyetmələrə aşılayan zaman nədən başlamalı, hansı mərhələlərdən keçməli, nə üçün məhz bu ardıcılıqla fəaliyyət göstərməli olduğunu aydın bilməli olur; onda işin səmərəli olacağına möhkəm inam yaranır. Uluların uluları da bu yolu tutmağı bizə məsləhət görmüşlər. Məsələn, dahi Üzeyir Hacıbəyov yazırdı ki, tərbiyə işi ilə əməli şəkildə məşğul olmaq nə qədər vacibdirsə, görülən işin elmi əsaslarını bilmək, nə üçün başqa cür deyil, məhz filan cür hərəkət etməyin zəruriliyini başa düşmək ondan da vacibdir.

Əslində mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi uydurulmur. Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmişdir ki, onun əlamətləri, yuxarıda sübut olunduğu kimi, tərbiyə təcrübəsinin bütün istiqamətlərində vardır. Bizim vəzifəmiz tərbiyə təcrübəsindəki mərhələ əlamətlərini üzə çıxarıb ümumiləşdirərək nəzəriyyə formasına salmaqdan ibarət olmuşdur: yaxşı nəzəriyyə real həyatda mövcud olan təcrübəni elmi cəhətdən dəqiq öyrənməkdən və ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Bu cür başa düşülən tərbiyə nəzəriyyəsinin bir sıra göstəriciləri vardır. Onlardan biri tərbiyə işində mərhələlik əlamətlərinin

olmasıdır. Belə bir göstəricinin mövcudluğunu yuxarıda kifayət qədər ətraflı izah edə bilmişik. Burada yalnız onu əlavə edək ki, tərbiyənin mərhələləri bütün hallarda eyni miqdarda təkrarlanmır. Tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsindən, yəni mövcud mənəvi-psixoloji durum səviyyəsindən asılı olaraq 3-5 arasında dəyişə bilər. Aşılmalı mənəvi dəyər üzrə tərbiyə olunanlarda tərbiyəlilik səviyyəsi yüksək olduğu hallarda tərbiyəvi tədbir üç mərhələdən keçir: 1. mənəvi dəyər üzrə hazırlıq səviyyəsi üzə çıxarılır; 2. aşkara çıxarılmış həmin yüksək anlayış səviyyəsinə uyğun fəaliyyət təşkil edilir; 3. fəaliyyətin nəticəsi qiymətləndirilir.

Aşılmalı mənəvi dəyər üzrə tərbiyəlilik səviyyəsi tərbiyə olunanlarda aşağı olduğu hallarda tərbiyəvi tədbir beş mərhələdən keçməli olur:

Birinci mərhələdə aşılması nəzərdə tutulan hər hansı milli və ya ümumbəşəri dəyərin tərbiyə olunanlarda səviyyəsi təqribi də olsa üzə çıxarılır. Tərbiyə bu zəmində aparılır.

İkinci mərhələdə tərbiyəçinin başlıca qaygısı (buna ehtiyac olduqda) nəzərdə tutduğu mənəvi keyfiyyət üzrə öz uşaqlarında, yeniyetmə və ya gənclərində ilkin təsəvvür yaratmaqdan, onların diqqətini belə bir mənəvi dəyərin varlığına yönəltməkdən ibarət olur.

Üçüncü mərhələdə tərbiyəçi çalışır ki, həmin mənəvi dəyərə dair tərbiyə olunanlarda müəyyən anlayış formalaşsın, onun mahiyyəti və əhəmiyyətini onlar başa düşsünlər.

Dördüncü mərhələdə tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyə olunan şəxslərdə formalaşdırdığı anlayışa, şüura uyğun olaraq onların əməli fəaliyyətlərini təşkil etsin.

Beşinci mərhələdə tərbiyəçi öz tədbirlərinə yekun vurur: tərbiyəvi tədbirdə uşaqların, yeniyetmələrin və ya gənclərin iştirak dərəcəsinə, qazandıqları anlayışa uyğun necə fəaliyyət göstərdiklərinə münasibətini bildirir və sözlə də olsa qiymətləndirir.

Şərh edilən fikirləri ümumiləşdirən Milli pedaqogika tərbiyənin mərhələləri məfhumunun mahiyyətini belə dəyərləndirir: **“Aşılanaq milli və ya ümumbəşəri dəyərlə əlaqədar tərbiyə olunan şəxslərdə üzə çıxarılmış mənəvi-psixoloji hazırlığın səviyyəsinə nəzərən aparılan tərbiyə işindəki keçidlərə onun,**

TƏRBİYƏNİN BAŞLICA MƏRHƏLƏLƏRİ

TƏRBİYƏNİN BAŞLICA MƏRHƏLƏLƏRİ

I mərhələ

Tərbiyəlilik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi

II mərhələ

Mənəvi dəyərlərin tərbiyə olunanlar tərəfindən ilkin qavranılması

III mərhələ

Mənəvi dəyər üzrə anlayışın (şüurun) formalaşdırılması

IV mərhələ

Formalaşan anlayışa uyğun davranış və fəaliyyətin təşkili

V mərhələ

Davranış və fəaliyyətə nəzarət, onun qiymətləndirilməsi

yəni tərbiyənin mərhələləri deyilir” (Məktəb pedaqogikası. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2005, səh. 301).

Bu anlam Milli pedaqogikada yaradılan mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin göstəricilərindən biri deyil, onun özəyidir.

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin digər göstəricisi tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasının açılmasıdır. Nəzəriyyənin üçüncü başlıca göstəricisi hər mərhələnin spesifik cəhətlərinə uyğun gələn üsulların dəqiqləşdirilməsi və tətbiq edilməsidir. Dördüncü göstərici üsullardan istifadə olunan zaman özünü biruzə verən qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsidir. Və, nəhayət, aşkara çıxarılmış qanunauyğunluqlara nəzərən tərbiyə zamanı istinad edilməli prinsiplərin həm adlarının, həm də miqdarının dəqiqləşdirilməsidir.

2. Tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasları

Tərbiyənin mərhələlərini tərbiyəçinin və tərbiyə olunanların birgə fəaliyyətində bəzən müşahidə etmək mümkün olur. Bəs hansı hallarda müşahidə etmək imkanı yaranır, hansı hallarda isə belə imkan yaranmır? Tərbiyə işində tərbiyə olunanların mənəvi-psixoloji hazırlıq səviyyələri tərbiyəçi tərəfindən nəzərə alındıqda həmin imkan yaranır, nəzərə alınmadıqda belə imkan yaranmır. Birinci halda, yəni bu və ya digər milli, yaxud ümumbəşəri mənəvi dəyər üzrə aparılacaq tərbiyəvi tədbirdən əvvəl həmin dəyər üzrə tərbiyə olunanların anlayış səviyyələrini tərbiyəçi öyrəndikdə və nəzərə aldıqda tərbiyə işinin mərhələləri aydın sezilir. İkinci halda isə, yəni aşılmalı milli və ya ümumbəşəri mənəvi dəyər sahəsində tərbiyə olunan şəxslərin mənəvi-psixoloji səviyyəsini öyrənməyən, və, deməli, nəzərə almayan tərbiyəçinin tərbiyəvi tədbiri qeyri müəyyənliyi, pərakəndəliyi ilə fərqlənir və mərhələlik aradan qalxmış olur.

Təsvir etdiyimiz xüsusiyyətlər, həm ailədə, həm də digər fərdi, qrup və ya kollektiv halında keçirilən tərbiyəvi tədbirlər üçün səciyyəvidir. Həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması bir də ona görə zəruridir ki, tərbiyəvi tədbirlərin iştirakçıları, adətən, yaş cəhətdən də, mənəvi-psixoloji cəhətdən də müxtəlif səviyyəli ola bilər. Başqa-başqa mənəvi-psixoloji durumda olan, yəni tərbi-

yəlilik səviyyəsi müxtəlif olan uşaqların eyni tərbiyəvi tədbirdən eyni dərəcədə faydalanacağını söyləmək yalnız sadələşmə olardı. Deməli, Milli pedaqogika məsləhət görür ki, tərbiyəvi tədbir istər fərdi formada, istərsə də qrup və ya kütləvi formada təşkil olunsun, fərqi yoxdur, həmin tədbirdən əvvəl aşılmalı mənəvi dəyər barədə tərbiyə olunanların, təqribi də olsa, anlayış səviyyəsi, yəni tərbiyəlilik səviyyəsi nəzərə alınsın. Fikrimizi vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair yuxarıda dediklərimiz əsasında bir qədər konkretləşdirək, V sinif rəhbəri vətənpərvərlik mövzusunda tədbir keçirmək istəyir. Mövzunu şagirdlərlə razılaşdırır. O, tədbiri nədən başlayıb necə davam etdirəcəyini özlüyündə götür-qoy edir. Belə qənaətə gəlir ki, əvvəlcə bir neçə şagirdlə söhbət etsin, vətənpərvərliyə dair onların anlayış səviyyəsini öyrənsin. Bu məqsədlə onlardan soruşur:

Uşaqlar, vətənpərvərliyə aid hansı misalları gətirə bilərsiniz?

Şagirdlərin gətirdiyi misallar müharibə ilə, xüsusən Dağlıq Qarabağ döyüşləri ilə əlaqədar, şəhidlərlə bağlı olmuşdur.

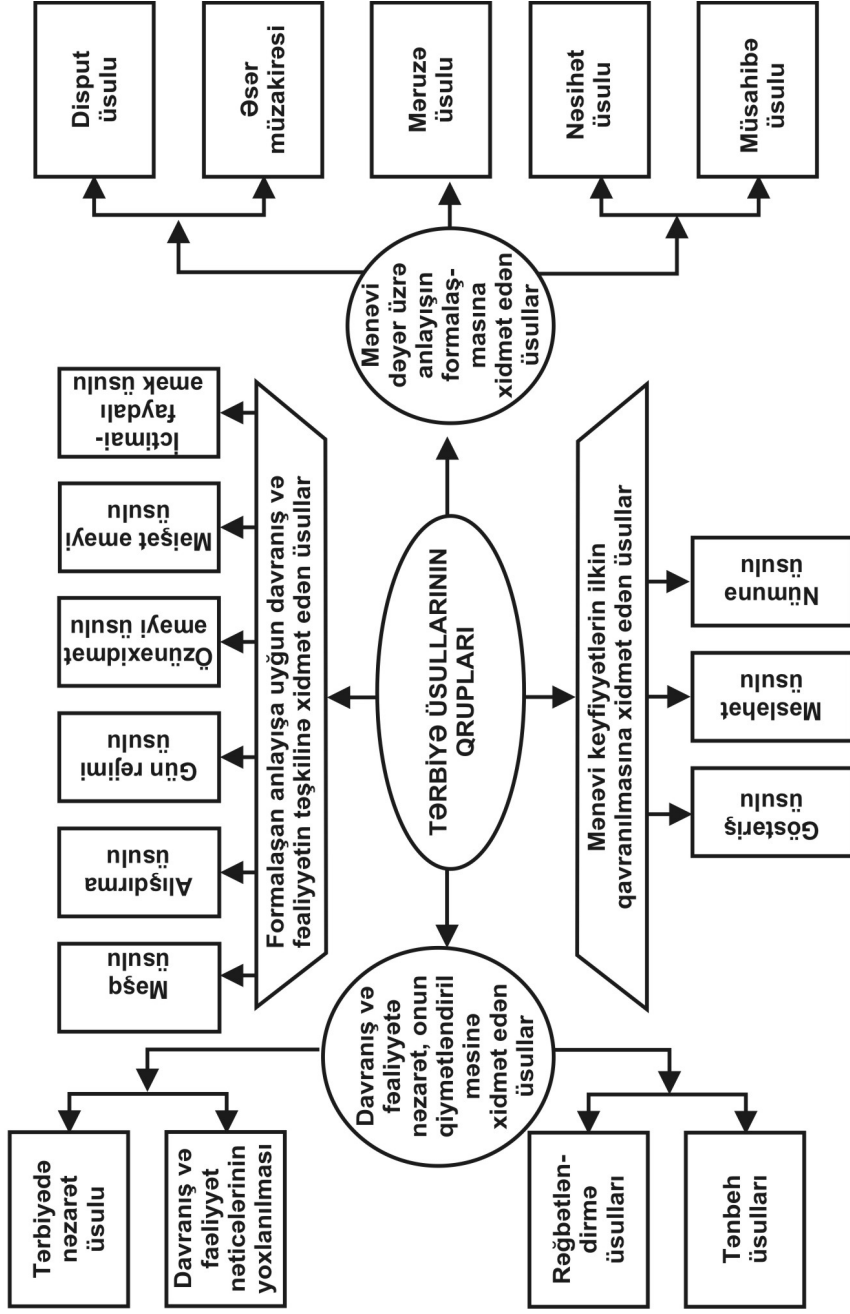
Vətənpərvərlik haqqında şagirdlərin anlayışlarının birtərəfli olduğunu, yalnız müharibə ilə məhdudlaşdırıldığını yəqin edən müəllim sualını bir qədər konkretləşdirərək yenidən şagirdlərə müraciət edir:

—Uşaqlar, deyin görüm, indi sizin özünüzün vətənpərvərliyiniz nədən ibarət ola bilər?

Şagirdlərin ümumi rəyi belə olmuşdur: indi əgər müharibə olarsa, biz də vətəni müdafiə etməyə gedərik, lazım gələrsə canımızdan keçərik.

Konkretləşmiş əlavə suala şagirdlərin cavabları sinif rəhbərini bir daha inandırdı ki, vətənpərvərlik haqqında onların anlayışları doğrudan da birtərəflidir, əsasən müharibə ilə məhdudlaşır. Bu vəziyyəti nəzərə alan sinif rəhbəri qərara gəlir ki, növbəti söhbət zamanı vətənpərvərliyə dair şagirdlərdə nisbətən dolğun anlayış formalaşırsın. Bu məqsədlə o, növbəti söhbətdə şagirdlərin fikirlərini müdafiə edir və həmin fikirlərə əlavə olaraq şagirdlərin fəal iştirakı ilə sosial-iqtisadi və mənəvi-siyasi həya

TƏRBİYƏ ÜSULLARININ QRUPLARI

tımızın müxtəlif sahələrində canla-başla, namusla çalışan şəxslərin fədakar fəaliyyətlərindən misallar gətirir; hər dəfə sübut edir ki, dinc quruculuq işlərində də vətənpərvərlik nümunələri göstərmək üçün geniş imkanlar mövcuddur. Söhbətin sonunda sinif rəhbəri vətənpərvərliyi şagirdlərin təhsili ilə əlaqələndirərək deyir:

— Mənim əzizlərim! Deyin görək, sizin şagirdlik fəaliyyətinizdə, sabah ali məktəbə daxil olub tələbə kimi oxuyacağınızda vətənpərvərlik nümunəsi göstərmək imkanları ola bilərmi?

Şagirdlər,

— Ola bilər! Nümunəvi oxuyan, nümunəvi davranışı olan şagird, öz gözəl fəaliyyəti ilə müəllimlərini, valideynlərini, el-obasını sevindirən şagird əsil vətənpərvər şagirdidir.

Şagirdlərin bu etirafından sonra sinif rəhbəri tərbiyə işinin növbəti mərhələsinə keçir:

— Gəlin bundan sonra özümüzü müşahidə edək, görək kim, indi vətənpərvərlik haqqında burada dediyiniz formada fəaliyyət göstərəcək, kim öz sözünün üstündə duracaq, kim öz sözündən qaçacaq.

Təsvir etdiyimiz təcrübəyə dair faktları yekunlaşdıraraq. Təcrübədən göründüyü kimi, vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə tədbirə nədən başlamalı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tərbiyəçi vətənpərvərlik məfhumu barədə şagirdlərin anlayış səviyyəsini, yəni tərbiyəlilik səviyyəsini öyrəndi. İşin sonrakı mərhələləri (şagirdlərin anlayış səviyyəsini yüksəltmək, yəni səviyyəyə uyğun onların fəaliyyətini təşkil etmək və fəaliyyətə nəzarət qoymaq) həmin əsasda quruldu. Bu, mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin işdə tətbiqinə aid misaldır.

3. Tərbiyədə hər mərhələyə uyğun gələn təqribi üsulların müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinə görə tərbiyə zamanı müəllim və ya valideyn ağılına düşən üsullardan necə gəldi istifadə edə bilməz. Yuxarıda təhlil etdiyimiz faktlardan göründüyü kimi, tərbiyə işinin hər mərhələsinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və vəzifələri olur. Tərbiyəçinin qaygısı hər mərhələnin xüsusiyyətləri və vəzifələrinə uyğun gələn üsullar arayıb axtarmaqdan, tapmaqdan və tətbiq etməkdən ibarət olur.

Bu cəhətdən tərbiyəçinin işini yüngülləşdirmək məqsədi ilə mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində hər mərhələnin xüsusiyyətlərinə uyğun gələn üsullar təqribi də olsa müəyyənləşdirilmişdir. Üsulların müəyyənliyi mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin vacib göstəricilərindən biri olduğundan, onun üzərində dayanmağa dəyər. Bir də ona görə ki, tərbiyə üsullarının miqdarında və adlarında dair ənənəvi pedaqogikada qeyri dəqiqlik mövcuddur.

Ənənəvi pedaqogikada tərbiyə üsullarının adları və miqdarı heç bir mənbədə elmi cəhətdən əsaslandırılmır; lakin bununla belə, tərbiyə məfhumunun mahiyyəti nəzərə alınmır; tərbiyə zamanı tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların birgə fəaliyyətinə imkan verən cəhət-aşılana milli və ya ümumbəşəri mənəvi dəyər diqqətdən yayınır; mövcud təriflərdən heç biri tərbiyə üsullarını qruplaşdırmağa imkan vermir.

Bu qəbildən olan nöqsanlar Milli pedaqogikanın mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində aradan qaldırılmışdır. Burada tərbiyə üsulunun mahiyyəti belə dəyərləndirilir: tərbiyənin müvafiq mərhələsi qarşısında qoyulmuş vəzifənin, yəni milli və ya ümumbəşəri mənəvi dəyərin müəyyən mühitdə adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılması yollarına tərbiyənin üsulları deyilir.

Tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərindən asılılığı imkan verir ki, birincilər ikincilərə əsasən qruplaşdırılsın.

4. Tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərinə görə qruplaşdırılması.

Məsələnin bu şəkildə ifadəsində belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, tərbiyənin mərhələlərini tərbiyə üsullarını qruplaşdırmağın ən etibarlı əsası hesab etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan hər hansı milli və ümumbəşəri mənəvi dəyər tərbiyə olunanlar üçün yeni olduqda həmin dəyərin onlara aşılma prosesi beş mərhələdən keçməli olduğundan, həmin prosesbo-yu istifadə ediləcək bütün üsullar da beş qrupa bölünməlidir.

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində mərhələlər, yuxarıda deyildiyi kimi, belə adlandırılmışdır: 1. Aşılanaq mənəvi dəyərin səviyyəsinin üzə çıxarılması; 2. Həmin mənəvi dəyər üzrə tərbiyə olunanlarda ilkin təəssüratın yaradılması; 3. Mənəvi dəyər üzrə

onlarda anlayışın (şüurun) formalaşdırılması; 4. Formalaşan anlayışa uyğun davranışın və fəaliyyətin təşkili; 5. Davranış və fəaliyyətə nəzarət, nəticənin qiymətləndirilməsi.

Tərbiyənin bu mərhələlərinə uyğun olaraq tərbiyə üsulları mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsində belə qruplaşdırılır və belə adlandırılır: 1. Mənəvi dəyərin səviyyəsini müəyyənləşdirməyin üsulları; 2. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi dəyərlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsullar; 3. Həmin mənəvi dəyərlərlə əlaqədar tərbiyə olunanlarda anlayışın formalaşmasına xidmət edən üsullar; 4. Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsulları; 5. Davranış və fəaliyyətə nəzarətin, habelə nəticəsini qiymətləndirməyin üsulları.

Sual olunur: Uşaqlarda, yeniyetmələrdə və gənclərdə tərbiyəlilik səviyyəsini, yəni aşılmalı mənəvi dəyərin səviyyəsini kim öyrənə bilər? Onların, yəni uşaqların, yeniyetmə və ya gənclərin düzgün tərbiyəsində maraqlı olan şəxs: müəllim, valideyn, elmi işçi və s.

Yenə sual: Həmin şəxs tərbiyə olunanlarda hansı mənəvi dəyərin səviyyəsini özü üçün öyrənməkdən ötrü hansı üsullara əl atə bilər? tərbiyənin bu ilk mərhələsində ən çox istifadə olunan üsullar bunlardır: Pedaqoji müşahidə və pedaqoji müsahibə.

Pedaqoji müşahidə: Belə müşahidə ümumiyyətlə aparılır, uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqədar olur; pedaqoji məqsəd güdür. Müşahidə ailə şəraitində, uşaq bağçasında, məktəbdə, həyətdə, bağ və bulvarda, digər yerlərdə aparıla bilər. Hər dəfə onun qarşısında müəyyən pedaqoji vəzifə qoyulur. Vəzifə isə müxtəlif ola bilər. Bir halda uşağın (şagirdin) yoldaşları ilə ünsiyyət xüsusiyyətlərini, digər halda başlanan işi axıra çatdırmaq əzmi, başqa halda maraq dairəsini və s. məsələləri öyrənmək lazım gəlir. Bu cür mənəvi keyfiyyətlərin səviyyəsini öz uşaqlarında (şagirdlərində) müəyyənləşdirən müəllim (valideyn) sonrakı tərbiyəvi addımlarını planlaşdırmaq üçün tutarlı elmi əsaslara istinad etmiş olur; onun tərbiyəvi işi kortəbii səciyyə daşımır, məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur.

Pedaqoji müsahibə: Uşaqların, yeniyetmə və ya gənclərin mənəvi aləminə nüfuz etməyin üsullarından biri onlarla aparılan

müsahibədir. Bəzən müəllim, yaxud valideyn müşahidədən aldığı məlumatın dəqiqliyini yoxlamaq üçün öz övladları ilə söhbət etməli olur. Aydınadır ki, uşaqla (şagirdlə) aparılacaq söhbət son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır. Söhbətin məqsədini uşaq (şagird) duymamalıdır. Əks təqdirdə o, öz ürəyindəkilərini valideyninə (müəlliminə) açmaya bilər. Nəticədə uşağın (şagirdin) nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətləri barədə valideyndə (müəllimdə) yaranan anlayış tam olmaz.

Unutmayaq ki, aparılan müsahibə və müşahidə uşaqların fəaliyyət məhsullarını da (çəkdikləri şəkilləri, yazdıqları imla və ya inşanı, hazırladıqları əyani vasitələri, düzəltdikləri əşyaları və s.) əhatə etməlidir.

Tərbiyənin digər mərhələlərinə uyğun gələn üsullar barədə növbəti fəsildə danışılır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Sizcə, tərbiyə işində nəzəriyyəyə istinad etmək hansı zərurətdən irəli gəlir?
2. Tərbiyə prosesi hansı mərhələlərdən keçir?
3. Tərbiyə prosesində mərhələlərin olduğunu bilməyin praktik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Tərbiyə üsullarını tərbiyə mərhələlərinə uyğun seçərək tətbiq etdikdə və mərhələlər nəzərə alınmadan tətbiq etdikdə hansı nəticələr verə bilər?

FƏSİL 23

Mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmağın üsulları

1. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsullar.

Bu üsullara aid ola bilər: göstəriş, məsləhət, nümunə.

Göstəriş üsulu. Mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranması-na xidmət edən üsul kimi, göstəriş bütün yaş dövrlərində tətbiq edilir. Aydındır ki, bu zaman tərbiyə olunanların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqları özünəxidmət və məişət əməyinə qovuşdurmaq məqsədi ilə valideynləri onlara müəyyən göstərişlər verirlər: “Özünə stul gətir!”, “Paltarını dəyiş!”, “Əl-üzünü yu!”, “Dibçəyə su tök!”, “Otağı süpür!”, “Masaya süfrə sal!” və s. Yaxud, orta ümumtəhsil məktəbində müəllimlər və digər tərbiyəçilər şagirdləri ictimai-faydalı əməyə dair ilkin hissiyat yaratmaq üçün göstəriş üsuluna tez-tez əl atırlar: “Yazı lövhəsini sil!”, “Pəncərəni aç!”, “Dərs haqqında xəstə yoldaşına məlumat ver!”, “Məktəbin həyatını daş-kəsəkdən təmizləyin!”, “Məktəbyanı sahədəki güllərə su verin!” və s. Göstəriş üsulundan istifadə halları ali məktəbdə də az deyil. Məsələn, elmi tətqiqat işi barədə ilkin təsəvvür yaratmaq üçün ali məktəb müəllimi tələbəyə bu cür tapşırıqlar verir: “Götürdüyün mövzu üzrə ədəbiyyat siyahısı hazırla!”, “Siyahıdakı ədəbiyyat üzrə referat yaz!”, “Əldə etdiyin mənbələr əsasında məruzənin planını tərtib et!” və s.

Bu cür göstərişlərin icrasında nəzərdə tutulan başlıca vəzifə bəzi hallarda uşaqlarda, digər hallarda şagirdlərdə, üçüncü hallarda tələbələrdə müvafiq olaraq özünəxidmət əməyinə, ictimai-faydalı əməyə və elmi tətqiqat işinə dair ilkin təəssürat yaratmaqdır. Misal kimi gətirdiyimiz göstərişlərdə qavranması nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətlər isə bunlardır: birinci halda işgüzarlıq, ikinci halda qayğıkeşlik, üçüncü halda müstəqil işə alışmaq.

Məlum olduğu kimi, tərbiyə işində göstəriş sözlə verilir. Unutmayaq ki, söz vasitəsi ilə verilən tapşırıqların böyük pədaqoji əhəmiyyəti vardır. Göstəriş amiranə tərzdə ifadə edildikdə

uşaq və ya şagird həvəs göstərməyə bilir. Göstəriş mülayim tərzdə verildikdə, necə deyərlər, cana sarı yağ kimi yayılır. Bu mənada deyilmiş atalar sözlərini yadda saxlamalıyıq: “Söz ilə olan zor ilə olmaz”, “Şirin dil ilanı da yuvasından çıxarır”, “Ho-ho var dağa qaldırar, ho-ho var dağdan endirər”.

Deməli, tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, məktəbdə, ümumən cəmiyyətdə adamların qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərdiklərinə yönəldən və özlərinin də bu fəaliyyətdə qismən iştirakını hiss etdirən üsula göstəriş üsulu deyilir.

Məsləhət üsulu. Tərbiyə işində məsləhət üsulundan geniş istifadə edilir. Göstəriş üsulu tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, cəmiyyətdə bəyənilən mənəvi dəyərlərə birbaşa yönəldir. Məsləhət üsulunda isə tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, məktəbdə, bütövlükdə cəmiyyətdə hansı hərəkətin, hansı davranış tərzinin yolverilməz olduğuna, bəyənilmədiyinə birbaşa və ya dolaşılıqla cəlb edilir. Fikrimizi tələb üsulunun tətbiqi formalarında konkretləşdirək. Bu üsul üç formada tətbiq edilir: məsləhətin vəzifə borcu formasında, məsləhətin əmr formasında və məsləhətin inkar formasında.

Məsləhətin vəzifə borcu formasında ifadəsinə misal: “Ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmək lazımdır”; “Zəng olan kimi sinif otağına gəlmək lazımdır”; “Cavab vermək üçün əl qaldırmaq kifayətdir”; “Yoldaşa qayğı göstərmək lazımdır”; “Yeməkdən əvvəl əlləri yumaq lazımdır” və s.

Məsləhətin əmr formasında ifadəsinə misal: “Ev tapşırıqları vaxtında yerinə yetirilməlidir”; “Zəng olan kimi sinif otağına gəlinməlidir”; “Cavab vermək üçün əl qaldırılmalıdır”; “Yoldaşa qayğı göstərilməlidir”; “Yeməkdən əvvəl əllər yuyulmalıdır”; “Danışana qulaq asılmalıdır” və s.

Məsləhətin inkar formasında ifadəsinə misal: “Ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirməmək olmaz”; “Cavab vermək üçün yerində mən-mən demək yaramaz”; “Yoldaşa qayğı göstərməmək olmaz”; “Yeməkdən əvvəl əlləri yumamaq olmaz” və s.

Gətirilən misallardan göründüyü kimi, tələb üsulunun tətbiqi formaları üçün ümumi cəhət var: tərbiyə olunanların diqqət-

ti bəzən birbaşa cəmiyyət üçün faydalı olan, bəzən də zərərli olan keyfiyyətlərə dolayısıyla yönəldilir. Deməli, tərbiyə üsulu kimi məsləhət tələb-tərbiyə olunanların diqqətini cəmiyyət üçün faydalı olan mənəvi keyfiyyətlərin icrasının vacibliyinə birbaşa, yaxud dolayısıyla yönəltməkdir.

Nümunə üsulu. Mənəvi keyfiyyətin tərbiyə olunanlar tərəfindən duyulmasına, qavranmasına xidmət edən üsullardan biri də nümunədir. Nümunəvi hərəkəti, davranışı, işi, yazını, tələffüzü və s. cəhətləri görən şəxs (uşaq, şagird, tələbə) daxilən düşünməli olur; o cür hərəkət etməyi, işləməyi, yazmağı, ifadə etməyi arzulayır. Bu mənada atalar haqlı deyir: “Görən görüb götürər”; “Yaxşı timsal yönsüz sözdən yaxşıdır”; “Gözü ilə görən tanrıdan çox bilir”; “Qonşu qonşuya baxar,canını oda yaxar” və s.

Tərbiyə zamanı istifadə edilən nümunənin növləri çoxdur: müəllim nümunəsi; valideyn nümunəsi; yoldaş nümunəsi; tarixi şəxslərin nümunəsi; elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin nümunəsi; milli qəhrəmanların nümunəsi; iş nümunəsi; yazı nümunəsi; bədii qiraət nümunəsi; bədii obraz nümunəsi və s.

Valideyn nümunəsinin balacalıqdan uşaqlara təsiri daha güclü olur və onların hafizələrində uzun müddət qalır. Bu səbəbdən də bütün valideynlərimiz çalışmalıdırlar ki, hər cəhətdən uşaqlarına nümunə olsunlar. Müdriklərimiz ailədə valideyn nümunəsinə böyük qiymət vermişdir. Məsələn, “Qabusnamə” xatırladır: “Arvad gərək... atasının və anasının necə ev saxladığını, necə ev dolandırdığını görmüş olsun (Qabusnamə. Bakı, Azər-nəşr, 1989, səh. 144). Dədə Qorqud da təqribən eyni fikirdə olmuşdur: “Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz”, “Qız anasından görməyincə öyüd almaz”,

Müəllim nümunəsi də hər zaman aktual olmuşdur. Müəllim daim yadda saxlamalı olur ki, gənc nəslin həssas nəzəri ona zillənir. Müəllimin görkəmi də, nitqi də, davranışı da, hərəkəti də, sevinmək və ya kədərlənmək tərz-i də, başqalarına münasibəti də gənc nəsil üçün nümunə ola bilər. Bu mənada müəllim dövlət və xalq qarşısında məsuliyyət daşıdığını heç vaxt unutmamalıdır.

Nümunənin başqa növlərindən müəllimlər, valideynlər və pedaqoji işlə məşğul olan digər şəxslər, yeri gəldikcə, imkan düşdükcə, lazım bildikcə istifadə edirlər. Nümunənin ayrı-ayrı növlərinə tərbiyə işində müraciət etmək imkanları genişdir. Belə imkanlar fənlərin tədrisində, dərscənkənar tədbirlərdə, ailə şəraitində, ictimai yerlərdə, istehsalatda, kütləvi informasiya vasitələrində kifayət qədərdir. Beləliklə, nümunə xalqın bəyəndiyi şəxsi və ya obrazı, yaxud hər hansı hərəkəti və ya əsəri özünə örnək kimi qəbul etməkdir.

2. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin başa düşülməsinə xidmət edən üsullar.

Gənc nəsilə formalaşdırılması nəzərdə tutulan mənəvi keyfiyyətlərin şüurlu başa düşülməsi və onda möhkəm inam yaradılması üçün bir qədər fərqli üsullardan istifadə edilir. Bu, o deməkdir ki, tərbiyəçi işin növbəti mərhələsinə keçir: yəni o, hər hansı mənəvi keyfiyyət üzrə yaranan ilkin təəssüratın və ya təsəvvürün anlayışa çevrilməsinə, şüurlu başa düşülməsinə çalışır. Bu məqsədlə tərbiyəçi bir sıra üsullara, o cümlədən nəsihətə, məruzəyə, disputa, əsər müzakirəsinə və s. üsullara əl atır.

Nəsihət üsulu. Tərbiyə üsulu kimi nəsihətdən müəllimlərimiz, valideynlərimiz tez-tez istifadə edir. Səbəbi budur ki, nəsihət bilavasitə gənc nəslin şüuruna ünvanlanır. Nəsihət bir şəxsə, bir qrup adama, hətta bütöv bir xalqa da aid ola bilər. Nəsihət həyatın ayrı-ayrı sahələrində adamları cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı mənəvi dəyərlərə səsləyir. Nəsihətə qulaq asanlar da, ona əməl edənlər də, nəsihətə biganə qalanlar da tapılır. Birincilər həyatda düzgün yol seçə bilər; ikincilər isə həyat acılarını dadmalı olurlar. Qoca Şərqin böyük ustadı şair Sədi gözəl deyib:

“Yazıq o şəxsə ki, sevmir nəsihət

Nəsihət sevənlər qazanar sərvət”

Nəsihətin əhəmiyyəti atalar sözlərində döən-döənə xatırladılır, özü də müxtəlif səpgidə. Atalar sözlərində nəsihətin psixoloji məqamı da diqqətdən yayınmamışdır. Məsələn, atalar sözlərindən birində deyilir: “Nəsihət acı olur, meyvəsi şirin”. Məsələn

hət formasında təqdim olunan nəsihətin şüura təsiri də güclü olur; “Məsləhətli don gen olar”.

Deməli, nəsihət geniş həyat təcrübəsinə və dərin elmi biliyə malik olan şəxsin başqasına həyatda səhvə yol verməməsi, düzgün istiqamət götürməsi üçün verdiyi tövsiyədir.

Məruzə üsulu. Məruzə üçün səciyyəvi cəhət budur ki, o, hər hansı bir mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi mənada tam anlayış yaradılmasına yönəlir. Məruzə elmiliyi, dərinliyi, ardıcılığı, sistemliliyi ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də məruzə anlayışlar səviyyəsində cərəyan edir və müvafiq mənəvi dəyərlərin şüurlu başa düşülməsinə münasib imkan yaradır. Bu cəhətdən də məruzə ciddi hazırlıq tələb edir. Dinləyicilərin də məruzə mövzularına hazırlaşmaları vacib sayılır; məruzənin günü, yeri və saati barədə əvvəlcədən elan verilir.

Deməli, bu və ya digər mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi də olsa, düzgün anlayış formalaşdırmaq üçün planlılığı, ardıcılığı, elmiyi ilə səciyyələnən mütəşəkkil şərhə məruzə deyilir.

Disput üsulu. Disput müstəqil tədbir kimi təşkil edilib kecirilə də, hər hansı məşğələlərin tərkibində bir üsul kimi tətbiq edilə də bilir. Bu və ya digər mövzu, yaxud mənəvi keyfiyyət üzrə mümkün olan fikir, yaxud mövqe müxtəlifliyini aşkar etmək və fikir birliyini yaratmaq üçün disputun imkanları daha genişdir. Üsul kimi disputun tədbiq sahəsi çoxdur: ondan şagirdlər və tələbələr arasında da, valideynlər arasında da, digər şəxslər arasında da istifadə edilir. Bu səbəbdən də disputun mövzusu çox müxtəlif ola bilər.

Disputun səmərəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılı olur. Disputun mövzusu, kecirilmə vaxtı, müzakirəyə qoyulacaq məsələ və ya sual, habelə müvafiq mənbələr barədə iştirakçılara xeyli əvvəl məlumat verilir.

Deməli, iştirakçıların qabaqcadan bildiyi hər hansı mövzu üzrə fikir birliyi yaratmaq məqsədi ilə müəyyənləşdirilmiş vaxtda mütəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsinə disput deyilir.

Əsər müzakirəsi. Bədii, tarixi, elmi, pedaqoji əsərlər müzakirə mövzusu ola bilər. Xarakterinə görə əsərlərin müzakirəsinə iki qrupa ayırmaq mümkündür: yeni çap olunmuş əsərlərlə tanış-

lıq məqsədi güdən müzakirə və çap edildiyi vaxtdan asılı olmayaraq tərbiyə məqsədi ilə keçirilən müzakirə.

Burada ümumiyyətlə əsər müzakirəsi deyil, tərbiyə üsulu kimi istifadə olunan və ikinci qrupa aid edilən müzakirə nəzərə tutulur. Bu cür müzakirələrdən başlıca məqsəd bu və ya digər anlayışın, mənəvi keyfiyyətin müəyyən qrup adamlarda formalaşdırılmasından ibarət olur. Belə bir məqsəd daşıyan müzakirə yalnız şagirdlər və ya tələbələr arasında deyil, müəllimlər və valideynlər arasında da keçirilir.

İştirakçıların tərkibindən və keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, tərbiyə məqsədli əsər müzakirələrinin hamısı üçün səciyyəvi olan cəhətlər var: müzakirəyə qoyulacaq əsərlə iştirakçıların qabaqcadan tanış olması; müzakirə məqsədinin onlara məlum olması; müzakirə gunu və saatının əvvəlcədən elan edilməsi.

Aşağı sinif şagirdləri arasında hekayə, nağıl, şeir və ya dastandan parçaları müzakirəyə qoymaq halları olur. Bu zaman güdülən məqsədə xidmət edəcək müvafiq atalar sözlərindən, tapmacalardan (məsələn, “Dili yoxdur, dilləndirir, insanı elmləndirir”, o nədir ki, özü qara, sözü ağ” və s.) istifadə edilir.

Deməli, bu və ya digər əsərlə əvvəlcədən tanış olaraq müəyyən edilmiş vaxtda tərbiyə məqsədi ilə mütiəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsinə əsər müzakirəsi deyilir.

Göründüyü kimi, nəsihət, məruzə və disput kimi, əsər müzakirəsi də anlayışların, mənəvi keyfiyyətlərin mahiyyətinin başa düşülməsinə xidmət edir.

Bəs davranış və fəaliyyətin təşkilinə yönələn üsullar hansılardır?

3. Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsullar.

Məşq, alısdırma, rejim, özünə xidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək davranışın və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən başlıca üsullardır.

Məşq üsulu. Məşq, üsullardan biri kimi, təkrar və çalışma üsullarına oxşasa da, onlardan xeyli fərqlənir. Təkrar əsasən şifahi formada, çalışmalar əsasən yazılı formada aparılır. Bunlardan

fərqli olaraq məşq fiziki hərəkətlər formasında keçirilir. Məşq yolu ilə adamlarda bir çox faydalı fiziki keyfiyyətləri və bacarıqları formalaşdırmaq mümkün olur. Çeviklik, dözümlülük, güclülük, elastiklik kimi fiziki keyfiyyətlər, yaxud yerimək, qacmaq, uzununa və hündürlüyünə tullanmaq, futbol və ya basketbol oynamaq kimi fiziki bacarıqlar ən çox məşq sayəsində formalaşır.

Məşq zamanı eyni fiziki hərəkət dönə-dönə, özü də uzun müddət təkrar olunur. Bununla birlikdə məşq zamanı bədənin bütün əzaları fəal iştirak edir; orqanizmdə maddələr mübadiləsi yaxşılaşır, əzələlər möhkəmlənir. Mustafa Kamal Atatürk (1888-1938) haqlı olaraq xatırladırdı, “Yaşamaq fəaliyyətdə olmaq deməkdir”.

Fiziki keyfiyyət və bacarıqların adamlarda məşq yolu ilə formalaşdırılmasında müasir idman növlərindən əlavə milli oyunlardan, o cümlədən qılınç oynatmaq, ox atmaq, at çapmaq və s. xalq idman növləri və oyunlarından da istifadə olunur.

Tarixdən ata-babalarımıza da məlum olmuşdur ki, idmanın hər hansı növləri ilə məşğul olmaq, məşq etmək sağlamlığın rəhnidir. Qoca Şərqin müdriklərindən Əbu Əli İbn Sinanın bu kəlamı hər bir azərbaycanlının hafizəsində daimi məskən tapmalıdır: “İdmanla məşğul olanın heç bir müalicəyə ehtiyacı yoxdur. Onun müalicəsi hərəkətdir”.

Deməli, fiziki keyfiyyət və bacarıqların adamlarda məqsədyönlü formalaşdırılması üçün fiziki hərəkətlərin uzun müddət dönə-dönə eyni qaydada icrası məşqdır.

Alışdırma üsulu. Mənəvi keyfiyyətlərin, o cümlədən əxlaq və əməklə əlaqədar olan keyfiyyətlərin formalaşmasında bacarıq və vərdislərin zəruriliyi daha qabarıq müşahidə olunur. Dönə-dönə şahidi oluruq ki, uşaqlar və yeniyetmələr, hətta bəzi gənclər, məsələn, düzlük və doğruluğun, intizamın, vətənpərvərliyin və s. mənəvi dəyərlərin nə demək olduğunu anlayırlar; lakin əməldə onların bir qismi qeyri-səmimiliyə, kobudluğa, intizamsızlığa, qeyri vətənpərvərliyə yol verir. Bu cür hallarda alışdırma üsullarına əl atmaq lazım gəlir. Əgər uşaq əllərini yumamış süfrə arxasında əyləşirsə, gedib əllərini yuması ondan tələb edilir və bu tələbə alışanadək onun üzərində ciddi nəzarət qoyulur. Səliqəsiz ya-

zı sahibi üçün də bu cür dözümsüzlük şəraiti yaradır. Başqa sözlə, uşağın, yeniyetmə və ya gəncin hər hansı əməli müvafiq qaydaya uyğun gələndə, nəzarət davam edir.

Alışdırma yolu ilə vərdişlərin formalaşması üçün bəzən aylar azlıq edir. Özünü gələcəkdə faydalı fəaliyyətə hazırlayan hər bir gənc işin, əməlin necəliyi barədə olan atalar sözlərini də unutmamalıdır: “Heyvanın dişinə baxarlar, insanın işinə”, “İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək”.

Göründüyü kimi, alışdırma üsulu məşq üsuluna oxşasa da, ondan xeyli fərqlənir. Məşqdə olduğu kimi, alışdırma üsulunda da eyni hərəkət, eyni iş üsulu uzun müddət döənə-döənə icra olunur. Fərq orasındadır ki, əvvəla, məşq əsasən fiziki keyfiyyət və bacarıqlarla, alışdırma isə əsasən davranış və əmək bacarıqları ilə əlaqədar olur. İkincisi, məşq bəzən müəllimin (təbəiyyəinin) rəhbərliyi altında, bəzən müstəqil həyata keçirilir; alışdırma isə axıradək nəzarət altında təşkil olunur.

Beləliklə, davranış və əmək bacarıqlarının adamlarda, o cümlədən gənc nəsldə vərdişə çevriləndə təbəiyyəinin bilavasitə nəzarəti altında döənə-döənə yerinə yetirilməsi alışdırma üsuludur.

Gün rejimi üsulu. Anlayışların formalaşmasında, onların möhkəmlənməsində, bacarıq və vərdişə çevrilməsində, digər üsullarla yanaşı rejimin də mühüm rolu vardır.

İctimai həyatın bütün sahələrində rejimə bu və ya digər dərəcədə əməl edilir. Məsələn, idarə və müəssisədə iş müəyyən vaxtda başlayır, müəyyənləşdirilmiş vaxtda bitir; hər gün eyni vaxtda nahara çıxırlar.

Təlim-təbəiyyə müəssisələrində rejim yenilməz qanuna çevrilir. Məşğələlər zənglə başlayır, müəyyən olunmuş vaxta qədər davam edir, zənglə başa çatır. Rejimə dönmədən əməl edilməsi tədris müəssisələrində təlim-təbəiyyə işinin uğurla getməsi üçün başlıca şərtlərdən biridir.

Şagirdlərin (tələbələrin), hətta uşaqların həyat tərzinin təşkilində, təlim və təbəiyyəində bir üsul kimi rejimdən istifadə olunur. Gənc nəslin gün rejimini təşkil edən müəllim, yaxud valideyn uşaqlarının yalnız müvəffəqiyyətlə oxumasına yardım et-

mir; bununla yanaşı, onların orqanizmlərinin normal fəaliyyətinə də gözəl şərait yaratmış olur.

Gün rejimi dedikdə hər gün müəyyənləşdirilmiş vaxtda yuxudan qalxmaq, eyni vaxtda əl-üzünü yumaq, hər gün eyni vaxtda səhər idmanı ilə məşğul olmaq, səhər, günorta və axşam ayrılıqda eyni vaxtda yemək, eyni vaxtda əylənmək, istirahət etmək, öz üzərində işləmək, eyni vaxtda yatmaq nəzərdə tutulur.

Gün rejiminə əməl etmək və ona alışımaq asan deyil, çətindir; lakin nəinki mümkün, hətta zəruridir. Nəzərə alaq ki, adamin gün ərzində həyat və fəaliyyətinin başlıca cəhətlərinin hər gün eyni vaxtda və eyni ardıcılıqda təkrarını təmin etmək gün rejimi üsuludur.

Özünəxidmət əməyindən istifadə üsulu. Əmək və əxlaqla bağlı olan anlayışların, bacarıq və vərdişlərin ilkin təməli ailədə özünəxidmət əməyinin təşkili ilə qoyulur. Təcrübəli valideynlər öz övladlarını gələcək əməyə, ictimai faydalı və məhsuldar əməyə hazırlamaq işini haqlı olaraq özünəxidmət əməyinin təşkilindən başlayırlar. Belə valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqlar özləri üçün çay gətirir, stəkan-nəlbəkinə aparır, yatağını açır və yığışdırır, üst-başını səliqə-səhmana salır, paltarına ütü çəkir, ayaqqabısını təmizləyir, gigiyenik qaydalara əməl edir və bu yolla özünəxidmət etməyi üzrə bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

Deməli, özünəxidmət əməyi valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqların öz ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə cəlb edilməsidir.

Məişət əməyindən istifadə üsulu. Bir qədər böyükdən sonra uşaqlar gücləri çatan məişət əməyi ilə də məşğul olmağa başlayırlar. Təcrübəli valideynlərin ailələrində uşaqların özünəxidmət əməyində qazandıqları bacarıq və vərdişlər tədricən məişət əməyi sahəsində bacarıq və vərdişlər səviyyəsinə qalxır. Belə ailələrdə uşaqlar çayın dəmlənməsində, süfrənin açılmasında və yığışdırılmasında, qab-qacağın gətirilməsində və götürülməsində, döşəmənin süpürülməsində və yuyulmasında, zibilin atılmasında, mənzilin havasının təmizlənməsində, toyuq-cücəyə, mal-qaraya, qoyun-quzuya baxılmasında, həyatıyanı sahələrdəki işlərdə məmnuniyyətlə iştirak edirlər.

Göründüyü kimi, valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqların və yeniyetmələrin ailə ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə cəlb edilməsi məişət əməyi üsulu deməkdir.

İctimai-faydalı əmək üsulu. Həyat faktları göstərir ki, ailə şəraitində məişət əməyinə alışan, məişət əməyinin müxtəlif sahələrində bacarıq və vərdisləri olan şagirdlər, bir qayda olaraq, təhsil aldıkları tədris müəssisələrində ictimai-faydalı əməkdə daha çox fəallıq göstərirlər. Onlar məktəbdə ictimai faydalı əməyin müxtəlif sahələrində öz bacarıqlarını daha da inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Şagirdlər sinif otağında, məktəb dəhlizində, yeməxanasında növbətçilik edir, divar qəzetlərinin çıxarılmasında, məktəb əmlakının təmirində, fotomantaj və stentlərin hazırlanmasında, şagird təşkilatlarının işində, məktəbin kütləvi tədbirlərində, məktəblərarası yarışlarda, məktəbyanı sahənin səliqə-səhməna salınmasında, bağ-bostan becərilməsində və s. işlərdə bilik və bacarıqlarını möhkəmləndirirlər. Bütün bu işlər ayrı-ayrı müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin göstəriş və təşkilatçılığı sahəsində görülür.

Deməli, pedaqoji kollektivin rəhbərliyi altında məktəbin ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə şagirdlərin cəlb edilməsi ictimai-faydalı əməkdir.

4. Davranış və fəaliyyətə nəzarət; nəticənin yoxlanması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar.

Mütəxəssis alimlərin bu məfhumlara münasibəti birmənalı deyil. Bəzi dərs vəsaitləri və monoqrafiyalarda təlim və tərbiyə üsulları şərh edildikdən nəzarət və yoxlama məsələlərinə toxunulmur. Belə çıxır ki, nəzarətin və yoxlamanın təlim və ya tərbiyə üsullarına dəxli yoxdur. “Didaktika sredney şkolı”, yaxud “Problema sotsialistiçeskoy pedaqogiki” adlı əsərlər buna misal ola bilər.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin yoxlanması və qiymətləndirilməsi üzərində xüsusi dayanmaq, lakin nəzarət məsələsinə toxunmamaq halları da var. B.P.Yesipovun mövqeyi belədir.

Bəzi mənbələrdə nəzarət və yoxlama anlayışlarına fərq qoyulmur, eyniləşdirilir. Ç.Kupiseviçin “Osnovı obşey didaktiki” adlı əsərində bu fikrə rast gəlirik.

Yoxlamaları və qiymətləndirməni tərbiyədə nəzarətin, yaxud təlimdə nəzarətin üsulu kimi başa düşənlər də var.

Sual olunur: həmin mövqelərdən hansını məqbul saymaq olar? Bizcə, heç birini! Çünki nəzərdən keçirdiyimiz fikirlər birtərəflidir: nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə məfhumlarını eyniləşdirmək də, onların fərqlərini görməmək də eyni dərəcədə nöqsan sayılmalıdır.

Real pedaqoji prosesdə təlim zamanı olduğu kimi, tərbiyədə də nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə üsullarından geniş istifadə olunur.

Tərbiyədə nəzarət üsulları. Tərbiyə işində nəzarət, adətən, bilavasitə müşahidə formasında həyata keçirilir. Nəzarət məqsədi güdən müşahidəni müəllim, valideyn, sinif rəhbəri, tədris müəssisəsinin rəhbərləri, digər tərbiyəçilər apara bilər.

Tərbiyə işində istənilən nəticəni əldə etmək üçün nəzarət üsuluna da əl atmaq lazım gəlir. Tərbiyəçi bilmək istəyir ki, verdiyi tapşırıq tərbiyə olunanlar tərəfindən necə yerinə yetirilir, bu zaman onlar necə davranırlar, canla-başla fəaliyyət göstərirlər, yoxsa necə gəldi, başdan sovdu icra edirlər.

Bundan əlavə, nəzarət tərbiyəçiyə imkan verir ki, müşahidə faktları əsasında, lazım gəldikdə işə qarışsın, müəyyən düzəlişlər etsin, zəruri istiqamətlər versin.

Davranış və fəaliyyət üzərində tərbiyəçi tərəfindən nəzarətin olduğunu bilən şəxsin (şagirdin və ya tələbənin) məsuliyyəti xeyli artır, daha yaxşı işləməyə səy göstərir.

Nəzarət üsulundan bütün tərbiyəvi tədbirlərdə: müzakirələrdə, disputlarda, gəzintilərdə, şəhidlər xiyabanına ziyarətdə, döyüşçülərlə görüşlərdə, kino və ya teatra kollektiv baxışda, məktəbdə tənəffüs zamanı, məşğələdə, ailədə və sair yerlərdə istifadə etmək olur.

Tərbiyəçinin nəzarəti nəticə etibarilə şagirdin özünə nəzarəti ilə sona çatmalı, öz sözlərinə və hərəkətlərinə nəzarət qoymasına alışmalıdır.

Tərbiyə prosesinin son mərhələsində istifadə olunan üsullardan biri də yoxlamadır.

Davranış və fəaliyyət nəticələrinin yoxlanması. Tərbiyə işində yoxlanmanın məqsədi müxtəlif ola bilər: şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini üzə çıxartmaq; tərbiyəçinin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsinə öyrənmək; tədris müəssisəsinin işini səciyyələndirmək və s.

Şagirdlərin davranış və fəaliyyətinin səmərəsini yoxlamaq üçün onlara müxtəlif məzmunlu və formalı ictimai-faydalı tapşırıqlar verilir. Məsələn, divar qəzeti çıxartmaq; qəzetə məqalə yazmaq; yaxud şəkil çəkmək; tənha qocalara baş çəkmək; sinif otağında çiçəklərə qulluq etmək; tənəffüs zamanı növbətçilik etmək; üzlüyü aralanmış kitabları sahmana salmaq; xəstə yoldaşa köməklik göstərmək; məktəbyanı sahəni daş-kəsəkdən təmizləmək və s. və i.ə.

Bu cür ictimai-faydalı tapşırıqların icra vəziyyətini yoxlamaqla müvafiq şagirdlərin tərbiyəlilik dərəcəsi barədə fikir söyləmək üçün tərbiyəçi əlavə imkan qazanmış olur. Nəzarətin və yoxlamanın nəticələri qiymətləndirilir.

Qiymətləndirmə üsulları. Bu üsulları iki böyük qrupa ayırmaq olar: rəğbətləndirmə üsulları və tənbeh üsulları.

Rəğbətləndirmə üsullarının da, tənbeh üsullarının da siyasi, psixoloji və pedaqoji mənalıdır. Siyasi mənası: qiymətləndirmə üsulu ilə nəyin cəmiyyətdə bəyənildiyini, nəyin isə bəyənilmədiyini tərbiyə olunanların nəzərinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Psixoloji mənası budur ki, yaxşı sözü və yaxşı davranışına görə rəğbətləndirilən şəxs sevinc hissi, məmnunluq hissi keçirir: nalayiq sözü, ədalətsiz hərəkətinə görə tənbeh edilən şəxs isə peşmançılıq hissi keçirir, kədərlənir.

Söz, davranış, fəaliyyəti qiymətləndirməyin pedaqoji mənası orasındadır ki, hər hansı ürəkaçan sözü, davranışına və ya fəaliyyətinə görə rəğbətləndirilən şəxs bundan sonra da nümunəvi əməlləri ilə sevinc hissləri keçirməyə çalışır; ətrafdakılar tərəfindən bəyənilməyən davranış üstündə tənbeh olunan şəxs isə bir daha peşmançılıq hissləri keçirməmək üçün çalışır ki, yaramaz hərəkətlərinə yol verməsin.

Tərbiyə olunanların fəaliyyət xüsusiyyətlərinə laqeydlilik göstərmək, münasibət bildirməmək, qiymətləndirməmək yolve-

rilməzdir. Nə üçün? Çünki, məsələn, M.F.Axundovun haqlı olaraq yazdığı kimi, “Sevinc və şənlik bəxş edən vasitələrdən uzaqlaşmaq hisslərin sütləşməsinə və ağılın kütləşməsinə səbəb olar”. Odur ki, “Uşaqda yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib artırmaq lazımdır”.

Rəğbətləndirmə üsulları. Pedaqogika elm kimi formalaşana qədər xalq arasında tərbiyə məqsədi ilə rəğbətləndirmə üsullarından istifadə olunmuşdur: yaxşı əməllərinə görə uşaqları tərifləmişlər, belələrinə hədiyyələr vermişlər. Ehtiyacı olanlara, yetim uşaqlara həyan duranlar, çətin vəziyyətdə düşənləri xilas edənlər, igidlik nümunəsi göstətənlər nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə tərənnüm olunmuşdur. “Əl tutmaq Əlidən qalıb” deyirlər.

Tədris müəssisələrində, idarələrdə, ailə və digər ictimai yerlərdə tətbiq olunan rəğbətləndirmə üsullarını iki qrupa ayırmaq olar: sadə rəğbətləndirmə üsulları və yüksək rəğbətləndirmə üsulları.

Sadə rəğbətləndirmə üsulları: uşağın saçına sığal çəkmək, “Afərin!”, “Qoçaq qızım!”, “Qoçaq oğlum!”, “İşi belə görürlər!” kimi qəlbə qida verən ifadələr işlətmək; arzusunu yerinə yetirmək (konsertə, sirkə, sərgiyə, kinoya, teatra, muzeyə və s. görməli yerlərə aparmaq); kitab alıb hədiyyə vermək, yaxşı yazısını, nitqini, davranışını, səyini dilə gətirib tərifləmək və s.

Yüksək rəğbətləndirmə üsulları: şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək; adlı təqaüdə təqdim etmək; turizm gəzintisi üçün putyovka vermək; adına tərifnamə yazmaq; gümüş və ya qızıl medalla təltif etmək; fərqlənmə diplomu vermək; magistraturaya və ya aspiranturaya təqdim etmək; xaricə oxumağa göndərmək; şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq; kütləvi yığıncaqlarda adını çəkmək; haqqında qəzetə məqalə vermək və s.

Tənbeh üsulları: Bu üsullar tarixən cəza üsulları adlandırılmış və indi də belə adlanır. Lakin respublikamız dövlət müəssisə qilliyi qazandığı və demokratiya yolunu tutduğu bir şəraitdə, tərbiyədə cəza əvəzinə tənbeh sözünün işlədilməsi daha münasib hesab edilir. Çünki, tənbeh tərbiyə işində fiziki cəza üsullarını, habelə insan şəxsiyyətini alçaldan digər üsulları istisna edir.

Tənbeh üsullarını iki qrupa ayırmaq olur: yüngül tənbeh üsulları və nisbətən ağır tənbeh üsulları.

Yüngül tənbeh üsulları: tərbiyəçinin simasında nazarlıq əlamətlərinin təzahürü; “Belə olmaz!”, “Belə yaramaz!”, “Razı deyiləm!”, “Narazı qaldım!” kimi ifadələrin işlədilməsi; dərs zamanı diqqəti yayınan şagirdlərə yanaşmaq; səsinin tonunu qaldırmaq və ya, əksinə—endirmək; uşağın və ya şagirdin istəyinə əməl etməmək və s.

Ağır tənbeh üsulları: bir müddət danışdırmamaq; məzəmmət etmək; danlamaq; şifahi töhmət elan etmək; yazılı töhmət elan etmək; təkrar sinifdə (kursda) saxlamaq; adlı təqaüddən məhrum etmək; ictimai tapşırığı başqasına həvalə etmək; başqa tədris müəssisəsinə köçürmək; tədris müəssisəsindən xaric etmək və s.

Rəğbətləndirmə və tənbeh üsullarının tətbiqinə verilən tələblər.

1. Rəğbətləndirmə və ya tənbeh obyektiv olmalı və qısa da olsa səciyyələndirilməlidir. Nəvvab xatırladırdı: “Heç bir kəsin günahını aydınlaşdırmamış tənbeh etmə”.

2. Rəğbətləndirmə və ya tənbehin konkret halına biryolluq verilmiş qiymət kimi baxılmamalıdır. Şəxs bilməlidir ki, bu gün rəğbətlənilən sabah tənbeh oluna və ya əksinə, tənbeh olunan sabah rəğbətləndirilə bilər.

3. Günahını etiraf edən şəxsin bağışlanmaq inkarı nəzərə alınmalıdır. Məhəmməd peyğəmbər də buyurmuşdur: “Günah işlədən tövbə edirsə onu əfv edin”.

4. Azərbaycanda tarixən olduğu kimi, indinin özündə də mütərəqqi fikirli şəxslər təlim və tərbiyə zamanı fiziki cəzanın yol verilməz olduğunu söyləmişlər; bunu daim yadda saxlamaq lazımdır. Milli pedaqogika pedaqoji prosesdə, formasından asılı olmayaraq, hər cür cəzanın əleyhinədir.

Tərbiyənin mərhələlərinə uyğun gələn üsulların tətbiqində özünü göstərən bir sıra ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar üzə çıxarılmışdır. Bu ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar hansılardır?

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına hansı üsullar xidmət göstərə bilər? Nə üçün?

2. Mənəvi keyfiyyətlərə dair uşaqlarda anlayışın formalaşdırılması üçün tərbiyəçinin hansı üsullara əl atması məsləhət olardı?
3. Mənəvi keyfiyyətlərlə əlaqədar uşaqlarda davranışın və fəaliyyətin hansı forma və üsullarla təşkili daha çox səmərə verər?
4. Tərbiyə işinə müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən nə üçün nəzarət edilməlidir?
5. Şagirdlərin davranış və fəaliyyətlərinin nəticələri müəllim (tərbiyəçi) tərəfindən nə üçün yoxlanılmalıdır?
6. Davranış və fəaliyyətin nəticələrini hansı yollarla yoxlamaq mümkündür?
7. Şagirdin davranışını və fəaliyyətini qiymətləndirməkdə məqsəd nədir?

FƏSİL 24

Milli pedaqogika tərbiyədə ziddiyyətlər, qanuna uyğunluqlar və qanunlar haqqında.

Konkret qanuna uyğunluqların səciyyələndirilməsinə keçməzdən əvvəl ziddiyyətlər və qanuna uyğunluqlar məsələlərinin ədəbiyyatda qoyuluşuna qısa bir nəzər salmaq lazım gəlir.

1. Tərbiyə prosesində ziddiyyətlər məfhumu.

Pedaqoji ədəbiyyatda belə bir fikir vardır: tərbiyə prosesində müşahidə olunan ziddiyyətlər onun, yəni tərbiyənin hərəkətverici qüvvələridir. Lakin Milli pedaqogikada bu fikrə bir qədər diqqətlə yanaşıldıqda məlum olmuşdur ki, nəzərdə tutulan ziddiyyətlər nəinki tərbiyə işi irəlilətmir, hətta ona mane olur; ziddiyyətlər müəyyənləşdirildikdə və aradan qaldırıldıqda hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Fikrimizi konkret misalda aydınlaşdırıq. Məsələn, müəllimin (tərbiyəçinin) tələbi və uşağın (tərbiyə olunanın) marağı arasında olan ziddiyyəti misal gətirirlər. Deyirlər ki, bu cür ziddiyyətlər hərəkətverici qüvvədir. Halbuki, həmin ziddiyyətlərin mövcudluğu özlüyündə tərbiyə işinə əngəl törədir, çətinlik yaradır.

Tərbiyə işində uşaqların (yaxud şagirdlərin və ya tələbələrin) maraq dairəsi öyrənildikdə və müəyyən dərəcədə nəzərə alındıqda isə qarşılıqlı anlaşma yaranır, nəticədə istənilən səmərəni əldə etmək imkanı qazanılır.

Tərbiyə prosesində ziddiyyətlər dedikdə bu prosesi əmələ gətirən bütün ünsürlər arasında özünü göstərən uyğunsuzluqlar nəzərdə tutulur. Ziddiyyətsəciyyəli uyğunsuzluqlar tərbiyə prosesində çox müşahidə olunur. Məsələn, tərbiyə prosesini müəllimin (və ya valideynin) idarə etmək səyi ilə şagirdin (tələbənin) müstəqilliyə can atması arasında; tərbiyə olunan şəxsin fiziki inkişafı ilə sosioloji inkişafı arasında; şəxsə göstərilən pedaqoji təsirlə onun (yəni şəxsin) psixoloji-mənəvi hazırlığı arasında; tərbiyənin rəsmi məqsədi ilə mühit arasında; tərbiyə olunanların arzuları ilə psixoloji imkanları arasında olan uyğunsuzluqlar buna misal ola bilər. Tərbiyə işində ziddiyyətlər adlandırılan bu cür uyğunsuz-

luqlar tərbiyəni çətinləşdirir; uyğunsuzluqlar dərk olunaraq aradan qaldırıldıqda tərbiyənin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Ziddiyyətlər iki qrupa ayrılır: zahiri ziddiyyətlər və daxili ziddiyyətlər. Müşahidəsi mümkün olan ziddiyyətlər zahiri, görünməsi mümkün olmayan ziddiyyətlər isə daxili ziddiyyətlər adlanır.

Yuxarıda gətirdiyimiz misallarda şəxsin arzusu ilə həmin arzunu reallaşdırmağa imkan verən psixoloji hazırlığın olmaması arasındakı uyğunsuzluq daxili ziddiyyətlərə misal ola bilər, çünki, bu cür uyğunsuzluğu görmək mümkün deyil: onu yalnız xüsusi aparılan araşdırmalar vasitəsi ilə müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Övladları qarşısında eyni məsələ üzrə atanın qoyduğu tələblə ananın qoyduğu tələb arasında uyğunsuzluq zahiri ziddiyyətə aid misal ola bilər. Çünki bu cür uyğunsuzluğu müşahidə etmək mümkündür.

Deməli, zahiri və ya daxili ziddiyyətlər tərbiyə işini çətinləşdirirsə, onların duyulması, aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması tərbiyəni asanlaşdırır, onun hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

2. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluğu və qanunu məfhumları.

Tərbiyənin qanunauyğunluğu məfhumunun mahiyyətinə dair pedaqoji ədəbiyyatda aydınlıq yoxdur. Bəzi mənbələrdə pedaqoji elmin və tərbiyənin qanunauyğunluqları eyniləşdirir; onlara fərq qoyulmur. Məsələn, D.O.Lordkipanidze “Didaktika” adlı kitabında üç “qanun” adını çəkir və arxasınca yazır: “bu qanunlarla yanaşı sovet pedaqogikası və tərbiyə aşağıdakı qanunauyğunluqlarla da səciyyələnir”.

Göründüyü kimi, bu fikirdə, əvvəla, didaktika və tərbiyə məfhumları eyniləşdirilir; ikincisi, pedaqogika və tərbiyəyə fərq qoyulmur; üçüncüsü, qanun və qanunauyğunluq eyni məzmunlu məfhumlar kimi təqdim edilir.

Təlim və tərbiyəni eyniləşdirmək və orada cərəyan edən qanunauyğunluqları qeyri müəyyən formada ifadə etmək halları da vardır. M.A.Danilov və M.N.Skatkinin redaktəsi ilə çap olunmuş “Didaktika sredney şkolı” adlı kitabındakı fikir buna nümunə ola

bilər. Orada təlimin qanunauyğunluqlarından biri belə adlanır: “Təlim və tərbiyədə şagirdlərin fəallığı”. Bu fikirdə təlim tərbiyə ilə nəinki eyniləşdirilir, heç oradakı qanunauyğunluğun mahiyyəti açılmır. Belə çıxır ki, fəallıq qanunauyğunluqdur. Yalnız bir hadisə-fəallıq qanunauyğunluq ola bilərmi? “Pedaqogika” adlı kitabın 213-cü səhifəsində şərh edilən “qanunauyğunluqlar”da bu qəbildəndir. Burada da pedaqoji faktların adı çəkilir, lakin aralarındakı asılılığın mahiyyəti kölgədə qalır. Məsələn, “qanunauyğunluğun” biri belə ifadə olunur: “tərbiyə, fəaliyyət və ünsiyyət ayrılmazdır”. Əvvəla, heç də bütün insan fəaliyyəti və adamlar arasındakı ünsiyyət tərbiyə ilə bağlı olmur. İkincisi, tərbiyə, fəaliyyət və ünsiyyət arasındakı əlaqə və asılılığın nədən ibarət olduğu bu cür ifadələrdə açılır.

Belə çıxır ki, ümumiyyətlə qanunauyğunluq, o cümlədən pedaqoji qanunauyğunluq məfhumlarının mahiyyəti çoxları üçün qaranlıqdır. Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq qanunauyğunluq məfhumuna aydınlıq gətirilmişdir.

Məlum olmuşdur ki, qanunauyğunluğu səciyyələndirən başlıca əlamətlərdən biri onun obyektiv səciyyə daşmasıdır; yəni qanunauyğunluqlar xarici aləmdə, təbiət və cəmiyyət hadisələrində, habelə təfəkkür hadisələrində cərəyan edir. Qanunauyğunluq həmin hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarda özünü göstərir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrindəki əlaqə və asılılıqlar döənə-döənə təkrarlandığında qanunauyğunluq halına düşür.

Deməli, Milli pedaqogikaya görə, obyektiv şəkildə mövcud olan təbiət, yaxud cəmiyyət və ya təfəkkür hadisələrində səbəb-nəticə arasında davamlı təkrar olunan asılılığın mahiyyətinin adın və dəqiq ifadəsi qanunauyğunluq, qanunauyğunluğun yığcam ifadəsi isə qanundur.

Qanunauyğunluğun bu cür başa düşülməsi tərbiyə hadisələrində də özünü doğruldur. Yəni, tərbiyə hadisələrindəki (səbəb-nəticə arasındakı) asılılıqların döənə-döənə təkrar olunması tərbiyə prosesində müəyyən qanunauyğunluq olduğunu göstərir.

Bu anlamı bir misalda konkretləşdirək. Tərbiyə işində müşahidə olunur ki, uşağın qarşısında qoyulan tələb ilə (məsələn,

hər hansı əşyanın şəklini səliqəli çəkmək tələbi ilə) bu tələbi istənilən səviyyədə icra etmək üçün həmin uşağın malik olduğu psixoloji keyfiyyətlər arasında müəyyən asılılığın varlığı özünü göstərir. Həmin psixoloji keyfiyyətlər uşaqda formalaşbsa tapşırıq yüksək səviyyədə yerinə yetirilir; əks halda tapşırıq ya icra olunmur, yaxud səliqəsiz icra olunur. Deməli, tələb və ya tapşırıqla onun icra vəziyyəti arasında asılılıq mövcuddur. Bu asılılığın mahiyyəti, yəni qanunauyğunluq belədir: tərbiyə zamanı uşağa verilən tapşırıq onun psixoloji imkanlarına uyğun gəldikdə icra səmərəli, uyğun gəlmədikdə isə keyfiyyətsiz olur.

3. Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyəti.

Tələbə soruşa bilər: pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyəti nədən ibarətdir?

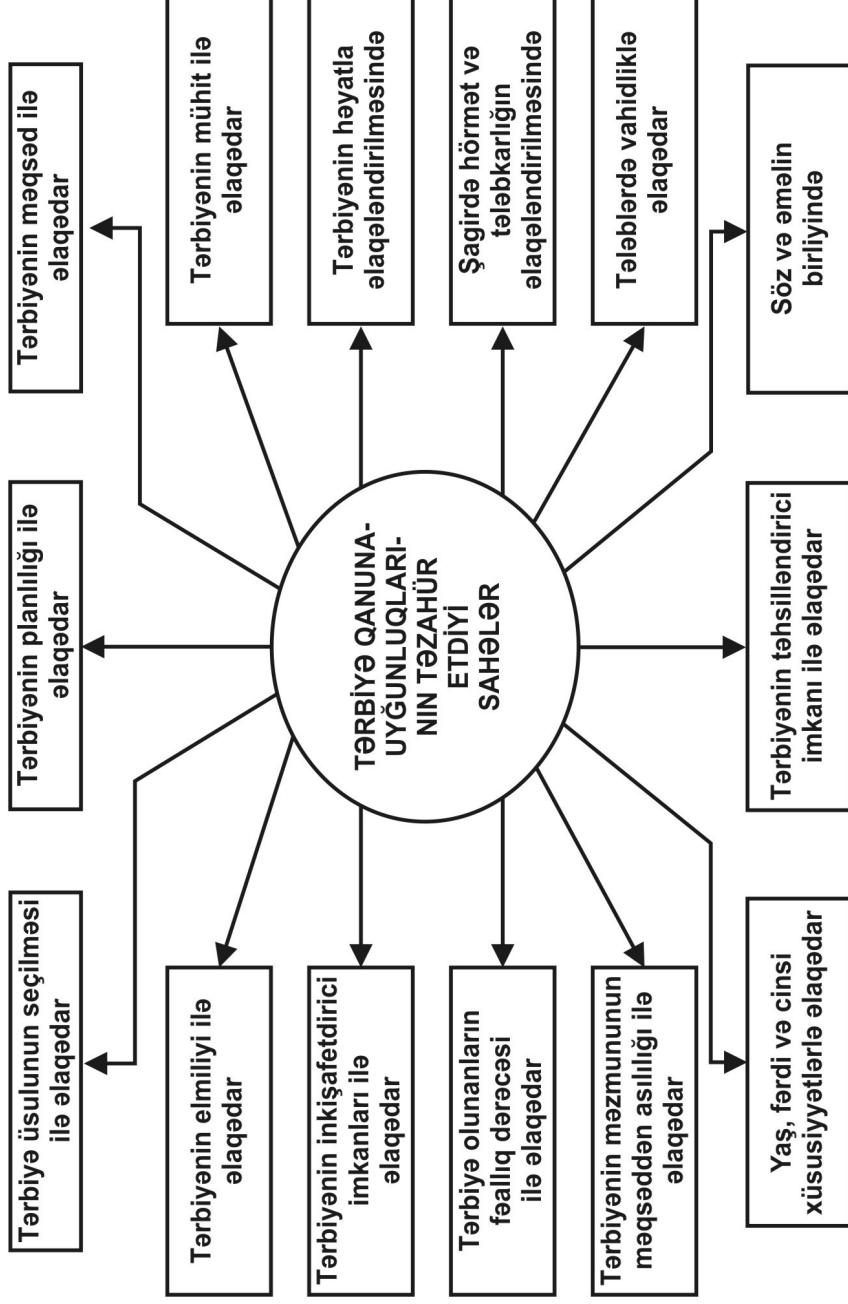
Milli peedaqogikada pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunu səciyyələndirən əlamətlər də, onun mahiyyəti də açılmışdır. Pedaqoji qanunauyğunluğu səciyyələndirən əlamətlərə aşağıdakılar aid edilmişdir: 1) belə qanunauyğunluq pedaqoji hadisələrlə, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf, habelə onlara aid fikirlərlə bağlı olur; 2) həmin hadisələrdə səbəb-nəticə arasında əlaqənin mövcudluğu; 3) bu əlaqənin dayanıqlı olması; 4) həmin əlaqənin aydın, birmənalı başa düşülməsi; 5) aydınlaşmış əlaqənin dildə dəqiq ifadə olunması.

Həmin əlamətləri nəzərə alan Milli pedaqogika pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunun mahiyyətini belə dəyərləndirmişdir: **təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf hadisələrində dö-nə-dönə təkrar olunan davamlı səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətinin başa düşülməsi, dildə aydın və dəqiq ifadəsi pedaqoji qanunauyğunluqdur.**

Bu anlama əsasən açılan qanunauyğunluğu sonradan yığcam şəkildə qanun formasında ifadə etmək mümkün olur. Yəni qanunauyğunluğun mahiyyəti müvafiq qanunda açılmaz, yalnız ona işarə edilir.

Milli pedaqogikada artıq formalaşmış bu ideyalar 1999-cu ildə “Nicat” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Ali məktəb pedaqogikası” və “Çaşıoğlu” nəşriyyatının məhsulu olan və 2002-ci

TƏRBİYƏ QANUNAUYĞUNLUQLARININ TƏZAHÜR ETDİYİ SAHƏLƏR

ildə işıq üzü görmüş “Məktəb pedaqogikası” adlı dərsliklərdə, habelə 2003-cü ildə yenə “Çaşıoğlu” nəşriyyatının çap etdiyi “Məktəb pedaqogikası sxemlərdə” adlı əsərdə daha da dərinləşmiş və genişləndirilmişdir.

Sual olunur: Milli pedaqogikada üzə çıxarılmış konkret hansı pedaqoji qanunauyğunluqlar necə açılmış və dildə necə aydın ifadə olunmuşdur? Bir neçə qanunauyğunluğun nümunəsində konkretləşdirək.

4. Tərbiyənin mühitlə əlaqəsində qanunauyğunluq.

Faktlar göstərir ki, tərbiyə həyata keçirildiyi maddi və mənəvi mühitdən ayrılmazdır. Tərbiyənin təşkil edildiyi yerlərdə (məsələn, ailələrdə və ya məktəblərdə) maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühit başqa-başqa ola bilər. Bu cür müxtəliflik aparılan tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir: onun səmərəsini artırır da, azalda da bilər. Faktlardan aydın olur ki, məsələn, tədris müəssisəsi rəhbərləri ilə müəllimlər arasında, müəllimlərin özləri arasında, müəllimlərlə şagirdlər arasında olan münasibətlərin xarakterində də, tərbiyənin necəliyində də əks-səda verir: onun faydasını gücləndirir, yaxud zəiflədir. Şərh olunan hadisələrdə müəyyən qanunauyğunluğun varlığı özünü qabarıq şəkildə göstərir; buradakı qanunauyğunluq belədir: **münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərrəyan edən tərbiyə işi uşaqların tərbiyəlilik səviyyəsini artırmağa imkan verir; tərbiyə işi münasib olmayan şəraitdə cərrəyan etdikdə tərbiyəlilik səviyyəsini artırmayı çətinləşdirir. Səciyyələndirdiyimiz qanunauyğunluğun qanun forması belədir: tərbiyədə səmərəliliyin həyata keçirildiyi mühitdən asılılığı qanunu.**

5. Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsində qanunauyğunluq.

Müşahidələrdən məlum olur ki, hər hansı mövzu üzrə müşahidə apararkən, məruzə edərkən, disput keçirərkən, digər tərbiyəvi tədbir təşkil edərkən həyat faktlarına söykəndikdə, dövrümüzün real faktlarına istinad etdikdə, mövzunu bu günkü həyatımız üçün əhəmiyyəti açıldıqda iştirakçıların hisslərinə və şüuru-

na təsir artır. Bunun əksi də müşahidə olunur: müəllimin, valideynin və digər tərbiyəçinin söhbəti ümumi səciyyə daşdıqda, hazırkı dövrlə əlaqələnmədikdə, konkretlikdən uzaq olduqda cansıxıcı səciyyə daşıyır, dinləyicilərin şüuruna və hissələrinə o qədər də təsir etmir, tərbiyəlilik dərəcəsi istənilən səviyyəyə qalxmır. Göründüyü kimi, bu hadisələrdə müəyyən asılılıq vardır. Tərbiyənin səmərəlilik dərəcəsi həyatla əlaqələndirilmə vəziyyətindən asılı olur. Bu asılılığın mahiyyəti, yəni qanunauyğunluq belədir: tərbiyəvi tədbirin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə onun səmərəliliyi artır; quru sözcülüyə çevrildikdə səmərə azalır.

Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi: tərbiyədə səmərəliliyin həyatla əlaqələndirilməsindən asılılığı qanunu.

6. Şagirdə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar qanunauyğunluq

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyə zamanı şagirdlərə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar üç əsas münasibət olur. Bəzi tərbiyəçilər şagirdlərə münasibətdə hörmətə üstünlük verirlər; həddən artıq mülayimlik göstərirlər; hər cür hərəkətə və hala güzəştə gedirlər. Belə tərbiyəçilərin iş təcrübəsində tələbkarlıq, sərtlik, təkidlilik yox dərəcəsində olur.

Digər qrup tərbiyəçilərin iş təcrübəsində tamamilə başqa münasibətin şahidi oluruq. Belə tərbiyəçilər tərbiyə işində tələbkarlığı üstün tuturlar: heç bir məsələdə, heç bir halda şagirdə güzəştə getmirlər; kiçik nöqsanı qabardır, tənbeh üsullarına əl atırlar.

Üçüncü qrup tərbiyəçilər öz şəxsiyyətlərində tələbkarlıqla hörməti qovuşdurmağa çalışırlar. Belə tərbiyəçilər şagirdə qarşı tələbkar olduqları qədər də hörmətə yer qoyurlar. Tələblərinin həyata keçirilməsində təkidli olan bu cür tərbiyəçi xoş söz tapıb şagirdi ruhlandırmağı da bacarır, uşaq şəxsiyyətini alçaldan, təhqir edən söz və ifadələrdən azad olur.

Şagirdlər, adətən, birinci və ikinci qrupa deyil, üçüncü qrupa aid olan tərbiyəçilərə rəğbət göstərirlər. Nə üçün? Çünki, birinci qrup tərbiyəçilərin mülayimliyindən, tələbkar olmadığından, iradə zəifliyindən şagirdlər sui-istifadəyə, saymamazlığa yol verirlər.

Müəllimlərdə yalnız tələbkarlıq, sərtlik görünən, onlardan tənbeh alan, mehribanlıq görməyən, xoş sözlər eşitməyən şagird-

lər belə müəllimlə ünsiyyətə meyl göstərmir, ondan gen gəzməyə çalışırlar,

Tələblərində təkidli olan, iradə möhkəmliyi göstərən tərbiyəçidən eyni dərəcədə qayğı və mehribanlıq görən şagirdlər özlərini ələ almalı, məsuliyyətli, intizamlı olurlar; məhz bu cür tərbiyəçilərə rəğbət bəsləyirlər.

Həmin faktlarda müəyyən qanunauyğunluq özünü aydın şəkildə göstərir: tərbiyəçinin yalnız tələbkar olduğu, yaxud yalnız hörmət göstərdiyi hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi artmış; onun tələbkarlığı ilə hörmətinin vəhdətdə olduğu hallarda isə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir.

Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti qanunu.

7. Tələblərlə əlaqədar qanunauyğunluq

Tələbə sual verə bilər: Tələbləri kim verir və kimin qarşısında qoyulur?

Tərbiyə iştirakçıları müxtəlif: məktəb rəhbərləri və şagirdlər, müəllimlər və şagirdlər, valideynlər və uşaqlar, ailənin yaşlı üzvləri və uşaqlar, zabıtlar və əsgərlər, idarə rəhbərləri və tabelikdə olan şəxslər və s.

Tərbiyəçilərin tərbiyə olunanlar qarşısında qoyduğu tələblər də müxtəlif olur. Eyni pedaqoji məsələlərə tərbiyəçilərin münasibətində müxtəliflik halları ilə yanaşı həmrəylik halları da müşahidə edilir. Məsələn, ev tapşırıqlarının icrası vəziyyətinə, yaxud zəngdən sonra şagirdin sinfə daxil olması vəziyyətinə eyni sinfdə işləyən müəllimlərin münasibətlərinin necəliyi şagirdlərin əhval-ruhiyəsində əks-səda verir. Yaxud, ailə şəraitində uşağın yol verdiyi qəbahətə valideynlərin eyni mövqedə və ya başqa-başqa mövqedə olmaları onun (uşağın) vəziyyətini yüngülləşdirə də, ağırlaşdırma da bilər. Bu cür hallar tərbiyənin həyata keçirildiyi digər yerlərdə (hərbi hissələrdə, idarə və müəssisələrdə) də müşahidə olunur.

Eyni hal üzrə ailədə atanın və ananın uşağa başqa-başqa münasibətləri, yaxud sinfdə müəllimlərin şagirdlərə fərqli münasibətləri müxtəlif psixoloji və pedaqoji nəticələrə səbəb olur; bu

cür hallar tərbiyə olunan şəxslərdə belə bir hiss əmələ gətirir ki, tələblər ayrı-ayrı tərbiyəçilərin istəkləri və arzularından irəli gəlir; odur ki, bəzilərinin sözlərinə baxmaq, bəzilərinin isə sözlərinə baxmamaq olar.

Eyni hal üzrə valideynlər öz övladlarına, yaxud müəllimlər şagirdlərinə vahid mövqedən münasibət göstərdikdə uşaqlarda (şagirdlərdə) təqribən eyni psixoloji hisslər yaranır. Belə hallarda əmələ gələn hisslər tamam başqa məzmun kəsb edir. Bu dəfə tərbiyə olunanlar düşünür ki, tələblər tərbiyəçinin şəxsi istəyindən törəmir; ailənin, məktəbin, bütövlükdə cəmiyyətin tələbləridir: onlara əməl olunmalıdır.

Göründüyü kimi, bu faktlarda müəyyən qanunauyğunluq vardır: tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin eyni məsələ üzrə qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Bunun qanun forması belədir: tələblərdə vahidlik qanunu.

8. Tərbiyənin planlılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyə olunanlara göstərilən pedaqoji təsirlər bir çox halda ötəri səciyyə daşıyır, ölçülüb-biçilmir, planlaşdırılmır. Tərbiyəçi (valideyn, müəllim, sinif rəhbəri) bu cür halları vaxtın olmadığı ilə izah edir.

Doğrudur, ailə şəraitində və ya məktəb həyatında valideyn, yaxud müəllim uşağın və şagirdin elə davranış tərzləri ilə rastlaşır ki, ona yerindəcə münasibət bildirmək, müəyyən izahat vermək, digər tədbir görmək lazım gəlir. Etiraf edək ki, bu cür hallarda tərbiyəçinin atdığı tərbiyəvi addımlar tələsiklik ucundan istənilən nəticəni verməyə bilir. Bu mənada qrup və ya kütləvi tərbiyə tədbirlərinin əvvəlcədən diqqətlə planlaşdırmadan keçirilməsinə də haqq qazandırmaq olmaz.

Bunun əksi də müşahidə olunur. Fərdi tərbiyəvi tədbir, yaxud qrup və ya kütləvi formada keçirilən tərbiyəvi tədbir qabaqcadan ətraflı planlaşdırıldıqda gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olur.

Bu cür həyati faktlardan belə bir qanunauyğun nəticə çıxır; formasından asılı olmayaraq qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi

əvvəlcədən nə qədər diqqətlə ölçülüb-biçilirsə, gözlənilən nəticə bir o qədər tam həyata keçirilir və əksinə, tərbiyə işi əvvəlcədən hərtərəfli planlaşdırılmadıqda gözlənilən nəticəni almaq çətinləşir.

Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyədə səmərənin planlılıqdan asılılığı qanunu.

9. Söz və əməlin nisbətində qanunauyğunluq

Tərbiyə işinin illərlə müşahidəsi göstərir ki, bəzi tərbiyəçilərin davranışları və sözləri arasında uyğunsuzluq halları olur. Bu cür uyğunsuzluqlar bir çox halda tərbiyə işini xeyli çətinləşdirir.

Tərbiyəçinin (müəllimin, valideynin və s.) əməli, davranışı onun söylədiyi fikirlərə, irəli sürdüyü tələblərə uyğun gələ də, gəlməyə də bilər. Birinci halda tərbiyəçinin sözünün kəsəri artır, əməli cazibədar qüvvəyə çevrilir, tərbiyə olunanlar üçün örnək olur; ikinci halda isə tərbiyəçinin dediyi sözün heç bir kəsəri olmur, heç bir məna kəsb etmir; onun atdığı addım, gördüyü əməli iş rişxənd hədəfinə çevrilir, bu səbəblərə görə də o, tərbiyə olunanlar arasında hörmətdən düşür.

Deyilən faktlardan irəli gələn nəticə belədir: tərbiyə olunanlar arasında hörmət qazanmaq üçün tərbiyəçi çalışmalıdır ki, gördüyü əməli iş söylədiyi fikirlərə uyğun gəlsin.

Tərbiyə olunanlarla əlaqədar tərbiyəçinin üzərinə əlavə vəzifə düşür. Məsələ burasındadır ki, sözlə əməlin üst-üstə düşmədiyi hallar tərbiyə olunanlar (uşaqlar, şagirdlər, tələbələr) arasında da müşahidə edilir; onlardan kimsə hərəkətinin yolverilməz olduğunu bilir, buna baxmayaraq o cür hərəkət edir.

Tərbiyə olunan şəxsin əməli və fikri bir-birinə uyğun gəlmədikdə tərbiyəçi köməyə çatmalı, izahat verməli, düzəliş etməli olur. Soruşulur: Bu vəzifənin öhdəsindən hansı tərbiyəçi uğurla gələ bilər? Əməli sözündən fərqlənməyən tərbiyəçilər, yoxsa sözü əməlindən fərqlənən tərbiyəçilər? Əlbətdə, birincilər! Çünki ikincilər işə qarışarsa, tərbiyə olunan şəxs ona irad tuta bilər: siz özünüz həmişə dediyiniz kimi hərəkət edirsiniz?

Deməli, şərh olunan faktlarda müəyyən qanunauyğunluq vardır: tərbiyəçinin sözü ilə əməli bir-birinə uyğun gəldiyi hallar-

da tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi artır və əksinə, uyğun gəlmədiyi hallarda tərbiyəlilik səviyyəsi artmır.

Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: sözlə əməlin vəhdəti qanunu.

10. Qanunauyğunluqları tələbənin bilməsinin zəruriliyi

Ümumiyyətlə, pedaqoji qanunauyğunluqları, o cümlədən tərbiyəyə aid olan qanunauyğunluqları və qanunları tələbənin bilməsi azı iki cəhətdən ondan ötrü faydalıdır. Əvvəla, tələbə həmin qanunauyğunluqların nə dərəcədə həyatı olduğunu öz tələbəlik fəaliyyətində sınaqdan keçirmək imkanı qazanar. İkincisi, həmin qanunauyğunluqların mahiyyətini öyrənən, dərk edən, ürəkdən qəbul edən tələbə sinif müəllimi kimi işləyən zaman onları birər-birər tətbiq edər; öz pedaqoji fəaliyyətində bir daha yəqin edər ki, pedaqoji qanunauyğunluqlara əməl edilməsi təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltməyin ən etibarlı vasitəsidir.

Tələbə onu da bilməlidir ki, Milli pedaqogikada digər qanunauyğunluqlar da üzə çıxarılmışdır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmlar.

1. Tərbiyə prosesində zidiyyətlərin mahiyyətini düzgün və ya səhv başa düşməyin praktik əhəmiyyəti nədədir?
2. Pedaqoji prosesdə baş verən qanunauyğunluqların nədən ibarət olduğunu bilmək tərbiyəçiyə nə verir?
3. Tərbiyə işinin cərəyan etdiyi mühitin xüsusiyyətlərini tərbiyəçi nə üçün nəzərə almalıdır?
4. Tərbiyə işində tərbiyə olunanlara qarşı yalnız tələbkər olmaq və ya yalnız hörmət etmək nə üçün zərərli hesab edilir?
5. Söz və əməlin nisbəti hansı formalarda pozulur?
6. Tərbiyəvi tədbir nə üçün əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır?

FƏSİL 25

**Tərbiyədə inamla, yaşla, fəallıqla, məqsədlə, inkişafıla,
elmliliklə və üsulların seçilməsi ilə əlaqədar olan
qanunauyğunluqlar.**

1. Tərbiyəçinin inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq

Məktəblərimizin bir çoxunda və bəzi ailələrdə ipə-sapa yatmayan, çətin tərbiyə olunan uşaqlardan şikayətlənirlər. Belə uşaqlar haqqında deyirlər: “Qoz belı qəbir düzəldər”, “Mülayim də davranırsan, sərt də, lakin heç birinin səmərəsi olmur”, “Neçə dəfə izah edirsən et, başa düşmür ki, düşmür” və s.

Bu cür nidalar, bu cür əhval-ruhiyyə göstərir ki, tərbiyəçilərimiz arasında tərki-silah olanlar, tərbiyə işində acizlik göstərənlər var. Belə tərbiyəçilər ümitsizliyə qapanır, həmin uşaqların tərbiyəsində uğur qazanmağın qeyri-mümkün olduğunu etiraf etmiş olurlar.

Soruşulur: Tərbiyə işində özünü göstərən belə ümitsizliyi nə ilə izah etmək olar? Bunun səbəbləri çox ola bilər. Başlıca səbəblərdən biri uşaq (şagird) şəxsiyyətinə birtərəfli yanaşmaqla bağlı olur. Tərbiyəçi (müəllim və ya valideyn) uşaqda (şagirddə) yalnız nöqsan görür, onun yaxşı cəhətlərinin olub-olmadığı ilə maraqlanmır, yaxud maraqlanmaq istəmir. Nöqsanın daim qabardıldığını görən, tez-tez tənəli sözlər eşidən uşağın (şagirdin) tərbiyəçiyə qarşı müqaviməti təbii olaraq güclənir.

Bunun əksi də müşahidə olunur. Tərbiyə işində inamını itirməyən müəllim və ya valideyn uşaqda (şagirddə) sezdiyi nöqsanı nəzərə alır, onun şəxsiyyətində hansısa yaxşı cəhətləri də arayır, axtarır və tapır. Bu cəhəti qabardır, onu həvəsləndirir, ruhlandırır və deyir:

—Güman edirəm ki, filan nöqsanını da aradan qaldıra biləcəksən.

Faktlar göstərir ki, tərbiyəsi çətin hesab edilən şəxslərlə yaxından maraqlandıqda onlarda ya təşkilatçılıq bacarığını, ya rəqs etmək, ya şəkil çəkmək, ya hansısa musiqi alətində çalmaq bacarığını, futbol, voleybol, şahmat oynamaq və s. və i.a. bacarıqla-

rını üzə çıxarmaq mümkündür. Nikbin tərbiyəçi həmin uşaqlarda bu cür gözəl xüsusiyyətlərdən hansınısa üzə çıxarır və onu ön plana çəkərək nöqsanları aradan qaldırmaq üzrə iş aparır və tərbiyə işində uğur qazana bilir.

Təsvir etdiyimiz bu faktlarda müəyyən qanunauyğunluq özünü göstərir: tərbiyəçinin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə olunanlarda faydalı cəhətləri də üzə çıxarıb, ona istinad etdikcə tərbiyə işində səmərəlilik artır və əksinə, tərbiyəçi inamsızlıq göstərdikcə tərbiyə işində səmərə artmır.

Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyədə səmərəliliyin inam dərəcəsinə asılılığı qanunu.

2. Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqədar qanunauyğunluq.

Məlumdur ki, yeni nəslin formalaşması bir neçə yaş dövründən keçir: ana bətnində inkişaf dövrü, I yaşından 3 yaşadək, 3 yaşdan 6 yaşadək, 6 yaşdan 10 yaşadək, 10 yaşdan 15 yaşadək, 15 yaşdan 18 yaşadək olan dövrlər.

Eyni yaş dövründə olan uşaqları səciyyələndirən ümumi xüsusiyyətlərdən əlavə, xeyli fərdi xüsusiyyətlər də müşahidə edilir. Bu cür fərdi xüsusiyyətlər sinir sistemi ilə, eşitmə, görmə və digər duyğu orqanları ilə, nitq və təfəkkür ilə, hafizə və diqqətlə, iradə ilə, digər psixoloji qüvvələrlə əlaqədar qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Cinsi səciyyələndirən əlamətləri də bu deyilənlərə əlavə etmək lazımdır. Tərbiyə işində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün ayrı-ayrı yaş dövrünü səciyyələndirən fiziki, fizioloji, psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq nə qədər vacibdirsə, hər bir uşağın, yeniyetmə və gəncin fərdi və cinsi xüsusiyyətləri ilə hesablaşmaq da bir o qədər zəruridir. Çünki gənc nəslin tərbiyəsində yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verməyən tərbiyəçi ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Bu cür xüsusiyyətlərə diqqət yetirən və onları nəzərə alan tərbiyəçi isə uğura bel bağlaya bilir.

Həyat faktları onu da aydın şəkildə göstərir ki, tərbiyə zamanı uşaqların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə alıb-almaqla tərbiyənin nəticəsi arasında müəyyən asılılıq olur.

Asılılığın mahiyyəti isə belədir: tərbiyə olunanların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə öyrənilib nəzərə alınırsa, onların tərbiyəlilik dərəcəsi bir o qədər yüksəlir.

Qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyədə yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması qanunu.

3. Tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq

Təcrübə göstərir ki, tərbiyə zamanı tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında çoxcəhətli, mürəkkəb, qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Tərbiyə mövzusu üzrə tərbiyəçi və tərbiyə olunanların hazırlıq dərəcələri, tərbiyə zamanı onların fəallıq dərəcələri tərbiyə işinin nəticəsinə müəyyən təsir göstərir. Məsələn, milli mənlilik şüurunun uşaqlarda formalaşdırmağa çalışan bəzi tərbiyəçilər ədəbiyyat, incəsənət, elm, mədəniyyət və digər sahələrdən konkret faktlar gətirir və güman edir ki, az da olsa, istəyinə nail olur. Lakin həmin uşaqlarla söhbətdən məlum olmuşdur ki, onların heç də hamısı milli mənlilik şüurunun mahiyyətini lazımınca mənimsəyə bilməmişdir. Nə üçün? Çünki uşaqlar söhbətin yalnız dinləyicilərinə çevrilmişlər, tədbirdə onların heç bir fəallığı təmin edilməmişdi.

Uşaqlarda milli mənlilik şüurunun formalaşdırılmasına bir qədər başqa istiqamətdə yanaşan tərbiyəçilər də vardır. Onlar söhbətin mövzusunu uşaqlarla məsləhətləşərək razılaşdırırlar, sonra milli mənlilik şüuruna dair onların anlayış səviyyəsini üzə çıxarır, bu əsasda ilkin məlumat verir və tapşırır ki, xalqımızın keçmiş tarixindən, habelə müasir həyatının müxtəlif sahələrindən onlara məlum olan milli mənlilik şüurlu şəxsləri müəyyənlədirlər. Uşaqlar tapşırığa əməl edirlər: razılaşdırılmış vaxtda onlar bildikləri və öyrəndikləri faktlar haqqında məlumat verirlər. Müzakirə başlayır, tərbiyəçi müzakirəni yekunlaşdırır. Bu cür hallarda milli mənlilik şüurunun formalaşması şagirdlərdə intensivləşir. Nə üçün? Çünki mövzunun müəyyənəşdirilməsinə, faktların toplanmasına və müzakirəsinə uşaqlar fəal şəkildə cəlb olunmuş və tədbirin passiv dinləyicilərinə deyil, fəal iştirakçılarına, hətta bir növ yaradıcılarına çevrilmişlər.

Göründüyü kimi həmin faktlarda müəyyən qanuna uyğunluq müşahidə edilir: tərbiyə olunanlar tərbiyə işinin passiv iştirakçılarna (dinləyicilərinə, müşahidəçilərinə), yəni obyektinə çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi o qədər də artmır, tərbiyə işinin fəal iştirakçılarna (hətta yaradıcılarına), yəni subyektinə çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi artır.

Həmin qanuna uyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsindən tərbiyəliliyin asılılığı qanunu.

4. Tərbiyənin məzmununun məqsəddən asılılığı ilə əlaqədar qanuna uyğunluq

Pedaqoji proses təcrübəsindən məlumdur ki, tərbiyə qarşısında həm qlobal (geniş), həm də lokal (məhdud) məqsəd qoymaq mümkündür. Tərbiyənin qlobal məqsədi ölkə üzrə onun həyata keçirildiyi bütün sahələri əhatə edir və strateji səciyyə daşıyıb uzunmüddətli olur. Lokal, məhdud məqsəd isə hansısa təlim-tərbiyə ocağında, ailədə, konkret şəxslə və ya qrupla əlaqədar nəzərdə tutulur və qısa müddətli olur. Qısa müddətdə həyata keçirilən məqsəd də nəticə etibarını ilə strateji məqsədə xidmət edir.

Sovet dövründə tərbiyənin strateji məqsədi Sovet quruluşuna, kommunizmə sadıq gənc nəsli yetişdirməkdən ibarət olmuşdur. Bu və ya digər təhsil müəssisəsində gündəlik həyata keçirilən konkret tərbiyəvi tədbirlər, onların məzmunu həmin qlobal, strateji məqsədə yönəlmişdi.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazanandan sonra ictimai, iqtisadi, siyasi və ideoloji vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Mövcud reallığımıza uyğun olaraq tərbiyənin qlobal, strateji məqsədi yuxarıda göstərdiyimiz kimi ifadə edilmişdir.

Tədris müəssisələrinin rəhbərləri, müəllimlər və digər tərbiyəçilər pedaqoji prosesin qlobal məqsədini həmişə yadda saxlamalıdırlar.

İndi Respublikamızın təhsil sisteminin bütün mərhələlərində təlim-tərbiyə və təhsil işinin məzmunu həmin strateji məqsəd baxımından təzələri, irili-xırdalı təşkil olunan tərbiyəvi tədbir-

lərin hamısı strateji məqsədə xidmət edir. Deməli, tərbiyə işinin məzmunu məqsədindən asılı olaraq dəyişir.

Məsələnin mahiyyəti həm də orasındadır ki, bu asılılığı bilməyin və ya bilməməyin və onu işdə nəzərə almağın və ya almağın tərbiyəlilik səviyyəsinə daxil vardır; birinci halda, yəni asılılığın obyektiv olduğunu bilən, onu öz işində nəzərə alan tərbiyəçi hər bir konkret halda qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun gələn materiallar (məzmun) seçir və tədbiri həyata keçirir, səmərə xeyli artır.

Bunun əksi də müşahidə olunur; asılılığın mahiyyətindən xəbərsiz olan, hətta bəzən topladığı faktik materiala uyğun məqsəd müəyyənləşdirməyə çalışan tərbiyəçi də, alim pedaqoq da olur. Belələrinin işi pərakəndəliyi, formallığı ilə səciyyələnir; səmərəsi azalır. Göründüyü kimi, burada da qanunauyğunluq mövcuddur: Hər bir konkret halda tərbiyə işinin məzmunu həm yaxın, həm də uzaq (strateji) məqsədə uyğun seçildikdə və tərbiyə işi bu zəmində aparıldıqda onun səmərəsi artır. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə işi məzmununun məqsəddən asılılığı qanunu.

5. Tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqədar qanunauyğunluq

Tərbiyə işinin məzmunu, onun təşkili formaları, orada istifadə olunan üsullar, tərbiyəçinin şəxsi keyfiyyətləri tərbiyə olunanların psixoloji inkişafına, yəni diqqətlərinin, təxəyyül və təfəkkürlərinin, iradi keyfiyyətlərinin, hafizəsinin, digər psixoloji qüvvələrinin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Lakin bu təsirin dərəcəsi az da, çox da ola bilər. Həmin dərəcə tərbiyəçinin hazırlıq səviyyəsindən asılı olur.

Tərbiyə zamanı tərbiyəçi öz nitqində məntiq qaydalarına ciddi əməl etdikdə, fikrini tutarlı elmi faktlarla sübuta yetirdikdə, fakt və hadisələri müqayisə etdikdə, müqayisədən müəyyən nəticələr çıxartdıqda, ümumiləşmələr apardıqda, bu cür mühakimə təzlərini tərbiyə olunanlara aşılamağa çalışdıqda onların psixoloji inkişafı daha sürətlə gedir.

Təəssüf ki, bunun əksi də müşahidə olunur. Necə gəldi danışan, nitqində məntiq qaydalarına əməl etməyən, inandırma, is-

bat üsullarından, müqayisədən uzaq düşən, amirliyə meyl göstərən, tərbiyə olunan şəxslərin psixoloji inkişafı qayğısına qalmayan tərbiyəçi yaxşı nümunəyə çevrilmir; onların psixoloji inkişafı isə ləngiyir. Bu cür faktlarda müəyyən qanunauyğunluq aydın şəkildə sezilir: tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanlarda psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsi yüksəlir və əksinə...

Bu qanunauyğunluğu qanun formasında ifadə edək: müəllimin səriştəliliyindən psixoloji inkişafın asılılığı qanunu.

6. Tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq

Həyat faktları göstərir ki, hər bir konkret halda tərbiyə işinin məqsədində, təşkili formasında, istifadə olunan üsulların seçilməsində və tətbiqində müəyyənliyin olub-olmadığı alınan nəticəyə təsir göstərir.

Məqsəd tərbiyəçi üçün tam aydın olduqda, tərbiyə işinin formaları arasında, məsələn, məhz hərbi idman oyunlarının keçirilməsi, üsullardan isə yalnız avtomat silahın sökülüb-yığılması üzərində dayanıldığı əsaslandırıldıqda tərbiyə işinin uğuru artır. Çünki bu cür hallarda tərbiyəvi tədbir hər bir cəhətdən ölçülüb-biçilmiş olur, onun elmiliyi təmin edilir.

Keçiriləcək tərbiyəvi tədbirin məqsədi tərbiyəçi üçün tam aydın olmadıqda, işin forması, orada tətbiq ediləcək üsul və istifadə olunacaq vasitələr təsadüfi xarakter daşıdıqda, yəni lazımınca əsaslandırılmadıqda tədbirin səmərəsini artırmaq çətinləşir. Çünki bu cür hallarda tərbiyəvi tədbirin elmiliyi təmin edilmir. Göründüyü kimi, burada müəyyən qanunauyğunluq diqqəti cəlb edir: tərbiyə işinin bütün cəhətləri hər bir konkret halda tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərəsi artır. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə işinin elmiliyi qanunu.

7. Tərbiyə üsullarının seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

Məlumdur ki, tərbiyə işində istifadə olunan üsullar çoxdur. Konkret tərbiyəvi tədbir zamanı üsulların hamısından deyil, bi-

rindən və ya ikisindən istifadə edilir. Hansı üsuldən və ya üsullardan? Sualın cavabı birmənalı deyil. Bəzi tərbiyəçilər, adətən, alışdıqları üsullara müraciət edirlər, nə üçün məhz filan üsula əl atdıqlarını əsaslandırma bilmirlər. Nəticədə tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək olmur. Çünki bu cür hallarda aşılanaq mənəvi keyfiyyətin tərbiyə olunanlarda tərbiyəlilik dərəcəsi öyrənilmir və deməli, nəzərə alınmır.

Pedaqoji təcrübəsi zəngin olan tərbiyəçilər bir qədər fərqli mövqedən çıxış edirlər. Onlar hər bir konkret halda aşılamaq istədikləri mənəvi keyfiyyətləri öz uşaqlarında (şagirdlərində) tərbiyəlilik səviyyəsi ilə maraqlanırlar; bu səviyyəni nəzərə alır və səviyyəyə uyğun gələn üsullar seçirlər. Belə tərbiyəçilər üçün aydındır ki, məsələn, hərbi vətənpərvərlik üzrə tərbiyəlilik dərəcəsi şagirdlərdə, uşaqlarda müxtəlif ola bilər: hərbi vətənpərvərliyə dair ya heç anlayış olmur, ya müəyyən anlayış olur; yaxud müəyyən bacarıq olmur.

Həmin səviyyədən asılı olaraq istifadə ediləcək üsullar da başqa-başqa olur. Əgər tərbiyə olunanlarda hərbi vətənpərvərlik üzrə müəyyən anlayış varsa, lakin zəruri bacarıqlar yoxdursa, bu halda anlayışların formalaşmasına deyil, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edən üsullara əl atılır; məsələn, hərbi idman oyunları təşkil edilir. Nəticə uğurlu olur.

Həmin faktlardakı qanunauyğunluğu sezmək mümkündür: Hər hansı mənəvi keyfiyyəti şagirdlərdə formalaşdırmaq üçün müəllimin (valideynin) seçdiyi üsul (üsullar) tərbiyə olunanlarda həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi qanunu.

Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilmiş həmin qanunauyğunluqlar tərbiyə işini uğurla həyata keçirmək üçün istinad edilən prinsiplərin elmi əsasını təşkil edir.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Tərbiyədə ziddiyyətlərin olduğunu bilmək tərbiyə işinə praktik nə verir?

2. Pedaqoji prosesdə cərəyan edən qanunauyğunluqların olduğunu bilməyin müəllimə faydası nədən ibarətdir?
3. Tərbiyənin mühitlə əlaqəsindəki qanunauyğunluq necə ifadə olunmuşdur?
4. Şagird şəxsiyyətinə hörmət və tələbkərliklə əlaqədar olan qanunauyğunluğun mahiyyətini bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti nədir?
5. Tələblərlə, söz və əməllə, fəallıqla, inam dərəcəsi ilə əlaqədar olan qanunauyğunluqların mahiyyətindən hali olmağın praktik əhəmiyyətini açın.

FƏSİL 26

Tərbiyənin prinsipləri məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşu.

1. Məsələnin ənənəvi pedaqogikada qoyuluşuna dair

Soruşmaq olar, tərbiyənin prinsipləri məsələsinin tarixinə aid burada verilən məlumatın tələbə üçün nə əhəmiyyəti var, İki cəhətdən faydası var, həm tələbə kimi, həm də gələcək müəllim kimi. Sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə çərçivə kurikulumuna aid sənədə əsasən bakalavr pilləsində təhsil alan tələbə təlim-tədris sahəsində bilik və bacarıqlarla yanaşı, elmi tədqiqat sahəsində də müəyyən bilik və bacarıqlar əldə etməli, hətta buraxılış işləri də yazıb müdafiə etməlidirlər. Digər tərəfdən bugünkü tələbə sabahın sinif müəllimidir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz sənəddə sinif müəlliminin fəaliyyət istiqamətlərindən ikisi verilən suala cavabla birbaşa səsləşir. Onlardan biri belədir, “Tədqiqətmə və tətbiqətmə”; digəri isə belə, “Mühakiməyürütmə və əsaslandırma”. Buradan irəli gələn nəticələrdən biri tələb edir ki, sinif müəllimi öz təcrübəsini elmi işçi kimi daim nəinki təhlil etməli, müəyyən nəticələr çıxarmalı, həm də onları elmi cəhətdən sübut etməli, ehtiyac olarsa, aldığı nəticənin yeni olub - olmadığını əsaslandırmalı, o cümlədən tarixinə toxunmalı olur.

Bu mənada tərbiyə prinsipi anlayışının tarixinə dair araşdırmanın burada həm tələbə üçün, həm də müəllim üçün nümunə kimi verilməsi faydalı hesab edilir.

Məsələnin azacıq da olsa tarixi ilə maraqlanan tələbələr olur. Bu ehtiyacı nəzərə alaraq keçmişə nəzər salmaq faydalıdır.

Tərbiyənin prinsiplərinə dair pedaqoji ədəbiyyatda geniş yayılmış anlam belədir: Tərbiyə işinin uğurla nəticələnməsi üçün irəli sürülən tələblər. Soruşmaq yerinə düşərdi: müasir şəraitdə həmin anlamla tam razılaşmaq olarmı? Bizcə, olmaz! Nə üçün? Çünki, əvvəla, həmin anlamdan aydın olmur ki, tərbiyənin prinsipləri necə müəyyənləşdirilir? İkincisi, tərbiyənin prinsipləri müəyyənləşdirilərkən hansı meyar əsas götürülür? Üçün-

cüsü, tərbiyənin prinsiplərini səciyyələndirən ümumi xüsusiyyətlər varmı? Varsa hansılardır?

Tərbiyənin prinsiplərinə ənənəvi pedaqogikada həmin anlam bu cür sualları başa düşməyə imkan vermir. Nəticədə tərbiyə prinsiplərinin həm miqdarında, həm də adlarında subyektivliyə yol açılır, elmlikdən uzaq düşülür; pedaqogikaya dair tədris vəsaitləri müəlliflərinin münasibətləri bir çox halda bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir.

Tərbiyənin prinsipləri haqqında nəzəri fikirlərin qeyri-müəyyənliyi, subyektivliyi, elmdən uzaq düşməsi isə tərbiyə ilə əməli şəkildə məşğul olan şəxslərin fəaliyyətini çətinləşdirir. Bu məlumatlar gələcəkdə tərbiyə işi ilə məşğul olacaq tələbəni nəzəri cəhətdən hazırlamalı, onun gözünü açmalıdır.

Tərbiyənin prinsipi məsələsinə münasibətdə müxtəliflik. Pedaqogika üzrə bir sıra tədris vəsaitlərinin müəllifləri tərbiyənin prinsipi məsələsinə toxunmurlar. “Obşıye osnovı pedaqogiki” (Moskva, “Prosveşenie”, 1967), “Osnovı vuzovskoy pedaqogiki” (Leninqrad, 1972), “Pedaqogika” (Moskva, “Prosveşenie” 1998), “Pedaqogika, Kurs leksiy” (Moskva, “Yurayt”, 1998) adlı tədris vəsaitlərinin müəllifləri deyilənlərə misaldır. Tərbiyənin prinsipləri məsələsinə toxunmamaq həmin kitabların köklü nöqsanlarına aid edilməlidir.

Tərbiyə prinsipləri məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək halları isə çoxdur.

Tərbiyə prinsiplərinin miqdarında müxtəliflik. Təəssüf ki, sonuncu qəbildən olan tədris vəsaitlərindəki fikirlər üst-üstə düşmür. Bəzi pedaqoji mənbələrdə tərbiyənin 5, digərində 7, başqalarında 10 və s. qədər prinsip olduğu göstərilir. Məsələn, aparıcı sovet pedaqoqlarının çap etdikləri “Pedaqogika” da (Moskva, 1968) tərbiyəyə 7, 2000-ci ildə Azərbaycanda A.Abbasov, H.Əlizadənin çap etdikləri “Pedaqogika” da 10, 1996-cı ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuş “Pedaqogika” da isə 13 prinsipin adı çəkilir.

Məsələnin mahiyyəti təkcə ondan ibarət deyil ki, tərbiyənin prinsiplərinin miqdarı barədə fikirlər müxtəlifdir. Başlıca cəhət budur ki, heç bir müəllif təklif etdiyi tərbiyənin prinsiplərinin

miqdarını əsaslandırmağa təşəbbüs göstərməmişdir. Bu səbəbdən də həmin fikirlər sübyektiv səciyyə daşıyır, oxucunu inandırır.

Tərbiyə prinsiplərinin adlarında müxtəliflik. İndiyədək, tərbiyə prinsiplərinin nəinki miqdarında, adlarında da müxtəliflik hökm sürmüşdür. Belə çıxır ki, pedaqogikada tərbiyə prinsiplərinin adları da elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır. Məsələn, eyni prinsip bir mənbədə “tələbkarlıq və hörmət”, digər mənbədə “uşaq şəxsiyyətinə hörmət etmək və ondan tələb etmək”, başqa mənbədə “hörmət və tələbkarlığın birləşdirilməsi” kimi adlandırılır.

Digər prinsiplərin adlarında da bu cür qeyri-müəyyənlik hökm sürmüşdür.

Bir tədris vəsaitində adı çəkilən bəzi prinsiplərin başqa tədris vəsaitində olmaması halları da vardır.

Eyni prinsipin müxtlif mənbələrdə başqa-başqa adlandırılması, yaxud bir mənbədə olması, digərində isə adların çəkilməməsi göstərir ki, müəlliflər tərbiyə prinsiplərini adlandırarkən heç bir meyara söykənməmişlər, subyektiv mülahizələrə üstünlük vermişlər.

Tərbiyə prinsiplərinin adlarına və miqdarına aydınlıq gətirmək üçün Milli pedaqogikada təşəbbüs göstərilmişdir: tərbiyənin qanunauyğunluqları burada etibarlı elmi meyara çevrilmişdir.

2. Milli pedaqogikada tərbiyə prinsiplərinin qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşdirilməsi.

Nəhayət, tərbiyə prinsiplərinin miqdarında da, adlarını da tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları əsasında dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Fikrimizi əyaniliklə əlaqədar konkretləşdirək. Milli pedaqogikada isbat olunmuşdur ki, pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə ilə təlim-tərbiyə alan şəxslərin təhsillilik dərəcəsi arasında müəyyən fərq olur. Asılılığın mahiyyəti belədir: pedaqoji prosesdə hər hansı əyani vasitə nümayiş etdirilərkən, öyrənlərin diqqəti həmin əyani vasitə ilə məhdudlaşdırıldıqda, onlarda əsasən konkret təsəvvür formalaşır: həmin əyani vasitə ilə əlaqədar öyrənilməli olan anlayış isə, adətən, kölgədə qalır.

Pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadənin başqa halları da müşahidə olunur. Bu cür hallarda əyanilikdən istifadə

müəllimin əlində məqsəd deyil, məqsədə çatmaq vasitəsinə-müvafiq anlayışın formalaşması vasitəsinə çevrilir; müəllim dinləyicilərin diqqətini nümayiş etdirdiyi əşyanın (hadisənin) əlamətlərinin eynicinsli digər əşyalarda (hadisələrdə) də olduğuna yönəldir. Məsələn, üçbucaqlı anlayışının şagirdlərdə formalaşması üçün əvvəlcə bir üçbucaqlı (sivribucaqlı üçbucaq) nümayiş etdirilir; sonra onun digər növləri: korbucaqlı üçbucaq, düzbucaqlı üçbucaq nəzərdən keçrilir; onların bucaqlarının və tərəflərinin vəziyyətindən asılı olmayaraq, hamısı üçün üç bucağın və üç tərəfin ümumi, səciyyəvi əlamət olduğu xüsusi qabardılır. Nəticədə əyanilik təhsildən ötrü vacib olan anlayışın (bizim misalda üçbucaqlı anlayışının) formalaşmasına xidmət edir.

Göründüyü kimi, qısaca təsvir etdiyimiz faktlarda müəyyən qanunauyğunluğun varlığı aydın sezilir. Həmin qanunauyğunluq isə belədir: əyani vasitələrdən istifadə zamanı şagirdlərin diqqəti yalnız müşahidə olunan əşya (hadisə) çərçivəsində qaldıqda onlarda əsasən təsəvvürün formalaşmasına, həmin əşyanın (hadisənin) əlamətlərinin eyni tipli digər əşyalarda (hadisələrdə) də olduğu müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirildikdə isə şagirdlərdə anlayışların formalaşmasına imkan yaranır.

Həmin qanunauyğunluqdan törəyən prinsip isə ənənəvi şəkildə olduğu (əyanilik prinsipi) kimi deyil, əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipi kimi ifadə edilməlidir.

Göründüyü kimi, tərbiyə prinsiplərinin elmi əsasları var. Bu, tərbiyə qanunauyğunluqlarıdır. Milli Pedaqogikada tərbiyənin 13 qanunauyğunluğu üzə çıxarılmışdır; yəni, tərbiyənin o qədər də prinsipi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tərbiyənin prinsipi məfhumunu səciyyələndirən əlamətlər. Yuxarıdakı şərhdən belə bir nəticə çıxır ki, tərbiyənin prinsipi məfhumunun mahiyyətini yeniləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə həmin məfhumu səciyyələndirən başlıca əlamətlər açılmalıdır. Belə əlamətlərdən biri tərbiyə prinsipinin müvafiq qanunauyğunluqla bağlılığıdır. Çünki tərbiyə prinsipi tərbiyənin müəyyən qanunauyğunluqlarından irəli gəlir, deməli, ikinci birincinin elmi əsasıdır.

Tərbiyə prinsipinin elmi əsasları, yəni müvafiq qanuna uyğunluqdan törəmə olduğunu bilən və öz əməli işində onu nəzərə alan tərbiyəçinin fəaliyyəti iki cəhətdən uğurlu olur. O, həm elmi cəhətdən silahlanır, həm də müvafiq prinsipi əldə rəhbər tutur. Deməli, tərbiyə prinsipinin təsir gücünə malik olması da onun başlıca əlamətlərindən biridir.

Tərbiyə prinsipi, adətən, davranışla əlaqədar olan mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasında nəzərə alınır.

Göstərilən əlamətləri nəzərə alaraq, Milli pedaqogikada tərbiyə prinsipi məfhumunun mahiyyəti belə başa düşülür: tərbiyənin müvafiq qanuna uyğunluğundan irəli gələn, davranışla əlaqədar milli və ümumbəşəri dəyərlərin formalaşmasına güclü təsir göstərən aparıcı ideyaya onun prinsipi deyilir.

Bu cür başa düşülən prinsipləri ayrılıqda səciyyələndirək.

3. Tərbiyədə münasib şəraitin yaradılması, məqsədyönlülük, planlılıq, həyatla əlaqəlilik, tələbkərliqlə hörmətin vəhdəti prinsiplərinin səciyyələndirilməsi.

Tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi. Milli pedaqogikada isbat olunmuşdur ki, tərbiyə işinin səmərəlilik dərəcəsi həyata keçirildiyi mühtdən də asılıdır. Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni durumun necəliyi, tədris müəssisələrinin zəruri avadanlıqla təchizi vəziyyəti, binasının və otaqlarının gigiyenik tələblərə nə dərəcədə cavab verməsi, məktəbdə mənəvi-psixoloji mühitin xarakteri şagirdlərdə tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldə də, aşağı sala da bilər.

Faktlar dönə-dönə isbat edir ki, məsələn, məktəb rəhbərləri ilə müəllimlər arasında, müəllimlərin özləri arasında, müəllimlərlə şagirdlər və onların valideynləri arasında dedi-qodu, çəkişmələr olan şəraitdə şagirdlərin təlim-tərbiyə işini uğurla təşkil etmək xeyli çətinləşir. Bunun əksi də müşahidə olunur. Mənəvi-psixoloji mühitin sağlam olduğu məktəblərdə isə təlim-tərbiyə işinin öhdəsindən gəlmək xeyli asanlaşır.

Bu cür həyat faktlarında olan qanuna uyğunluğu xatırlamaq yerinə düşərdi. Qanuna uyğunluq isə belədir: maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühiti namünasib olan məktəbdə tərbiyə işi çə-

tinləşir; maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühiti münasib olan məktəbdə isə tərbiyə işi asanlaşır.

Açılan qanunauyğunluqdan və dilə gətirilən qanundan məntiqi olaraq belə bir prinsip törəyir: tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi.

Tərbiyənin məqsədyönlülük prinsipi. Bilmək lazımdır ki, bu prinsip əsasında belə bir qanunauyğunluq durur: tərbiyə işinin məqsədi nə qədər düzgün müəyyənləşdirilib həyata keçirilsə, onun səmərəsi bir o qədər artır.

Qanunauyğunluğu bilən tərbiyəçi (müəllim, valideyn) hər bir konkret halda apardığı tərbiyə işinin, keçirdiyi tərbiyəvi tədbirin məqsədini aydın təsəvvür etməli olur. Həyata keçirdiyi müddətə və aşılana mənəvi keyfiyyətin məzmununa görə tərbiyə yaxın məqsəddə də, uzaq məqsəddə də xidmət edə bilər. Tərbiyəçi uşaqlara, məsələn, səliqəlilik və ya doğruculuq kimi keyfiyyət aşılamaq üzrə tərbiyə işi aparırsa, yaxın məqsəd güdmüş olur. Tərbiyəçi qarşıya uzaq məqsəd, (strateji məqsəd) də qoyur, respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərzi bütövlüyünü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirmək. Atalar gözəl deyib: niyyətin hara, mənzilin ora.

İsbat olunmuşdur ki, tərbiyə işinin məzmunu da, onun təşkilati formaları da qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müxtəlifləşir. Hər bir halda tərbiyə işinin məqsədini özü üçün dəqiqləşdirən tərbiyəçi həmin məqsəddə xidmət edən işin məzmununu və formasını seçir və nəticədə uğur qazanır. Məqsəd aydın olmadıqda tərbiyə işinin məzmunu və forması təsadüfiliyi ilə səciyyələnir və istənilən səmərəni vermir.

Tərbiyə işinin planlaşdırılması prinsipi. Yeni pedaqoji ədəbiyyatdan xəbəri olan tərbiyəçi bu prinsipin əsasında duran qanunauyğunluğu bilir: formasından asılı olmayaraq qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi nə qədər diqqətlə ölçülüb-biçilirsə gözlənilən nəticə bir o qədər səmərəli olur və tam həyata keçirilir. Bu qanunauyğunluqdan həlali olan tərbiyəçi tədbirin vaxtını, iş-tirəclərinin tərkibini, kimlərin danışacağı, konkret faktlardan,

əyanilikdən, texniki vəsaitlərdən istifadə edəcəyini və s. cəhətləri dəqiqləşdirməli olur. Belə olduqda tərbiyə işi səmərə verir. Başqa hallar da müşahidə olunur. Beləki qarşıdakı tərbiyə işi (müşahidə, müzakirə, məruzə, teatra kollektiv baxış, ekskursiya, tarixi hadisənin qeyd edilməsi və s. və i.a.) lazımınca planlaşdırılmadıqda istənilən nəticə əldə etmək çətinləşir.

Deməli, tərbiyə işində uğur qazanmaq üçün həm də tərbiyənin planlaşdırılması prinsipini bilmək və onu nəzərə almaq gərkdir.

Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsipin əsasında duran qanunauyğunluq belədir: tərbiyəvi tədbirin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə onun səmərəliliyi artır; quru sözcülyə çevrildikdə səmərə artmır. Qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi hər hansı tərbiyəvi mövzuda söhbət apararkən, məruzə və ya mühazirə oxuyarkən, disput keçirərkən, digər tədbir təşkil edərkən çalışır ki, ətraf mühitdən, tarixdən, mədəniyyət və incəsənətdən, ədəbiyyatdan alınan faktlara istinad etsin, ümumi, mücərrəd fikirlərə yer verməsin. Belə olduqda tərbiyəvi tədbir qarşısında qoyulmuş yaxın və uzaq məqsədə uğurla qovuşmaq imkanı xeyli genişlənir; tədbirin aparıcı ideyası tərbiyə olunanlar tərəfindən asanlıqla qavranılır, qəbul edilir və özünüküləşir.

Tərbiyədə tələbkərləqlə hörmətin vəhdəti prinsipi. Bu prinsip aşağıdakı qanunauyğunluqdan törəmədir: tərbiyəçinin yalnız tələbkər olduqlu, yaxud yalnız hörmət göstərdiqlu hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlmi, tələbkərluqlu ilə hörmətinin vəhdətdə olduqlu hallarda isə onların tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir. Belə bir qanunauyğunluqlu nəzərə alan tərbiyəçi çalışır ki, uşaqqla münasibətdə hörmətlə tələbkərluqluğunu üzvi şəkildə əlaqələndirsin; çünki, yalnız tələbkər olamaqlu, yaxud yalnız hörmətə uymaqlu özünə olan rəğbəti sarsıdır, şöhrət gətirmi. Bu həqiqəti müdriklər də bilmiş və müxtəlif formada ifadə etmişlər. Məsələn, Mirzə Rəcəb Vəssaf fikrini poetik şəkildə belə yazmışdır:

“Şirinə, acıya mənə ver dərinq,
Nə çox acı ol, nə də çox şirin”.

Tərbiyə məqsədi ilə göstərilən tələbkarlıq uşaq şəxsiyyətini alçaldan təhqirdən, hədə-qorxudan, zorakılıqdan uzaq olur, ağıla, inandırmaya, faydalılığa əsaslanır. Uşaq qarşısında qoyulan tələb, ona verilən tapşırıq və ya göstəriş amiranə tonda deyil, mülayim tonda olmalıdır. Atalar gözəl deyib: ho-ho var dağa qaldırır, ho-ho var dağdan endirir.

Həmin prinsip nəzərdə tutur ki, verilən tapşırığı, göstərişi, tələbi yerinə yetirən uşağa tənəli sözlər deyilməsin, köməklik edilsin.

4. Tərbiyədə tələblərin vahidliyi, sözlə əməlin vəhdəti, nikbinlik, tərbiyənin inkişafetdirici, tərbiyə işinin elmiliyi üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi prinsiplərinin səciyyələndirilməsi.

Tələblərdə vahidlik prinsipi. Bu prinsipi şərtləndirən qanunauyğunluq belədir: tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Bu qanunauyğunluğun mahiyyətindən xəbərdar olan tərbiyəçilər (valideynlər və ya müəllimlər) eyni hala, məsələn, ev tapşırıqlarının vaxtında icra olunub-olunmamasına, dərsə gecikib-gecikməməsinə və s. hallara başqa-başqa mövqedən deyil, eyni mövqedən münasibət göstərsinlər. Onlar Kırılovun məşhur təmsilini də xatırladırlar ki, balıq, ördək və xərçəng başqa-başqa səmtə hərəkət etdiklərindən arabanı yerindən tərpətmək mümkün olmur. Atalar da gözəl deyib: iki yerə baxan çaş qalar.

Ailə tərbiyəsində valideynlər, məktəb tərbiyəsində müəllimlər, gəncliyin tərbiyəsində valideynlər vahid mövqedə duranda, uşaqlara, yeniyetmələrə və gənclərə eyni tələblərlə yanaşıqda uğur xeyli reallaşır.

Uşaqların fəaliyyətində üzə çıxan eyni hala ata bir cür, ana başqa cür münasibət göstərdikdə, şagirdlərin fəaliyyətində müşahidə edilən eyni fakta müəllimin biri digərindən fərqli münasibət göstərdikdə tərbiyə işi çətinləşir.

Tərbiyədə sözlə əməlin vəhdəti prinsipi. Həmin prinsip belə bir qanunauyğunluqdan əmələ gəlmişdir: tərbiyəçinin sözü

ilə əməli bir-birinə uyğun gəlidiyi hallarda tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir; Uyğun gəlmədiyi hallarda tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlmir. Bu qanunauyğunluq tələb edir ki, tərbiyəçi (valideyn, müəllim və s.) dediyi kimi, məsləhət gördüyü kimi hərəkət etsin. Belə olduqda valideyn uşaq üçün, müəllim şagird üçün faydalı nümunə olur. Əməlinin söylədiyi fikrə uyğun gəlməyən valideyn uşağın, müəllim isə şagirdin gözündə hörmətdən düşür: tərbiyə işində uğur qazana bilmir. Bu fikir atalar sözlərində də əks olunmuşdur: “Kişinin sözü ilə işi bir olsun gərək”, “Adamın dili ilə ürəyi bir olsun gərək”.

Keçmiş söz ustadlarımız da belə düşünmüşdür. Məsələn, böyük Əvhədi xəbərdarlıq edir:

“Sözün, qəlbin, işin əgər olsa düz,

Sən hər istəyinə çatarsan sözsüz”.

Sözlə əməlin üst-üstə düşməsi prinsipi yalnız valideynlərə və ya müəllimlərə aid deyil: uşaqlarla, yeniyetmə və gənclərlə təmasda olan bütün tərbiyəçilərə, insanlarla ünsiyyətə girən bütün şəxslərə də aiddir.

Tərbiyədə nikbinlik prinsipi. Bu prinsipin nəşət etdiyi qanunauyğunluq belədir: gənc nəslin tərbiyəsində müəllimin və ya valideynlərin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə işində səmərəlilik də artır; tərbiyəçinin inamsızlıq göstərdiyi hallarda isə səmərəsi artmır. Həmin qanunauyğunluğa əsaslanan tərbiyəçi yəqin edir ki, tərbiyəsi mümkün olmayan, tərbiyəyə yatmayan uşaq və ya şagird yoxdur və ola da bilməz. Hər hansı uşağın, yeniyetmənin, yaxud gəncin şəxsiyyətində müşahidə edilən nöqsanlar yanlış tərbiyənin və qüsurlu mühitin məhsulu olur. Belələrinin arasında şəxsiyyəti başdan-başa qüsurlardan ibarət olanlara rast gəlmək mümkün deyil. Çünki tərbiyəsi çətin hesab edilən hər bir uşağın, yeniyetmə və ya gəncin şəxsiyyətində müsbət cəhətlər də olur. Nikbinlik prinsipi tələb edir ki, tərbiyəsi çətin hesab edilən adamın şəxsiyyətində bəzilərinin görə bilmədiyi faydalı cəhətlər üzə çıxarılsın: belə cəhətlərə istinad edərək, bu cəhətləri qabardaraq mövcud olan nöqsanları tədricən aradan qaldırmaq üçün ardıcıl iş aparılsın.

Nikbinlik prinsipi insana, onun imkanlarına inam hissi aşılayır; bu və ya digər şəxsə yalnız nöqsan axtarmağı, yaxşı cəhətləri görə bilməməyi isə yol verilməz hesab edir.

Adamlarda yalnız nöqsan axtaranları, yaxşı cəhətləri görməyi bacarmayanları nəzərdə tutan Sədinin kəlamını burada xatırlatmaq yerinə düşərdi:

“Əgər eyib görməyi adət edərsən,
Tovuzda sən çirkin ayaq görərsən”.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, son zamanlar insan xarakteri-ni, onun müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini, o cümlədən qabiliyyətlərini allah vergisi hesab eləyənlərin sayı artmışdır. Belələri, təbii olaraq, nikbinlik prinsipindən də uzaq düşürlər.

Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Həmin prinsip bu qanunauyğunluqdan irəli gəlir: tərbiyə olunanların yaşı, cinsi və fərdi fiziki, fizioloji və mənəvi keyfiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə nəzərə alınarsa, onların tərbiyəlilik səviyyəsi bir o qədər yüksəlir.

Bu qanunauyğunluğa istinad edən tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyəsi ilə məşğul olacağı şəxsin (şəxslərin) hansı yaş dövründə olduğunu, həmin yaş dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlərin nədən ibarət olduğunu, oğlan və ya qız olduğunu, bir şəxs kimi hərəsinə ayrılıqda xas olan xüsusiyyətlərin necəliyini mümkün qədər ətraflı öyrənsin və öz işində onları nəzərə alsın.

Bu həqiqət müdriklərimizə də məlum olubdur. Atalar sözündə təsadüfi deyilməmişdir: “Gücünə bax, şələni bağla”.

Böyük Nizami məsləhət görürdü:
“Güclünün yanına güclünü göndər,
Alimin üzünü alimə döndər”.

Fəallığın təmin olunması prinsipi. Prinsipin əsasında duran qanunauyğunluq belədir: tərbiyə zamanı uşaqlar passiv iştirakçılara çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi o qədər də artmır, onlar tərbiyə işinin fəal iştirakçılarına çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi artır.

Bu qanunauyğunluq tərbiyəçidən tələb edir ki, tərbiyə zamanı uşaqların istək və arzularını öyrənsin, nəzərə alsın, onların fəallığını təmin etsin.

Belə olduqda tərbiyə olunanlar tərbiyə işinin dinləyicisinə, müşahidəçisinə deyil, yaradıcısına çevrilirlər, canla-başla fəaliyyət göstərilir; tərbiyəçinin göstərişinə uyğun olaraq uşaqlar düşündükdə, arayıb-axtardıqda, yazdıqda, oxuduqda, nəyisə düzəltməyə, rəqs etdikdə, nəğmə oxuduqda, musiqi alətlərində çaldıqda, kimlərə kömək etdikdə, fənn dərnəklərində, digər səciyyəli dərnəklərdə, idmanın bu və ya digər bölməsində fəaliyyət göstərdikdə həm fiziki, həm psixoloji, həm də əxlaqi cəhətdən cəmiyyətimizin arzularına cavab verən tərzdə inkişaf edirlər.

Tərbiyənin inkişafetdirici prinsipi. Prinsipin əsaslandığı qanunauyğunluq belədir: tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanların psixoloji qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi yüksəlir.

Bu qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi əsas üç cəhəti özü üçün aydınlaşdırır: başlıca psixoloji qüvvələr hansılardır? Tərbiyə işinin məzmununda psixoloji inkişaf imkanları nədən ibarət olur? Bu imkanları necə reallaşdırmaq olar?

Uşaq fəaliyyətinin uğurunu şərtləndirən amillərdən biri psixoloji qüvvələrin normal cərəyan etməsidir. Başlıca psixoloji qüvvələr bunlardır: qavrayış, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, iradə və s. Tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyə zamanı öz psixoloji qüvvələrini idarə edə bildiyi kimi, tərbiyə olunanlar da öz psixoloji qüvvələrinə nəzarət etməyə alışsınlar.

Həmin prinsipə uyğun olaraq tərbiyəçi tədbir zamanı hansı faktlarla hansı psixoloji qüvvələrin inkişafına təsir göstərəcəyini də müəyyənləşdirir.

Tədbir zamanı tərbiyəçinin rəvan nitqi, düzgün mühakimə yürütmək, fikrini isbat etmək tərz, diqqətliliyi, iradəliliyi, canlı təxəyyülü tərbiyə olunanlar üçün nümunəyə çevrilir. O, tədbirin gedişində diqqətini həmin psixoloji qüvvələrə yönəldir, o cür düşünməyi onlara məsləhət görür; nəticədə psixoloji qüvvələrin uşaqlarda inkişafı intensivləşir.

Tərbiyə işinin elmiliyini təmin etmək prinsipi. Bu prinsip aşağıdakı qanunauyğunluqdan törəmədir: tərbiyə işinin bütün

cəhətləri hər hansı konkret halda tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərə artır.

Tərbiyə işinin isə xeyli cəhətləri olur: tərbiyə işinin məqsədi, mövzusu, keçiriləcəyi yer, vaxt, onun iştirakçıları, fəalları, keçirilmə ardıcılığı, nəticəsi və s. Tərbiyəçi tədbirin bu cür cəhətlərini ayrılıqda ətraflı götür-qoy etdikdə, əsaslandırmağa çalışdıqda, nə üçün sualına cavab tapdıqda və tərbiyə işini bundan sonra təşkil etdikdə uğur qazanır. Tərbiyəçi onu da yadda saxlayır ki, lazımınca ölçülüb-biçilməmiş, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış tərbiyə işində gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmur.

Tərbiyə üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi prinsipi. Bu prinsipin əsasını təşkil edən qanunauyğunluq belədir: hər hansı mənəvi keyfiyyəti formalaşdırmaq üçün müəllimin seçdiyi üsul və ya üsullar tərbiyə olunan şəxsin (şəxslərin) həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik səviyyəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu prinsip tələb edir ki, tərbiyəçi tədbirə əl atmazdan əvvəl aşılamaq istədiyi mənəvi keyfiyyətin uşaqda (uşaqlarda) inkişaf səviyyəsini öyrənsin və həmin səviyyəyə uyğun gələn üsulları seçsin; çünki hər hansı mənəvi keyfiyyətin inkişaf səviyyəsi həm ayrı-ayrı şəxslərdə, həm də eyni adamın başqa-başqa yaş dövrlərində müxtəlif ola bilər. Səviyyəyə uyğun gəlməyən üsuldən istifadə edildikdə tərbiyə işi maksimum səmərəni vermir. Bu, o deməkdir ki, tərbiyəni “mənə belə gəlir ki”, “mən belə düşünürəm” kimi subyektiv hisslər əsasında qurmaq elmi yol deyil.

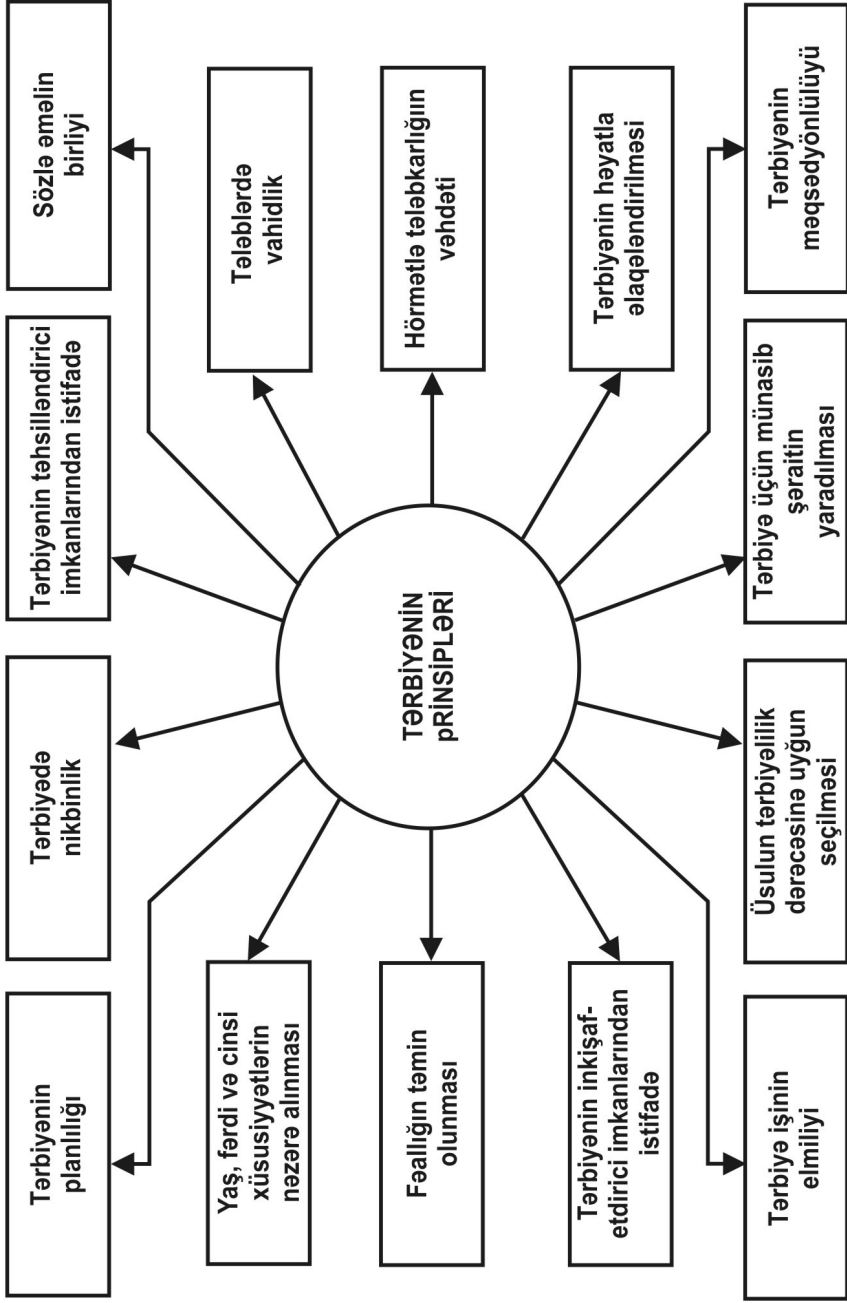
5. Tərbiyə prinsiplərinin mahiyyətini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Sınıf müəllimliyinə hazırlaşan tələbənin mükəmməl öyrənməli olduğu mövzulardan biri də məhz pedaqoji prosesin prinsipləri ilə əlaqədardır.

Burada hər bir tələbə tam inanır ki, tərbiyənin neçə prinsipləri var, onlar necə adlanır, nə üçün məhz elə adlanır, qanunauyğunluqlarla bağlılığı nədədir.

Təlim-tərbiyə işində sadalanan və əsaslandırılan hər bir prinsipin faydalı olduğunu yəqin edən tələbə inanır ki, tərbiyənin bütün prinsiplərini yerli-yerində nəzərə alıb tətbiq etsə öz fəaliyyət

TƏRBİYƏNİN PRINSİPLƏRİ

yətində ən yüksək səviyyədə uğur qazanar, respublikamızda sayılan-seçilən qabaqcıl müəllimlərdən birinə çevrilər, təlim-tərbiyənin, təhsilin qarşısında qoyulan strateji məqsədi layiqincə yerinə yetirmiş olar.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. Ənənəvi pedaqogikada tərbiyənin prinsipləri məsələsinə nə üçün Milli pedaqogika müdaxilə etməyə məcbur olmuşdur?
2. Tərbiyənin prinsipləri məsələsinə Milli pedaqogikanın gətirdiyi elmi yeniliklər nələrəndən ibarətdir?
3. Tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipini necə başa düşürsünüz?
4. Tərbiyə işində məqsədyönlülük prinsipi hansı qanunauyğunluqdan törəmədir?
5. Tərbiyədə planlaşdırma, tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti, tələblərdə vahidlik prinsipləri hansı qanunauyğunluqlardan irəli gəlir?
6. Tərbiyədə sözlə əməlin vəhdəti, nikbilik, fəallıq, elmlilik, üsulların tərbiyəlilik dərəcəsi ilə əlaqəsinə aid prinsipləri necə başa düşürsünüz? Razılaşmadığınız cəhət varmı? Varsa nədən ibarətdir?

DOQQUZUNCU BÖLMƏ

Pedaqoji prosesə xidmət təcrübəsi

FƏSİL 27

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi pedaqoji prosesə xidmət formalarından biri kimi

1. Müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir. Müəllimlərin metodik işi və müəllimlərə metodik köməklik. Göründüyü kimi, müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin mərkəzində metodik iş durur. Odur ki, metodik iş məfhumuna bir qədər aydınlıq gətirmək lazımdır.

Metodik iş məfhumunun mahiyyətini aydınlaşdırmağa bir neçə cəhətdən ehtiyac var. Əvvəla, metodik iş məfhumuna pedaqoqların münasibəti birmənalı deyil. Pedaqogika adlı dərş vəsaitlərinin bəzilərində metodik iş məfhumuna toxunulmur, bəzilərində isə az da olsa toxunulur. İkincisi, metodistlərdən bəziləri metodika və metodik iş məfhumları arasında fərq qoymur, onları eyniləşdirirlər. Müəllimlərin metodik işi ilə müəllimlərə metodik köməklik məfhumlarına fərq qoymamaq halları da mövcuddur.

Müəllim üçün, xüsusən sinif müəllimi üçün həmin məfhumların mahiyyəti tam aydın olmalıdır. Bu məqsədlə əvvəlcə müəllimlərin metodik işi və müəllimlərə metodik köməklik məfhumları arasındakı oxşarlığa diqqət yetirək.

Hər ikisi müəllimlərin işi ilə əlaqədardır; hər ikisinin yaxın məqsədi pedaqoji prosesin, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın səviyyəsini yüksəltməkdir; hər ikisinin uzaq məqsədi şagirdlərdə təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsini artırmaqdır.

Oxşar əlamətləri ilə yanaşı müəllimlərin metodik işi ilə müəllimlərə metodik köməklik məfhumları arasında fərq də var.

Əvvəla, müəllimin metodik işində fəallıq müəllimlərin tərəfindədir: danışan da, dinləyən də, təşkilatçısı da müəllimlərin özləridir. Müəllimlərə metodik köməklikdə isə fəal olan müəllimlər deyil, başqa şəxslərdir: metodistdir, metodist alimdir, alim pedaqoqdur; bu halda məktəb müəllimləri dinləyicilərə çevrilir.

İkincisi, müəllimlərin metodik işində pedaqoji prosesin praktik məsələləri müzakirə olunur, müəllimlərə metodik köməklikdə isə pedaqoji prosesin əsasən nəzəri məsələləri müzakirəyə qoyulur.

Üçüncüsü, müəllimlərin metodik işində özlərinin fəallıq dərəcələri yüksək olduğundan səmərə artır; müəllimlərə metodik köməklikdə isə kənar şəxslərin fəal olduğundan səmərə o qədər də yüksək olmur.

Deyilənləri nəzərə alan Milli pedaqogika qeyd edir ki, real həyatda metodik işin bir-birini tamamlayan iki sahəsi var: müəllimlərin metodik işi və müəllimlərə metodik köməklik. Buradan əlavə bir nəticə də hasil olur: metodik iş ümumi məfhumdur; özündə iki məfhumu birləşdirir. Deməli, müəllim əslində iki deyil, üç məfhumla üz-üzə qalır. Onların mahiyyətini ifadə edək. 1. Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın əsasən praktik məsələlərini müəllimlərin özlərinin məktəbdə fəal müzakirə etmələri onların metodik işidir.

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın əsasən nəzəri məsələlərinin müəllimlərlə digər şəxslərin müzakirəsi onlara metodik köməklikdir.

Bəs metodik iş necə başa düşülməlidir? Şərhdən göründüyü kimi, müəllimlərin metodik işi ilə onlara metodik köməkliyin birliyi, bir-birini tamamlayan bu iki istiqamətdə aparılan işin birliyi metodik işdir.

Metodik işdə iki istiqamətin olduğunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti vardır. Müəllim bəri başdan bilməli olur ki, metodik ustalığını artırmaq həm də onun özündən asılıdır. O, öz təcrübəsi barədə həmkarları ilə fikir mübadiləsi aparmağa meylli olur. Müəllim həm də həmkarlarının təcrübəsini öyrənməyə maraqlı göstərir. Belə müəllimlər öz iş təcrübəsinin nəzəri məsələlərini də öyrənməyə çalışırlar.

Başqa sözlə desək, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi həm müəllimlərin metodik işindən, həm də müəllimlərə metodik köməklikdən keçir.

2. Metodik işin məqsəd və vəzifələri; bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti

Metodik işin yaxın məqsədi: yuxarıda irəli sürülən yeni yanaşmadan göründüyü kimi, metodik işin son məqsədi müəllimlərin metodik və elmi-pedaqoji səviyyələrini artırmaq yolu ilə təlimin, tərbiyənin, təhsilin, habelə psixoloji inkişafın səviyyəsini yüksəltmək və şagirdlərdə təhsillilik, tərbiyəlilik və psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsini artırmaqdır. Uzaq, strateji məqsədi isə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşların yetişdirilməsinə yardımçı olmaqdır.

Metodik işin vəzifələri: Burada səciyyələndirilən məqsəd bir sıra vəzifələr ilə həyata keçirilir. Bu cür yaxın vəzifələr çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək: metodik iş aparmağın zəruriliyinin dərk edilməsi; qabaqcıl təcrübənin üzə çıxarılması; qabaqcıl təcrübənin geniş yayılması; fənlərin məzmununa aid elmi ədəbiyyatda irəli sürülən fikirlərin öyrənilməsi; pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qaldırılan məsələlərə münasibətin bildirilməsi; məktəbdə pedaqoji prosesin keyfiyyətinə nəzarət.

Müəllimləri təkmilləşdirməyin zəruriliyini başa düşmək onu nəzərə almağın və həyata keçirməyin ilkin şərti, vacib vəzifələrindəndir. Sınıf müəllimi gündə azı 2-3 dərs təşkil edir. Eyni fənn üzrə eyni mövzunu hər gün təşkil etməli olan fənn müəllimi, istər-istəməz, təqribən eyni iş üslubuna alışmağa meyilli olur. Pedaqoji proses isə dəyişir, yeni məsələlər, yeni problemlər meydana çıxır. Müəllimin aldığı iş üslubu ilə həyatda, pedaqoji prosesdə gedən yeniləşmə arasında uyğunsuzluq yarana bilər. Həyatda, pedaqoji prosesdə baş verən yenilikləri tez duyan və öz işində nəzərə alan müəllimlərimiz də olur. Nəticədə fikir mübadiləsinə ehtiyac yaranır. Bu ehtiyacı başa düşmək, qəbul etmək son dərəcə vacibdir və metodik işin zəruri vəzifələrindən birinə çevrilir.

Metodik işin həll etməli olduğu digər vəzifə **qabaqcıl təcrübənin üzə çıxarılmasıdır**. Müəllimlərin dərslərinin və başqa pedaqoji tədbirlərinin qarşılıqlı şəkildə müşahidə olunması və sonra müzakirə edilməsi sayəsində ayrı-ayrı müəllimlər haqqında, onların pedaqoji fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri barədə ictimai rəy formalaşır; hansısa müəllimin işi nümunəvi hesab edilir; vaxtaşırı onun açıq məşğələsi təşkil olunur. Belə müəllimin iş üslubu həmkarları üçün örnəyə çevrilir. Həmkarlarının dərslərini və digər tədbirlərini müşahidə edən müəllim, istər-istəməz, öz iş üslubunu onların iş üslubu ilə fikrən müqayisə etməli olur; hansı cəhətdən düzgün yolda olduğunu, hansı cəhətdən isə geri qaldığını hiss edir; özü üçün müəyyən nəticə çıxarır.

Qabaqcıl təcrübənin geniş yayılması metodik işin vəzifələrindən birinə aiddir. Məlumdur ki, pedaqoji proses, o cümlədən dərs olduqca mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Tək-tək müəllimlər pedaqoji prosesin, habelə dərslərin bütün cəhətləri üzrə nümunəvi iş təcrübəsinə nail ola bilirlər. Faktlar göstərir ki, diqqətlə yanaşıldıqda hətta nümunəvi hesab edilməyən bəzi müəllimlərin fəaliyyətində hansısa səmərəli cəhət olur. Bu cür faydalı cəhətləri də üzə çıxartmaq, ümumiləşdirərək geniş yaymaq mümkündür. Pedaqoji işdə toplanan, sistemə salınan təcrübəni ideal təcrübə səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. Ümumiləşdirilmiş təcrübənin geniş təbliği də səmərə verir.

Fənlərin məzmunu ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatın müəllimlər tərəfindən öyrənilməsi metodik işin vəzifələrindən biridir. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı fənlərə aid kitablar, jurnal və qəzet məqalələri dərc edilir. Müəllimlər həmin materiallarla tanış olurlar, yığışb öz aralarında müzakirə edirlər; onlara münasibət bildirirlər, öz təcrübələrində istifadə etmək yollarını araşdırırlar.

Metodik işin vəzifələrindən biri də yeni pedaqoji və metodik ədəbiyyatla tanış olub ona münasibət bildirməkdən ibarətdir. Son zamanlar pedaqoji və metodik mövzuda çap olunan kitabların sayı artmaqdadır. Səmərəli hal kimi qeyd olunmağa layiqdir ki, ayrı-ayrı məktəblərdə müəllimlər yığışb həmin nəşrlərə öz münasibətlərini bildirirlər; faydalı hesab etdikləri fikirləri öz təcrübələrində nəzərə alırlar.

Məktəbdə pedaqoji prosesə nəzarətin təmin edilməsi də metodik işin vəzifələrinə aiddir. Metodik iş məktəbdə pedaqoji prosesin keyfiyyətinə üçpilləli nəzarətə şərait yaradır. Metodik iş əvvəla, müəllimlərə imkan verir ki, bir-birinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən xəbərdar olsunlar, bir-birinə nəzarət edə bilsinlər. İkincisi, məktəb direktorunun müavini (müavirləri) müəllimlərin dərslərində olur, kimin necə işlədiyini görür, fikrini bildirir. Üçüncüsü, məktəbin direktoru vaxtaşırı müəllimlərin dərslərini müşahidə edir, işin keyfiyyətindən bilavasitə xəbərdar olur, müvafiq tədbir görmək imkanı qazanır.

Göründüyü kimi, metodik işin məqsədi də, onun vəzifələri də məktəbdə pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Metodik iş, onun növləri, mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri daha çox sinif müəlliminə gərəkdir. Çünki metodik işin incəliklərindən, məqsəd və vəzifələrindən hali olan sinif müəllimi gənc nəslin fəal vətəndaş kimi yetişməsinin təməl daşını qoyur. O, müəllimlərin metodik işinin formaları ilə də ətraflı tanış olmalıdır.

3. Müəllimlərin metodik işinin formaları

Müəllimlərin metodik işləri çoxdur. Onlardan bəzilərini qeyd edək: müəllimin öz təşəbbüsü ilə həmkarlarının məşğələlərində olması; müəllimlərin qarşılıqlı surətdə dərslərdə olmaları; müəllimlərin mütaliəsi, müəllimin radio, televiziya və internet materiallarını izləməsi; fənn komissiyalarının işi; metodbirləşmələrin işi; müəllimin öz təcrübəsinə dair elmi praktik konfranslarda çıxışı və s.

Müəllimin öz təşəbbüsü ilə həmkarlarının məşğələsində olması. Bəzən müəllim öz pedaqoji səviyyəsinin necəliyini müəyyənləşdirmək üçün, habelə digər müəllimlərin iş təcrübəsindən bəhrələnmək məqsədilə həmkarlarının məşğələlərində olur, müşahidə aparır. Şəxsi təşəbbüsü sayəsində müəllim öz iş üslubunu həmkarlarının iş üslubu ilə müqayisə etmək imkanı qazanır; hansı cəhətdənsə öz metodikasını təkmilləşdirir.

Müəllimlərin qarşılıqlı surətdə dərslərdə olmaları işinin bu formasına məktəblərimizdə tez-tez rast gəlmək olur. Öz aralarında razılaşıb müəllimlər bir-birinin dərslərində olur, müşahidə

lər aparırlar. Onlar dərsin maraqlandıqları cəhətlərini öz aralarında müzakirə edirlər; uğurlu hesab etdikləri cəhətləri ön plana çəkir və qiymətləndirirlər; bəzi arzu və istəklərini bir-birinə bildirirlər.

Ustad müəllimin mütəiləsi. Müəllimliyi mütəiləsiz təsəvvür etmək çətindir. Dönə-dönə isbat olunmuşdur ki, ali pedaqoji məktəbi fərqlənmə diplomu ilə başa vuran şəxs öz üzərində müntəzəm işləməsə, xüsusən müasir ədəbiyyatı ardıcıl izləməsə, ondan bəhrələnməsə kamil müəllim kimi püxtələşə bilməz. Bu həqiqətdən hali olan qabaqcıl müəllimlərimiz elmi, pedaqoji və metodik ədəbiyyatı müntəzəm izləyərək daim zənginləşirlər.

Radio və televiziya verilişlərini müəllimlərin izləməsi. Məlum olduğu kimi, radio və televiziya verilişləri həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Müəllim yaxşı bilir ki, bu əlaqə vasitələrinə hamının, o cümlədən gənc nəslin dinləmək imkanı var. Müəllim, demək olar ki, hər gün şagirdlər qarşısına çıxır; radio və televiziya verilişlərindən xəbəri olmayan müəllim şagirdlərin bəzi sualları qarşısında acınacaqlı vəziyyətə düşə bilər.

Müvafiq ədəbiyyatı müəllimin izləməsi əsasən həmkarları qarşısında, radio və televiziya verilişlərini onun dinləməsi isə əsasən şagirdləri qarşısında alnıaçıqlıq imkanı yaradır.

Fənn komissiyalarının işi. Məktəbdə eyni fənn üzrə müəllimlərin sayı üç nəfərdən çox olduqda onlar fənn komissiyaları formasında birləşirlər; onlar öz fənlərinin tədrisi metodikası üzrə ortaya çıxan problemləri yığışdıraraq birlikdə müzakirə edirlər.

Eyni fəndən məktəbdə müəllimlərin sayı üçdən az olduqda, mahiyyətə bir-birinə yaxın olan fənlər üzrə müəllimlər fənn komissiyaları yarada bilirlər. Fizika və riyaziyyat, tarix və coğrafiya, kimya və biologiya, dil və ədəbiyyat və s. fənlərə aid komissiyalar təşkil olunur. Müəllimlər tədris etdikləri fənlər üzrə özlərini maraqlandıran məsələlər barəsində fikir və təcrübə mübadiləsi aparırlar.

Fənn komissiyalarına ən təcrübəli və ən nüfuzlu müəllimlər rəhbərlik edirlər. Rəhbərlik ictimai əsaslarda həyata keçirilir.

Metodik birləşmələr. Fənn komissiyalarından əlavə, metodik birləşmələr də fəaliyyət göstərir. Metodik birləşmələr, adə

tən, rayon üzrə təşkil edilir. Burada da eyni prinsip əsas götürülür. Yəni rayonun məktəblərində çalışan eyni fənn müəllimləri vaxtaşırı toplaşaraq zəruri saydıqları problemləri müzakirə edirlər. Metodik birləşmələrə rəhbərlik rayon üzrə adlı-sanlı müəllimlərə həvalə edilir. Birləşmələrin rəhbərləri də ictimai əsaslarda fəaliyyət göstərir.

Ustad müəllimin öz təşəbbüsü ilə elmi-praktik konfranslarda çıxışı.

Məlum olduğu kimi, pedaqoji iş təcrübəsinin öyrənilməsi və yayılması məqsədi ilə müxtəlif səviyyəli elmi-praktik konfranslar keçirilir. Bu cür konfranslar ayrı-ayrı məktəblərdə, rayonlarda, şəhərlərdə, respublika miqyasında keçirilir. Belə konfranslardan xəbər tutan müəllimlərimiz öz təşəbbüsləri ilə ümumi üçün maraq doğuran təcrübəsi barədə çıxış edirlər.

Beləliklə, müəllimlərin öz təşəbbüsləri ilə həmkarlarının məşğələlərində olması, onların qarşılıqlı surətdə bir-birinin dərslərini dinləmələri, müəllimlərin müvafiq elmi, pedaqoji ədəbiyyatı oxumaları, pedaqoji mövzuda radio və televiziya verilişlərini dinləmələri, fənn komissiyalarının və metodik birləşmələrin işində iştirakları müəllimlərin metodik işlərinin formalarıdır.

4. Müəllimlərə metodik köməkliyin formaları

Müəllimlərə metodik köməkliyin formaları da çoxdur: müəllimlərin dərslərində direktorun iştirakı və müzakirəsi; müəllimlərin dərslərində direktor müavinin iştirakı və müzakirəsi; müəllimlərin dərslərində təhsil şöbələrinin işçilərinin iştirakı və müzakirəsi; ixtisasartırma kurslarında müəllimlərin iştirakı; Təhsil Nazirliyinin və ali məktəblərin elmi-nəzəri konfranslarında müəllimlərin iştirakı; pedaqoji şurada metodik iş; pedaqoq və metodist alimlərin məktəbə dəvət olunması və s.

Müəllimlərin dərslərində məktəb direktorunun iştirakı.

Təbiiyindəki müəllimlərin dərslərində olmaq və onlara metodik köməklik göstərmək məktəb direktorunun vəzifə borcudur. Müəllimin dərslərini müşahidə edən direktor sonra həmin dərsi müəllimin iştirakı ilə təhlil süzɡəcindən keçirir, uğurlu və uğursuz cəhətləri açır, nöqsanların aradan qaldırılması üçün məsləhətlər verir.

Təcrübəli məktəb direktoru bir qədər sonra həmin müəllimin başqa bir dərində (dərslərində) olur, məsləhətlərinə onun nə dərəcədə əməl edildiyini öyrənir və yenidən dərsin müzakirəsini keçirir.

Müəllimlərin dərslərində direktor müavinin iştirakı. Müəllimlərə məktəb direktorunun metodik köməkliliyinə aid deyilənlər müavinin metodik köməkliliyinə də aiddir. Fərq yalnız məktəblərlə əlaqədardır. Müəllimləri çox olan iri məktəblərdə direktor və müavin arasında müşahidə bölgüsü aparılır. İxtisaslarına uyğun olaraq məktəbin müəllimləri iki qrupa ayrılır. Bəzi müəllimlərin dərslərini direktor, digər müəllimlərin dərslərini onun müavini müşahidə edir. Sonra müəllimlərin müşahidə olunan dərsləri haqqında direktor və müavin öz təəssüratlarını bölüşürlər.

Müəllimlərin dərslərində təhsil şöbələri işçilərinin iştirakı. Məlum olduğu kimi, rayon və şəhər təhsil şöbələri işçilərinin, habelə Təhsil Nazirliyinin işçiləri vaxtaşırı məktəblərə gedir, orada təlim-tərbiyənin müxtəlif məsələlərinin vəziyyəti ilə tanış olurlar. Onlar müəllimlərin dərslərini də müşahidə edirlər; hətta olduqları məktəbin pədaqoji kollektivləri ilə də öz təəssüratlarını bölüşürlər. Rast gəldikləri nöqsanları və çatışmazlıqları məktəb direktorunun və ya müəllimin nəzərinə çatdırırlar. Çatışmazlıq və nöqsanın aradan qaldırılması üçün öz tövsiyələrini verirlər.

Pədaqoq və metodist alimlərin məktəbə dəvət edilməsi. Pədaqoq və metodist alimlərin məktəbə dəvət edilməsi halları az deyil. Məktəbə gələn alimlər dərslərdə iştirak edir, müşahidələr aparırlar; nəticəsi müəllimlərlə birlikdə müzakirə olunur. Alimlər məktəblərdə rast gəldikləri həm fərəhli cəhətləri, həm də nöqsanları, onların mahiyyətini, yaranma səbəblərini elmi cəhətdən ətraflı izah edirlər.

Ehtiyac olduqda alimlər məktəbdə nümunəvi dərslər də təşkil edirlər. Müəllimlərin müşahidə etdikləri həmin dərslər də müzakirəsi təşkil olunur.

Pədaqoji şurada metodik iş. Məktəb pədaqoji şurası metodik işdən yan keçmir. Metodik işin bəzi cəhətləri pədaqoji şurada müzakirə olunur. Bu və ya digər fənnin tədrisi vəziyyəti pədaqoji şurada təhlil edilir; yaxud hər hansı müəllimin tədris etdiyi fənn üzrə şagird-

lərin mənimsəmə vəziyyətinə pedaqoji şurada baxılır və ya hər hansı sinifdə tərbiyəlilik səviyyəsi pedaqoji şurada müzakirə mövzusuна çevrilir. Bəzən məktəbdə təlim-tərbiyə məsələləri kompleks şəkildə öyrənilir və pedaqoji şuranın müzakirəsinə çıxarılır.

Şərh edilən faktlar göstərir ki, metodik işin burada adları çəkilən və çəkilməyən formaları müəllimləri təkmilləşdirməyin məzmununu təşkil edir. Başqa sözlə, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi kompleks tədbirlərin, özü də bir-birini tamamlayan tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Buraya müəllimlərin özünü-təhsili, elmi-pedaqoji və metodik yeniliklərlə tanışlıq, həmkarlarla fikir və təcrübə mübadiləsi, elmi praktik konfranslarda fəal iştirak, tədris proqramlarına, dərslik və dərs vəsaitlərinə rəy vermək və s. daxildir.

Deməli, müəllimlərin həm metodik işi, həm də müəllimlərə metodik köməklik formalarında həyata keçirilən müəllimlərin təkmilləşdirilməsi nəticə olaraq pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməyə yönəlidir.

5. Metodik işin formalarını bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.

Metodik işin müxtəlif formalarda olduğunu, hətta onların iki qrupa ayrıldığını bilən tələbə özünü həmin formalara hazırlamalı olur. O, yəqin edir ki, ali məktəbdə aldığı təhsillə kifayətlənə bilməz; sinif müəllimi kimi işləyərkən öz üzərində çalışmalı, daim təkmilləşməlidir. Qabaqcıl müəllim, sayılıb seçilən müəllim, xalqın sevimlisinə çevrilən müəllim olmaq üçün çox şey onun özündən asılıdır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Müəllimləri təkmilləşdirməyin iki əsas istiqamətdə getdiyini bilməyin sinif müəllimi üçün əhəmiyyəti nədir?
2. Metodik işin məqsəd və vəzifələrini müəllim nə üçün bilməlidir?
3. Müəllimlərin metodik işi hansı formalarda həyata keçirilir?
4. Müəllimlərə metodik köməkliyin formalarını sadalayın.

FƏSİL 28

Müəllimlərin ixtisasının artırılması pedaqoji prosesə xidmət forması kimi.

1. İxtisasartırma təhsilinin mahiyyəti və onu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi respublikamızda həyata keçirilən pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmağa xidmət etdiyi kimi, müəllimlərin ixtisasının artırılması da həmin məqsədə-tədris müəssisələrində təlim, tərbiyə və təhsilin, habelə psixoloji qüvvələrin inkişafına xidmət edir.

Respublikamızın dövlət müstəqilliyi şəraitində müəllimlərin təkmilləşdirilməsi və ixtisasının artırılması sovet dövründəkindən köklü şəkildə fərqlənir. İndi ixtisasartırma təhsili ixtisasartırma müəssisələrində həyata keçirilir. Az bir vaxtda respublikamızda ixtisasartırma təhsilinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Bu şəbəkəyə daxildir: Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun yerlərdəki filialları, Naxçıvan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Bakı İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutu, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti.

Sovet dövründə təkmilləşmə təhsilində müəllimlərin peşə ustalığını artırmaq üçün şəxsi maraq və ehtiyaclar nəzərə alınmırdı. Təkmilləşmə ilə məşğul olan tədris müəssisələri öz fəaliyyətini özlərinin hazırladıqları tədris planları və proqramları əsasında qururdu. Müəllimlərimiz də həmin sənədlər üzrə təkmilləşmək məcburiyyətində qalırdı.

İndi vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir: müəllimlər öz ehtiyac və maraqlarını, istək və arzularını, tələblərini münasib bildikləri ixtisasartırma tədris müəssisəsinin ünvanına göndəirlər. Tədris müəssisəsi isə müəllimlərdən aldığı təklifləri ümumiləşdirir; həmin təkliflər əsasında ixtisasartırma təhsili üzrə tədris planı və proqramları hazırlayır və tədris prosesini təşkil edir.

İxtisasartırma təhsilində yalnız hazırda fəaliyyət göstərən müəllimlər əhatə edilmir; bununla yanaşı, müxtəlif səbəblər

üzündən bir müddət pedaqoji fəaliyyətdən aralanaraq başqa sahələrdə işləmiş şəxslər də ixtisasartırma təhsilinə cəlb oluna bilər;

Deyilənləri nəzərə alaraq ixtisasartırma təhsilinin mahiyyətini belə ifadə etmək olar: müəllimlərin öz pedaqoji fəaliyyəti dövründə və ya müəyyən müddətdə pedaqoji fəaliyyətdə olmadığı dövrdə peşəkarlıq səviyyəsini, elmi-nəzəri hazırlığını mütəmadi olaraq artırmaq üçün şəxsi tələbatlarına, ehtiyaclarına uyğun gələn tədris planı və proqramı ilə bilavasitə ixtisasartırma tədris müəssisəsində təhsil almaları ixtisasartırma təhsilidir.

2. İxtisasartırma təhsilinin mərhələləri

İxtisasartırma təhsili əslində iki mərhələdə reallaşır: öyrəndən müəllimlərin ixtisasartırma təhsili və öyrənən müəllimlərin ixtisasartırma təhsili.

Sual olunur: ixtisasartırma təhsili sistemində öyrəndənlər kimlərdən ibarət olur? Birincisi, ixtisasartırma təhsili şəbəkəsinin əhatə etdiyi tədris müəssisələrinin professor-müəllim heyətindən seçilmiş şəxslər; ikincisi, tərtib olunmuş yeni tədris planı və proqramının öhdəsindən gəlməyə qadir olan dəvət edilmiş qabaqcıl mütəxəssislər; üçüncüsü, tanınmış alimlər. Bunlar ixtisasartırma təhsili üzrə tərtib olunmuş yeni tədris planı və proqramları ilə tanış olur, qarşıda duran vəzifəni yerinə yetirməyi-öyrənənləri öyrətməyə hazırlaşır, özləri təkmilləşirlər.

İxtisasartırma təhsilinin bu ilk mərhələsi başa çatandan sonra onun ikinci mərhələsinə — öyrənənlərin öyrədilməsinə keçilir.

Sual olunur: öyrənənlərin öyrədilməsi haralarda həyata keçirilir?

3. Öyrənənlərin öyrədilməsinin dayaq məntəqələrində həyata keçirilməsi

Öyrənənlərin öyrədilməsi, yəni kütləvi müəllimlərin ixtisasartırma təhsili, başlıca olaraq, dayaq məntəqələrində həyata keçirilir. Bəs dayaq məntəqələri haralarda yaradılır? Dayaq məntəqələri, əvvəla, ixtisasartırma təhsilini həyata keçirməyi öhdəsinə götürən ali tədris müəssisəsində, məsələn, Azərbaycan Dillər Universitetində, Bakı Slavyan Universitetində, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda və s.-də təşkil edilir. İkincisi, dayaq mən-

təqələri Gəncə, Sumqayıt, Lənkəran, Şəki, Kürdəmir, Salyan kimi iri yaşayış məntəqələrində yaradılır. Dayaq məntəqəsinin yaradılmasında əsas götürülən başqa bir göstərici də var. Bu, hansı yaşayış məntəqəsində ixtisasartırma təhsilini həyata keçirmək nəzərdə tutulursa, orada bu vəzifəni yerinə yetirməyə qadir olan mütəxəssislərin olub-olmadığıdır. Belə etibarlı mütəxəssislərin olduğu yerdə dayaq məntəqəsi təşkil edilir.

İxtisasartırma təhsilinin həyata keçirildiyi dayaq məntəqəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlər bir-birini tamamlayır.

İxtisasartırma təhsilində dayaq məntəqəsi nə deməkdir? **İxtisasartırma təhsil sistemində öyrəniləri öyrədənin öyrətdiyi yerə dayaq məntəqəsi deyilir.**

İxtisasartırma təhsilinin təşkili məsələlərini sinif müəllimi olacaq tələbənin indi dəqiq bilməsi onu gələcək fəaliyyətə psixoloji cəhətdən hazırlayır. Tələbə onu da yaxşı yadda saxlamalı olur ki, müəllimlərin təkmilləşdirilməsində olduğu kimi, onların ixtisaslarının artırılması da, son olaraq, pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlir.

4. Yenidənhazırlanma təhsili

SSRİ dağıldandan və respublikamız dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də xeyli yeniliklər əmələ gəlmişdir; bəzi ixtisaslar üzrə kadrlara ehtiyac çoxalmışdır. Bəzi sahələr üzrə isə, əksinə, ehtiyac azalmışdır: ixtisası dəyişmək halları da yaranmışdır. Təhsil sahəsində də belə oldu. Hansı fənnin tədrisinə ehtiyac artdısa, həmin sahəyə müəllimlərin axını gücləndi. İxtisasını dəyişmək istəyən müəllimlər üçün yenidənhazırlanma kursları açıldı. İndi yenidənhazırlanma təhsilinə xeyli müəllim cəlb edilmişdir.

5. Ömürboyu təhsilin tərkib hissəsi olan yaşlıların təhsili məsələsi

Müasir dövrdə iş və həyat tərzı çox sürətlə dəyişir. Adamlardan cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq tələb olunur. Bu dəyişikliklərə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmaq isə yalnız Ömürboyu təhsil vasitəsi ilə mümkündür. XXI əsr ona görə

bilik və informasiya əsri adlandırılır ki, bu əsrdə cəmiyyət özünü ağıl, şüur, təffəkür məhsullarının hesabına təmin edib, irəliləyə bilər. Sübut olunduğuna görə, biliklər hər il öz aktuallığını orta hesabla 20% itirir; peşələrin məzmunu 5-6 ilə tamamilə köhnəlir. Bütün bu cür dəyişənliyi “fasiləsiz təhsil haqqında Avropa Memorandumu”, “Hamburq Bəyannaməsi”, “Dakar Bəyannaməsi”, “Sofiya Bəyannaməsi” kimi sənədlərdən görmək olur.

Yaşlıların təhsili, ömürboyu Təhsilin tərkibi hissəsi kimi, yetkinlik yaşını keçmiş vətəndaşların cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda fasiləsiz baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

Gənclik ölkəmizdə iki əsas problemə üzləşir; hər il təqribən 150 mindən çox gənc orta məktəbi qurtarır. Onlardan təqribən 60 min ali və orta ixtisas və peşə məktəblərinə daxil olur. 90 min gənc isə cəmiyyətdə özünə yer axtarmaq məcburiyyətində qalır.

Birincilərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlar tez bir zamanda köhnəlir. İkincilərin isə təhsilə və işə ehtiyacları qalmaqda davam edir. Hər iki qrupa aid olan yaşlıların müasir təhsilinə qayğıını artırmağa ehtiyac yaranır.

Gələcək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr müasir dövrün inkişaf meyillərini bilməli və özləri üçün müvafiq nəticələr çıxarmalıdır. Bilməlidirlər ki, yaşlıların təhsili sahəsində respublika üzrə xeyli faydalı tədbirlər həyata keçirilmişdir: Yaşlıların təhsilinə dair Təhsil Nazirliyi konsepsiya qəbul etmişdir; Yaşlıların Təhsilinə dair qanun layihəsi hazırlanıb Milli Məclisin müzakirəsinə verilmişdir; Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda Yaşlıların Təhsili üzrə metodik kabinet yaradılmışdır və s.

Müəllimlik fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr müasir dövrün inkişaf meyillərini öyrənməli və öz üzərlərində daim işləməlidirlər; onlar həyatda geri qalmamaq üçün müəllimlərin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən tədbirlərdə və ixtisasartırma tədbirlərinin imkanlarından istifadə etməkdə fəallıq göstərməlidirlər. Ömürboyu Təhsilin tərkib hissəsi olan Yaşlıların Təhsili məsələləri də hökumət nəzərə alınmalıdır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.

1. İxtisasartırma təhsilinin nə demək olduğunu bilməyin əhəmiyyətini sübut edin.
2. İxtisasartırma təhsili hansı mərhələlərdən keçir?
3. İxtisasartırma təhsilini həyata keçirən dayaq məntəqələri necə yaranır?
4. Öyrənənləri öyrədənlər kimlərdir və onlar necə hazırlanır?
5. Öyrənənlərin öyrədilməsi nə üçün dayaq məntəqələrində həyata keçirilir?
6. Yenidən hazırlanma təhsili hansı zərurətdən yaranmışdır?
7. Ömürboyu Təhsilin və Yaşlıların Təhsilinin müəllim hazırlığı ilə əlaqəsinin olduğunu sübut edin.

FƏSİL 29

Müəllimin elmi axtarışları pedaqoji prosesə xidmət kimi

1. Təlim və elmi idrak arasında oxşarlığın və fərqi olduğunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti

Təlimin və təhsilin ən köklü, ən zəruri, ən nəzəri məsələlərindən biri elmi idrakdır, dərk etməkdir, təlimlə onun bağlılığıdır. Bu bağlılığı xüsusən müəllim, o cümlədən sinif müəllimi bilməlidir. Nə üçün? Çünki müəllim təlimlə məşğuldur. Təlimdə isə həm öyrətmə, həm də öyrənmə var, hələ öyrənməyi öyrətmək də var. Təlim prosesində bu üçbucağın mahiyyəti tələbədən ötürü aydın olmalıdır. Bu səbəbdən də təlim və elmi idrak arasındakı oxşarlıq və fərq ümumi şəkildə olsa da, açılmalıdır.

Əvvəlcə onların arasındakı oxşarlığa diqqət yetirək. Təlim zamanı kimsə nəyisə başa düşməyə, anlamağa, dərk etməyə çalışır. Elmi idrak da dərk etmə, anlama, başa düşmə prosesidir. Bu oxşarlıqla yanaşı təlim və elmi idrak arasında fərq də var. Təlim zamanı dərk etmə müəllimin rəhbərliyi ilə baş verir; elmi idrakda isə müəllim nəzərdə tutulmur. Elmi idrak prosesi fərdi fəaliyyət məhsuludur. Alimin fəaliyyəti buna misal ola bilər. Təlim zamanı hansısa yeni bilik müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər tərəfindən öyrənilir. Yeni bilik isə alimlərin elmi idrakı prosesinin məhsulu olur.

Müəyyən mənada təlimə də idrak prosesi kimi baxıla bilər. Elmi idrak prosesi təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk edilməsidirsə, təlimdə də şagirdlər müəllimin rəhbərliyi ilə təbiət və cəmiyyət hadisələrini dərk etməyə çalışırlar.

Bu reallığı tələbə bilməlidir ki, şagirdlərin mənimsədikləri biliklər təbiət və cəmiyyətə aiddir; həmin bilikləri dərk etmək təbiət və cəmiyyəti dərk etmək deməkdir. Başqa sözlə desək, təlimə alimlər tərəfindən dərk olunmuş biliklərin şagirdlər tərəfindən dərk olunması kimi baxıla bilər.

Burada tələbə ortaya belə bir sual qoyar: bu ikiqat dərk etmə prosesində müəllimin rolu varmı? Varsa nədən ibarətdir? Suallın və bu suala cavabın tələbəyə də bilavasitə dəxli vardır.

Çünki gələcəyin sinif müəllimi olacaq tələbə də elmi idrak sahəsinə çevrilə bilər. Tələbəyə xatırlatmaq gərəkdir ki, ali təhsil alarkən elmi idrak sahəsində buraxılış işi formasında ilk addım atır. Bundan əlavə, əgər tələbə ali təhsilin növbəti pilləsində təhsilini davam etdirsə, elmi idrakda, müstəqil elmi tədqiqatda ikinci addım atmış olur. Yəni ali məktəbdə tələbənin təlim fəaliyyəti onun elmi idrak fəaliyyəti ilə qovuşur. O, sinif müəllimi kimi fəaliyyətə başlayanda elmi idrak bacarığına az da olsa malik idi; öz işini elmi cəhətdən müəyyən səviyyədə təhlil edə bilər.

Tələbə elmi idrakın ikinci pilləsinə də qalxa bilər. Elmi idrak nəzəriyyəsinin və təlim nəzəriyyəsinin mahiyyətindən tələbənin xəbərdar olması bu yüksəlişə imkan verir.

2. Elmi idrak nəzəriyyəsi və təlim nəzəriyyəsi arasında oxşarlığın olduğunu bilmək müəllimə nə verir.

Yuxarıdakı şərhdən göründüyü kimi, elmi idrak da, təlim də mahiyyətcə eyni prosesdir: xarici aləmin dərk olunması, başa düşülməsi. Onların fərqi də var: yəni biliklərin alimlər tərəfindən kəşf olunması prosesi elmi idrak kimi, elmə məlum olan biliklərin müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər tərəfindən öyrənilməsi isə təlim kimi başa düşülür. Bu iki formada cərəyan edən idrak prosesinin, dərk etmənin mexanizmi, onun mahiyyəti tələbə üçün tam aydın olmalıdır. Aydınlıq onun inamını qat-qat artırır.

Dialektik materializmin elmi idrak nəzəriyyəsinə görə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin başa düşülməsi, dərk edilməsi həmin hadisələrin, cismlərin müşahidəsindən başlayır. Müşahidə olunan cismlərdən, hadisələrdən əldə olunan məlumatlar, təsəvvürlər təhlil edilir, təfəkkür süzgəcindən keçirilir. Təfəkkürün məhsulu olan nəticələrin düzgün olub-olmadığı təcrübədə yoxlanılır. Deməli, elmi idrak nəzəriyyəsinə görə xarici aləmin dərk olunması üç əsas mərhələdən keçir: real mövcud olanların müşahidəsi, müşahidə materiallarının təfəkkür süzgəcindən keçirilməsi və təfəkkürdən irəli gələn nəticələrin həyatda, təcrübədə yoxlanılması. Elmi idrakın dərk etmənin mexanizmi, onun mahiyyəti belədir.

Görək elmi idrakın formalarından biri olan təlimin mexanizmi, mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu barədə formalaşan nəzəriyyə elmi idrak nəzəriyyəsinə nə dərəcədə uyğun gəlir? Formalaşmış təlim nəzəriyyəsinə görə, hər hansı fənn üzrə yeni tədris mövzusunun öyrənilməsi həmin mövzunun əsasını təşkil edən hadisənin və ya cismin özünün müşahidəsindən, onun müşahidəsi mümkün olmadıqda şəklinə baxmaqdan başlayır. Sonra onun öyrənilməsinə, təhlilinə, mahiyyətinin başa düşülməsinə keçilir. Fikir mübadiləsindən alınan nəticələr tətbiq edilir, sınaqdan keçirilir. Nəhayət, mövzunun tədrisinin son mərhələsində müvəffəqiyyətə qiymət verilir.

Deməli, təlim nəzəriyyəsinə görə, təlimdə dərk etmə prosesi canlı müşahidədən başlayır, ikinci mərhələdə öyrənilən hadisənin mahiyyətinə nüfuz edilir; əldə edilən bilik təlimin üçüncü mərhələsində tətbiq edilir. Təlimin sonuncu-dördüncü mərhələsində mənimsəmənin keyfiyyəti qiymətləndirilir.

Aparılan təhlildən görüldüyü kimi, elmi idrak nəzəriyyəsinə və təlim nəzəriyyəsinə dərk etmə mərhələləri əsasən üst-üstə düşür. Mərhələ cəhətdən fərq yalnız dördüncü mərhələ ilə bağlıdır. Qiymətləndirmə mərhələsi təlimdə var, elmi idrakda başqa cürdür.

Soruşmaq yerinə düşərdi: elmi idrak nəzəriyyəsi və təlim nəzəriyyəsi arasında yaxınlığın olduğunu bilməyin tələbə üçün, müəllim üçün nə əhəmiyyəti var? Fikrimizcə, bunu bilməyin ən azı iki cəhətdən faydası var: həm təlim, həm də elmi tədqiqat işi cəhətdən.

Özünü sinif müəllimliyinə hazırlayan tələbə yadda saxlamalıdır ki, aşağı siniflərdə bir deyil, bir neçə fəndən müxtəlif mövzularda dərs təşkil etməli olacaq; hər dəfə öyrənilən yeni mövzuların tədrisi təlim nəzəriyyəsinə göstərilən mərhələlərə uyğun şəkildə təmin olunmalıdır. Mövzunun tədrisində həmin mərhələlər və onların ardıcılığı təmin edilmədikdə mənimsəmənin səviyyəsini artırmaq çətinləşir.

Elmi idrak nəzəriyyəsinə və təlim nəzəriyyəsinə mərhələlərin əsasən üst-üstə düşməsi elmi tədqiqat işi aparmaq cəhət-

dən də müəllim üçün faydalıdır. Tələbə yeni dövrün yeni tələblərindən hali olmalı və özünü həmin yeniliklərə hazırlamalıdır. Nəzərdə tutulan yeniliklərdən, yeni tələblərdən biri mütəxəssislərin elmi tədqiqat işinə hazır olmalarıdır. Bu tələb müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanan mütəxəssislərə də aiddir. Müəllim öz işini elmi cəhətdən təhlil etməyə, onu daha da təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. Bu cəhətdən elmi idrakın mexanizmini bilmək, elmi idrak nəzəriyyəsiindən hali olmaq müəllimin gələcək tədqiqat işinə dayaq olar, elmi axtarışlarında elmi idrak mərhələlərinə əməl edər.

3. Müəllimlik fəaliyyətində elmi axtarışın yeri və zəruriliyi

Müəllimlik fəaliyyətində elmi axtarış bir çox cəhətdən zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı tarixən müəllimə müdrik şəxs kimi, hər şeyi bilən, düzgün yol göstərən şəxs kimi baxmış, ona ehtiram və hörmət göstərmişdir. Peşəsindən asılı olmayaraq sayılıb-seçilən şəxslərə Azərbaycanda müəllim deyə müraciət etmişlər. Bu ənənə indinin özündə də davam edir. Vaxtilə dünya şöhrətli Nəsirəddin Tusi müəllimi həm də alim adlandırmışdır.

Müəllimlik fəaliyyətinin mayasında alimlik əlamətləri cəmləşmişdir. Əvvəla, bütün alimlər, sırf elmi tədqiqat işi ilə məşğul olanlar da, dolayısı ilə elmlə bağlı olanlar da müəllim fəaliyyətinin məhsuludur. İkincisi, bütün müəllimlər bu və ya digər formada alimlərlə, ədiblərlə, dərslük və dərş vəsaitlərinin müəllifləri ilə ünsiyyətdə olurlar.

Gənc alimləri yetişdirən yaşlı alimlər də onların müəllimləri, mənəvi ataları hesab edilir. Bunu da yadda saxlamaq lazımdır.

Onu da nəzərə çatdırmaq yerinə düşərdi ki, müəllimlərimiz arasında elmi tədqiqat işinə meyilli olanlar az deyil. Orta ümumtəhsil məktəblərində elmə nəinki meyl göstərənlər, hətta dərş deyə-deyə elmi axtarışda olan, müdafiə edib elmlər namizədi olub elmi alimlik dərəcəsi alan müəllimlərimiz var. İndi respublikamızda elə rayon tapmaq olmaz ki, orada elmi mövzü götürüb işləyən və müdafiə edib alimlik dərəcəsi almış ümumi orta məktəb müəllimi olmasın. Ən önəmlisi budur ki, elmi tədqiqat işi ilə məşğul olan məktəb müəllimlərinin təlim göstəriciləri bir qayda olaraq yüksəkdir. Ən vacibi budur!

Müasir dövrdə elm güclü hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Elmi səviyyəsi yüksək olan ölkənin bütün sahələrdə müvəffəqiyyəti də yüksək olur. Qətiyyən təsadüfi deyil ki, hazırkı əsr elm əsri elan edilmişdir. Əsrimizin bu inkişaf meylini biz də nəzərə almalıyıq ki, müəllimlik fəaliyyətinə, xüsusən sinif müəllimi fəaliyyətinə hazırlaşan tələbələr orta ümumi təhsil məktəbində təlim işi ilə məşğul olarkən elmi araşdırmalarla da məşğul olsunlar. Bunu bizdən müasir dövr tələb edir, xalqımızın müəllimə verdiyi qiymət tələb edir, yüksək müəllim adı tələb edir.

Onu da xüsusi qeyd etmək zəruridir ki, həm ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə kurikulumda, həm də “ Ümumtəhsil məktəblərinin I—IV sinifləri üçün fənn kurikulumları” nda dönə —dönə yazılır ki, sinif müəllimi öz fəaliyyətini əvvəldən axıradək elmi əsaslarda qurmalı, öz təcrübəsini təhlil etməyi, qiymətləndirməyi bacarmalı, müəyyən nəticələr çıxarmağa, onları təhlil edərək daim təkmilləşdirməyə can atmalıdır. Bu cür elmi fəaliyyət göstərmədən sinif müəllimi uğur qazana bilməz. Müasir sinif müəllimi yalnız qoşa qanadla —tədris və elmi qanadlarla təhsil səmasında uğurla süzər, fəaliyyət göstərər.

4. Müəllim özü üçün elmi tədqiqat mövzunu necə müəyyənləşdirə bilər.

Orta məktəb müəllimləri arasında elmi işə maraq göstərən müəllimlərimiz çoxdur. Lakin, təəssüf ki, onların xeyli hissəsi elmi iş üçün mövzu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Təlim-tərbiyə işinə başı qarışan, eyni zamanda ürəyində elmi tədqiqat arzusu yaşadan, lakin konkret mövzu götürməkdə çətinlik çəkən müəllimlərin fikrinə istiqamət vermək məqsədi ilə bəzi mövzuların müəyyənləşdirmə tərzini xatırladaq.

Bəri başdan müəllimlərə xatırlatmaq yersiz olmazdı deyək ki, elmi işin mövzusu müəllimin əməli fəaliyyətindən də irəli gələ bilər. Təlim-tərbiyə zamanı müəllimin qarşılaşdığı hər bir çətinlik, yaranan hər bir problem elmi araşdırma mövzusu ola bilər. Məsələn, müəllim xeyli müddət keçəndən sonra hiss edir ki, dərs zamanı bəzən özü çox danışır, çox izahat verir, şagirdləri isə az işlədir, az danışdırır; bəzən də əksinə, şagirdləri çox işlədir,

çox düşündürür, özü isə tək-tək hallarda şagirdlərin işinə müdaxilə edir. Bu cür qeyri müəyyən hallarda müəllim düşünməli olur, özünə sual verir: hansı halda, birinci, yoxsa ikinci halda şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi yüksək olur? Bu, müəllimin əməli işdə qarşılaşdığı problemlərdən biridir. Müəllim rastlaşdığı bu problemi tədqiqat mövzusunə çevirməli olur. Necə? Belə: dərs zamanı müəllim fəallığı ilə şagird fəallığı arasında nisbətin mənimsəmə səviyyəsinə təsir dərəcəsini öyrənməyə çalışır. Öz təcrübəsi əsasında mövzunu bu cür formalşdıran müəllim sonra onun tədqiqinə başlayır. Necə? Sonrakı paraqrafda həmin suala cavab verilir.

Başqa misal gətirək. Müəllim dərstdən dərsə müşahidə edir ki, bəzi şagirdlər ev tapşırıqlarının icrasına o qədər də məsuliyyətə yanaşmırlar: ya ev tapşırıqlarını icra etmir, yaxud tapşırıqları yerinə yetirərkən müvafiq qaydalara əməl etmir. Müəllim bu faktların üzərində düşünür, özü özünə sual verir: nə üçün şagirdlərin əksəriyyəti ev tapşırıqlarını səliqəli icra edir, amma tək-tək də olsa ev tapşırıqlarını lazımi səviyyədə icra etməyənlər də olur? Axı, dərsin sonunda mən sinfə, müraciət edərək, soruşuram:

— Uşaqlar, tapşırıq aydındır mı? Hamı bir ağızdan deyir:

— Aydındır, müəllim!

Sonradan məlum olur ki, tapşırıq heç də hamıya aydın olmamışdır. Bu, müəllim üçün problemdir. Nə üçün tapşırıq aydındır mı deyəndə onların hamısı aydındır desə də bəziləri tapşırıqların icrasına məsuliyyətsiz yanaşır? Müəllim suala cavab tapmağa çalışır. Növbəti dəfə müəllim dərslərdən birinin sonunda tapşırığın aydın olub olmadığını soruşarkən, aydındır deyən, lakin icra zamanı səliqəsizliyə yol verən şagirdlərdən birini ayağa qaldırır və deyir:

— Oğlum, dediniz ki, tapşırıq aydındır, elə deyilmi? Bir balaca izah et, görək tapşırığı necə icra edəcəksiniz.

Şagird çətinlik çəkir. Müəllim bu faktdan belə qənaətə gəlir ki, üzə çıxan məsələni elmi tədqiqat mövzusunə çevirsin və onu aşağıdakı kim ifadə etsin: “Ev tapşırıqlarının bütün şagirdlər tərəfindən başa düşüldüyünü təmin etməyin və təmin etməməyin mənimsəməyə təsiri”.

Belə hesab edirik ki, bir misal da gətirsək elmi tədqiqat mövzusunun müəllimlər tərəfindən necə müəyyənləşdirildiyi aydın olar. Dövrün ən aktual hesab edilən, hamının danışdığı, lakin heç kəsin konkret yolunu göstərmədiyi problemlərdən misal gətirək: öyrənməyi öyrətmək problemini nəzərdə tuturuq. Düşünürük ki, öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək yolunda atılmalı ilk addım problemlə situasiya yaratmaq üçün sual qoymaq bacarığını şagirdlərə aşılamaqdan ibarət olmalıdır. II sinifdə riyaziyyat dərindən bir misal gətirək. Müəllim toplama əməli üzrə lövhədən şəkil asır. Şəkildə içi dolu iki setka var: hərəsində 10 alma.

Müəllim sinfə sual verir:

— Kim deyər: bu iki setkada cəmi neçə alma var?

Şagirdlər heç bir çətinlik çəkmədən düzgün cavab verirlər: iki setkada cəmi 20 alma var.

Digər sinfdə lövhədən həmin şəkil asılır. Lakin əvvəlki müəllimdən fərqli olaraq bu müəllim şagirdlər qarşısında sualı tamamilə başqa istiqamətdə ifadə edir, belə:

— Uşaqlar, bu iki setkadakı almaların sayını tapmaq üçün sual necə ifadə olunmalıdır?

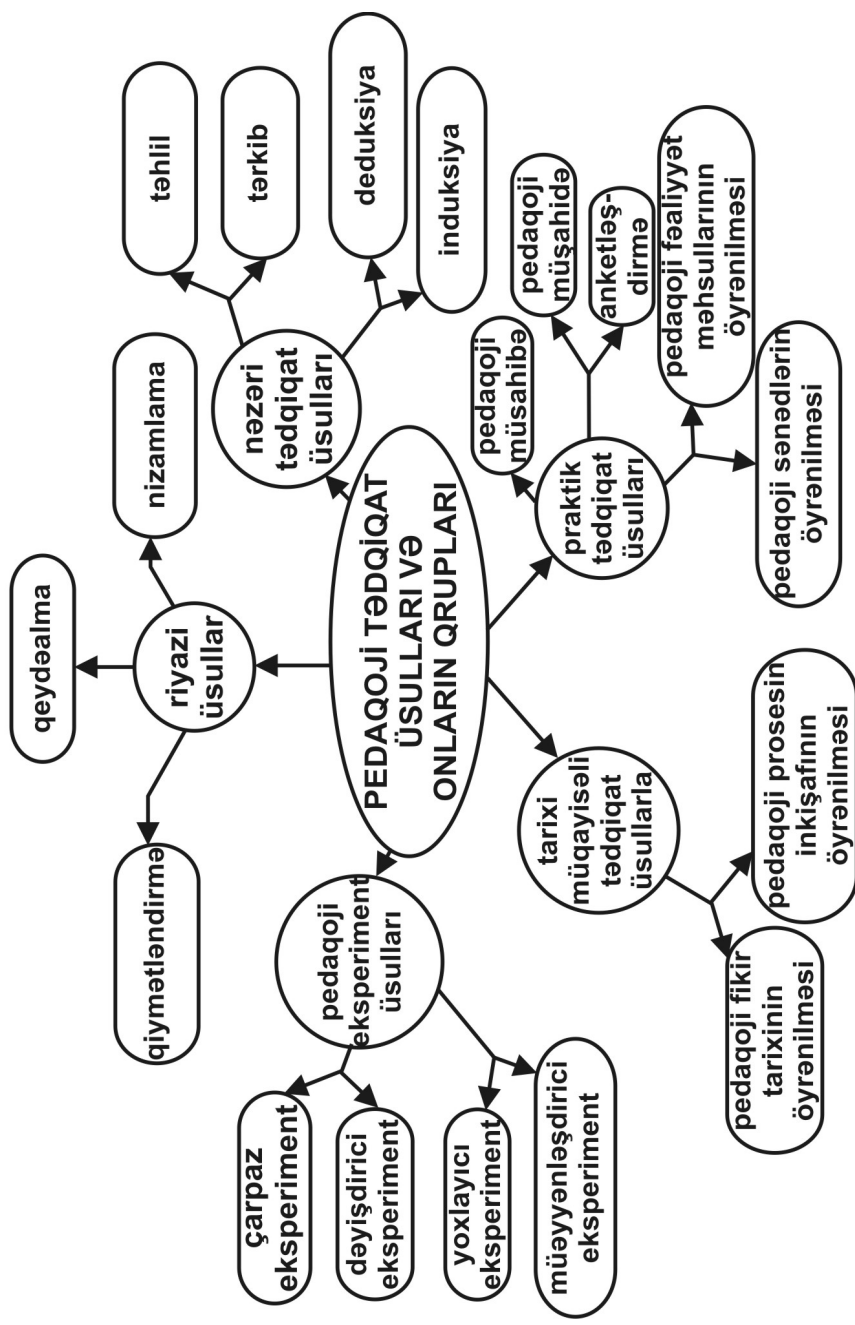
Şagirdlər xeyli düşünməli oldular; xeyli götür-qoydan sonra şagirdlərin fikri formalaşdı:

— Setkalardakı almaların ümumi sayı nə qədərdir?

Bu iki faktdan müəllim öz işi üçün yaqın edir ki, birinci halda cavabı tapılmalı sualı müəllimin özü ifadə edir, şagirdlər isə müşahidə edir, qulaq asır; ikinci halda isə həmin sualı müəllim deyil, müəllimin təhriki ilə şagirdlər ifadə edirlər. Müəllim bu iki fakt əsasında fikirləşməli olur: şagirdlərdə müstəqil düşünmə halı, öyrənməni öyrətmək halı hansı halda daha sürətlə gedir? Sual ətrafında düşünən sinif müəllimi qərara gəlir ki, həmin sualı mövzu formasına salsın və elmi cəhətdən araşdırsın. Necə? Belə: “Mövzunun öyrənilməsi zamanı düşündürücü sualın müəllim tərəfindən ifadəsinin və müəllimin təhriki ilə şagirdlər tərəfindən ifadəsinin səmərəlilik dərəcəsi necə olur?

Gətirilən faktlar göstərir ki, sinif müəllimləri öz təcrübələrindən çıxış edərək elmi tədqiqat mövzusu müəyyənləşdirib, onu

PEDAQOJİ TƏDQİQAT ÜSULLARI VƏ ONLARIN QRUPLARI

araşdırma bilər. Deməli, müəllim sinifdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə qaldırmaq imkanına malikdir. Sinif müəllimləri bu imkanlardan istifadə edə bilərlər. Bu işdə elmi tədqiqat üsullarını bilmək də müəllimə kömək edər.

5. Müəllimin elmi araşdırmalarında istifadə etdiyi əsas üsullar.

Yuxarıda qeyd edildi ki, elmi idrak üç əsas mərhələdən keçir: ayrı-ayrı həyat hadisələrinin müşahidəsindən, bu hadisələrin fikir süzgəcindən keçirilməsindən və təcrübədə sınaqdan.

Elmi idrakın hər mərhələsində müəllim həmin mərhələyə uyğun gələn tədqiqat üsullarından istifadə edir. Nəticədə müəllim tədqiqatboyu əsasən üç qrup üsullarından istifadə etməli olur. Həmin qrup üsullar belə adlanır: praktik pedaqoji tədqiqat üsulları, nəzəri pedaqoji tədqiqat üsulları və eksperimental pedaqoji tədqiqat üsulları.

Pedaqoji tədqiqat mövzularının müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə aid yuxarıda nümayiş etdirilən misallardan görünür ki, tədqiqat mövzusunun müəyyənləşdirilməsi zamanı müəllim pedaqoji müşahidə və pedaqoji müsahibə üsullarından istifadə etmişdir.

Praktik pedaqoji tədqiqat üsulu olan müşahidə nə deməkdir? Qarşıya qoyulmuş konkret məqsəd üçün pedaqoji proses faktlarının toplanılması və nəzərdən keçirilməsi deməkdir.

Pedaqoji müsahibəyə də aydınlıq gətirək. Praktik pedaqoji tədqiqat üsullarından biri olan müsahibə belə başa düşülür: müəyyən məqsəd baxımından planlaşdırılmış suallar əsasında pedaqoji proses iştirakçılar ilə aparılan söhbət pedaqoji müsahibədir.

Praktik pedaqoji tədqiqat üsulları kimi internətdən, anketləşdirmədən, fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsindən, məktəb sənədlərinin araşdırılmasından da də istifadə edən müəllimlərimiz var.

Praktik pedaqoji tədqiqat üsullarının köməkliyi ilə toplanan materiallar sonra nəzəri pedaqoji tədqiqat üsulları ilə təhlil edilir, qruplaşdırılır, ümumiləşdirilir, müəyyən nəticələr çıxarılır. Nəzəri tədqiqat zamanı geniş istifadə edilən üsullar bunlardır: təhlil, qruplaşdırma, müqayisə və ümumiləşdirmə.

Nəzəri pedaqoji tədqiqat üsullarının tətbiqi sayəsində çıxarılan nəticələrin nə dərəcədə düzgün olduğu sonradan eksperimentdə sınaqdan keçirilir. Bu, artıq, aparılmış pedaqoji tədqiqatın sonudur. Soruşmaq olar: pedaqoji eksperiment nə deməkdir? Qısa cavab verək: müəyyən baxımdan dəqiqləşdirilmiş və təşkil olunmuş pedaqoji təcrübəyə pedaqoji eksperiment deyilir.

Məqsədinə görə pedaqoji eksperimentin dörd növü var: müəyyənləşdirici eksperiment, yoxlayıcı eksperiment, dəyişdirici eksperiment və çarpaz eksperiment.

Deyilənlərdən belə bir fikir də hasil olur ki, pedaqoji tədqiqat müəyyən mərhələlərdən keçir.

6. Müəllimin elmi araşdırmalarının mərhələləri və mənbələri

Əvvəlcə pedaqoji tədqiqatın nə demək olduğuna aydınlıq gətirək. Bu fəsilə deyilən fikirləri ümumiləşdirməli olsaq etiraf etməliyik ki, pedaqoji tədqiqat belə başa düşülür: problemin müəyyənləşdirilməsindən başlayan araşdırma müvafiq tədqiqat üsullarının vasitəsi ilə faktların toplanması, təhlili, ümumiləşdirilməsi və nəticələrin sınaqdan keçirilməsi əsasında mövcud pedaqoji prosesi təkmilləşdirəcək qanunuyğunluqların üzə çıxarılması pedaqoji tədqiqat deməkdir.

Bu anlamdan azı iki başlıca nəticə çıxır; birinci nəticə: pedaqoji tədqiqat tədqiqat xatirinə aparılmır. Bu qəbildən olan bütün tədqiqatların məqsədi pedaqoji prosesin, yəni təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

İkinci nəticə: ümumiyyətlə pedaqoji tədqiqat, o cümlədən müəllimin apardığı elmi tədqiqat işi bir sıra mərhələlərdən keçir. Onun ilk mərhələsi tədqiqat aparmaq üçün mövzunu dəqiqləşdirməkdir, onu aydın ifadə etməkdir, lazım gələrsə mövzunu əlaqələndirmə şurasında qeyd etdirməkdir.

Elmi tədqiqat işinin növbəti mərhələsi həmin mövzunun mövcud ədəbiyyatda nə dərəcədə işlənilib-şərtləndiyini araşdırmaqdır.

Araşdırmadan aydın ola bilər ki, götürülən mövzu kifayət qədər işlənidir, yenidən onu işləməyə, əlavə vaxt və zəhmət çəkməyə ehtiyac yoxdur; yaxud həmin mövzunun hansı cəhəti isə öyrənilib, hansı cəhətinə hələ toxunulmayıb; əgər belədirsə, onda götürülmüş mövzunun tədqiqini məhz işlənməmiş cəhətinə yönəltmək məsləhət görülür.

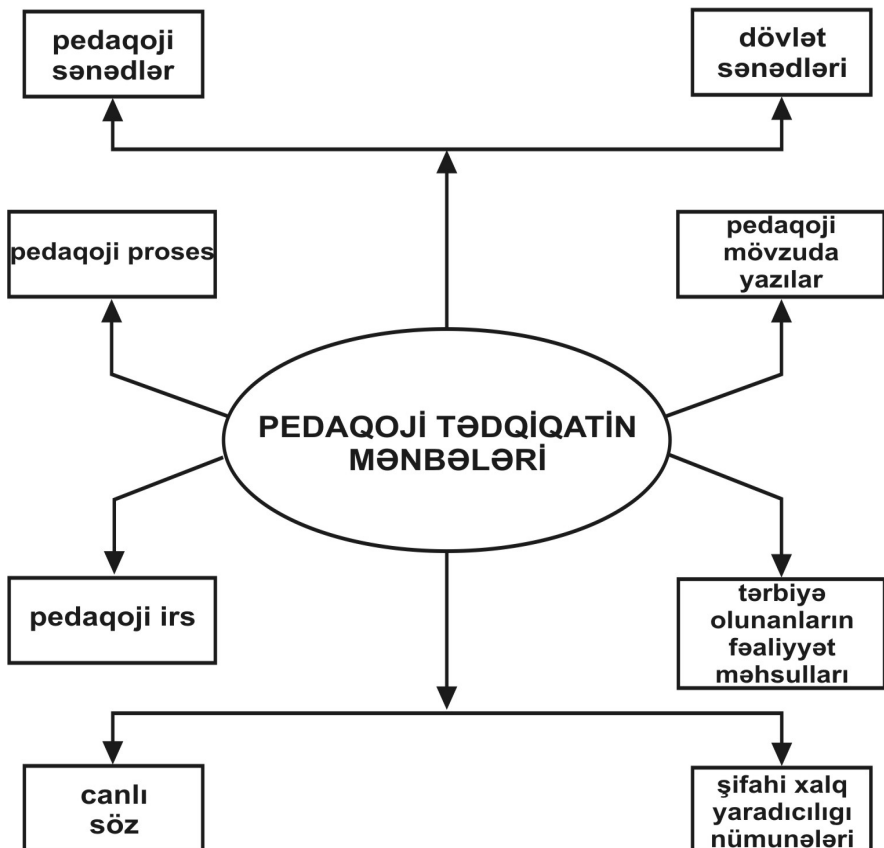
Mövzunun tədqiq olunma dərəcəsi araşdırılarkən tamam başqa nəticə də alın bilər: məlum olar ki, götürülmüş mövzu indiyədək öyrənilməyibdir. Belə olduqda elmi tədqiqat işi davam etdirilir: tədqiqatın üçüncü mərhələsinə keçilir. Tədqiqatçı müəllim mövzu üzrə məktəb təcrübəsini öyrənməyə, həmin mövzu üzrə konkret faktlar toplamağa başlayır. Kifayət qədər faktlar topladıqdan sonra elmi tədqiqat işinin növbəti mərhələsinə keçilir. Tədqiqatın dördüncü mərhələsində toplanan faktlar təhlil edilir, qruplaşdırılır, müqayisə edilir, ümumiləşmələr aparılır və müəyyən nəticələr çıxarılır.

Tədqiqatdan alınmış nəticə sonuncu-beşinci mərhələdə eksperiment yolu ilə məktəb təcrübəsində sınaqdan keçirilir. Alınmış nəticə eksperimentdə özünü doğruldursa onun geniş təbliği və təbii təşkil edilir.

Sınıf müəllimliyində hazırlaşan tələbə həm tələbəlik fəaliyyətində, həm də sinif müəllimi işləyərkən elmi tədqiqat işi aparmalı olacaq. O zaman bir sıra pedaqoji mənbələrdən istifadə edəcək. Burada həmin mənbələrin adlarını çəkək: dövlət sənədləri, pedaqoji sənədlər, pedaqoji proses, pedaqoji irs, canlı söz, pedaqoji mövzuda yazılar, tərbiyə olunanların və təlim alanların fəaliyyət məhsulları, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri və s.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Təlim və elmi idrak arasında oxşarlığın olduğunu və bunun elmi tədqiqat işi ilə əlaqəsini bilmək müəllimə nə vəd edir?
2. Elmi idrak nəzəriyyəsi ilə təlim nəzəriyyəsi arasında oxşarlığın olduğunu bilməyin elmi tədqiqat işi aparan sinif müəllimi üçün əhəmiyyəti nədir?

3. Sinif müəlliminin həm də elmi tədqiqatla məşğul olmasının zərurətə çevirən amillər hansılardır?
4. Müəllim özü üçün elmi tədqiqat mövzusunı necə müəyyən edə bilər?
5. Müəllim öz elmi işində hansı tədqiqat üsullarından istifadə edə bilər?
6. Müəllimin elmi axtarışları hansı mərhələlərdən keçir?
7. Sinif müəlliminin elmi tədqiqat işi aparmasının pedaqoji prosesə, yəni təlim, tərbiyə, təhsil psixoloji inkişaf səviyyəsinə təsir göstərdiyini necə sübut edərdiniz?

FƏSİL 30

Məktəbdaxili rəhbərlik pedaqoji prosesə xidmət edir

1. Məktəbə rəhbərliyin ümumi məsələləri

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminə bilavasitə rəhbərlik vertikal istiqamətdə, yəni yuxarıdan aşağıya doğru həyata keçirilir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin başında respublika Təhsil Nazirliyi durur. Nazirliyin kollegiyasının qərarları və nazirin əmrləri təhsil sisteminin bütün vəsilələrində icra edilir.

Təhsil sisteminin vəsilələrinə aiddir: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Təhsil Nazirliyi, şəhər təhsil şöbələri, rayon təhsil şöbələri, ayrı-ayrı tədris müəssisələrinin müdirliyi və rektorluğu. Sadalanan orqanların və tədris müəssisələrinin rəhbərləri təhsilin yerlərdə rəhbərləri hesab edilir. Məsələn, orta ümumtəhsil məktəbində direktor və onu müavinləri, orada ictimai əsaslarda fəaliyyət göstərən qurumların başında duran şəxslər də təhsilin rəhbərlərinə aiddir.

İndiyədək Azərbaycanda təhsil rəhbərləri ayrıca ixtisas rəhbərləri kimi hazırlanmamışdır. Təhsil sahəsində rəhbər vəzifələrə adamlar müsabiqələr yolu ilə seçilmiş, yaxud müəllimlərdən ən bacarıqlıları müəyyənləşdirilərək təyin edilmişdir.

Son zamanlar bəzi xarici ölkələrdə təhsilə rəhbərlik edəcək mütəxəssislər hazırlanmasına başlanmış və belə mütəxəssislərə təhsil meneceri deyilir.

Azərbaycan Respublikasında da təhsilə rəhbərlik edəcək mütəxəssislərin hazırlanması üzərində düşünürlər.

Yeni meyl reallaşanadək biz indidən ümumtəhsil məktəbində pedaqoji prosesə xidmət mövqeyindən təhsilə rəhbərliyin bəzi məsələlərinə toxunaq.

Məktəbdə pedaqoji prosesə xidmətdə həm vəzifəli şəxslər, həm də ictimai qurumlar iştirak edir. Məktəbin direktoru və onun müavinləri, sinif rəhbərləri və müəllimlər birincilərə aiddir; məktəb pedaqoji şurası, fənn komissiyaları, məktəb valideynlər komitəsi, sinif valideynlər şurası və s. ictimai qurumlardır.

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməkdə məktəbin vəzifəli şəxslər ilə yanaşı ictimai qurumların rolu böyükdür. Həm vəzifəli şəxslər, həm də ictimai qurumların rəhbərləri məktəbdə pedaqoji prosesə xidmət göstərərəkən bir sıra sənədlərə əsaalanırlar. Azərbaycan Respublikası Konsitutiyası, Təhsil Haqqında Qanun, Ümumi Orta Təhsil məktəbinin Əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin əmrləri, sərəncamları, “ Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli kurikulum)” “Ümum-təhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları”, “İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası” ixtisası üzrə ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması (çərçivə kurikulumu) və s. sənədlər.

Pedaqoji prosesə rəhbərlik bir çox təşkilatı məsələlərin həllini də nəzərdə tutur. Məktəbdaxili nəzarətin təşkili, dərs cədvəlinin tərtibi, məktəbdə təlim-tərbiyə işinin planlaşdırılması, tədris rejiminin yaradılması və ona əməl edilməsi, müəllimlərin vaxtaşırı attestasiyadan keçirilməsi, ictimaiyyətlə və dövlət orqanları ilə ünsiyyətin tənzimlənməsi və s. tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi və s.

Pedaqoji prosesin məktəbdə səviyyəsini yüksəltməkdə Təhsil Nazirliyinin rolu ayrıca qeyd edilməlidir. Respublikamızda təhsil sisteminə, ayrı-ayrı tədris müəssisəsinə ümumi dövlət nəzarətini Təhsil Nazirliyi həyata keçirir. Nazirlik təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramını hazırlayır, təsdiq etdirir və həyata keçirilməsini təmin edir; eyni tipli tədris müəssisələri üçün ümumi olan baza tədris planını, tədris proqramları və dərslikləri təsdiq edir; təhsilin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verən dövlət standartlarını rəsmiləşdirir və s.

2. Məktəbin maddi-texniki təminatı pedaqoji prosesə xidmət kimi.

Pedaqoji prosesin yüksək səviyyədə qurulması, birinci növbədə, zəruri maddi-texniki təminat tələb edir. Yadda saxlamalıyıq ki, ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən şüurlu və möhkəm mənimsənilməsi müvafiq tədris avadanlıqlarının, cihazların, əyani və texniki vasitələrin məktəbdə olub-olmamasından da asılıdır. Pedaqoji prosesin bu cür maddi-texniki baza ilə təmin edilməsində məktəb rəhbərləri, fənn müəllimləri, ictimaiyyət nümayəndələri hətta imkan daxilində valideyn-

lər, rayon təhsil şöbəsi, bələdiyyə iştirak edir. Məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində Təhsil Nazirliyi də xeyli real iş görür. Son zamanlar Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev fondu xətti ilə məktəblərimizin maddi bazasının möhkəmləndirilməsində xüsusi böyük fəaliyyət göstərmişdir. Xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı bəzi səfirlikləri də məktəblərimizin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində fəallıq göstərir. Burada adları qeyd olunan və olunmayan təşkilatlar çalışırlar ki, məktəbimizin uşaq zövqünü oxşayan binası, məktəbyanı sahəsi, idman zalı, fənn kabinetləri və laboratoriyaları, emalatxanaları, həkim məntəqəsi, zəngin kitabxanası, iclas zalı, muzeyi, canlı guşəsi, pedaqoji fikir carçısı olan müəllimlər otağı və s., və i.ə. olsun.

Məktəb binasının tikilməsində, onun təmirində, avadanlıq və cihazların alınmasında işin əsas ağırlığı, əlbəttə məktəbin direktorunun, bələdiyyənin və Təhsil nazirliyin üzərinə düşür. Şəhərlərdə və şəhərətrafi ərazilərdə məktəblər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Kənd yerlərində məktəblər yerli icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin büdcələri hesabına ödənilir. Özəl tədris müəssisələri isə təsisçilər tərəfindən maliyyələşdirilir.

Tədris binalarının, oradakı avadanlıq və cihazların işlək vəziyyətdə saxlanmasında və daha da zənginləşdirilməsində, əlbəttə, tədris müəssisə rəhbərlərinin və pedaqoji kollektivlərin rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Fənn kabinetləri və laboratoriyaların təchizi və orada pedaqoji prosesin səmərəlilik dərəcəsi daha çox fənn müəllimlərinin fəallığından və təşəbbüskarlığından asılı olur. Respublikamızın məktəblərində fizika, kimya, biologiya, coğrafiya, ədəbiyyat və digər fənn kabinetlərini nümunəvi şəkildə təchiz və tərtib edən, orada fənnin tədrisini yüksək səviyyədə quran müəllimlərimiz az deyil. Bununla yanaşı, məktəbin maddi-texniki bazasına lazımi qayğı göstərməmək halları da olur. Baxımsızlıq ucundan bəzi məktəblərdə avadanlıq, cihazlar, əyani və texniki vasitə vaxtından tez sıradan çıxır, istifadəsiz qalır. Adətən bu cür məktəblərdə pedaqoji prosesin səviyyəsi aşağı düşür. Odur ki, məktəbin mövcud maddi-texniki bazasını nəinki qoruyub saxlamaq, hətta

onu daim yeniləşdirmək və zənginləşdirmək zəruridir; onu pedaqoji prosesə xidmətin tərkib hissəsi hesab etməliyik.

Yadda saxlayaq: məktəbə rəhbərlikdə iştirak edən şəxslər və qurumlar nə qədər səriştəli, fəal, işgüzar, məktəbcanlı olurlarsa pedaqoji proses bir o qədər yüksək səviyyədə cərəyan edir.

3. Məktəbin kadr təminatı pedaqoji prosesə xidmətdir

Vaxtilə geniş şəkildə istifadə olunmuş “Kadrlar hər şeyi həll edir” ifadəsi müasir dövrimizdə təhsil sahəsinə, pedaqoji prosesə də müəyyən mənada şamil edilə bilər.

Pedaqoji prosesə rəhbərlikdə məktəb direktorunun rolu əvəz edilməzdir. Mövcud qaydalara görə məktəbin kadrlarla, xüsusən pedaqoji kadrlarla təmin olunması direktorun səlahiyyətindədir. Belə bir ciddi səlahiyyət tələb edir ki, məktəbin direktoru işə qəbul edildəndə səriştəli, işgüzar, təcrübəli, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə canla-başla xidmət etməyə hazır olan müəllimlərə üstünlük versin. Belə olduqda pedaqoji proses zamanı ortaya çıxan problemin öhdəsindən gəlmək işi xeyli yüngülləşir. İşə götürülən bu cür, məsələn, biologiya müəllimi az bir zaman kəsiyində özünün və şagirdlərinin gücü ilə biologiya kabinetini çatışmayan eksponatlarla zənginləşdirir.

Məktəb direktorunun müəllim kimi şəxsi fəaliyyət nümunəsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, məktəbin direktoru hansısa fənni tədris edir. Öz fənnini yüksək səviyyədə tədris edən, fənni üzrə kabinetinin işini nümunəvi quran direktor müəllimlər və valideynlər, habelə şagirdlər arasında böyü nüfuz qazanır; nəticədə pedaqoji prosesin səviyyəsi yüksəlir.

Pedaqoji prosesə rəhbərlikdə direktor müavinlərinin də rolu az deyil. O, məktəbdə tədris işlərinin normal gedişinə bilavasitə cavabdeh olan şəxsdir. Tədris proqramlarının məktəbdə tam yerinə yetirilməsinə, dərslərin tərtibinə, müəllimlər və şagirdlər tərəfindən ona əməl olunmasına rəhbərliyi tədris işləri üzrə müavini həyata keçirir. Pedaqoji prosesdə müəllimlərin nümunəvi iş təcrübəsinin üzə çıxarılması və geniş yayılması kimi bir sıra digər vacib məsələlərə rəhbərlik də həmin müavinin səlahiyyətlərinə aiddir.

Direktorun müavinlərindən biri də məktəbdə tərbiyə işləri üzrə baxır. Ona dərslərdən kənar və məktəbdən kənar tərbiyə işləri üz

rə müavin də deyirlər. Bu müavinin fəaliyyət dairəsi bir qədər genişdir. O, nəinki məktəbin özündə tərbiyə işlərinə rəhbərlik edir, həm də şəhər və rayon üzrə, habelə respublika miqyaslı tədbirlərdə məktəbin iştirakına köməklik göstərir.

Tərbiyə işləri üzrə müavin məktəbdə hazırlanan və həyata keçirilən bütün tərbiyəvi tədbirlərə, o cümlədən müxtəlif səciyyəli dərnəklərə, klublara, birləşmələrə, yarışlara, şəhərciklərə, təməşalara, görüşlərə, sərgilərə, fotostentlərə və s. tədbirlərə rəhbərlik edir. Onun fəaliyyəti məktəbdaxili tərbiyəvi tədbirlərə rəhbərliklə məhdudlaşmır. O, müxtəlif tipli festivallarda, olimpiadalarda məktəb şagirdlərinin iştirakını, şəhidlər xiyabanına ziyarəti, xeyriyyəçilik işini və i.ə. tədbirləri təşkil edir.

Pedaqoji prosesin tamlığını təmin etməkdə sinif rəhbərinin mövqeyini unutmamaq olmaz. Əgər təşkilatçı məktəb üzrə dərsləndənkənər təlim-tərbiyə işlərinə ümumi rəhbərliyə cavabdehdirsə, sinif rəhbəri təhkim olduğu sinif üzrə dərsləndənkənər təlim-tərbiyə işlərini sahmana salır.

Etiraf etmək ki, vicdanla işləyən sinif rəhbərinin fəaliyyəti çoxcəhətli və mürəkkəbdir. O, bir çox halda fənn müəllimlərinin imkanları xaricində olan problemlərin həllinə, məsələn, eyni sinifdə işləyən müəllimlərin pedaqoji və metodik üslublarında uyğunluq yaradılmasına çalışır; bundan əlavə o, pedaqoji prosesə valideynlərin həmrəy münasibətinin formalaşmasına rəhbərliyi həyata keçirir; şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini daha ətraflı öyrənib nəzərə ala bilər.

Şagirdlərin valideynlərinə pedaqoji təsir göstərmək imkanı, təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək üçün valideynlərin qüvvələrindən istifadə imkanı sinif rəhbərlərində daha çoxdur.

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməkdə əsas ağırlıq fənn müəllimlərinin üzərinə düşür. Odur ki, fənn müəllimlərinin fəaliyyəti hamının diqqət mərkəzində olmalıdır. Yadda saxlanmalıdır ki, məktəbdə təlimin də, tərbiyənin də, təhsilin də, psixoloji qüvvələrin də inkişafı vəzifələri əsasən fənlərin tədrisində, xüsusən dərslərdə reallaşa bilər. Dərsin yaradıcısı, onun memarı, təşkilatçısı və icraçısı müəllimdir. Bu, o deməkdir ki, gəncliyin gələcəyi müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, səriştəliliyindən, pedaqoji işə vurğunluq dərəcəsi

cəsindən, vətən təəssüfkeşliyindən çox asılıdır. Məhz bu cür keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən müəllim tezliklə şagirdlərin, onların valideynlərinin və həmkarlarının sevimlisinə çevrilir; o, pedaqoji prosesə xidmətdə nümunə olur; pedaqoji prosesin səmərəsini artırır.

Müəllim haqqında burada səsləndirilən fikirlər başdan-başa sinif müəlliminə də aiddir. Başqa cəhətdən sinif müəllimin məsuliyyəti daha artıqdır. Çünki, o, pedaqoji prosesin qarşısında duran həm yaxın, həm də uzaq məqsədin bünövrəsini qoymaqla məşğuldur. Bu bünövrə möhkəm, etibarlı olmalıdır.

4. Pedaqoji prosesə xidmətdə ictimai qurumların rolu

Pedaqoji prosesə xidmət edən ictimai qurumları tərkibinə görə iki qrupa ayırmaq olar: tərkibi müəllimlərdən ibarət olan ictimai qurumlar və tərkibi valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar.

Məktəbdə pedaqoji şura, fənn komissiyaları, metodbirləşmə və s. birincilərə, məktəb valideynlər komitəsi, sinif valideynlər şurası və başqaları ikincilərə aiddir.

Pedaqoji şura. Məktəbdə pedaqoji prosesə xidmət göstərən ictimai qurumlardan biri pedaqoji şuraadır. Məktəb həyatında, xüsusən pedaqoji prosesə xidmətdə, digər ictimai qurumlarla yanaşı, pedaqoji şuranın rolu xeyli artmışdır. Çünki respublikamızın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir. İctimai, iqtisadi, sosial və mədəni həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də demokratikləşmə getdikcə genişlənir və dərinləşir. Bu səbəbdən də pedaqoji prosesin köklü məsələləri pedaqoji şuraya çıxarılır, ətraflı müzakirə olunur və ictimai fikir formalaşdırılır. Şura üzvləri olan müəllimlər müzakirəyə qoyulmuş məsələlərə dair öz mülahizələrini bildirir, pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəldəcək təkliflərini irəli sürürlər.

Fənn komissiyaları. Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməyə yönələn ictimai qurumlardan biri də fənn komissiyalarıdır. Bu qurumların fəaliyyəti və pedaqoji prosesə xidməti daha konkret və daha operativ olur. Çünki fənn komissiyalarında toplaşan eyni fənn müəllimləri olur və yalnız öz fənləri üçün spesifik olan məsələləri müzakirə edirlər. Onların formalaşdırdıqları fikir və təkliflər tez nəzərə alınır, tətbiq edilir, nəticə də tez duyulur.

Metodbirləşmə də fənn komissiyaları kimi çevikdir. Metodbirləşmədə cəmləşən sinif rəhbərləri uğurları və çətinlikləri barədə işgüzar müzakirələr aparır və adətən, dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi sahəsində öz tövsiyələrini vaxtında, təxirə salmadan reallaşıdırırlar.

Sinif müəllimlərinin metodbirləşmələri bir qayda olaraq üç və üçdən artıq birinci sinifləri olan məktəblərdə təşkil edilir və fəaliyyət göstərir. Sinif müəllimlərinin metodbirləşməsinin fəaliyyəti daha mürəkkəbdir. Çünki sinif müəlliminin fəaliyyət sahəsi kifayət qədər əhatəlidir. Bu mürəkkəbliyə və çətinliyə baxmayaraq uğurla fəaliyyət göstərən metodbirləşmələr var.

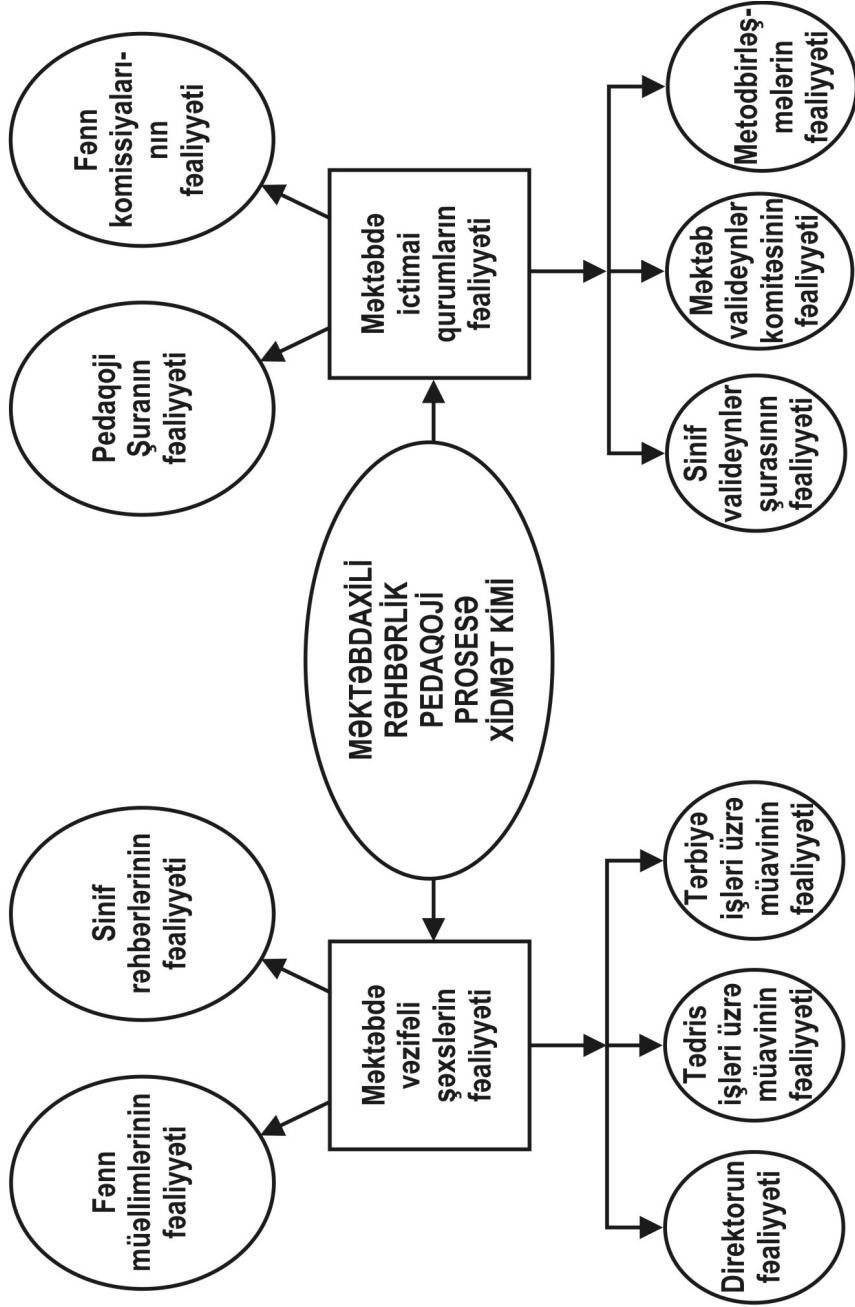
İctimai əsaslarda fəaliyyət göstərən qurumların, xüsusən fənn komissiyalarının və metodbirləşmələrin iş təcrübəsini öyrənmək və geniş təbliğ etmək pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmağa xidmət edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tərkibi müəllimlərdən ibarət olan ictimai qurumlardan əlavə, məktəbdə tərkibi valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar da fəaliyyət göstərir. Onlardan biri valideynlər komitəsidir.

Məktəb valideynlər komitəsi. Həyat döənə-döənə sübut etmişdir ki, məktəb təklidə şagirdlərin təlim-tərbiyəsinin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlməkdə çətinlik çəkir. Bu işdə valideynlərin, bütövlükdə ictimaiyyətin köməyinə ehtiyac yaranır. Hər məktəbdə valideynlər komitəsi, siniflər üzrə valideynlər şuraları yaranır.

Bu qurumlarla məktəb arasında, valideynlərlə müəllimlər arasında ikitərəfli, qarşılıqlı əlaqə və yardım təmin edilir. Valideynlər komitəsində məktəb üçün, təlim-tərbiyə üçün vacib olan məsələlər müzakirə edilir; valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr dəqiqləşdirilir, imkanlar müəyyənəşdirilir, hansı cəhətdən pedaqoji prosesə xidmət edə biləcəklərini araşdırırlar. Bu cür müzakirələr zamanı valideynlərdən kimin məktəbdəki dərnlərdən hansılarına rəhbərlik etmək, elm, mədəniyyət, texnika, incəsənət və s. sahələr üzrə şagirdlər qarşısında çıxış etmək, məktəb muzeyi yaratmaq, hansısa fənn üzrə laboratoriya təşkil etmək və ya onu ye-

MƏKTƏBDAXİLİ RƏHBƏRLİK PEDAQOJİ PROSESƏ XİDMƏT KİMİ

ni kolleksiyalarla zənginləşdirmək, ekskursiya təşkil etmək və i.a. tərbiyəvi tədbirlərə qoşulmaq istəyi üzə çıxır.

Valideynlər komitəsinin işi digər tərəfdən də öz səmərəsini verir. Komitənin yığıncağında məktəbin valideynlərə kömək imkanları da öyrənilir. Aydınlaşır ki, təlim-tərbiyə işi ilə əlaqədar olan bir çox məsələlərin düzgün həllində valideynlərin də köməyə ehtiyacı vardır. Məsələn, şagirdlərin səmərəli gün rejimi necə olmalıdır? Ev tapşırıqlarının icrasına valideynlərin köməkliyi nədən ibarət olmalıdır? Şagirdlərinin asudə vaxtlarının məzmununu nələr ola bilər? Ailə şəraitində uşağın nitqini necə zənginləşdirmək olar? Ailə şəraitində uşaqların hansı qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkündür? Mümkündürsə necə? və s. kimi suallara valideynlər tutarlı, inandırıcı cavablar axtarırlar.

Deməli, valideynləri maraqlandıran bu cür sualların müəllimlər tərəfindən yüksək səviyyədə şərhli, habelə valideynlərin məktəbə yardımını nəticə olaraq şagirdlərin təlim və tərbiyə işinin səviyyəsini artırmağa yardım edir.

5. Pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsində sinif valideynlər şurasının işi

Sinif valideynlər şurasının işi ümumən məktəb valideynlər komitəsinin fəaliyyətinə uyğun gəlir. Başlıca fərq işin konkret siniflə, konkret valideynlərlə, konkret sinifdə dərs deyən müəllimlə əlaqədar olmasıdır. Bundan əlavə, məktəb valideynlər komitəsinin yığıncaqları, adətən, ildə 1-2 dəfə, sinif valideynlər şurasının yığıncaqları isə adətən, hər rübün sonunda, zərurət olduqda bir qədər tez də keçirilir. Sinif valideynlər yığıncaqları daha konkret məsələlərlə məşğul olduğundan, təlim-tərbiyə işinin konkret məsələlərini əhatə etdiyindən pedaqoji prosesə təsiri daha güclü olur.

Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin valideynləri ilə sinif müəllimlərinin görüşləri yığıncaqlarla məhdudlaşmır; onlar, demək olar ki, hər gün görüşə bilir və müntəzəm məsləhətləşirlər.

Sinif rəhbərindən fərqli olaraq, sinif müəllimləri valideynlərin ən etibarlı məsləhətçilərinə, ən etibarlı dostlarına çevrilirlər. Çünki, əvvəla, onlar yalnız bir il deyil, dörd il ünsiyyətdə olurlar; həmin dövr ərzində şagirdlərin təlimi, tərbiyəsi, səhhəti, yeməyi və s. məsələlərini məsləhətləşə-məsləhətləşə həll edirlər.

Sinif müəllimi olmaq istəyən tələbə bu məsələləri bilməli və özünü psixoloji cəhətdən həmin vacib vəzifəyə hazırlamalıdır. Tələbə həm də nəzərə almalıdır ki, indi bir sıra ailələrdə kompüter var və uşaqların bəziləri kompüterlə rəftar etməyi bacarır. Tələbə bu cəhəti də unutmamalıdır; yəni kompüterlə əlaqədar tək-tək şagirdlərin və valideynlərin suallarına hazır olmalıdır.

6. Məktəbin və ictimaiyyətin əlbir işi pedaqoji prosesə xidmət kimi.

Sinif müəllimliyinə hazırlaşan tələbə bilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında məktəb cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəraitdə fəaliyyət göstərmir; o, yalnız valideynlərlə ünsiyyət yaratmır. Bizim məktəblər gözəgörünməz tellərlə nəinki respublikanın müxtəlif təşkilatları ilə, hətta beynəlxalq qurumlarla da bağlı olur.

Məktəb respublikada bir çox təşkilatlarla əlaqə saxlayır. Bunlar arasında səhiyyə orqanlarını, hüquq-mühafizə orqanlarını, mədəniyyət orqanlarını, uşaq və gənclər təşkilatlarını və s. qeyd etmək olar. Məsələn, məktəb həkimləri dəvət edir, sağlamlığın müxtəlif problemləri üzrə şagirdlər qarşısında onların çıxışlarını təşkil edir. Yaxud, yeniyetmə və gənclər arasında hüquq pozuntuları barədə polis, prokuratura və məhkəmə işçiləri ilə məktəbdə şagirdlərin görüşü çox böyük maraqla qarşılanır.

Mədəniyyət işçilərinin köməkliyi ilə şagirdlərdə aktyorluq qabiliyyətinin, nəqliyyat bacarığının formalaşmasını təmin edən məktəblərimiz var. İncəsənət xadimlərinin köməkliyinə arxalana-raq şagirdlərə rəqs etmək, musiqi alətlərində çalmaq, nəğmə oxumaq, şəkil çəkmək kimi bacarıqların formalaşmasına şərait yaranan məktəblərimizin təcrübəsi yalnız alqışa layiqdi.

Məktəb əlaqələrinin ölkə çevrəsindən kənarlara çıxdığını göstərən faktlar da az deyil. Xarici ölkələrin nəinki məktəbləri və müəllimləri ilə, hətta şagirdləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlayan məktəblərimiz, müəllimlərimiz və şagirdlərimiz var.

Tələbələrımız və sinif müəllimlərimiz üçün maraqlı olmalıdır ki, tək-tək məktəblər, müəllimlər və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqələr inkişaf edərək təhsil sahəsində dövlətlərarası əlaqələr formasına çevrilmişdir. 2006-cı ilin məlumatına görə 10 xari-

ci ölkədə 985 azərbaycanlı təhsil alır. O cümlədən Türkiyədə 716, Rusiyada 155, Ukraynada 24, Misirdə 61, Çində 17, Çexiyada 6, Slovakiyada 3, Malaziyada 2 tələbə.

Tələbələrımız onu da unutmasınlar ki, vətəndaşları Azərbaycanda təhsil alan ölkələrin sayı 2006-cı ildə 40-a qədərdir. Demək olar ki, dünyanın bütün qitələrindən Azərbaycanda təhsil alan tələbələr var. Onların arasında ABŞ, Almaniya, Belarusiya, Hindistan, Pakistan, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Tunis, Sudan, Türkiyə, Bolqarıstan, Rusiya, Ukrayna, İsrail, Qazaxıstan, Türkmənistan və s. ölkələrin vətəndaşları vardır.

Təhsil sahəsində ölkələrarası əlaqələrimizin bu dərəcədə genişlənməsi nəinki müəllimlərimizdə və tələbələrımızdə, həm də şagirdlərimizdə iftixar hissi yaradır.

Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.

1. Məktəbə rəhbərliyin ümumi məsələlərini sinif müəllimi nə üçün bilməlidir?
2. Məktəbin maddi-texniki təminatı ilə pedaqoji proses arasında asılılığın olduğunu sübut edin.
3. Məktəbin pedaqoji kadrlarla təminatı hansı cəhətlərdən pedaqoji prosesə xidmət edir?
4. Müəllimlərlə əlaqədar olan ictimai qurumların pedaqoji prosesə yardımı nələrdən ibarət olur?
5. Valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar hansılardır?
6. Valideynlərdən ibarət olan ictimai qurumlar hansı cəhətlərdən pedaqoji prosesə xidmət edir?
7. Məktəbin ictimaiyyətlə əlaqəsi təlim-tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsinə hansı cəhətlərdən faydalı ola bilər?
8. Sinif müəllimi hansı təşkilat və qurumlarla əlaqə yarada bilər?
9. Azərbaycan təhsil sistemi ilə digər ölkələrin təhsil sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu bilmək sinif müəlliminə nə verir?

Mündəricat

Cildlərin tərtibçisindən.....	3
Müəllifdən.....	9
Tətbiqi pedaqogika (və ya ibtidai təhsilin pedaqogikası)	13

BİRİNCİ BÖLMƏ

Tətbiqi pedaqogika və ya ibtidai təhsilin pedaqogikası, pedaqoji proses və cəmiyyət

FƏSİL 1

Tətbiqi pedaqogika fənni haqqında ümumi məlumat

1. Tətbiqi pedaqogika fənni tədrisinin başlıca vəzifələri və strateji məqsədi; bunu bilməyin mənası	14
2. Tətbiqi pedaqogikanın nəzəri pedaqogikadan fərqi; fərqi bilməyin əhəmiyyəti.....	16
3. Tətbiqi pedaqogika fənninin strukturunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	18
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	20

FƏSİL 2

Pedaqoji proses və cəmiyyət

1. Pedaqoji proses təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin inteqrasiyası (vəhdəti) kimi	21
2. Təlimin, tərbiyənin, təhsil və psixoloji qüvvələrin inteqrasiya olduğunu bilməyin və təcrübədə nəzərə almağın gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.	25
3. Pedaqoji proses və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqə.....	30
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	32

İKİNCİ BÖLMƏ

Çərçivə kurikulumu haqqında

FƏSİL 3

Bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi və onun hazırlığına verilən ümumi tələblər

1. Çərçivə kurikulumuna dair	33
2. İbtidai sinif müəllimi və onun hazırlığına verilən ümumi tələblər.....	34
3. Müəllimin peşə funksiyaları	35
4. İbtidai sinif müəlliminin kompetensiyaları	36
5. İbtidai sinif müəllimi hazırlığının məzmun standartları	37
6. İbtidai sinif müəllimi hazırlığında tədris edilən fənlər	39
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	40

FƏSİL 4

İbtidai sinif müəllimi hazırlığının istiqamətləri, pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri, təlim strategiyaları və qiymətləndirmə haqqında

1. Tələbəlik fəaliyyətinin istiqamətləri	41
2. Pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri	42
3. Təlim strategiyaları (təşkilin forma və üsulları), habelə inteq- rasiya məsələləri.....	43
4. İbtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi.....	44
5. I-IV siniflər üzrə kurikulumların strukturları haqqında	46
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	46

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

İbtidai təhsilin əməli məsələləri

FƏSİL 5

İbtidai təhsilin ümumi xüsusiyyətləri, məqsəd və vəzifələrdə yaxınlıq və bunları bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti

1. İbtidai təhsilin əsas istiqamətləri və bunları bilməyin tələbə üçün praktik əhəmiyyəti.....	47
2. Tətbiqi pedaqogika fənninin və ibtidai təhsilin məqsədlərində yaxınlıq və fərq; bunu bilməyin əhəmiyyəti	49
3. İbtidai təhsilin tərbiyədən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti.....	52
4. İbtidai təhsilin təlimdən ayrılmaz olması və bunu bilməyin müəllim üçün gərəkli olması.....	54
5. İbtidai təhsilin psixoloji qüvvələrdən ayrılmaz olması və bunu anlamağın tələbə üçün əhəmiyyəti.....	55
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	56

FƏSİL 6

Təhsilin əsas pillələri, formaları və məzmunu, bunları bilməyin praktik əhəmiyyəti

1. Təhsilin əsas pillələri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	58
2. Təhsilalmanın formaları və bunu bilməyin praktik faydası ..	58
3. İbtidai təhsilin məzmunu və bunu bilməyin tələbə üçün zəruriliyi.....	60
4. İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dövlət standartı haqqında	62
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	66

FƏSİL 7

Təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin əsas prinsipləri

1. Təhsildə fasiləsizlik və humanistlik prinsipləri	67
2. Təhsildə keyfiyyət prinsipi.....	67
3. Təhsildə səmərəlilik prinsipi.....	69
4. Təhsildə liberallaşma prinsipi	69
5. Təhsildə xalqların, o cümlədən azsaylı xalqların, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi.....	69

6. Təhsilin dövlət və ictimai səciyyəli olması.....	70
7. Dövlət tədris müəssisələrində təhsilin dünyəviliyi	71
8. Təhsil sistemində varislik.....	73
9. Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərdən qidalanması	75
10. Təhsil sistemində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti	77
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	79

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ.

Məktəbdə müəllim fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri

FƏSİL 8

Təlimə müasir yanaşma müəllimə və şagirdlərə yeni nə verir?

1. Təlimin tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici vəzifələrinin vəhdətdə həyata keçirilməsi; bunu bilməyin əhəmiyyəti.....	81
2. Təlimdə olan tərbiyəvi imkanların üzə çıxarılması.....	82
3. Təlimdəki tərbiyə imkanlarının reallaşdırılması	84
4. Təlimdə psixoloji inkişaf imkanlarının aşkar edilməsi	88
5. Təlimdə olan psixoloji qüvvələrin inkişaf etdirilməsi	89
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	92

FƏSİL 9

Dərsin tərbiyələndirici imkanlarının reallaşdırılması təcrübəsi

1. Dərs zamanı şagirdlərin nümunəvi davranışlarının və uğurlarının müəllim tərəfindən stimullaşdırılması təcrübəsi.....	93
2. Dərsdə geri qalan şagirdlərə qayğılı münasibət göstərilməsi təcrübəsindən.	94
3. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin müəllim tərəfindən nəzərə alınması təcrübəsi.....	96
4. Qabiliyyətli şagirdlərin üzə çıxarılması və onlara xüsusi qayğı göstərilməsi.	98

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	100

BEŞİNCİ BÖLMƏ.

Təlim zamanı şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin və xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi

FƏSİL 10

Təlim-tərbiyənin keyfiyyətinə psixoloji qüvvələrin təsiri təcrübəsi

1. Təlim və psixoloji inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqə; bunu bilməyin əhəmiyyəti.....	101
2. Dərs zamanı şagirdlərdə diqqəti inkişaf etdirmək təcrübəsi.....	102
3. Dərs zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi	104
4. Dərs zamanı şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək təcrübəsi.....	106
5. Dərs zamanı şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirmək təcrübəsi.....	112
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	114

FƏSİL 11

Təlim-tərbiyə işində bəzi qeyri adi amillərin nəzərə alınması təcrübəsi

1. Aşağı siniflərdə təlim səviyyəsini yüksəltməyə mane olan psixoloji amillər	115
2. Şagirdlər arasında ruhdandüşmə və məyusluq halları və onların aradan qaldırılması təcrübəsi.....	116
3. Fiziki və əqli cəhətdən məhdud imkanlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə təcrübəsi.....	118
4. Şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.....	119
5. Müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət və bunun təlim-tərbiyə işinə təsiri.....	121

ALTINCI BÖLMƏ

Təlimdə müəllimin uğur qazanmasına imkan verən bəzi amillər

FƏSİL 12

Təlimdə motivasiya məsələləri

1. Öyrənilən mövzunun həyatda əhəmiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinin təmin edilməsi. 124
  2. Dərs zamanı şagirdlərin fəallığı həvəsləndirilməsi təcrübəsi 126
  3. Dərsdə şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək fəaliyyətinin bəzi məsələləri. 129
  4. Şagirdlərdə öyrənməyə həvəsləndirən motivlərin formalaşdırılması təcrübəsi 131
  5. Yeni fəal (innovativ) təlim üsullarından istifadə təcrübəsi 134
- Yönəldici və düşündürücü çalışmaları 139

FƏSİL 13

Təlimin qanunauyğunluqlarından aşağı siniflərdə istifadə təcrübəsi

1. Təlimin qanunauyğunluğuna dair anlayış və bunu bilməyin müəllim üçün praktik əhəmiyyəti 140
  2. Təlim zamanı müəllim fəaliyyəti ilə şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsində qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.....141
  3. Dərsdə müəllim fəallığı və şagird fəallığı arasındakı nisbətə qanunauyğunluq; bunu bilməyin əhəmiyyəti.....143
  4. Dərs zamanı əyanilikdən istifadədə qanunauyğunluq və bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti 145
  5. Təlimin digər qanunauyğunluqlarının mahiyyətinə qısa nəzər 148
- Yönəldici və düşündürücü çalışmaları 151

FƏSİL 14

Sınıfdə münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması

1. Sınıf və sinif otağı məfhumları; bunları bilməyin əhəmiyyəti.....	152
2. Sınıf otağının tərtibatı və təchizatı, bunları bilməyin praktik əhəmiyyəti.....	153
3. Sınıfdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin təmin edilməsi təcrübəsi.....	154
4. Sınıf qaydalarının yaradılması; təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltməkdə onun əhəmiyyəti.....	156
5. Sınıfdə gigiyena qaydalarına əməl edilməsi təcrübəsi.....	158
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.....	159

FƏSİL 15

Aşağı siniflərdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

1. Dərsdə şagird nailiyyətlərinə nəzarətin (monitorinqin) mahiyyəti və bunu bilməyin gələcək müəllimlər üçün əhəmiyyəti.....	161
2. Müvəffəqiyyətə nəzarətin (monitorinqin) vəzifələri və bu vəzifələri bilməyin gələcək sinif müəllimi üçün faydası.....	162
3. Dərsdə müvəffəqiyyətə nəzarətin yolları.....	164
4. Dərsdə şagird nailiyyətlərini qiymətləndirməyin mahiyyəti.....	167
5. I-IV sinif şagirdlərinin nailiyyətlərini qiymətləndirməyin formaları.....	168
6. Qiymətləndirməyə verilən tələblər.....	170
7. Nailiyyətin qiymətləndirilməsinin təşkilində kurikulum müddələrinin nəzərə alınması.....	173
8. Dərsə verilən müasir tələblər.....	175
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar.....	176

FƏSİL 16

Sinif müəllimi fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri

1. Sinif müəllimi fəaliyyətinin sinif rəhbəri fəaliyyətindən fərqi	177
2. Sinif müəllimi fəaliyyətinin fənn müəllimi fəaliyyətindən fərqli cəhətləri	177
3. Sinif müəlliminin üzərinə valideynlik qayğısının da düşməsi	179
4. Sinif müəllimi həm də fənn müəllimi kimi	180
5. Sinif müəlliminin valideynlərlə və ictimaiyyətlə əlaqəsi	181
6. Fənlərin tədrisinə sinif müəlliminin hazırlıq mərhələləri ...	182
7. Cəmiyyətdə öz fəaliyyətinin mənasını sinif müəlliminin dərk etməsinin əhəmiyyəti	183
8. Müəllimin mövcud statusu və təklif edilən statusa qısa nəzər	186
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	187

YEDDİNCİ BÖLMƏ

Tələbələrin təhsil zamanı qarşılaşdıqları digər müasir məsələlər

FƏSİL 17

Tələbələrin təlim-tərbiyəsində təhsil proqramı (kurrikulum) və kredit

1. Təhsil proqramı (kurrikulum) haqqında ümumi anlayış	188
2. Sinif müəllimi ixtisası üzrə təhsil proqramına (kurrikulum) əsasən tələbədə formalaşmalı keyfiyyətlər	189
3. Həmin keyfiyyətləri özündə formalaşdıran tələbənin sahib olacağı bacarıqlar	189
4. Təhsildə kredit məsələsi və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti	190
5. Kredit sistemi üzrə tələbənin fərdi işçi tədris planının tərtibi təcrübəsi	191

Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	192

FƏSİL 18

Uşaq hüquqları və təlim-tərbiyə zamanı onların nəzərə alınması

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının uşaq hüquqları konvensiyasının müddəaları	193
2. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması ...	194
3. Uşaq hüquqları haqqında konvensiyaların təlim-tərbiyə işində nəzərə alınması.....	196
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	198

FƏSİL 19

Dərsdənkənar təlim-tərbiyə və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərində aşağı sinif şagirdlərinin iştirakı

1. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işləri və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri.....	200
2. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işinin formaları (sxemin tələbələrle birlikdə nəzərdən keçirilməsi).....	201
3. Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinin xüsusiyyətləri.....	201
4. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işində və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işində şagirdlərin iştirakı	203
5. Dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti	205
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları	206

FƏSİL 20

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına nələrin təsir göstərdiyini bilmək nə üçün vacibdir?	207
2. Uşaq şəxsiyyətinə təsir göstərən amillər haqqında fikir müxtəlifliyi.	208

3. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu nədə görür?.....	210
4. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu Milli pedaqogikada necə başa düşülür?.....	212
5. Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolunu nədə görür?.....	212
6. Xarakterin formalaşmasında şəxsi əməyin rolunu Milli pedaqogika necə qiymətləndirir?.....	214
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.....	215

FƏSİL 21

Milli pedaqogika şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin qarşılıqlı təsiri haqqında

1. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair deyilənlərə qısa nəzər	217
2. Pedaqoji proses və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.....	218
3. İrsiyyət və mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri	220
4. İrsiyyət və pedaqoji proses arasında qarşılıqlı əlaqənin şəxsə təsiri.....	221
5. Fizioloji və psixoloji amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin şəxsə təsiri.....	222
Yönəldici və düşündürücü çalışmaları.....	223

SƏKKİZİNCİ BÖLMƏ

Tərbiyənin mərhələləri, üsulları, ziddiyyətləri, qanunauyğunluqları və prinsipləri

FƏSİL 22

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca göstəriciləri

1. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin zəruriliyi.....	224
2. Tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasları.....	227

3. Tərbiyədə hər mərhələyə uyğun gələn təqribi üsulların müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi.	230
4. Tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərinə görə qruplaşdırılması.....	231
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	233

FƏSİL 23

Mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmağın üsulları

1. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranmasına xidmət edən üsullar	234
2. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin başa düşülməsinə xidmət edən üsullar.	237
3. Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsullar.	239
4. Davranış və fəaliyyətə nəzarət; nəticənin yoxlanması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar.	243
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	247

FƏSİL 24

Milli pedaqogika tərbiyədə ziddiyyətlər, qanunauyğunluqlar və qanunlar haqqında

1. Tərbiyə prosesində ziddiyyətlər məfhumu.....	249
2. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluğu və qanunu məfhumları	250
3. Pedaqoji qanunauyğunluğun mahiyyəti.....	252
4. Tərbiyənin mühitlə əlaqəsində qanunauyğunluq	254
5. Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsində qanunauyğunluq ..	254
6. Şagirdə hörmət və tələbkərliklə əlaqədar qanunauyğunluq ..	255
7. Tələblərlə əlaqədar qanunauyğunluq	256
8. Tərbiyənin planlılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq	257
9. Söz və əməlin nisbətində qanunauyğunluq.....	258
10. Qanunauyğunluqları tələbənin bilməsinin zəruriliyi	259
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	259

FƏSİL 25

Tərbiyədə inamla, yaşla, fəallıqla, məqsədlə, inkişafda, elmiliklə və üsulların seçilməsi ilə əlaqədar olan qanunauyğunluqlar

1. Tərbiyəçinin inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq	260
2. Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqədar qanunauyğunluq	261
3. Tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsi ilə əlaqədar qanunauy- ğunluq	262
4. Tərbiyənin məzmununun məqsəddən asılılığı ilə əlaqədar qa- nunauyğunluq.....	263
5. Tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqədar qanunauy- ğunluq.	264
6. Tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq	265
7. Tərbiyə üsullarının seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq	265
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	266

FƏSİL 26

Tərbiyənin prinsipləri məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşu

1. Məsələnin ənənəvi pedaqogikada qoyuluşuna dair.....	268
2. Milli pedaqogikada tərbiyə prinsiplərinin qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşdirilməsi.....	270
3. Tərbiyədə münasib şəraitin yaradılması, məqsədyönlülük, planlılıq, həyatla əlaqəlilik, tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti prinsiplərinin səciyyələndirilməsi	272
4. Tərbiyədə tələblərin vahidliyi, sözlə əməlin vəhdəti, nikbinlik, tərbiyənin inkişafetdirici, tərbiyə işinin elmiliyi üsulunun tərbi- yəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi prinsiplərinin səciyyələndiril- məsi	275
5. Tərbiyə prinsiplərinin mahiyyətini bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	279
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	281

DOQQUZUNCU BÖLMƏ

Pedaqoji prosesə xidmət təcrübəsi

FƏSİL 27

Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi pedaqoji prosesə xidmət formalarından biri kimi

1. Müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və bunu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti	282
2. Metodik işin məqsəd və vəzifələri; bunu bilməyin praktik əhəmiyyəti.....	284
3. Müəllimlərin metodik işinin formaları.....	286
4. Müəllimlərə metodik köməkliyin formaları.....	289
5. Metodik işin formalarını bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti ..	291
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	291

FƏSİL 28

Müəllimlərin ixtisasının artırılması pedaqoji prosesə xidmət forması kimi

1. İxtisasartırma təhsilinin mahiyyəti və onu bilməyin tələbə üçün əhəmiyyəti.....	292
2. İxtisasartırma təhsilinin mərhələləri	293
3. Öyrənənlərin öyrədilməsinin dayaq məntəqələrində həyata keçirilməsi.....	293
4. Yenidən hazırlanma təhsili	294
5. Ömürboyu təhsilin tərkib hissəsi olan yaşlıların təhsili məsələsi.....	294
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	296

FƏSİL 29

Müəllimin elmi axtarışları pedaqoji prosesə xidmət kimi

1. Təlim və elmi idrak arasında oxşarlığın və fərqi olduğunu bilməyin müəllim üçün əhəmiyyəti	297

2. Elmi idrak nəzəriyyəsi və təlim nəzəriyyəsi arasında oxşarlığın olduğunu bilmək müəllimə nə verir.	298
3. Müəllimlik fəaliyyətində elmi axtarışın yeri və zəruriliyi ..	300
4. Müəllim özü üçün elmi tədqiqat mövzusunı necə müəyyənləşdirə bilər	301
5. Müəllimin elmi araşdırmalarında istifadə etdiyi əsas üsullar	305
6. Müəllimin elmi araşdırmalarının mərhələləri və mənbələri ..	306
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	307

FƏSİL 30

Məktəbdaxili rəhbərlik pedaqoji prosesə xidmət edir

1. Məktəbə rəhbərliyin ümumi məsələləri	310
2. Məktəbin maddi-texniki təminatı pedaqoji prosesə xidmət kimi	311
3. Məktəbin kadr təminatı pedaqoji prosesə xidmətdir	313
4. Pedaqoji prosesə xidmətdə ictimai qurumların rolu	315
5. Pedaqoji prosesin səviyyəsinin yüksəldilməsində sinif valideynlər şurasının işi	318
6. Məktəbin və ictimaiyyətin əlbir işi pedaqoji prosesə xidmət kimi	319
Yönəldici və düşündürücü çalışmalar	320

NURƏDDİN KAZIMOV

**Seçilmiş əsərləri
XVI cild**

**TƏTBİQİ PEDAQOGİKA
(VƏ YA İBTİDAİ TƏHSİL PEDAQOGİKASI)**

Nəşriyyatın direktoru	E.A.Əliyev
Mətbəənin direktoru	S.O.Mustafayev
Texniki redaktoru	M.H.Xanbabayeva
Kompyuter dizaynı	A.A.Əliməmmədova

Çapa imzalanıb: 21.01.2011.

Formatı 60x90 1/16.

F.ç.v.21. Sayı 500 nüsxə.

«Çaşıoğlu» nəşriyyatı

«Çaşıoğlu» mətbəəsi

Bakı ş., M.Müşfiq küç., 2E.

Tel.: 447-49-71